A MAGYAR

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

A

GÖRÖGÖK TÖRTÉNETE.

ÍRTA

CURTIUS ERNO.

BUDAPEST,
1880.

A

GÖRÖGÖK TÖRTÉNETE.

ÍRTA

CURTIUS ERNŐ.

A

GÖRÖGÖK TÖRTÉNETE.

ÍRTA

CURTIUS ERNŐ.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL, A NEGYEDIK JAVÍTOTT KIADÁS UTÁN,

FORDÍTOTTA

LEHR ALBERT.

ÖTÖDIK KÖTET.

BUDAPEST, 1880.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

109984

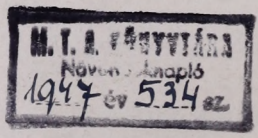

Budapest, 1881. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

ÖTÖDIK KÖNYV.

SPÁRTA URALMA GÖRÖGORSZÁGBAN.

Ol. 94, 1; 404 — Ol. 100, 2; 379 Kr. e.

I.

Athén a „harmincz"-ak alatt.

Görögország két vezérvárosának küzdelme véget ért, még pedig sem nem kölcsönös kimerülés folytán, sem nem azért, hogy szerződés szabott volna a két fél hatalmának uj határokat, hanem az egyiknek tökéletes győzedelme és a másiknak föltétlen meghódolása következtében. Ez a fényes győzedelem, a mineműt a háborús évek huzamos folytában a legnagyravágyóbb spartai se mert volna csak álmodni is, egyszerre, veszedelem és fáradság, pénzbeli áldozat és polgári-vér nélkűl lett meg; ért gyümölcs gyanánt úgyszólván ölébe hullott a győzőknek. A roppant siker nekik magoknak jutott egészen, holott tengeri hatalmokat idegen pénzen szerezték össze; saját segédeszközeiknek mi híja se volt s azok az erők, a melyekkel az ellenség oly sokáig daczolt velök, most az ő rendelkezésökre állottak. Sparta volt az egyetlenegy hatalmas álladalom vizen és szárazon; jó barátságban állott a perzsákkal, a kik segítségöket semmi olyas feltételhez nem kötötték vala, a mely Spartára nézve nyomasztó lett volna. Feledve voltak a korábbi gyöngék, balfogások, és vereségek; megujhodott tisztelettel néztek rá a hellének, nagy bizalommal közeledtek feléje és Athénen nyert teljes diadalmát, reménykedve, mint egy uj, boldog kor kezdetét, úgy köszöntötték. Cytherától kezdve,

fel egész Thraciáig nem volt görög község, a melyben ellenmondás költ volna az ellen, hogy ne Sparta legyen a hellenek ügyeinek főfőintézője. Ekkora hatalommal sem Sparta sem más görögországi álladalom nem bírt még soha; oly hatalom volt ez, a mely régi hagyományon nyugodván, anyagi és erkölcsi alapokban nyert ujonnan erős támasztékot.

De nagy és igazságos követelések is csatlakoztak ehhez a hatalmi álláshoz. Méltán el lehetett várni, hogy Sparta régi igéreteit teljesíteni fogja és hogy előre elkészült feladatára. Sparta volt a legrégibb hegemon álladalom s e díszes helyre való kiváltságos jogáról sem ő maga, sem hívei soha le nem mondtak; Brasidas hadjárata óta kilépett volt szűkebb köréből; tengeri hatalommá lett s megismerkedvén az európai és ázsiai sokféle viszonyokkal, bő tapasztalatokkal okosodott. Át kellett látnia, hogy azokhoz a fogadásokhoz képest, melyekkel harmincz éve megkezdte a háborút, uj rendet kell szabni Hellasban; hogy a régi törvényes állapotot vissza kell állítani a görögök között, és hogy az egyik államnak a másik fölé kerekedését tűrni nem szabad. Azért is minden szem Spartára nézett s a görög történet további folyása attól függött, hogy mikép használja fel Sparta hatalmát arra, hogy a kor kívánalmainak eleget tegyen.

Az első rendszabályok megtételét arra a férfiúra hagyták, a kinek a győzedelmet köszönhették; mert aligha vívtak ki valaha elhatározó győzedelmet, a melyben magának a győzedelmes államnak és polgárainak oly csekély része lett volna, mint az aegospotami-i napon. Lysander egymaga tette lehetővé és nyerte meg a diadalt; az ő kezében voltak azok az eszközök, a melyek elkerülhetetlenül szükségeseknek látszottak arra, hogy megszedhessék a győzelem gyü-

mölcseit; ő egymaga tartotta kezében a fonalakat, a melyeknél fogva vezette a pártokat s rendezte Sparta nevében a görög viszonyokat. Követte pedig ebben a lacedaemoni politikának régi bevett elveit.

Sparta hatalmi állásának Görögországban régtől fogva az volt fő veszedelme, hogy a polgári rendnek más-más elvei kaptak életre és fejlődtek vala ki, mint a Spartában honosak. Azért is mindenütt, a hol szabad keze volt, arra törekedett, hogy az ellenes állami szabályzatokat félretegye és az elidegenedett községeket valami spartai-féle alkotmánynyal az ő befolyása alá visszatérítse. Igy járt el Sparta Argosban, Sicyonban, Achajában, sőt a tyrannisnak, a melyben Sparta egykor legfőbb erejét fejtette ki, a megtámadása sem volt alapjában véve egyéb, mint küzdelem a demokratia ellen. [1])

Ennek a politikának kivitele magában Peloponnesusban is csak félig-meddig sikerült vala, Peloponnesuson kivül mindenkor csak egyes gyér esetekben került alkalmazásba. Athénnek sajátságos fejlődése következtén az alkotmányok régi ellentéte a legnagyobb fokú állami ellentétté lett, s a mily mértékben az attikai község az ő akaratját mindennemű korlátoktól megszabadította, s szakadatlan mozgalommal előre haladt, oly mértékben lett Sparta mind feszesebb és tartózkodóbb; nyilvános ügyeinek vezetése mind szűkebb körök kezére esett, mindinkább és inkább hadi és bürocrata álladalommá lett, a mely csak abban látta feladatát, hogy magától mindenféle ujitást elhárítgasson. Ennélfogva a belpolitika ellentétének mind nagyobb fokban a külpolitika középpontjává, az alkotmánykérdésnek mind jobban hatalmi kérdéssé is kellett lennie. Minden győzedelemmel, melyet a demokrata párt nyert vala valamely görög városban, ez a spartaiak

befolyására nézve kárba veszett s az ő szövetségeseik sorából az ellenfél táborába csapott át. Mert a mi az athénieket illeti, ők is hasonló politikát űztek. Ők a demokratiai alkotmányok terjesztésében ismerték fel a leghatásosabb eszközt arra, hogy a szigeti és partmelléki státusokat magokkal szoros összeköttetésbe hozzák, és Spartának nem egyszer reá kellett adnia fejét, hogy ezt a demokrata alapelvekkel összefűzött statuscsoportot Görögországban jog szerint fennálló hatalomnak ismerje el. [2])

Ennek az elismerésnek végét vetette a háború; annak az államnak, mely azt kierőszakolta vala, egész hatalma összeomlott; Spartának tökéletesen szabad keze volt. Mi szándékjok lehetett volna tehát most egyéb az ő államférfiainak, mint hogy a régi politikát valahára teljes mértékben végrehajtsák, a Sparta-ellenes alkotmányokat fenekestől felforgassák s azt az ellentétet, a mely Sparta hatalmát mindig gátolta, megszűntessék, annak a roppant szakadásnak, a mely Görögországot két táborra szaggatta volt, ha lehet, örökre véget vessenek?

E részben tehát Lysander csupán csak szülővárosa régi bevett elveinek hódolt, ha arra használta fel hatalmát, hogy mindazon városokban, a melyek az attikai szövetséghez tartoztak, a népuraságnak véget vetett s a kormányt határozott számu megbizott férfiakra ruházta. A mint Athénbe a »harminczak«-at, úgy más helyeken »tizek«-et hoztak be és hogy e kormányzó collegiumoknak biztosságuk legyen, és hatalommal birjanak, spartai csapatokból álló dandárt adtak melléjök, melyek egy-egy harmostes (vezető) parancsától függöttek. Ez a rendszabály sem volt ujdonság. Harmostes-eket vagy katonai helytartókat régtől fogva küldözgettek a lacedaemonbeliek vidékre, hogy a perioiko-

sokat igazgassák s a fővárostól kemény függésben tartsák. Küldöttek azért ilyen harmosteseket külföldre is, s már evvel azt mutatták, hogy nincs szándékukban az alattvalóságnak különböző formáit ismerni el, és hogy a lakoniai alattvaló tartományi községek és a külföldi városok közt, a melyek akarva-akaratlan Sparta hatósága alá hajoltak, a dolog valóságára nézve semmi különbséget se szándékoznak tenni.

A harmostesek hivataloskodása bizonytalan ideig tartott; fontosabb helyeket jól meglakattak velök, mint Klearchossal Byzantiumot. Hatáskörük sem volt pontosan kimérve, mind katonai, mind polgári hatalommal birtak, s azért nem is a királyoktól, mint főhadvezérektől, hanem közvetetlenül az ephorusoktól függöttek és nekik voltak felelősek.

Olyan bizalmasai voltak ők a kormánynak, a kikre ráhagyták a viszonyok önálló megitélését; s ennélfogva ilyen commissariusokúl, kivált külföldre, hajlott korúakat szemeltek ki, mint a kiktől az igazságos itéletet s hivataluk higgadt végbevitelét meg lehetett várni. Kisebb idejű férfiút első izben Amphipolisba küldöttek Ol. 89, 1; 424, a mit Thucydides egyenesen a bevett szokás megsértésének tesz ki. Tizenkét évre rá két hadi commissariust küldöttek Euboeába, 300 főnyi csapattal. [3])

A mi az előtt egyes esetekben történt vala, azt most nagy mértékben hajtották végre és spartai őrségek hálóját feszítettek ki Görögország fölött, hogy minden ellenszegülő elemet megfékezzenek, s a revolutiónak, a minek ó-spartai szempontból az egész demokrata mozgalmat nézték, minden hatalmát kötve tartsák. De hogy Sparta politikáját ily terjedelemben ki lehessen vinni, arra oly férfiú kellett, mint a

minő Lysandervolt. Ő nélküle soha sem sikerűlt volna; mert a mig Spartában csak a legközelebbi pillanatról tudtak gondoskodni, ő volt az egyetlenegy, a ki a jövőbe tekintett, és előre elkészítette vala a módokat, a melyekhez Athéne buktával folyamodni kellett. Ismerte a pártok állását valamennyi görög városban, ismerte a pártvezetőket, a kik arravalók voltak, hogy az oligarchiai kormány-collegiumokba beálljanak, rávette őket, hogy egymással szorosabban szövetkezzenek és hozzá szoktatta ahhoz, hogy az ő parancsaira várjanak, s előmozdításukat ő tőle reméljék. Lysander szülővárosa nevében s politikája szerint cselekedett, és, a mint hitelesen tudjuk, az ephorusok megbíztából; de azért minden egyes rendszabály azt a bélyeget viselte magán, a melyet reá Lysander nyomott; az ő befolyása olyannyira személyes volt, hogy abban vele senki sem osztakozhatott. Az ő személyén nyugodott az a feltétlen uralkodás, melylyel azon pillanatban Sparta bírt; de ebben rejlett egyszersmind gyöngeségének csirája is.

Mert csak egyes esetekben jártak el úgy, a hogy Sparta igazi barátainak várniok kellett, t. i. hogy azon községek, melyeket Spartához volt ragaszkodásuk miatt romlás ért vala, lehetőképen kárpótlásban részesűltek s a mit elvesztettek, visszakapták. Igy az igaz, hogy az aeginabeliek és melosiak, már a kik megmaradtak közűlök, visszanyerték hazájokat; meg aztán Histiaeában, Skionében, Toronéban is némineműképen helyreütötték az athéniek erőszaktételeit; az attikai kleruchosoknak szigeti birtokaikból ki kellett takarodniok; a messenebelieknek oda kellett hagyniok Cephalleniát és Naupactust és ez utóbbi város visszaszállott a locrisiakra.[4])

Ekképen a spartaiak rajta voltak, hogy egyes pon-

tokon, a hol az athéniek kiváltkép garázdálkodtak volt, igazságot szolgáltassanak és a jogtalanságot megtorolják, a mint azt már a politikai érdek is úgy parancsolta. Egészben véve azonban ők magok is nagy erőszakoskodva jártak el és Lysander volt legkevesebbé alkalmas arra, hogy úgy lépjen föl, mint a rend és törvényesség embere. Nem fölötte állott a pártoknak, hanem közepettök. Ő volt a vezetője azoknak, a kik titkos szövetkezésben a községek nyugalmának alája ástak vala; a legdühösebb clubbisták az ő czimborái, az ő eszközei voltak. Ha hát efféle embereknek adta kezébe a hatalmat, akkor tudta, hogy azok arra fogják felhasználni, hogy régóta fojtogatott bosszújokat kitöltsék polgárfeleiken; ez pedig megegyezett Lysander akaratával. Nem békét akart ő hozni és nyugodalmat, hogy a városok a háború nyomorúságából felüdüljenek; sőt inkább az volt inyére, ha a lakosok belső gyűlölködésben és zavargásban egymást emésztették; nem ádáz kedvtelésből, hanem politikából akarta, hogy azon községek, a melyek még ellenálló képességet mutattak, erejöket veszitsék; azt akarta, hogy a boldogtalan Görögország vérvesztéssel még inkább elgyöngűljön és megfogyatkozzék. Hisz tudjuk, mikép kaszaboltak le az ő parancsára 3000 athénit a Hellespontusnál, s mikép indított ravasz fortélylyal véres mészárlást Miletusban, a hol a pártok épen kibékülőben voltak, hogy ott kedve szerint gazdálkodhassék; ugyan az történt Thasosban is, a hol az ünnepies igéretekkel megnyugtatott polgárságra rárohantak, s nagy részét levágták. Utoljára már különbséget se tettek a községek közt, Sparta részén voltak-e a háború alatt vagy sem. Senkitől se volt mit tartani, nem is voltak hát semmiféle tekintettel; a spartai politika lelketlen keménységét korlátlanúl hatalmaskodtatták és eszökbe

se jutott, hogy egy Brasidas és Kallikratidas elveit rájok nézve kötelezőknek érezzék, holott amaz első Sparta nevében oly ünnepien megfogadta, hogy minden község önállása kellő tiszteletben fog részesülni, egyik párt se nyer elsőséget a másik rovására; emez utóbbi pedig nyilván kijelentette vala, hogy ő Sparta számára csak olyan fővezetést ohajt, a milyet neki szabad hellének magok jószántából ajánlanának. [5])

Mivel pedig az ellentétes elveket egyaránt jóváhagyta az állam, és a hellének igazságos várakozásaikban keservesen csalatkoztak, nem hogy megnyugodott volna Görögország, sőt mindenfelé ujabb háborgás keletkezett. A gazúl megvetett közvélemény menten Sparta ellen fordúlt és az Athéntől elnyomva volt államok a helyett, hogy fellélekzhettek volna, a mint remélték, a szabadság friss levegőjében, szörnyűködve látták, hogy egy sokkal súlyosabb nyomásnak vannak áldozatúl dobva. Mert bármily kemény és szigorú volt is az a kormány, melyet Athen vitt vala, még sem volt az önkényes terrorismus; mert igazságos alapon lett, törvényes renddel bírt, célirányosan volt organizálva, és a mennyire a vezérváros érdekei engedték, kimélte a községi életet; továbbá erős oltalmúl szolgált kifelé, úgy hogy alatta kereskedés és ipar bízvást virágozhatott; tehát volt neki nemzeti jelentősége, a melyet, higgadt itélő, félre nem ismerhetett. — Ellenben a spartaiak már három szerződésben martalékúl vetették Kis-Ázsia városait és ha hellespontusi diadalmuk után vonakodtak is egyes főfontosságu városokat, mint p. Abydost, hol harmostesök volt, átszolgáltatni, még sem birtak itt se bátorsággal ahhoz, hogy hatalmas frigyestársuk kívánságának ellene szegűljenek; és a perzsa helytartók a nagy

király nevében korlátlanabbúl uralkodtak most, mint valaha, az Archipelagusnak egész partvidékén s a görögök szabadságára és kereskedésére oly fontos tengeri utakon, jóllehet, hogy a görög tenger védelmére behozott adókat csak úgy kellett fizetni most is, mint annakelőtte. Ehhez járult azon emberek durvasága, a kiket Sparta a hellen városokra küldött; mert már a nagy számnál fogva, a melyre szükség volt, sem lehetett csak gondolni se többé arra, hogy e helyekre próbált férfiakat szemelhessenek ki. Sőt jobbára épen alacsony sorsu emberek voltak ezek, nem egyszer heloták is, oly emberek, a kik Lysander és barátai iránt hunyászkodók, a védtelen polgárok iránt pedig kegyetlenek voltak. Ilyenkép a legjobbat, a mi még volt a görögökben, a közérzést mindenütt a legmélyebben keserítették, s a belátóbbaknak nem kerülhette el a figyelmét, hogy Athén sokat korholt tengeri uraságára fényesebb elégtétel nem következhetett, mint a spartai »tizek« és hadi helytartók rendszere.[6])

A közvéleménynek ezen megfordúlásában és a Sparta ellen nőttön-növő ingerültségben gyökerezett, természetesen, eleitől fogva uralkodásának a gyöngesége is. Hozzájárult ehhez a meghasonlás, a melynek a spartai államhatalmak közt keletkeznie kellett. A féltő irigység nem maradhatott el, mert Lysander tizes-collégiumai vagy dekarchiái támaszai voltak az ő személyes hatalmi állásának; át kellett tehát látni, hogy mily veszedelmére van az államnak ez a hatalom és mennyire ellene van Sparta érdekének, ha a miatt fejére veszi egész Görögország gyűlöletét. De más programmjok, a mely szerint cselekedni eltökélték volna magokat, nem volt, tehát avval zsibbasztották meg Lysander hatalmát, hogy viszálkodást szítottak ő közte s a kirá-

lyok és ephorusok közt. Ezzel azonban megbénitották egyszersmind Sparta hatalmát is, és lehetségessé tették, hogy a legyőzött városok a túlságos hatalomra kapott állam nyomasztó járma alól felszabadúljanak.

Volt végre még egy harmadik körülmény is, a mely a görög ügyek tovább fejlődésén nagyot lendített, t. i. Spartának a középállamokhoz való viszonya. Az, a mit ezek az Athén ellen buzgónál buzgóbb szövetségesek a háború folytában tettek vala, egészen tekintet nélkül maradt; mindennemű várakozásukban csalatkoztak s tapasztalniok kellett, hogy abbeli legigazságosabb követeléseiket, hogy a győzedelmi zsákmányból részt kapjanak s a dolgoknak Hellasban leendő uj rendére nézve ők is közreműködhessenek, galád módon visszautasították. Ez heves ellenzést idézett elő; uj erőre virradt a közép államok önállóságérzete s több rendbeli kisérletet szült a végre, hogy eme gyűlöletes főuraságot lerázhassák. Így képződnek Sparta mellett egy önálló állami életnek új középpontjai s ezáltal a Görögország hegemoniájáért vivandó harczoknak csirái egyszersmind. E három pont határozza meg a következő évtizedek eseményeit; ezekből magyarázható ki, hogy miért nem lett a görög történet az aegos-potami-i diadal után Sparta és spartai uraság történetévé Görögországban, a mint ez Lysandernak volt szándékában, hanem, hogy visszatért önálló városi történeteknek a régi különféleségére. Athén szolgáltatja a legelső és legtanulságosabb példát.

Azokban a felforgató mozgalmakban, melyek Sparta győzedelme után a görög városokban bekövetkeztek, mindenütt résztvettek a honi pártok, de legtevékenyebben azon

városban, a melynek izgalmas életében valamennyi politikai irány a legerősebben és legsajátosabban fejlődött vala ki, t. i. Athénben.

Itt a meglévő alkotmány barátai és ellenségei közt legmélyebb és meredekebb volt a szakadás. Amazok azt tartották, hogy ez alkotmányhoz van kötve minden üdv és boldogság, emezek úgy tekintették, mint minden szerencsétlenség kútforrását, mint oly intézményt, mely a józan észszel homlokegyenest ellenkezik. Középütt állott egy mérsékelt párt, melynek nem lehetett ugyan oly határozott programmja, mint az alkotmány feltétlen barátainak és ellenségeinek, de az egyik párttal abban egyezett, hogy átlátta a demokratia visszaéléseit és komolyan bizonyos korlátok közé kívánta szorítani a népakaratot; a másikkal meg abban, hogy hű volt az alkotmányhoz és minden alkotmánysérelmet mint hazaárulást útált, nemkülönben idegen államnak minden beavatkozását, a melyre pártczélok szolgáltatnak alkalmat. E hazafiúi gondolkozásuknál fogva tehát a tulajdonképeni demokratákkal együtt szemben álltak az oligarchákkal, a kik, csekély felekezetök lévén a polgárság közt, eleitől fogva külső segítségre voltak szorúlva s a város ellenségeivel való czimborálásukat mindenféle sophistikus okokkal tudták magok s mások előtt mentegetni.

Ismerjük ezt a pártot, mikép mesterkedett mindenkor abban, hogy zavart támaszszon az államban, hogy a törvények tiszteletét megrendítse és minden zavart, valamint minden nyilvános csapást a maga czéljaira kárörvendve kizsákmányoljon; azok pártja volt ez, a kik a közönséges embert megvetették, a kik a jóravalóságot s politikai működésre képességet a rangbeli emberek elidegeníthetetlen kiváltságának tartották, a kik a tengeri uraságról

való lemondást a józan útra térés első szükséges lépésének tekintették; ugyanazon párt, melynek politikai hitvallása a Xenophon neve alatt fenmaradott »Az athéniek álladalmáról« szóló műből ismeretes.

A mire ez a párt az utóbbi század folytán meg-megujított kisérletekkel törekedett és a mit a »négyszázak« idejében már részszerint meg is valósított, az most tökéletesen el volt érve; ott állott a »harminczak« hivatalba léptével vágyai határán. A hajóhad megsemmisültével és a falak lerontásával le volt fegyverezve a város és a tengertől elszakadva; Athén nem volt többé se demokratia se nagyhatalom; már csak ama számos görög tartomány-városok közűl való volt, mint a mely saját külön czél nélkül, idegen vezetés után indúlt és katonaságát spartai főparancs alá rendelte. Ismét Sparta volt az egy fő; egy akarat parancsolt Hellasban. Megszabaditás huszonhét éves haditehertől, az egyvér törzsökök kibékitése, béke és egyetértés a hellének közt, egyenlő alkotmányokkal örökösen biztosítva, visszatérés a régi jó időhöz és vele ama bölcs jogszabályokhoz, melyeket a demokratiai visszásság felforgatott vala, — ez volt fényes czimere a dolgok amaz új rendjének, melyet Sparta pártfelei az egyedül üdvösnek és jogszerűnek magasztaltak.

Egyébiránt egyikök se lehetett oly rövidlátásu, hogy oly reakcziónak, mely Athénnek egész történetét Themistocles sőt Kleisthenes és Solon óta hátravetette, a munkájáról azt tartsa, hogy mindjárt sikerűlni fog. Előre lehetett látni, hogy a polgárság, melyet a háború és éhség megtört, s váratlan sűrű csapások megrengettek, ismét összeszedi magát, — s e szerint minden azon rendszabályoktól függött, a melyekkel a »harmincz férfi« uralkodását biztosítani és

elveit végrehajtani szándékozott; a pártjok tehát nem a végén, hanem inkább az elején állott feladatának.

Nyilt ellenmondás mellett, a melyet csak Lysander parancsszava tudott elnémítani, Drakontidas javaslatára lőnek beiktatva, csupa oly férfiak, a kik a város előkelői közt birtak ugyan párttal, de a község előtt jobbára gyülöletes vagy szörnyen gyanus színben állottak. Egy részök ugyanazok közül volt, a kik árulással okozták az aegospotami-i vereséget és köztudomás szerint nemcsak abba nyugodtak bele, a mi a viszonyoknál fogva elkerülhetetlen volt, ők Spartával való közösködésöket korántsem arra használták, hogy a lehető legkedvezőbb feltételek alatt megszerezzék a várva várt békét, hanem Spartát saját pártczéljaik szolgálatába szegődtették, Lysander háta mögé bújtak, vele alattomban egyezkedtek és olyan követelésekkel álltak elő irányában, a melyek haszonleső érdekeiknek leginkább megfeleltek. Mindamellett is nem tettek ők voltaképen kormány-hatóságot, hanem csak egy oly commissiót, a mely avval volt megbízva, hogy az állam alaptörvényeit, a melyeket az utóbbi években már annyi rázkódás ért, ujonnan átvizsgálják és a dolgok megváltozott állásával összhangzásba hozzák. Csupán e czélra kapták Sparta auctoritása alatt a rendkivüli teljeshatalmat, a mely törvényhozói munkásságuk befejeztével ismét elmulandó volt rólok.

De azért a »harminczak«-nak kisebb gondjok is nagyobb volt, mint a törvényalkotás; csak arra törekedtek, hogy az államnak még meglévő valamennyi organumát kész szolgálatukra kötelezzék s minden ellenmondást meggyöngítsenek. A polgárság úgy maradt, feloszolva; a republikánus hivatalok még színleg tovább fennállottak s noha semmi hatásuk sem volt, az uralkodó párt embereivel töltötték

be. Így lett Pythodoros első archonná s a »harminczak« alatt megkezdődött esztendőnek ő adott nevet. A tanács is megmaradt, ha talán nem is teljes számban; de mind olyan személyeket tettek belé, a kik már a »négyszázak« idejében az oligarchia hiveinek bizonyitották magokat. Erre a tanácsra ruházták a néptörvényszékek megszüntetése és az areopag feloszlatása után egyszersmind a fenyitő törvénykezést, s hogy még egy ily függő collegiumban se támadhassanak szabad és elfogulatlan határozatok, azt végezték, hogy a tanácsosoknak a harminczak jelenlétében nyilvánosan kell szavazniok. A Piraeeust, ezt a régi góczát a demokratiai mozgalmaknak, holmi »tizférfiak« különös hatósága alá helyezték, a kik az ottani nyugalomról felelősek voltak. Ezeket is kétségkívül Lysander nevezte ki s alárendelte a »harminczaknak.« A felső és alsó városban csak oly hivatalbelieket tűrtek meg, a kik az új kormány készséges eszközeivé alázták magokat.[7])

Miután ekképen holmi elő-államrendet hoztak volna létre, avval kezdték a hatalmasok, hogy az új időt, melylyel Athént boldogítani akarták, egynehány okos számítású rendszabálylyal indították meg. Hiszen akkoriban nem volt nehéz minden szerencsétlenséget, melynek sirathatták a következményeit, a demokratia visszaéléseinek róni vétkül. Midőn tehát a »harminczak« arra használták fel a hatalmukat, hogy a polgári társaságnak olyan visszás rendetlenségeit, melyek minden józaneszű polgárt botránkoztattak, megszüntessenek; midőn bizonyos gyűlöletes személyekkel, a kik a sykophanta mesterséget orczátlan vakmerőséggel folytatták vala, s a kiknek árulkodásától egy jóravaló polgár sem volt bátorságban, röviden elbántak s a városból kitiltották, — mind ezt a lakosságnak tetemes része tetszéssel fogadta.

Huzamosan tartott tanácstalan és ügyefogyott állapotra egy erőskezű kormányt jó szivvel láttak; az alkotmány iránt való bizalmatlanság, mely a siciliai veszedelem óta mind inkább elharapózott vala, a nyugalom után való vágyódás, a melynek kielégítését csak a népszabadságok némi megszoritásával és Spartához közeledéssel lehetett reményleni, — kapóra jött az új kormánynak, s ez egy kis ildomossággal a közbülső pártból sokat magához bírt volna szédíteni.

Azonban ez az önmérséklés nem tartott soká. A kormány tagjai sokkal inkább pártemberek voltak, semhogy egy bölcs államrend követésével sokáig beérték volna; azon hosszú idő alatt, míg a vagyonosok kisebbsége egy utált sokaságot uralt, felette sok harag gyűlt meg bennök; a sokáig elfojtott keserűség ki akart robbanni; a szenvedett nyomásért bosszút kellett állani. Ilyes czélok mellett azonban természetesen gondolni sem lehetett arra, hogy a polgárság véleményén fordítást tegyenek s a mérsékelt pártot részökre nyerjék. A lovagoknak, a kik az egyetlen testület volt Athénben, a mely elvszerint ragaszkodott az oligarchákhoz, nem volt elégséges a pártolása arra, hogy czélt érjenek; Sparta sem adta meg nekik a kivánatos biztosságot mindaddig, a míg csak messzetávol állt mint védőhatalom. Elküldöttek tehát két biztos emberöket, Aeschinest és Aristotelest, oly utasítással, hogy győzzék meg az ottani hatóságokat, hogy arra, hogy az új államrendet tartósan és Sparta tetszése szerint lehessen elintézni, fegyveres segedelemre van szükség. Minthogy a katonaság tartását magokra vállalták és Lysander nagyban pártolta a kérelmöket, tehát 700 főnyi lacedaemoni őrség in-

dúlt Kallibios vezérlete alatt Attikába s megszállotta a várat.

Következményekben dús esemény volt ez. Mert most azoknak is valamennyinek meg kellett hogy nyiljék a szeme, a kik eddig, elég jámborsággal, hittek a »harminczak« mérsékletében, és minden hazafinak fel kellett háborodnia, ha spártai őrszemek rivalltak rá a város istenasszonyához mentében, a mely istennő hajdan még a lacedaemoni királyoknak is visszautasította a hódolatát (I. 212. l.). Most tudták, hogy a kormány nem arra gondol, hogy magának becsülést és jóváhagyást szerezzen, hanem oly utakon akar járni, a melyeken idegen fegyverek szükségét érzi; rátértek, hogy boszszuállását még önnön becsületénél és függetlenségénél is előbbre teszi. Mert most Kallibios, ez a nyers és dölyfös spartai, volt az első ember Athénben, és a »harminczak« fejei épen nem tartották méltóságukkal összeférhetetlennek, hogy neki udvaroljanak s az ő kegyelmes hajlandóságát magoknak minden uton-módon biztosítsák; nem szégyenlették az ifju szép Autolykost, több harczjáték ünnepelt diadalmasát, bosszújának martalékúl dobni. Kallibios őt valami pörvesztésen való mérgében megütlegelte vala, és azután, mivel nem hagyta magát, hanem ellenállt, mint gonosztevőt Lysander elé vitette. Ez rosszalta a harmostes eljárását, de, midőn már nem volt ott, Autolykosnak halállal kellett lakolnia.[8])

Cserébe ily lealázó helyzetért a »harminczak«, természetes, hogy azt a hatalmi nyereséget, a mi nekik az őrség által jutott, csak annál jobban ki akarták zsákmányolni. Mindenben hova-tovább erőszakosabbakká lettek; azonkivűl a csapatok zsoldja, mely az ő zsebjöket terhelte, rákényszerítette őket, hogy akármi uton-módon pénzt te-

remtsenek és e végre köz- és magán-vagyonra egyaránt rátegyék a kezöket. Egy szóval, az idegen csapatok befogadásával az olygarchák párturalkodása tyrannissá lett, mely akármely régibb korbeli tyrannisnál sokszorta gonoszabb volt, mivelhogy azt tartották, hogy a népet, mint valami gyülölt ellenséget, a ki végtére hatalmokba került, meg kell fenyíteni. Minthogy a Solonféle törvényekkel a polgári szabadságokat mind megszüntették, azért az üldözést mindazokra ki lehetett terjeszteni, a kik a kormánynak nem tetszettek; nem tetszett pedig senki, a ki árthatott. Az árulkodás rendszere, melynek el kellett volna töröltetnie, annyira elhatalmasodott, mint soha annakelőtte; részint oly emberek űzték, a kiknek már régebben mesterségök volt s most csak színt váltottak, hogy nyereséges foglalkozásukban megmaradhassanak, részint afféle emberek gyakorolták, a kik csak a harminczak mellett oktak bele a szolgálatba, a mely annál jövedelmezőbb volt, mert most a feladás eredményére biztossággal lehetett számítani. E fütető vizslák közül a legismertebbek voltak az oreosbeli Batrachos (Euboeából) és Aischylides.

Efféle kormány mellett az a hatóság is kiváló jelentőségre emelkedett, melynek tulajdonkép csak a fenyitő büntetések végrehajtása volt feladata, az u. n. »tizenegyek«; mert nemcsak, hogy soha sem fogytak ki a dologból, hanem helyöket szintén a harminczak legbuzgóbb hívei töltötték be; oly emberekből állottak, a kiknek különös kedvök telt benne, hogy az áldozatokat előkerítsék s a hatalmasok bosszúvágyát kielégítsék; ők magok az egyik pártorganumot tették s a legfontosabb szerszáma voltak a kormánynak. Satyros volt köztök a legvakmerőbb és legnagyobb befolyású. Egyike az első erőszaktételeknek, a melyekben

megismerszett a kormánynak valódi charaktere, azon szerencsétlenek kivégzése volt, a kiket Agoratos adott vala fel, mint békeháborítókat, s a kiket még mind fogságban tartottak; néphatározat értelmében egy 2000 tagból álló esküdtszéknek kell vala fölöttök törvényt látni. E helyett a tanács itélte el őket s a börtönben ölték meg; köztök volt Strombichides, Kalliades és Dionysodoros. Ezzel nem volt vége. Úgy látszik, Lysander hirével lajstromba szedték azokat, a kiket el kellett tenni láb alól, ezek közé tartoztak pedig mindazok, a kik már azelőtt a népjog szószólóinak bizonyították magokat; így mindenek előtt Thrasybulos, Lykus fia, az, a ki Alcibiadessel egyetemben legtöbbet tett arra, hogy a 400 buktával a szabad Athénére a dicsőség és boldogság új korát derítse; továbbá Anytos, Anthemion fia, egy porból pezsdült, de tetemes vagyonnal biró férfiu, a kit tősgyökeres demokratának tartott mindenki. Mind a kettőt számkivetették.

De tartottak azoktól is, a kik messze távol voltak, névszerint Alcibiadestől, a kit se barátjai, se ellenségei nem feledhettek. Tudták, hogy Alcibiades élete fogytáig terveket is kohol és nyomós czélokat követ. Jól benn járt a negyvenben, de kicsapongó élete daczára is teljes erőben és tettre vágyó. Szülővárosa kétségbeesett állapotában nem tudott megválni attól a gondolattól, hogy neki jutott a szerencse, hogy még egyszer szabadítókép felléphessen; most is, mint annak előtte, azt remélte, hogy Perzsia által érheti el czélját. [9])

Susában 405 (ol. 93, 4) vége óta II. Artaxerxes Mnemon uralkodott. Vele összeköttetésbe lépni szinte kinálkozott a jó alkalom. Mert mivel Cyrus, a kinek áruló szándékai mind jobban kivilágosodtak, egészen Spartához csat-

lakozott vala, tehát a nagy királynak Athenbe kellett szorulnia szövetséges társakért. Átlátta ezt Alcibiades és miután a Hellespontusnál egy darabig figyelmetes várakozásban maradt, Pharnabazussal ujonan alkudozásba bocsátkozott; ez ugyanis Cyrusnak a tengermelléki provinciák főhelytartójává történt kineveztetése után megtartotta a satrapiáját, mig ellenben Tissaphernes kimúlt hivatalaiból. Pharnabazusnak Dascyliumban a Propontis partján volt a székhelye; itt, követvén a régi perzsa politikát, a legnagyobb vendégszeretettel fogadta egykori ellenfelét és átadta neki Gryneion városát Aeolisban, mely őt busás évi jövedelemmel látta el. Itt nagy hasznát vette Alcibiades annak, hogy azelőtt Tissaphernes udvarában tartózkodott, könnyedén beletalálta magát a perzsa viszonyokba; magába Susába is készülődött, hogy régi terveit végre mégis csak kivihesse; abban járt, hogy hajlandóságához képest mint alkudozó és hadvezér majd ismét döntőleg belenyúl az események folyásába.

Azonközben mind szemmel tartották őt ellenségei, a kik nem felejtették, hogy már egy izben ő döntötte meg a pártjok uraságát; tehát idejében tenni kellett róla, hogy másodszor is vissza ne térhessen. Kritias senkit se gyülölt jobban, mint épen Alcibiadest, régi barátját, a kin az ő politikájának ingatag volta a legvilágosabban megbizonyodott, de meg azt is tudta, hogy ha a nép nézni talál valaki után, a ki képes lenne őt megszabadítani, az senki nem lesz más, mint Alcibiades, mert minden szem ö rá nézett; a míg tehát egy ily ember életben volt, mindaddig ingyen se remélhették a harminczak, hogy a község békén jármukba hajtsa fejét. Elég ok volt ez arra, hogy Alcibiadest még távollétében is üldözzék. Attikai jószágait elkobozták, a fiát ki-

tiltották, őt magát, mint egykor Themistoclest, földönfutónak nyilatkoztatták ki, úgy, hogy egész Hellasban sehol se lehetett maradása. Ámde halálát akarták, azért is a kormány Lysanderhez fordúlt, a ki akkor Ázsiában volt, hogy őt közremunkálásra birja. Minthogy Lysander, ugy mondják, maga nem mutatkozott hajlandónak e kivánság teljesítésére, tehát Alcibiadesnek Spartában lévő ellenségeit tették mozgásba, főkép Agist és hiveit, és igy történt, hogy Lysander Spartából azt a határozott utasítást kapta, hogy Alcibiadest tegye el láb alól. E czélra alkalmasint Cyrus auctoritását kérte ki, a minek következtében úgy vélekedett Pharnabazus, hogy a kénytelenséget nem háríthatja el magától. Neki magának kellett módot nyujtani vendégbarátja megrontására.

Alcibiades útban volt a nagy királyhoz, a kinél szives fogadtatásra számithatott; épen egy phrygiai helységben, Melissában hált, a mikor a satrapától kiküldött emberek utólérték. Szállását, mint valamely fenevad búvóhelyét, nyomban bekeritik s aztán fával és rőzsével sürűen körülrakják. A körüskörűl fellobogó tűzláng felébreszti, talpra áll, keresi a kardját, nem találja szokott helyén; tehát a dologban árulásnak is kellett lenni. Nem vesztvén el bátorságát, ruha- és ágyneműt vet a lángok közé s áthalad rajtok, utána szeretője Timandra s egy arkadiai hű embere. Már jól elmaradt a tűztenger, a melyben vesznie kellett volna; ekkor, hogy a lángok is megvilágították, nyilzápor borítja el messziről és összerogy a nélkül, hogy ellenséget csak látott volna is. Csak most búnak elő a barbarok a sötétből s a hősnek leütik a fejét, hogy átszolgáltassák a satrapának, jeléül, hogy megbizásukban eljártak. Holttestét a hű Timandra takarítja el. [10])

Alcibiades halálát Athén kormányzói mindenesetre nem csekély nyereségnek tekinthették, ha meggondolták, hogy micsoda bonyolódások keletkezhettek volna a nagykirálylyal való alkudozásaiból. Egyébiránt egyes erőszaktételek nem háríthatták el helyzetök nehézségeit. Ennek kivált abban állott a gyengesége, hogy nem egy kényúr uralkodott, hanem a harminczak collegiuma. E számnak eredetileg arra kellett volna szolgálnia, hogy enyhítse a tyrannisnak gonosz látszatát; olyan senatusféle volt, a mely az állam élén állt és bizonyára nem volt történetes dolog, hogy tagjai száma megfelelt a spartai vének-tanácsának, holott hiszen az ephorusok behozatalával is a spartai államintézvényekhez való szoros ragaszkodás félreismerhetetlen. Ennyi egyenjogu hivatalbeli társ közt nem maradhatott fenn huzamosan az egyetértés, legkevesebbé pedig oly kormányban, mely törvények nélkül, magakényén kormányzott, s melyben se határozott mérték, se korlát nem volt. Hogyne kerültek volna hát a hivatalos társak a követendő rendszabályok iránt egymással ellenkezésbe s hogy ne támadtak volna magában a kormány kebelében pártszakadások?

Ehhez járult, hogy a polgárság közt is, miután az első rémületből felocsúdott, oly mozgalmak kezdtek mutatkozni, a melyeknek jelentőségét egyelőre megmérni nem lehetett.

Kezdtek az emberek az állam helyzete felől tisztában lenni s az a kérdés: hogy »mire viszen ez?« mind határozottabban feltolakodott. Mert valamig csak azok bűnhödtek, a kik nyilvános megbotránkozást keltettek, mindaddig a jólelkiismeretűek mind nyugodtan megvoltak. De bezzeg máskép lett most. Batrachos és Aischylides mindig

készen voltak, hogy a harminczak valamelyikének kívánságára s intésére vádat emeljenek, és a vádlottak felett az ellenségeik ítéltek. Most már minden élet- és vagyonbiztossága megszűnt s minden becsületes polgár galád árulkodás véletlen martalékává válhatott. A pártállásponttal már semmit sem törődtek; a kényuraság áldozatai közt oly férfiakat is lehetett látni, a kik a legelőkelőbb házakból voltak s nemcsak családi hagyománynál, hanem saját meggyőződésöknél fogva is nagy idegenséget éreztek a demokratia rakonczátlanságai iránt. Igy veszett el a derék Nikoratos, Nikias fia, minekutána Eukrates testvérét, a ki vonakodott beállani a harminczak collegiumába, már azelőtt eltették vala láb alól. A salamisi Leon, a szónok Lycurgus öregapja, Lycurgus — mindannyian rövid színpör után átadattak a tizenegyeknek. A piaczról s a templomokból hurczolták el a polgárokat, s a rokonoknak megtiltották a legyilkoltak eltakaritását; részvétel mutatása vétek volt. A legtöbb elitélésekben különböző szándékok dolgoztak össze; meg akartak szabadulni veszedelmes személyektől, magán bosszút akartak állani s egyúttal a jószágok elkobzásával pénzre tenni szert.

Az utóbbi szándék, mely már Nikias örököseinél irányadó volt, mind jobban fölülkerekedett; s e szempontból az üldözést főkép a metoikosok vagy zsellérségen lakók osztálya ellen irányozták, a kik az álladalom védelme alatt állottak. Ez emberek csoportos befogadása, a kik észrevehetőleg sokat tettek arra, hogy Athén az ipar és kereskedés középpontjává válhassék, az oligarcháknak eleitől fogva szálka volt a szemökben. A metoikos-ok vagyona nagyobbára pénzből és ingókból állott; nehéz volt hozzá vetni, könnyen fölebb tették a valónál s igy annál is inkább inge-

relte a tyrannusok kincsvágyát. Úgy vélekedtek, hogy ezek ellen, mint nem polgárok ellen, előbb lehet valamire vetemedni, de sőt még némi látszattal is birt, ha ezt az osztályt egészben véve ujitónak és megbizhatatlannak hiresztelték. Ennélfogva a harminczak közül kettő, Peison és Theognis, egy különös indítványt tettek a zsellérekre nézve; a különféle tanácsbeliek felszólítást kaptak, hogy e rendből egynehányat nevök szerint megnevezzenek, a kiket gyanúsaknak tartanak, és hogy az üldözés valódi oka nagyon szemet ne szúrjon, azzal a fortélylyal éltek, hogy az első tiz közé, a kiket áldozatúl kiszemeltek, két vagyontalant is felvettek. [11])

Csoda-e, hogy a dolgok ilyen folyása mellett a harminczak közül is egyik-egyik gondolkodóba esett s hogy az a vélemény kezdett érvényre emelkedni, hogy az eddigi úton teljes lehetetlen vaktában tovább rohanni; már a magok biztonsága kedvéért is gondolkodni kell a felől, hogy mikép nyerhetnék meg a község támogatását s hozhatnának be oly államrendet, a mely tartóssága iránt csak valamennyire is kezességet nyujtson. Szakadás történt az uralkodók közt, egy jobb- és egy baloldal fejlődött s az ellenzéknek Theramenes lett a vezére. Akaratlanúl is ujból azon útra vetődött, a melyen a »négyszázak« alatt járt vala.

Ha a város veszedelmében mutatott egész magaviseletét tekintjük, alig tehetjük fel, hogy őt holmi erkölcsi bátortalanság tartotta vissza attól, hogy részt ne vegyen a nőttön-növő erőszakoskodásban; sőt inkább eleinte ő volt, a mint ezt később szemébe is mondta neki Kritias, egyike a legbuzgóbbaknak s az ellenpártnak véres üldözésére ő biztatgatta hivatalos társait. Midőn azonban látta, hogy ezen az uton mások elébe vágtak, s Kritiasnak túlnyomó befolyása

által hiuságát sértve érezte, mert ez lett a kormány tulajdonképi fejévé: akkor elgondolta, hogy önnön magával jobbat sem tehet, mintha még idejében mérsékeltebb politikára tér; mert sokkal okosabb volt, semhogy előre ne látta volna egy ily fanatikus terrorismus szükségképeni következményeit; tehát még jókor ott akarta hagyni a hajót, melynek vesztét bizonyosnak tudta. Ekképen azt is remélhette, hogy Kritias mellett pártvezérré emelkedhetik és, ha majd ezt a hatalommal visszaélés megbuktatta, ildomos simulékonysággal nagyravágyásának megfelelő állásra juthat. Ezenkivül, mint maradéka a jobb természetének, meg volt még benne bizonyos idegenkedés minden szertelentől és vadtól; ez is egy indító ok lehetett most, s mivelhogy már egy izben oly szerencsésen ütött ki számára az ügyes szerepváltoztatás, tehát most, mig a többiek vakon jártak Kritias akaratján, ő óvó hangját és nyilt szabad ellenmondását mind merészebben hallatta.

Eleinte csak egy-egy rendszabályt rosszalt, p. o. a vár megszállatását lacedämoni csapatokkal és feddhetetlen férfiak kivégeztetését, mint a Leonét és Nikeratosét, utóbb aztán, a nélkül, hogy dús nyereségrészekkel való kecsegtetés eláltatta volna, a kormány egész eljárását határozottan kárhoztatta. Bolondságnak nyilatkoztatta, ha az ember kényúraságot űz s a mellett kisebbségben marad, ha vitéz férfiakat számkivet s igy a külföldön ellenséges hatalmat képez, ha egyeseket eltesz láb alól s a mellett egész osztályokat ellenségeivé tesz, a kiknek egyre nagyobbodik a hatalmok, pedig gyengíteni volna a szándék; tekintettel kell lenni a közvéleményre s a polgárság közt magoknak támaszt szerezni. Azért azt kivánta, hogy a lakosság magvának, vagyis azoknak, a kik képesek voltak mago-

kat felfegyverezni, a teljes polgári jogokat vissza kell adni. Kritias ellenben úgy vélekedett, hogy minden félretérés gyöngeség jele és veszedelembe sodor; nem szabad jámbor csalódásokban ringatózni; az államnak egyszer már minden romlott elemekből ki kell tisztulnia, s erre itt van a szerencsés alkalom, a minő soha se fog kínálkozni többé. Tehát a harminczaknak keményen össze kellene tartaniok, úgy kellene cselekedniök, mint azaz ember, a kire köröskörűl ellenség leselkedik. Azonközben mind-nagyobb lett a feszűltség; mind messzebbre tolták egymást az ellenkező irányba, mig végre Kritias átlátta a szükségét annak, hogy szinből engedni kell, hogy Theramenes egy ellenpárt fejévé ne lehessen.

Elhatározták tehát egy népgyűlés összehivását, hogy Theramenes nézete szerint az oligarchiai kormányzást szélesebb alapokra építsék. Megbizható polgárok lajstromát készítettek s nem számítván a lovagokat, a kiket külön rendnek tekintettek, 3000-re tették a normalis számot; oly szám, a mely ismét, bizonyosan nem szándékosság nélkül, a dóroknál divó hármasosztálynak felelt meg. Theramenes ez ellen felszólalt. Ez a szám — ugymond — csekély, mert sok olyat kirekeszt, a kiktől nem lehet megtagadni annak a bizonyítványát, hogy derék polgárok; másfelől meg nagy is, mert nem nyujt kezességet arra, hogy a belé felvettek az oligarchiának megbizott hívei. Ilyes rendszabályok egy tartós államrend megteremtésére épen nem elégségesek.

Most már Kritias és czimborái kényszerítve látták magokat arra, hogy a magok utján járjanak és hathatós rendszabályokkal működjenek. Egy nap a polgárokat mind összeparancsolták megszemlélés végett. A »háromezer« a piaczra sereglett össze, a többiek apróbb csoportokban a

város egyéb térein. E gyülekezőhelyeket csapatok keritették körül s a meglepett polgároknak fegyvereiket ki kellett szolgáltatniok a lacedaemoni zsóldosoknak, a kik a várba szállították. Igy régebbi kényuralkodások példája szerint, a népnek nagy többsége le volt fegyverezve, a fegyvereit megtartott háromezer iránt pedig, mint valami pártbeli csapat iránt, teljes biztosságban érezték magokat. Ezeknek aztán bizonyos polgári jogokat osztogattak, névszerint abban a kiváltságban részeltették, hogy birói rendes eljárás nélkül egyiköket se lehessen megbüntetni; oly intézkedés, a mely nem annyira a háromezernek szolgált védelmére, mint inkább fegyver volt a többiek ellenében; mert ezzel az athéniek elidegeníthetetlen szabadságbeli jogainak megsemmisítése minden teketória nélkül ki volt mondva, azzal a különbséggel, hogy az általános jogvesztettségből kivették a polgároknak egy meghatározott számát.

Most mind bátrabban haladtak előre. Személyes összetüzés a hatalmasok valamelyikével, sőt csábító pénzbeli vagyon maga elegendő ok volt a fenyítő pörre; a bosszú vágyát s a préda éhét csak növelte a kielégítés. Házakat és műhelyeket kutattak ki, pénzesládákat törtek fel, még a szentajándékokat s a depositumokat se kiméltek. A kormánynak különböző tagjai kölcsönös egyetértésben szemelték ki áldozataikat; ez által mind szorosabban egymáshoz csatlódtak ugyan, de egyúttal elszakadtak a szelidebb gondolkodásuaktól s ily formán meghasonlás támadt szélsők és mérsékeltek közt, a mely naprólnapra jobban nyilvánossá lett. Theramenes, a ki az ugynevezett »legjobb polgárok« vérengző uralkodását tartózkodás nélkül ostromolta, tűrhetetlenné, s bukása szükségképenvalóvá lett.

Miután tehát Kritias leghűbbjeinek egy csapatát titkon felfegyverezte, összehívta a tanácsot s abban Theramenes ellen főbenjáró vádat emelt; a vádbeszéd egyszersmind igazolása volt az ő saját politikájának. »Forradalmakban — úgy mond — kikerűlhetetlen, hogy vér ne folyjon, ezt mindannak meg kell ismernie, a ki ilyes dolgokra hivatva érzi magát, s elég embernek kell lennie arra, hogy érzelmein uralkodhassék. Athén fészke a demokratiának, a mely ellen mi, mint a társadalom főbaja ellen küzdünk; Athén a maga szerencsétlenségére nagyvárossá lett s a népszabadság minden eszeveszettségében növekedett. Sok erőlködés után végre-valahára megdöntöttük a népuraságot és oly oligarchiát alapítottunk, a mely egyedűl képes Athént Spartával állandó egyetértésben megtartani. Nekünk ennélfogva erőseknek kell lennünk s az államban semmiféle ellenkezést nem szabad tűrnünk, legkevesbbé pedig a magunk saját kebelében. De Theramenes nem szűnik meg bennünket leczkéztetni s nehézségekbe bonyolítani. Ő nekünk ellenfelünk és mivelhogy eleinte velünk egy lépést tartott, sőt főfőelőmozditója volt a dolgok mostani rendjének, most pedig elválik tőlünk, hogy állásunk tagadhatatlan veszedelmei közt magának visszavonulást biztosítson; tehát ő nemcsak ellenfél, hanem áruló is, még pedig a legveszedelmesebb, a kit gondolhatunk. Csudálkoznunk nincs mit az ő magaviseletén, mert ő természeténél fogva, a mint csúfneve is mutatja, lelketlen köpönyegforgató. Mint a »négyszázak« tagja, mint a hajóhadvezérek vádlója, elárulta az övéit s romlásba taszította. Addig várjunk-e, míg ez neki most is sikerűl? Hisz Spartát mindannyian úgy tiszteljük, mint bölcs intézvények tanyáját. Hiszitek, hogy ott majd békén szivelnék, ha az ephorusok

egyike mindegyre ócsárolná az alkotmányt és a collegium végzésének ellene törekednék? Gondoljátok meg tehát, vajjon meg akarjátok-e tűrni köztetek ezt a haszonleső árulót, hogy utóbb fejetekre nőjjön, avagy véget kell-e neki vetni s mindazokban, a kik hasonló vágyakat táplálnak, a sikerűlés reményét egyszer-mindenkorra elenyésztetni. [12])

Theramenes elszánt bátorsággal védte magát. Az arginusaei vezérek ellen emelt vádat úgy tűntette fel, mint szükség parancsolta védelmet, és hogy ellenfelének visszaadja a személyes támadásokat, rámutatott Kritiasnak előbbi életére, mely bizony szintén nem valami nagyon bizalomgerjesztő, nevezetesen a thessaliai parasztoknak tőle vezetett zavargásaira. Az, a ki a jelen államrend ellen áskálódik, minden bizonnyal halált érdemel, de nyilatkozzék minden részrehajlatlan ember, vajjon kit illet ez a vád? Azt-e, a ki hivatalbeli társaival híven velök tartott, a ki csak kihágásaik ellen emelte fel óvó szavát és a kormány biztos megalapítását sürgette, vagy pedig azt, a ki abban jár, hogy a többieket mind féktelenebb erőszakoskodásokra ragadja, s mind gyülöletesebbé tegye, s ellenségeiknek számát mindinkább szaporítsa? Ily formán Theramenes az ő rá zúdított vádakat a vádlóra igyekezett visszahárítani. Aztán igy folytatta: »Már is egy csapat menekülő polgár megvetette a lábát Phylében, hogy onnan több-több elégületlent pártjára hódítson. Ezeknek, érdekökhez képest, semmi sem lehet kivánatosabb, mint hogy Athénben napról-napra elviselhetetlenebbé váljék az állapot; a ki ezen leghathatósban munkál, az az ő legjobb szövetséges társok. A mint ellenálltam a négyszázaknak, midőn kényuraságuk biztosítására várat építettek, hogy a lacedaemonbelieknek kezébe szolgáltassam őket, úgy mostan

is mindazokkal ki kell állanom, a kik Athént, mint államot, meg akarják semmisíteni. Ezt még magok a spartaiak sem akarták, holott kezökben volt a város sorsa. Azt lobbantják szememre, hogy mind a két párttal együtt tartok; de ugyan mit kell gondolni a felől, a ki mind a két pártnak ártalmára jár és a népuralom buktával még azoknak is, a kik a polgárság szine-java volnának, mindenképen alá törekszik ásni a kormányzását? Az én véleményem az állam iránt mindig ugyanaz. Esküdt ellensége vagyok annak a demokratiának, a mely a döntő hatalmat oly silány emberek kezébe teszi, a kik egy drachma haszonért tódulnak az állami szolgálatra, és a mely mindaddig nem fog nyugodni, mig a rabszolgákat is a polgárokéval egyenlő jogok birtokába nem juttatja. De épen oly határozott ellensége vagyok azoknak, a kiknek ádáz pártdühe előbb le nem lohad, mig a megalázott várost egy pár zsarnok kényuralmának alá nem vetették.«

Ennek a beszédnek oly rendkivüli hatása volt, hogy Kritias sötét tekintete ellenére, mintegy önkénytelenül hangos helyeslés emelkedett a tanácsosok padjairól. Némelyek már régtől fogva Theramenes véleményéhez szítottak, névszerint Eratosthenes és Pheidon; hisz a collegiumnak egy harmadát maga Theramenes nevezte vala ki; egyrészök mind világosabban átlátta, hogy már a saját magok javáért sincs kivánatosabb, mint hogy még idejében a szelidség és ovatosság útjára térjenek.

Kritias látta, hogy további beszédekkel nem megy semmire; szabályszerű szavazás Theramenes felmentését s a mérsékeltek győzedelmét vonta volna maga után. Tehát a mint ez már rég el volt határozva — saját tiszttársai ellenében is erőszakos módhoz nyult. Miután barátaival egy pár

szót váltott, a fegyvereseket a gyűléstér korlátai közé parancsolta, s kinyilatkoztatta, hogy lelkiismeretes államkormányzónak nem szabad megengednie, hogy az elvrokonokat holmi szinmutató beszédek elcsábítsák; őt és barátait gyáva engedékenység bűnével ne vádolhassa senki. Az uj törvények azt rendelik ugyan, hogy a »háromezrek« egy tagja se itéltethessék el a tanács beleegyezése nélkül; de minthogy Theramenes alkotmányellenes árulása által ezt a tagságot eljátszotta, a nevét ezennel a teljes jogu polgárok lajstromából kitörli s fejére halált mond.

Theramenes, mielőtt a közeledő poroszlók megfoghatták volna, az oltárhoz menekült, kérve kérte a tanácsot, hogy ily önkényt ne tűrjön. Mint őt, úgy akárkit is kitaszíthat Kritias a polgárság kebeléből; se a tanácsosoknak, se a harminczak közül senkinek sincs bátorságban az élete. Tudja ugyan, hogy az oltár sem ád neki oltalmat; de legalább mindenki ismerje meg, hogy ily Kritias-féle emberek semmibe se veszik az isteni és emberi törvények szentségét. Kihurczolták a tizenegyek a tanácsházból, végig a piaczon, hol még egy pár barátja védelmére akart kelni. De ő maga visszatartotta őket s a bürök italt oly lelki nyugalommal hajtotta fel, hogy ez a jellemtelen embernek még végső óráiban egy hős dicsőségét szerezte meg. A halálpoharat »a kedves Kritiasra« köszönte, jövendölésképen, hogy őt nem sokára követni fogja. [13])

A »harminczak« magatartására Theramenes halála nagyon határozott befolyással volt. A kormányzást bénitó kényelmetlen ellenmondás el volt hárítva, a kormányzó- és tanácscollegiumban egy mérsékelt párt alakulása meghiusítva; a győztes párt, hogy Theramenest eltehesse láb alól, kénytelen volt, a saját törvényeit is megsérteni és a biz-

tósságnak ezek által nyujtott csekély mértékét egy kormányzótársától megvonni; már most az önfentartás érdekében is mit volt mit tenne, minthogy egy kiméletlen terrorismusnak minden eszközéhez folyamodjék hozzá. Az elkövetett erőszak, melyet semmi sophistika sem volt képes hímezgetni, hovatovább eltompította a lelkiismeretet és a zsarnokokat daemoni hatalommal sodorta előre pályájokon.

Messzebbre ható rendszabályokhoz nyultak az eddigieknél, nevezetesen a végre, hogy a városi népnek azt a tömegét megfogyaszszák, a melyet az aristokratia hívei eleitől fogva minden baj gyökerének néztek. Hogy alapos gyógyítást tegyenek, az uj »polgárok jegyzékét« használták fel, hogy azokat, a kiknek abban nem volt benn a nevök, nemcsak a teljes polgárjog élvezésétől, hanem még az Athénben való lakás jogától is megfoszszák. Ily formán még sivárabb módon, mint Periander bánt a dologgal, a ki az ő városi alattvalóit a paraszt életbe akarta visszakényszeríteni, az athéniek nagyobb része az apai házból kiűzetett s további intézkedésig a városba jöveteltől, a piacz és a templomok látogatásától eltiltatott. Uralkodjék kietlen csend Athénben; nem hogy összeesküvés, de sőt a dolgok állapotáról való közös tanácskozás is lehetetlen legyen. Még a vidéken se volt nyugtok a menekülteknek. Sok jószágot elkoboztak s kormányzó tagoknak adták, a kikből egy uj rendjét szándékoztak alkotni a nagy földbirtokosoknak. Mert a galád rabló-rendszert avval tudták szépítgetni, hogy a földbirtokok túlságos felaprózgatottságát úgy tüntették elő, mint Athén veszedelmét. Minél több pénzt és vagyont keritettek kézre a zsarnokok, annál tartósabb alapúnak látszott uralkodásuk. Mindazt, a mi a demokratiai idők fényével összefüggött, tervszerüleg megsemmisitették. A ten-

gerbiró városnak nagyszerü építményeit, nevezetesen a hajóházakat lebontották s az anyagot a kormánypénztár javára eladták. A népgyülés helyisége átalakíttatott; nem akarták, hogy a polgárság ezentúl, mint eddig volt, a Pnyxnek szinház-formán fokozatosan emelkedő ülésein foglaljon helyet, nem kellett oly polgár-gyülés, mely huzamosabban együtt tanácskozzék; a szószéket megfordították, úgy hogy a szónok arczczal a várnak volt fordulva, mint réges-régen, mikor még a Pnyx a község ülésezései számára nem volt berendezve. Most már a polgárok csak állva hallgathatták meg, ha mi hatósági rendeletet a szószékről velök közöltek, hogy rövid időzés után ki-ki dolgára visszatérhessen. Ez a megfordítás tehát igazi reactionarius rendszabály volt, arra való lévén, hogy egy csapással végét vesse a gyülések zavargásainak, s csupán csak elmés kiszínezése volt e rendszabálynak az a ráfogott czél, hogy a szónokok a tenger felé, mint Athénnek előbbi hatalmára, többé ne mutathassanak.

Hogy továbbá a nép egész fonákságának s annak a hamis míveltségnek vége szakadjon, melynélfogva a közügyekhez hozzászólani akárki fia hivatottnak érezte magát, a rhetori oktatást szigorú felügyelet alá vetették. Ezentúl csak az taníttassék, a mi a hatalmasok elveivel összefér, és kivált a népség alsó rétegei minden magasabb míveltségtől távol maradjanak; a hatalom, mely ezzel jár, az előkelők kiváltsága legyen [14]).

Ekképen a »harminczak« fejei egész Athént át akarták alakítani és vak fanatismusukban azt hitték, hogy a város uj történetének vetik meg alapját, holott a föld, melyen mesterséges épületöket emelték, már ingott lábok alatt. Mert elsőben is a kormány kebelében az ellenkezés csirái

nem voltak elfojtva ; ismét előtüntek akkor, midőn Kritiás és Charikles mind arczátlanabbúl úgy viselték magokat, mintha ők volnának az egyedüli urak, s midőn már senki sem kételkedett rajta, hogy az előbbinek becsvágya egészen külön czélokra is tör. Ezenkivül a »harminczak« abban a biztos hitben ringatóztak, mintha csak Athén piaczán keletkezhetnének veszedelmes mozgalmak. A mi a künn tartózkodó városi népet illeti, Sparta tekintélyében s legrosszabb esetre a zsoldjokban levő idegen csapatokban olyannyira biztak, hogy teljes gondtalanságukban csak a belügyekkel törődtek ; sőt még az se jutott eszökbe, hogy a menekülteket szemmel tartsák s a végvárakat, melyeket azok fegyverhelyekül használhattak, megszállják.

Igy esett aztán, hogy nem a megnéptelenedett városban, mely kényuraság alatt nyögött, hanem Athénen kivül készülődött a viszonyok fordulata. Mivel ugyanis a »harminczak« kormányáról a hirek egész Görögországban a legnagyobb felindulást keltették, Athén, a melyet csak nem rég is olyan általánosan gyülöltek, egyszerre közönséges részvét tárgya lett. Igaz, hogy Sparta szigorú parancsot adott ki, hogy a számkivetettek sehol be ne fogadtassanak ; heroldjai minden görög városnak meghagyták, hogy e parancsot teljesítsék, s a befogadottakat kiszolgáltassák ; az ellenszegülőket öt talentumnyi birsággal fenyegették.

Ez azonban oly pont volt, a melyben a városi községek, nemes görög szokás szerint, legkevesebbé voltak hajlandók könnyen venni önelhatározásuk megszorítását ; de még azt is bölcsen tudták, hogy nem kell ama fenyegető parancsokat oly komolyan érteni. Ha tehát egypár kisebb állam eleget tett is a gyülöletes rendeletnek, más helyeken

a menekültek seregei, gyámoltalanságukban oltalmat keresve, nem csak egyes polgároknál találtak vendégszerető tanyát, mint p. Chalcisban, Megarában, Elisben, hanem a mi több, állami, nyilvános védelemben részesültek. Ez történt nevezetesen Argosban és Thebaeben. Az argosiak nemes bátorsággal kinyilatkoztatták Sparta heroldjainak, hogy naplemente előtt hagyják el a várost, ha nem akarják, hogy ellenségnek tekintsék őket; Thebae pedig büntetést szabott azon polgárokra, a kik menekülőket, a nélkül, hogy segitségökre lennének, elengedtek vinni.

Thebae lett a legfontosabb gyülőhelylyé, mert itt azok az athéniek egyesültek, a kik előtt kezdettől fogva fegyveres visszatérés lebegett s a kik ott próbált vezérekben és a népjogok előharczosaiban központot találtak. Ezek voltak névszerint Thrasybulus, Anytos és Archinos. Anytos, Anthemion fia, cserzőüzlettel bírt, mint Kleon, s mint ez, zordon külsejü, nyers népember volt, a ki szinte nagyra volt azzal, hogy minden modern pallérozottságtól és aristokrata műveltségtől ment maradt. Már számos nevezetes hivatalokban forgott s csak mostanában keveredett pörbe azért, mert az ő mulasztásából került Pylos Sparta hatalmába (ol. 92, 4; 409). De felmentették, még pedig, a mint ellenségei rebesgették, vesztegetés segített rajta; mert gazdag ember volt. Thrasybulust és Anytost az egyesült menekültek közül akarattal vezéreiknek ismerték; Thrasybulus most másodizben állott élén egy csapatnak, mely Athéntől távol, az igazi Athénnek, a szabad nép szine-javának tekintette magát. Akkor a hajóhad közepett állott, most csak egy maroknyi menekülő polgár csoportosult körüle. Archinos, a ki szintén vezérviselt ember volt, hű társul szegődött

mellé, hogy együtt gondolják ki s hajtsák végre szülővárosuk felszabadításának terveit.

A »harminczak« Sparta érdekében s a magok biztossága czéljából nemcsak, hogy Athént megfosztották a várfalaktól, hanem még a végvárakat is lerontották vagy védelem nélkül hagyták. Hadd legyen az egész tartomány, a mint azt a spartaiak a perzsa háborúk után kivánták volt, nyilt ország. De ezt a dolgot mindamellett nem a kellő alapossággal intézték el, úgy hogy a számkivetetteknek sikerült az attika-boeotiai határhegységben, a Parnesen, egy oly helyet nyomozni ki, a honnan vállalataikat különösen szerencsés körülmények közt indíthatták meg. T. i. Athén és Thebae közt egyenes gyalogúton fekszik, Athénbe ellátszó meredek sziklafalak alatt, Phyle vára, egy körülbelül 900 lábnyi kerületű kisded erősség, mely a szűk hegyi utat teljesen elzárja s melynek ormáról (2000 l. a tenger felett) szabad kilátás nyílik az athéni sikságra és a saroni öbölre, egész a peloponnesusi partokig. A várhegy meredeken esik alá s csupán keletről lehet hozzáférni, ott is csak egy keskeny ösvényen; alantabb erdős szakadékok vannak ömlő patakokkal, melyek télen a környéket még járhatatlanabbá teszik; de a hegység tövében az acharnaei nagy megye terjedez, melynek népei Attikának legizmosabb és szabadságért élőhaló lakosai voltak. Ez az erősség a legalkalmasabb fekvéssel bírt arra, hogy Boeotiából élelmezést és a körüllévő tájékokból erősítést könnyű szerrel kaphasson. [15])

Télnek idején a számkivetettek, számszerint hetvenen, észrevétlen csendességben átlépték a határt. Megszállták a várat, melynek falai vagy egészen épek, vagy könnyen helyreállíthatók voltak. Midőn ennek híre futott Athénbe, eleinte mitse hajtottak a kalandos esetre; de hogy a csa-

patnak gyarapodásáról érkezett hír, azt határozták, hogy ennek a rendbontásnak egyszerre, egy csapással vessenek véget. A »háromezerek«, a lovagokkal egyetemben, a vár alá vonultak, mely harmadfél mérföldnyire feküdt a várostól. A fiatal lovagok egynehány hevesebbje rohammal próbálta bevenni a falakat; de véres kudarcz után kénytelenek voltak rendes víváshoz fogni. A rá jövő éjjel nagy hó esett, a mely ezekben a hegyszakadékokban nagyhamar meg szokott gyülemleni. Védő tanya után láttak, de a förmeteg oly bomlást okozott, hogy utóvégre vissza kellett vonulni, a mi futásnak is beillett volna, s tetemes veszteséggel járt.

Most már a veszedelmet nem lehetett titkolni. A »harminczak« véletlen-váratlan egy komoly háborúba voltak bonyolódva és minthogy nem volt reményök, hogy Phylét bevehessék, azt határozták, hogy Phyle és Acharnae közt egy tábort állítanak fel, hogy az ellenséget szemmel tartsák, a közlekedést elvágják és a zendülés terjedésének gátot vessenek. De ez is dugába dőlt, mert Thrasybulus, kinek hétszázra szaporodott a legénysége, éjjel kivonult, szürkület tájban rajta ütött a táboron, melyben a csapatok aludtak s a szolgák még a lovak vakarásával bajmoltak; százhúsz nehéz fegyveres elhullott, a többi vad futással hazamenekűlt.

A lovagoknak és a vivócsapatoknak ez a veresége oly hatással volt, hogy a »harminczak«, kik csak egy pár napja az egész hadi csínyre ügyet sem vetettek, most biztossági érzetökben egészen megrendűlve, szabaduló utakról gondolkoztak. Rábirták magokat, hogy Thrasybulusnak ajánlatokat tegyenek; neki az uralkodásból részt, s a számkivetettek közűl soknak visszatérést ajánlottak; de ezek oly ajánlatok voltak, melyeket Thrasybulus, a ki dús zsákmány-

nyal tért vissza Phylébe, el nem fogadhatott; ő az alkotmánynak teljes helyreállítását s a rablott javaknak visszaadását követelte. Ilyformán a tyrannusoknak nem volt mit tenniök egyebet, mint magokat a tartományban minden támadás ellen lehetőképen megerősíteni. De e czélra Athén nem látszott előttök alkalmas helynek, mert itt, s még inkább Piraeeusban, a lakosság mindenkor megbizhatatlan volt; valami erős hely után néztek a tenger tőszomszédságában s itt Eleusis kinálkozott, fekvésénél fogva, legjobbnak. Itt lacedaemoni csapatok könnyebben segítségökre jöhettek vizen és szárazon; itt Salamis, végső visszavonulóra, közelökben volt. De még mielőtt a főtáborukat ott felállították volna, jónak látták a lakosság megtisztítását munkába venni; s az az erőszakosság, melylyel e szándékukat végrehajtották, mutatja, hogy Kritias fanatikus makacssággal megmaradt véres utjain.

A tyrannusok kihirdették, hogy Eleusisben szemlét fognak tartani a fegyverfoghatók felett, azt adván okúl, hogy a város és az előtte fekvő sziget hadi erejéről pontos tudomást akarnak szerezni, s a kitett napon lovasaikkal át is mentek Athénből. A fegyverviselőknek egymás után be kellett magokat mutatni Eleusisben a gyülőhelyen, s bemutatás után azok, a kiket a rendőrbiztosok meg nem bizhatóknak jelöltek ki (háromszázan voltak), azt az utasítást kapták, hogy a városnak a kikötőre vivő kapuján át egyenkint távozzanak; de a mint azon kiléptek, az ott felállított lovas őrszemek elfogták, kötözve Athénbe vitték s átadták őket a »tizenegyeknek«. Másnap az Ilissus-melléki Odeumban törvényt láttak, melyre a »háromezrek«-et meghivták, mert Kritias ezeket azzal akarta mindjobban leköteleznì, hogy bűntetteinek részeseivé tette; sőt egyenesen megki-

vánta tőlök, hogy az oligarchiából, mely épen úgy az ő javokra alapíttatott, mint a »harminczak«-éra, ne csak hasznot huzzanak, hanem veszedelmeiben is osztozzanak. A lacedaemoni csapatok előtt a »háromezrek«-nek nyiltan szavazniok kellett, s igy a befogott eleusis- és salamisbeliek minden törvényes vizsgálat nélkül, pusztán Kritias kivánatára, mint hazaárulók, valamennyien halálra itéltettek s kivégeztettek. [16]).

Mig a tyrannusok ily eszközökkel éltek fenyegetett hatalmok támogatására, addig elleneik mindjobban erősödve, vérszemet kaptak, merészen előjöttek hegyi buvóikból s elhatározóbb rendszabályokhoz fogtak, t. i. a tartomány főhelyeinek meg támadását vették czélba, és pedig Thrasybulus legelőbb is a kikötővárosra vetette szemét.

A Piraeeus nem volt elnéptelenítve, mint a felváros, sőt ötezernél többen még oda menekültek Athenből. Itt volt az elégedetlenség legnagyobb a tengeri közlekedésnek szántszándékos megsemmisítése miatt, s a demokraták itt számíthattak leginkább párthivekre. A »harminczak« a Piraeeusban úgy szólván a saját érdekök ellen dolgoztak; vak hevökben a körfal egy részét lerombolták, azt gondolván, hogy ezzel a kikötő város jelentőségét tönkreteszik, de épen ez a rombolás nyitott utat a szabadító csapatoknak s tette lehetségessé, hogy minden harcz nélkül megvessék lábokat a Piraeeusban. Átlátta ezt Thrasybulus s öt nappal az acharnae-i győzedelem után végigvezetvén ezer emberét a Cephissus völgyén, Athen mellett elhaladt s megszállotta a kikötővárost. A külső falak megvédésére nem levén elegendő embere, midőn másnap reggel a »harminczak« összes hadiereje kivonult, Munychia várormára vette magát, a hol igen kedvező állást foglalhatott. Mert az utánok nyomuló ellen-

séget a hippodamosi piaczról fölvivő út házsorai gátolták ereje teljes kifejtésében s úgy kellett harczolnia, mint valami szorosban s hadoszlopának nagy mélysége azt a fortélyt nyujtotta Thrasybulusnak, hogy a hoplitái mögött felállított könnyű csapatok magasabb állásukból nagy hatással nyilazhattak s hajigálhatták köveiket az ellenség hosszú tömött rendjei közé, mig ellenben a támadók hátulsó sorai fegyvereiknek mi hasznát se vehették.

Igy — tiz ember mélységü hadállásban — bizvást várta a felhatoló ellenséget s biztatta vitézeit a döntő küzdelemre, emlékeztetvén őket állásuk kedvező voltára, ügyök igazságára s az istenek segítségére, a kik már e rövid hadjárat alatt is oly világos jeleit mutatták pártfogásuknak. Ekkor ünnepies szünet állott be; a jós, a ki a sereget követte, azt az utasítást adta, hogy, ha a vivandó polgárküzdelemben nem akarnak vétkesek lenni, addig ne ütközzenek, mig magok közül valamelyik meg nem sebesül vagy el nem esik. De maga úgy érzi, hogy az istenek őt rendelték első áldozatnak; ezzel, mintha végzete ragadná, az első sorba ment s elesett. Most a jós holtteste körül heves harcz kezdődött. Mindkét részről elszánt vitézséggel küzdöttek; mindegyik fél érezte, hogy minden koczkán van. Végre a tyrannusok csapatai, Kritiasnak minden erőlködése mellett is, visszaverettek s leszoríttattak a lejtős oldalon; soraik megbontatván, egész a sikságig üldöztettek. Maga Kritias is elesett a tusában; hetven polgár takarta a csatamezőt. Fegyvereiktől megfosztották, egyébiránt épségben szolgáltatták ki őket a győztesek, mert Thrasybulus ezeknek a legnagyobb kiméletet s a fölösleges vérontás kerülését szent kötelességökké tette. Mi több: a holtak eltakarításánál némi békés közeledés jött létre a felek közt; s ezt a hangu-

latot Kleokritos, a ki a mysteriumoknál heroldi tisztet viselt, s a patriota párthoz tartozott, arra használta fel, hogy mind a két fél polgárait hangos szavával egyetértésre intette: hisz mindazokat, a kik most szemben állottak egymással, a legszentebb kötelékek kapcsolják együvé. Az egész szerencsétlenségnek csupán csak az istentelen tyrannusok az okai, a kik a szülővárosban fosztva, gyilkolva garázdálkodtak, a kik nyolcz hónap alatt több polgárnak elvették az életét, mint a peloponnesusiak a deceliai haborúnak tiz súlyos éve folytán. Azért tehát minél előbb el kell tőlök szakadni.

Kicsi hija volt, hogy erre a beszédre a városi sokaság nyomban késznek nem nyilatkozott a kibékülésre, de a kormány tagjainak sikerült még jókor visszavezetni csapataikat a városba, hol is, úgy a hogy, újra rendbeszedődni iparkodtak. Vissza próbálták állítani a régi kormányt, de hiába. Athénben nem volt már terök; az alkotmány javára a hangulat növekedőben, a túlzók fő nélkül; a »harminczak« közül a kik fenmaradtak, meg voltak egymással hasonolva, nemkülönben a »háromezrek«. Mert ezek közt is jó sokan voltak olyanok, a kik holmi engedékenységről tudni sem akartak, a kiknek, mint az elkövetett erőszakoskodások részeseinek, lelkiismerete leginkább rettegett a viszonyok teljes átalakulásától. Végre középutat választottak; mert minthogy azok túlnyomó számmal voltak, a kik alkotmányszerű állapotokra kivántak térni, másfelől pedig a Spartától való félelem még mindig oly nagy volt, hogy a Lysandertől behozott intézkedésekkel egyszerre nem akartak szakítani, minthogy továbbá az akkori polgárság nagyjában a népuraság elleneiből állott, annálfogva a »harminczak« visszaléptét szükségesnek mutatták ugyan a körülmények,

s egy uj »tizek« tanácsát (dekaduchoi) állítottak fel, hogy az a polgársággal közösen vigye tovább a kormányzást; de épenséggel nem akartak egy rögtöni fordulatot hozni létre s azért az uj kormány tagjait részint a »harminczak« kebeléből vették, kik közül a szelidebb gondolkodásuak, mint Pheidon és Eratosthenes, visszamaradtak Athénben, részint az oligarchiai senatusból s más rokonelvű körökből. Amazok számából Pheidon választatott, a kiről tudták, hogy Theramenessel leghatározottabban foglalt állást Kritias és Charikles ellen. Ily színt vallottak Hippokles, Epichares és Rhinon is. A mérsékelt oligarchákat, a kik Theramenes halálával háttérbe szorúltak, akarták most kormányra juttatni [17]).

Ezzel csak még inkább összebomlottak az attikai állapotok. Mert most a tartomány három pártra szakadt. Ugyanis a »harminczak« közül azok, a kik hivei maradtak Kritias irányának, Eleusisben fészkelték meg magokat, s pártfeleik, a kik alattomban nevök aláírásával fogadtak nekik engedelmességet, egy külön polgárságot képeztek körülöttök. A »tizek«-hez azok szegődtek, a kik a városban megmaradásukkal a tyrannusok ügyétől elpártoltak; ezek a fővárost őrizték és az Odeumban volt a fegyverhelyök. A demokraták végre Munychiát tartották meg főtáboruknak. Kibékülésre nem volt semmi kilátás. Mert mihamar kitűnt, hogy a »tizek«-nek eszök ágában se volt, hogy, a mint nyilván Theramenes cselekedett volna s a mint a polgárok többsége is ohajtotta, Thrasybulussal értekeződést kezdjenek; sőt nagyon is világosan kimutatták, hogy az oligarchiai alkotmányt mindenképen fenn akarják tartani; a »harminczak« által birt hatalomból minél többet biztosítani akartak magoknak, és a demokratiának tökéletes

visszaállításától, Spartával új viszálkodásoktól s új háborútól való félelme az athenieknek, a polgárok közt pártot és támogatást szerzett nekik.

Eközben az alkotmánypárt hatalma nőttön-nőtt. Ennek magvához mindenféle gyanus jellemű emberek csatlakoztak, kalandorok, a kik a közelgő fordulatot jó-előre fel akarták használni, hogy állásra tegyenek szert a polgári társaságban s előbbi életöket feledtessék. A párt vezetői nem mertek még nagyon válogatni a párt-hivekben; nem polgárokat is befogadtak a táborukba, sőt egy proclamatiót bocsátottak ki, melyben mindazon idegeneknek, a kik a harczban részt vesznek, »isoteliat«-t igértek, azaz a »metoikok« kiváltságos állását, mint a kiknek jogában állott a községgel egyenesen érintkezni s a kikre nagyobb adót nem róhattak, mint a valódi polgárokra. De a vidéki lakosság jobbjaiból, névszerint Acharnaeből is nagy számmal csatlakoztak hozzájuk; még oly alkotmánybarátoktól is érkezett támogatás, a kik személyesen nem vehettek részt; igy p. a hazafias Lysias, Kephalos fia, kétezer drachmát és két száz paizst küldött, saját költségén egy több mint három száz főnyi csapatot toborzott s két talentumnyi kölcsönt eszközölt Elisből. Sőt külföldiek is bőkezűen támogatták a vállalatot, mint p. a thebaei gazdag Ismenias. Ekkép sikerült Thrasybulusnak mind jobban felfegyverezni, s az ellenség előtt mind félelmesebbé tenni csapatait. Körűlrajzották a várost, melyben a bizodalom nap-nap mellett csökkent s az élelem hiánya mind érezhetőbbé lett; a házak zsufolva voltak, a lovagok eltörődtek a fárasztó őrszolgálatban; már egy éjszakkelet felől előkészített roham is réműletbe ejtette őket, s csak a Lyceum felől jövő kocsiútnak elrekesztésével lehetett egyidőre elhárítani a fenyegető támadást [18]).

De egyezkedésről még ekkor se akartak tudni a »tizek«; nem szánták rá magokat, hogy a község akaratjához és megbizásához képest alkuba álljanak Thrasybulussal; inkább Sparta felé fordúltak, hogy ott a város elszakadását megjelentsék és segítséget szerezzenek. Pheidon maga ment Spartába és minden ékesszólását elővette, hogy az odavaló hatóságokat a demokraták ellen hadjáratra bírja; nevezetesen rámutatott Thrasybulusnak Boeotiával való veszedelmes összeköttetésére és annak a lehetőségét is kilátásba tette, hogy a thebaeiek ily módon Attika uraivá válhatnak és Sparta ellenében fenyegető hatalmat képezhetnek. Az athéni kormány tehát szintazt az utat követte, a melyet a »harminczak« Eleusisben, a kik hasonlókép spartai segedelemhez folyamodtak.

Ezeket a segedelemkéréseket Lysander az ő befolyásának egész hatalmával támogatta. A »harminczak« buktán szörnyen felháborodott; főművét szétrombolva, becsületét megsértve, s minden tervét veszélyeztetve látta. Maga Spartába ment, hogy politikáját megmentse s annyit legalább elért, hogy Pheidonnak sikerűlt egy száz talentumnyi kölcsön létrehozása Spartában, Thrasybulus ellen seregek toborzása végett, továbbá hogy Pheidon javaslata szerint, ő maga küldetett, mint a csapatok vezére, Athénbe, hogy ott mint harmostes, a rendet ujra helyreállítsa. Egyszersmind azt is kivitte, hogy Libys testvére mint tengeri parancsnok negyven hajóval támogassa az ő vállalatát. Az egész ügyben rendkivüli tevékenységet fejtett ki; Thrasybulus csakhamar be volt zárva a tenger felől s Lysander ezer emberével Eleusisnél állott. A szabadság ügye egyszerre ismét veszve látszott, semerről se volt remény a szabadúlásra.

Ekkor ép onnan mutatkozott menekvés, a honnan legkevesbbé se lehetett várni, t. i. Spartából.

Lysandert gyülölték a királyok. Tudták, hogy az államrendnek felforgatására s jelesül a trónöröklésnek megváltoztatására törekedik. Ehhez járult a jobb érzésű polgárokkal együtt érzett bosszúság a spartai névnek ama megbecstelenítésén, melyet Lysandernek és hiveinek czudar kegyetlenségei okoztak, továbbá az ő még mindig túlhatalmas állása s az önkénykedő eljárása miatti felháborodás. Hisz az Athénben követett rendszabályok nem is hivatalos parancsra léptek életbe, hisz ott az egész alkotmányváltoztatás, melynek következményein a hellének mind felháborodtak volt, csak az attikai pártfők és Lysander közt lett személyes megegyezésen alapúlt. Hatalmának türhetetlen nagyobbodására szolgálna csak tehát, ha sikerűlne neki, egy zsoldos sereg élén másodizben is az ő pártját juttatni kormányra Athénben s a maga tekintélyének erejével rendezni az attikai viszonyokat. Mivel pedig most még a testvére is oldalánál volt, a ki mint hajóhadparancsnok azt a tisztséget viselte, a melyet különben is a királyság iránt ellenséges hatalomnak tekintettek, tehát csakugyan természetes volt az az aggodalom, hogy Lysander abban jár, hogy pártja segítségével Athénben megfészkelje magát s ott egy Spartától független hatalmat alapítson.

A politikai helyzet ily felfogásában mind a két király egy értelmen volt, mert közös érdekeiket látták fenyegetve. Lysandernek hosszú távollétét arra használták, hogy egymással s más hasongondolkozásuakkal értekezzenek; 404. őszén az ephorusok collegiumába is oly férfiak léptek, kik az ő véleményökben osztoztak, s alig hogy Lysander összes

befolyásának latbavetésével még egyszer egészben véve végrehajtotta a terveit, s ujonnan útban volt egy sereggel Athén felé, midőn a királyok minden erejöket megfeszítették, hogy szándékait meghiusítsák.

Az igazi cselekvő köztök Pausanias király volt, Pleistoanax fia, az Agiadák nemzetségéből.

Nem lehet fel nem ismerni, hogy épen e házban mutatkozik oly gondolkodás, mely a Lysanderféle szellemmel homlokegyenest ellenkezett, szelid és békeszerető gondolkodás, mely galád erőszakoskodástól és Spartának katonai kényuralkodásától folyton idegenkedett. Csak kisszámu spartai vallotta ez elveket, s azért a békekedvelő Agiadák sokszoros bántalmaknak s támadásoknak voltak kitéve s csak nagy ritkán voltak képesek döntő befolyást gyakorolni a külpolitikára.[19])

Ezúttal azonban nem maradt el a siker, még pedig a görög népnek egész történetére nézve elhatározó pillanatban. Pausanias az öt ephorus hármát a maga véleményére birta, melynél fogva t. i. Lysandernek, a ki csak saját becsvágyó czéljait hajhászsza, nem lehet kezére bízni az attikai ügyeket, hanem utána kell küldeni, hogy azokat az állam érdekében lehessen rendezni. Ő maga tehát egy peloponnesusi sereggel bevonult Attikába és Lysander kénytelen volt magát, még mielőtt valamire ment volna, a király személyének alárendelni s épen mikor barátnak és ellenségnek megakarta mutatni teljes hatalmát, abban a pillanatban vesztette el minden jelentőségét.

Pausanias volt az egyedüli tekintély; ő tőle várhatták a bonyodalmak megoldását s az ő sátrába mentek most azok, a kik azt hitték, hogy e végre befolyásukat érvényesíthetik. Így Diognetos, Nikias testvére, családjának Spartával

való régi összeköttetéseit arra használta fel, hogy a királynak előterjesztéseket tett s őt a tyrannusok eljárása, valamint a népség hangulata felől felvilágosította. Pausaniasnak eleitől fogva az volt a szándéka, hogy a viszálkodásoknak békés úton vesse végét. Tehát a város előtt állította fel a seregét, hogy az ellenséges feleket egymástól elválaszsza, ő maga a jobb szárnyon vezérkedvén a kikötő szomszédságában; és miután mindenekelőtt az ellenségeskedéseket abbahagyatta, csakhamar megértette, hogy esze ágában sincs a »harminczak« érdekében cselekedni s azok inye szerint véres reactiót hajtani végre. Azért utasította vissza az Eleusisból neki hozott vendégajándékokat is.

Ekkor aztán a Piraeeusban lévő athéniek ellen fordúlt, kiket spartai szempontból mégis csak zendülőknek kellett tekintenie; azt kivánta, hogy szétoszoljanak s szülővárosuk sorsát az ő kezébe tegyék le. Minthogy felhivására nem hajtottak, hozzákészült, hogy az egész félszigetet bekeríti. E végre körülnézte a tájékot, miközben kénytelen-kelletlen harczba bonyolódott, sőt kényszerűlve volt az ellenséget, mely őt megtámadta, egész a munychiai ormig üldözni. Itt már komolyabb tusa fejlődött ki, melyben számos vitéze elhullott. A peloponnesusiakat visszaverték, míg aztán egy közeli dombon ujra rendbeszedődvén, tetemes erősítéssel új támadást intéztek, mely teljes sikert vivott ki és a spartai fegyverek becsületét visszaszerezte. Százötven ember esett el Thrasybulus csapatai közűl.

Mindamellett a patrióták ügyének javára szolgált, hogy a harcz ily véget ért, s hogy Pausanias nem kényteleníttetett hadi erejét teljesen kifejteni. Ő megelégedett azzal, hogy a demokraták ne vegyék tréfára a dolgot; most hát fölléphetett, mint közbenjáró. Ennélfogva tudtára adta

kéz alatt mind a két pártnak (s evvel Thrasybulusékat is jogszerű résznek ismerte el), hogy mily értelemben vár tőlök a béke helyreállítása végett javaslatokat. Mindkét részről beleúntak a polgárháborúba s a városban olyannyira meglazúltak már a viszonyok, hogy a polgárok önhatalmulag kinyilatkoztatták a kibékülés utáni vágyokat s abbeli reményöket, hogy a lacedaemoniakkal azontúl is békességben maradhatnak; mig ellenben felsőbbségök, a »tizek«, csak abban vetették meg a lábukat, hogy egyedűl ők az igaz barátai Spartának, s hogy ezt tettel is megbizonyítsák, akár nyomban átadják a várost a spartaiaknak, a mit — a Pyraeeusra nézve — bajosan tennének meg a demokraták. Ekképen tehát, nem tekintve Eleusist, három párt volt Attikában, s a király utasítására háromféle követség indult Spartába, egyik Pyraeeusból, másik a városi polgárságé, a harmadik a »tizek« részéről. Pausanias átlátta, hogy mily felelősséggel jár az ő állása, s minden lépte mennyi balmagyarázatra szolgáltathat alkalmat; azért is mindent Sparta hatóságaira bizott, mindamellett a dolog velejében az ő szándéka győzött, az által, hogy onnan, a hol ezekbe a sajátságos viszonyokba lehetetlen volt kellőképen beletekinteni, tizenöt teljes hatalmú biztost küldöttek ki, hogy Pausaniassal egyetértve intézzék az ügyeket.[20])

Az alkudozások hónapokig elhuzódtak, de ebben a késedelemben megvolt legalább az a jó, hogy azalatt a viszálkodások megujulása mind lehetetlenebbé vált, nemkülönben Athénnek elnyomása ellenkezőleg a nép hangulatával, melynek ideje volt mind világosabban s erősebben kifejlődni. Mivel pedig Pausanias fölülállott a pártokon s nem volt egyéb czélja, mint hogy békét szerezzen s a mennyire lehet, helyrehozza azt, a mit szülővárosa nevében igazságtalan-

ságot elkövettek volt: végre-valahára az ő befolyása s Thrasybulus tanácsadása mellett az athéniek és a pyraeeusiak közt, kiknek mind a két félen bizottságok voltak a képviselői, egyezség jött létre, melyet mind a két párt jóváhagyott. Azt határozták, hogy a számkivetettek minden kár nélkül visszakapják a birtokukat, hogy a városban megmaradtakon bosszút ne álljanak, hogy a múlt megbocsátva és feledve legyen; csak azok, a kik Lysander auctoritásával léptek hivatalba, legyenek kivéve; voltak pedig ezek a »harminczak«, továbbá az ő legbuzgóbb eszközeik, a »tizenegyek« és harmadszor a »tizek«, a kik, mint al-hatóság, a Pyraeeust igazgatták vala. E szerint az egész oligarchiáról, mely Spartára támaszkodott, maga Sparta elismerte, hogy az a nyilvános jogi állapotnak illetéktelen megszakítása. Némi enyhitésére szolgált ennek az a hozzátett záradék, hogy az amnestiából kirekesztetteknek is jogukban legyen megmaradni, ha hivataloskodásukról a község előtt számot adni készek. E kibékülési szerződés elfogadása után bizonyosan Spartával is egyezség köttetett, a mely Athénnek Spartához való viszonyait oly értelemben szabályozta, hogy lényegileg a Lysander-féle béke határozatai fentartattak. Azután a toborzott csapatokat elbocsátották és Pausanias a seregével s a lacedaemoni őrséggel az Isthmuson át hazavonult. [21])

Azt, a mi előtte fődolog volt, tökéletesen elérte; mert a második triumphus, melyet Lysander Athénben ünnepelni akart s már-már kezében tartott, a hozzáfüzött tervekkel egyetemben meg volt hiusúlva. De a mit a király önmaga létesített és intézett, az merőben tökéletlen félszerinti munka volt. Mert a tyrannusokat egyenesen letenni és fegyveres hatalommal kiűzni még se bátorkodott. Ez a többi államokra nézve, melyek hasonló hatóságok alatt ál-

lottak, nagyon is veszedelmes példa lett volna. Csak az erőszakos visszahozatalt gátolta meg s az Athén és Pyraeeus közti szakadásnak vetett véget; de a »harminczakat« bántatlanúl hagyta Eleusisben; ez a hely az attikai tartománynak második középpontjává lett, minthogy azon polgároknak, a kik előbbi magokviselete miatt Athénban nem érezték magokat bátorságban, szabad tetszésére hagyták, hogy Eleusisbe mehessenek. Ilyen formán tehát még külsőképen sem állott helyre a béke, hanem a viszonyok végleges rendezése magokra az athéniekre várt. [22])

Ezek a tyrannusok várára egykorig ügyet se vetettek, s az egyességhez képest a lakosság két főrészének kibékülését iparkodtak végrehajtani. Boëdromion tizenkettedikén (szept. 21.) Thrasybulus társai Athénbe visszatértök napját ülték, a kiérdemlett dicsőségnek ama napját, a melyen vitézségöknek és hazaszeretetöknek jutalmát vették. A kapu előtt megállottak s a hadi menet, Aisimos vezetése alatt processióvá alakúlt, mely a város istenasszonyának e napon hálaáldozatot volt hozandó. Azért is itt, a mint istentiszteleti egyesülések alkalmával szokás, szemlét tartottak, nehogy valami érdemetlennek jelenléte meggyalázza a szent cselekvényt. Aisimos felhasználta teljhatalmát, hogy hirhedt embereket, a kik patrióták gyanánt belopakodtak, eltávolítson; igy Agoratos, a ki a legocsmányabb fondorlatok czinkostársa volt, kilöketett, azzal a menet a Dipylon-kapuján keresztűl, a Kerameikos-térnek fel, az Akropolisba haladt, hol is első ízben áldoztak ismét szabad athéniek istenasszonyuknak. Az Athénben visszamaradt polgárság a Pnyxen várta a hazatérőket. Thrasybulus a társai nevében beszédet intézett hozzájok, hogy őket a dolgok állásáról felvilágosítsa. A »legjobb polgárok« uralkodása csalképnek, hazug-

ságnak bizonyodott; mert az előkelő családok fiai, a kik mindig oly nagyra voltak azzal, hogy ők úgy öröklik azt, a mit másoknak ügygyel-bajjal előbb el kell sajátítaniok, most oly embereknek mutatták magokat, mint a kik mindenféle erkölcsi gyengéknek és gyarlóságoknak, névszerint a kapzsiságnak s a legpiszkosabb haszonlesésnek mind a többi halandóknál inkább alá vannak vetve. A lacedaemoniakra se hivatkozhatnak többé, mert azok vesztökre hagyták őket és a tyrannist mint valami harapós kutyát lánczra kötötték s úgy adták át a népnek, melyre annyi bút-bajt hozott vala. Most hát szabad kezök van s az utóbbi tapasztalatokon okúlva, egy szívvel-lélekkel egy uj alkotmány megteremtését kell munkába venniök.

A dolog velejében egy értelem uralkodott. A meghasonlást kerülve-kerülték s az egyelőre általánosított amnestiát egyhangúlag néphatározattá emelték. Fogasabb volt az alkotmány kérdése. Ebben a vélemények jobban elágaztak, mint a hogy a történtek után várta volna az ember. Úgy hitték, hogy az uj intézkedésekben még mindig némi tekintettel kell lenni a lacedaemoniakra, kikkel semmi áron sem akartak volna ismét összeütközésbe jönni. Talán alattomban ez iránt bizonyos kötelezettségekre is vállalkoztak. Mindenekelőtt azonban magok a polgárok közt még nagy elterjedésnek örvendett a teljes demokratia iránti bizalmatlanság s evvel együtt az a nézet, hogy nem ártana a polgárjogot korlátok közé szorítani, hogy így az iparosok, kereskedők és tengerészek tömege, a kiknek úgy se teljes-tökéletes otthonjok Attika, kimaradjon abból a gyülésből, melynek többsége a város üdve felett határozni van hivatva. Azt remélték, hogy ez által megóvják a polgárgyüléseknek

higgadtabb jellemét, könnyelmü néphatározatoknak elejét kerűlik s egy törvényes államrend iránt nagyobb kezességet szereznek.

Azok az athéniek, a kik így gondolkoztak, szószólóúl gy oly férfiút léptettek fel, a kit senki se tarthatott a reaktió hivének, mert az oligarcháktól számkivetve Thrasybulus alatt a szabadság ügyéért küzdött vala. A polgárok előtt nagy tekintetű férfiú volt, neve Phormisios. Nem akart ő censust hozni be, se a birtoknak határozott mértékét a teljes polgárjogok feltételeűl, de azt sürgette, hogy Attikában teljes jogu polgár senki se lehessen földbirtok nélkül. Az ő inditványa tehát visszatérés volt a Solonféle elvekre; azt kivánta, hogy az iparüzők, a kiknek csak ingó vagyonuk van az országban, kirekesztessenek, s ha ezt az inditványt elfogadják, úgy a polgári lakosságnak vagy öt ezere ki lett volna zárva.

A javaslat élénk ellenmondást szült. Csak ne ámítsák magokat a polgárok ujra ama régi kecsegtetésekkel; hisz csak elég tapasztalásokat tettek már arra, hogy tisztában legyenek vele, mennyi kezességet nyujt a földbirtok a polgárok érzűlete iránt. Csak nem időszerű dolog most Athént gyöngíteni és férfiaitól megfosztani. Azért jöttek-e haza győzelmes fegyverekkel s az istenek félreismerhetetlen oltalma alatt, hogy a nagynehezen kivívott polgárságon magok jó szántából ismét túladjanak? Ne hagyják már magokat mindenkor Spartára való tekintetektől félemlíttetni. Mert ha feltétlenül ő hozzá kell alkalmazkodnunk, akkor jobb becsületes harczban elvesznünk, mint csúfos szolgaságban sinlődnünk. De a spartaiaknak eszökbe se jut, hogy az alkotmány miatt ujra veszedelmes har-

czokba bonyolódjanak; hisz sokkal kisebb s Spartához közelebb fekvő államok is vannak, mint p. Argos és Mantinea a melyek mindamellett teljes önállással s szabad alkotmánynyal bírnak. Hát az athéniek kislelküségökben és vak félelmökben magok magokat aláznák-e le s dobnák-e martalékúl! — Ily szellemben szerkesztett Lysias egy beszédet az attikai államalkotmánynak Phormisios által javaslott megváltoztatása ellen.

Az inditványt elvetették és a régi polgárságot hivatalnokaival megujitották. Euklides, mint első archon, nyilván még abban a hónapban beiktattatott s minthogy elődjét, Pythodorost (14 l.) nem ismerték el jogszerü államhivatalnoknak, azért nevét kitörülték az archonok lajstromából és az esztendejét (Ol. 94, 1), mint a mely törvényellenes kormány alatt tölt le, az anarchia esztendejének nevezték. Egyébiránt a hivataltalan idő egy évnél tovább tartott, mivel a »harminczak« körülbelül 404 júniusától fogva a következő év elejéig uralkodtak; minthogy, mikor a munychiai csata esett, a nyolczadik hónapban jártak. Aztán a »tizek« uralmával, Lysander jövetelével, Pausanias beavatkozásával s a vele folytatott alkudozásokkal ismét vagy nyolcz hó múlt el, 403 februárjától szeptemberéig, mikor is az alkotmányosok visszatérte történt. A tyrannusok nyolcz hónapja közül azonban hármat úgy szoktak említeni, mint kiváltkép gonosz időt; ez jó formán a spartai csapatok megérkezte után való, a mi e szerint 404 októberébe esnék. [23])

A főváros és Pyraeeus pártjai már kiengesztelődtek, de a tartomány maga még korán sem volt békességben. Eleusis volt valamennyi alkotmányellenes gondolkodásúak gyülőhelye, a még mindig meg nem tört tyrannusok erős vára. Zsarlásaik után még elég pénzök volt; csapatokat

fogadtak s végig-végigdúlták a tartományt. Még mindig nem mondtak le arról a lehetőségről, hogy fentarthatják magokat, biztak spartai barátjaikban s az ephorusok collegiumában valami változásra számítottak. Makacs ellenségeskedésöknek a legnagyobb elkeseredést kellett szülnie valamennyi athéniben, s minthogy ez az állapot tűrhetetlen volt, nem sok idő múlva az összes polgárság Eleusis alá vonúlt, hogy egy ily hazaellenes reactio fészkét elpusztítsa.

A mi ezentúl történt, arról vajmi keveset tudunk, de kétség nélkül olyas volt, a mivel az athénieknek nem igen volt okuk dicsekedni. A vívók alkudozásokba bocsátkoztak, melyeknek az lett a következése, hogy a tyrannusok, jóformán álnok hitegetésekre, a táborba mentek s ott leölettek. A vezetők alkalmasint nem voltak képesek a nép dühét megzabolázni, melyet az ugyanott csak minapában elkövetett irtózatosságok emlékezete még jobban lángra gerjesztett (37—38l.) Az áldozatok elestével minden ellenség el volt téve láb alól, s az alkotmányos párt diadalma tökéletes volt, s ha elgondolja az ember, hogy a siciliai veszedelem óta mennyi külső és belső bajokon ment keresztül a város, könnyü megérteni, hogy Athén lakossága, végre minden harcztól menten, mily szabadon fellélekzett ujra s mennyire sovárogtak a józanok a béke után, hogy a sebek behegedvén, a polgárok egymással ismét csendes nyugalomban élhessenek. [24])

Mindazáltal még most is nehéz volt a helyzet, s a mérsékelteknek teljes energiára volt szükségök, hogy a győzedelemmel való mindennemű visszaélésnek elejét vehessék. Mindazt el kellett kerülni, a mi a demokratiát ismét rossz hirbe keverhette s ellenségeinek Spartában és Spartán kivül fegyvert adhatott volna kezébe. A városnak régi alkotmánya nagyot emelkedett azzal, hogy ellenképe oly elijesztő formá-

ban mutatta magát s hogy a demokraták most a rend és törvényesség képviselőiül léphettek fel. Im most nem volt egyéb feladatuk, mint hogy valóban jobb polgároknak ismertessék magokat, és e czélt tartván szem előtt, Thrasybulus és barátai szakadatlanúl azon voltak, hogy minden véres reactiót kikerüljenek s a »harminczak« halálával a visszatorlás munkáját egyszer-mindenkorra befejezzék. Abban egyeztek hát meg, hogy a Pausaniással létesített megállapodásokhoz ragaszkodnak, az athéni s pyraeeusi pártok közt megkötött békét az eleusisiekre is kiterjesztik és minden kivételt mellőzvén, teljes-tökéletes amnestiát hirdetnek az egész tartomány számára. A rémuralomnak többi hivatalnokai is, a tyrannusok gyermekei, valamint Pheidon, bárha ő is a »harminczak« közül való volt, nemkülönben Eratosthenes, a ki nem ment vala el a többivel Eleusisbe, mind valamennyien megmaradhassanak Athénben; ne vonják őket feleletre, mind az a mi történt, meg legyen bocsátva s el legyen feledve. Ez volt a nagy polgári kiengesztelődés művének harmadik szaka s berekesztése.[25])

Az ily nagyon kiterjesztett amnestiában volt egy is más is, a mi a méltányosság természetes érzelmével ellenkezett. Mert azon férfiaknak, a kiknek vitézségével és feláldozásával az alkotmány visszaszerzése ki lőn víva, ama többiek felett, a kik szépen veszteg maradtak a városban, a egparányibb elsőségök sem volt; a hazatértek veszteségei kiszámíthatatlanok voltak, s ha földbirtokaik jó részét a tyrannusok ragadományainak elkobzásával helyre lehetett is pótolni, mindamellett abból, a mi idegen kézre került, sokat sehogyan se lehetett többé visszaszolgáltatni a törvényes birtokosnak. Továbbá igaz ugyan, hogy némelyek, a kik nagyon czimeresek voltak, az amnestia daczára is az

Athénen kivűli életet választották, mint p. Batrachos (17 l.), még is mások, a tyrannusoknak szintén czinkostársai, nem átallottak Athénben maradni; sőt a »harminczak« egyikének, Pheidonnak, még bizonyos tekintélye is volt Athénben; s ezt azon polgároknak kellett megérniök, a kik tőle s czimboráitól a legírtóztatóbb jogtalanságot szenvedték vala. Hasonlókép a lovagok is, a kik úgyszólván a tyrannis testőrségét tették, egyelőre csonkítatlan polgáritisztességnek örvendettek. Minthogy végtére a »tizeket«, a kik a »harminczak«-ra következtek, jogszerű hatóságnak ismerték el, következésképen a kölcsönt is, a melyet azok fölvettek, noha az alkotmánypárt elnyomására volt szánva, államadósságúl el kellett vállalni s a polgárokat adóztatni meg, hogy ezt a polgárellenes kölcsönt lefizethessék.[26])

De hisz ezt az eljárást a viszonyok parancsolták. Tekintettel kellett lenni Spartára, a kinek királya mentette meg Athént, hogy a Lysander-párt ne vergődjék ismét túlsúlyra és Spartának régi alkotmánypolitikája ne jőjjön ujonnan mozgásba; Athénnek három pártja közűl a két összeférkeztethetőt, a demokratákét s a mérsékeltekét, egymással egybe kellett olvasztani. Ugyan mi is lett volna a városból, ha kinek-kinek a múltját megvizsgálni, a többékevesbbé kompromittáltakat elkülöníteni s aztán érdem szerint jutalmazni s büntetni akartak volna! A »háromezrek«-et, kik a »harminczak« alatt a polgárságot képezték vala, csak kimélettel lehetett megnyerni és az egész államot csak oly feltétellel volt mód megmenteni, hogy a hazatérők elég mérséklettel birtak arra, hogy az egész javára még méltányos követeléseiktől is elállottak; s a nagylelkü, bölcs és önmegtagadó mérsékletnek ezt a dicsőségét a legnagyobb mértékben meg kell adni Athén szabadítóinak.

Közülök Thrasybuluson kivül főkép Archinos volt tevékeny, szellemre és érzületre nézve a restauratio legjelentékenyebb férfia, oly államférfiu, a ki legkomolyabb törekvésévé tette, hogy a polgárok közt az egyetértést megszilárdítsa s a belvillongásoknak gátot vessen. Az alkotmány visszaállításának esztendejében egy oly törvényt alkottatott, melynél fogva az amnestia ellen indított minden pörös ügyben a vádlottnak megadatott a kifogástétel előjoga (paragraphe). A vádlotté volt az első szó, ugy hogy, ha joggal hivatkozhatott az amnestiára, az ügy tárgyalásra se került s a vádló bírság alá esett.

A földbirtoki viszonyok rendezése is rendkivüli intézkedéseket kivánt. Összeütközés támadt nem egyszer azon polgárok közt, a kik kárpótlást akartak, és a hivatalnokok közt, a kik az oligarchák elkobzott birtokaiból minél többet az állam javára igyekeztek lefoglalni. Kettős hatóságot állítottak hát fel, egyiket a »syllogeus«-okét, melynek az elkobzandó birtokok lajstromozása állt tisztében, másikat a »syndikos«-okét, kiknek, mint az állam ügyvivőinek, a közkincstár érdekeiről kellett gondoskodniok.[27])

Ezek átmeneti rendszabályok voltak. De már most arra volt szükség, hogy az állam viszonyait tartós módon rendezzék, s a régi népközségnek, a néptörvényszékeknek, a tanácsnak s az alkotmányos hatóságoknak helyreállítása után a nyilvános jog alapjait is, mint a melyekre vissza kivántak térni, ismét fölfedezzék, megszilárdítsák s korszerű módon megujítsák. Ujból előkeresték a régi jogforrásokat. De ezeknek se irását, se nyelvét már nem értette a nép, úgy hogy a szónokok, valahányszor soloni vagy pedig drakói törvényeket szószerint idéztek, minden mondatban oly kifejezésekre bukkantak, melyeket meg kellett magyarázniok,

mert a közélet nyelvéből ki voltak veszve. Azonkivül tartalmilag is sok avulttá vált, vagy a szokás átidomította; a régi törvények úgyszólván el voltak temetve az ujabb rendeletek nagy halmaza alatt, melyek amazokkal sokképen ellenmondásban álltak s az igazi solonit későbbi vegyítékektől különválasztani nem egykönnyen lehetett.

Ezt a bajos állapotot már régóta érezték. Tenni akartak róla és Nikomachos egész a »harminczak« uralmáig üzte garázdálkodását. Most hát a gyökeres törvényrevisio régi tervét a legnagyobb komolysággal ujonnan felfogták.

Az illető javaslatot a népgyűlésen valami Tisamenos, Mechanion fia, tette. Javaslata az volt, hogy az athéniek régi törvényei ismét teljes érvénybe lépjenek, továbbá Solon törvényei s az alatta behozott mértékek és súlyok, nemkülönben Drako szabványai közül,ha mik azelőtt érvénynyel birtak vala. Ezek az okiratok irassanak föl ujra, s a mai korhoz mért törvényekkel egészíttessenek ki. E munkára a polgárság ötszáz »nomothetes«- vagy törvényhozóból álló collegiumot nevezett ki és hitelt meg; ezek kebeléből válaszszon a tanács egy szükebb bizottságot, melyre a póttörvények kidolgozása bizassék. Ez a bizottság a törvényirók segítségével, a kiknek a tulajdonképi szerkesztés volt a dolguk, az uj törvényeket táblákra irassa, a tanácsnak és az ötszáz nomothetesnek megbirálásul elébe terjeszsze, s aztán közre bocsássa, hogy minden egyes polgárnak alkalma legyen beadni a tanácsnak, ha mi kifogása vagy ellenvetése volna a törvények ellen. Végre pedig a megvizsgált és jóváhagyott törvények kőbe vésessenek s az areopagnak őrizet végett átadassanak. De mielőtt az átvizsgált és kipótolt jogforrások alapján bevégződnék az uj törvényhozás, egy rendkivüli hatalomteljességgel felruházott húsz tagú kormányhatóság álljon fel, mely a

nyilvános jognak még rendezetlen állapota alatt az ügyeket szükség szerint eligazítsa.

A nomothetes-ek szűkebb bizottságában, melynek munkálkodása igen rövid s határozott időszakaszokra volt szabva, ujra benne találjuk az indítványtévő Tisamenoson kivűl Nikomachost is. Úgy hitték, hogy őt az ügyekben való jártassága és törvényismerete miatt nem mellőzhetik, jóllehet tudták, hogy azelőtt mily igazolhatatlan módon szolgált az alkotmányellenesek nézeteinek. Szerencséje volt, hogy utóbb a »harminczak« kegyéből is kiesett; menekűlt s a számkivetettekhez csatlakozott s azokkal tért vissza is. Ezt jól ki tudta a maga javára aknázni s ravaszságánál s nem közönséges szónoki tehetségénél fogva ismét tekintélyes állásra vergődött Athénben. Ő rá bizták névszerint a háromoldalu faoszlopokon lévő cultustörvények átvizsgálását; ezeken legkevesebb változás történt s itt Solon maga legszorosabban ragaszkodott a régibb hagyományhoz. —

Megbizható s jogismerő emberek híjában, a kikre ily ügyeket bízni lehetett, a törvényhozási munkálatok ezúttal is csak ugy — vontatva haladtak előre. Egyébiránt gyrészöknek még az év folytában el kellett készűlnie, mert a Diokles-féle életbeléptetési törvény azt rendeli, hogy az Euklides archonsága alatt feljegyzett törvények haladéktalanúl erőre emelkedjenek.

Hogy mily komoly buzgalommal munkáltak az állam ujjászervezésén, arról más egyéb határozatok is tanúskodnak, melyek abból az évből valók. Teszem: a hazeniai Aristophon törvénye, mely a polgárság megtisztítását czélozta, azt rendelvén, hogy csak a polgárok és polgárleányok által nemzett gyermekek bírhassanak teljes polgárjoggal. Erre kétségkivűl az szolgáltatott alkalmat, hogy azon athéniek közűl, a kik sokáig külföldön éltek s utóbb Lysander rend-

szabályai folytán haza kerültek, nem kevesen külföldi nőkkel keltek volt egybe. Ennek következtében hemzsegett a város oly emberektől, a kik nem voltak athéniek; azon voltak hát, hogy az ilyen elemektől tisztúljon meg a város, hogy az állam nemzeti alapon annál hatalmasabban emelkedhessék. Minthogy ez a törvény a családi viszonyok legmélyeig hatott s nagy nyughatatlanságot szült, nemsokára enyhítettek rajta, mert elvették visszaható erejét s csupán csak azokra szorították a kirekesztést, a kik Euklides éve után Athénben születtek külföldi nőktől. Ez az egész Aristophonféle javaslat csak a periclesi törvény felujítása volt.[28])

Hogy pedig a rendezett államélet biztosítása végett a Pericles előtti időbe is visszanyúltak, abból a fontosságból is kiviláglik, melyet ujonnan az areopagnak, Ó-Athén emeltisztes hatóságának tulajdonítottak, a melyhez mindannyiszor kiolthatatlan kegyelettel tértek vissza, valahányszor súlyos időkben a közjó biztosítékait keresték.

Az areopag a város átadásakor becsülettel viselte magát; nem vett vala részt az oligarchiai fondorlatokban, s alig hogy az oligárchák uraságra jutottak, még attól az egyetlenegytől, a mit a javában levő népuralom sem mert kezéből kiragadni, a fenyítő törvénykezéstől is megfosztották. Mivelhogy a tyrannusok az areopag működését az ő önkényes igazságszolgáltatásukkal össze nem férőnek ismerték, nagyban elősegítették, hogy annak ismét népies jelleme legyen; most hát uj tekintélylyel lépett az állam élére oly felhatalmazással, hogy az újonnan szervezett törvények pontos megtartására, valamint hamisítatlan megőrzésére fordítson gondot. Minthogy tehát e részben is a soloni intézkedéseket állították vissza, azokat a hatóságokat alkal-

masint megszüntették, a melyek eddig az areopag jogait bitangolták [29]).

A pénzügyi hivatalokban is a korviszonyoknak megfelelő változások állottak be. A hellenotamiások vagy szövetségi kincstartók hivatalának már semmi értelme sem volt mióta a tengeri uralkodás felbomlott. Helyébe két uj, egyévre szóló kincstári hivatalt állítottak fel, egyiket a hadipénztár számára, másikat a »theorikon«, azaz azon pénztár számára, mely az állami ünnepek költségeit fedezte. Mind a két pénztár az évi jövedelmek feleslegeiből gyarapodjék, s tekintélyes, tehát választott férfiak által kezeltessék a közügy javára, úgy, hogy a hadi kötelezettség s a békés polgárélet szükségei közt kivánatos egyensúly maradhasson fenn. A bölcs takarékosságot ismét egyik legfontosabb irányelvül tüntették fel, s azért nincs benne kétség, hogy a törvénylátásért, tanácsülésért s népgyülésekben részvételért járó napi dijakat vagy diaetákat is nem hozták be ekkor újonnan.

Ez által Athén népgyűléseinek egészen megváltozott a képe. A közönséges emberek tömege, kik napijáradékból éltek, elmaradt s szépen a maga dolga után látott. Alávaló népszónokok üzelmeinek is vége szakadt, minthogy a törvények átlátszóbbakká s világosabbakká lettek. A hatóságok részéről szigorú ügyelet volt arra, hogy a törvények felolvasásakor csak egy szótagnyi változtatás se essék és semmiféle önkényeskedés ne forduljon elő. A most felállított normáknak egyik legfontosabbika azonban az volt, hogy ezentúl minden fel nem irt törvény érvénytelen legyen, hogy a tanácsnak vagy a polgárságnak egyes decretumai soha se birjanak nagyobb érvénynyel, mint a törvények, végre hogy az ujonnan kibocsátandó törvények valamennyi athénit

egyformán illessenek, és legalább is hatezer szavazó polgár által legyenek elfogadva. Egyszersmind uj formáját állítottak fel a nyilvános határozatoknak. Mig ugyanis eddigilé az volt a szokás, hogy ez okiratok elején a tiz polgártörzs közül csak az egyik, a mely épen az ügyeket vitte, továbbá az ezen prytania alatt hivatalban levő irnok, aztán a napi elnök s végre az indítványtévő neveztetett meg, mostantól fogva, a rend könnyítése czéljából, az első archonnal kezdték s ennek a nevével jelölték mindazon okiratokat, melyek ugyanazon esztendőben keletkeztek. Ez volt a kezdete egy uj attikai okirati irálynak, a melyen később még egyetmást változtattak; nevezetesen szerették a bevezető formulákat mind nagyobb pontossággal és hosszadalmassággal szerkeszteni, úgy, hogy még a prytania rendszámát, a hónapot s a havi datumot, sőt a működő prytania napját is feljegyezték [30]).

Még hathatósabb volt az irás reformja. Akkoriban t. i. két alphabetum dívott, egy régibb, mely tizennyolcz betűből állt, s egy újabb, mely a phóniciai előképtől jobban elütött, mert a görög leleményesség tökéletesítette s megváltoztatta. Névszerint a hosszú magánhangzók számára különös jegyeket hoztak be, nemkülönben a kettős mássalhangzók számára, melyeket addig két-két jegygyel fejeztek ki. Ezeket a változtatásokat a jóniai görögök tették; kiváltkép Samos volt az a hely, a hol ilyes irásjavításokkal foglalkoztak s egyes tekintélyes férfiak, mint Epicharmos és Simonides, rajta voltak, hogy ez újításoknak általános érvényt szerezzenek, úgy, hogy p. Attikában a 24 betűből álló bővített alphabetum Pericles idejében már használatban volt; ol. 86 (436) óta az S-nek régibb formáját (ϟ) is az újabbal (Σ) cserélték fel, másrészt pedig az állami okiratokban csodálatos szivóssággal a régibb »attikai« alphabetumhoz

ragaszkodtak. Most azonban, az lévén a törekvés, hogy a nyilvános élet minden terén korszerű változtatásokat tegyenek s minden czélellenest elmellőzzenek, azt indítványozta Archinos, hogy az új vagyis »joniai« irást államilag is elismerjék és bevegyék. A régibb törvényeket erre átirták s ha az okiratirók nem szokhatták is meg oly egyszerre az újítást, mindamellett Athénnek minden nyilvános kőiratai az Euklides előtti és utáni documentumok két főcsoportjára oszlanak.

Az újon irt törvények a piaczon, mely Ephialtes óta a törvények helye volt, még pedig a királycsarnokban állíttattak fel. Ugyanaz a csarnok volt ez, melyben az areopag szokta üléseit tartani, úgy, hogy ez már most annál inkább hivatva volt arra, hogy a törvények archivumát őrizze. Némely törvény a jelentőségénél fogva még külön helyet is kapott. Igy p. a hazaárulási törvény, melyre nyomban az alkotmány helyreállítása után ünnepélyes esküt tettek, hogy az államcsínyek minden újabb kisérletének lehetőképen elejét kerüljék. Büntetlenséget nyujtott ez a törvény mindannak, a ki oly athénit megöl, a ki tyrannisra tör vagy a várost eladja vagy az alkotmány felforgatására igyekezik. A tanácsház előtt állították fel egy oszlopra vésve, hogy a ki belép, szemébe tűnjék. Ilyenformán a törvényeket újrairták, rendezték és felállították s Solonnak ama régi három és négy oldalu faoszlopait ezentúl már csak ókori ereklyék gyanánt őrizték.

Nagy számmal vannak egyéb intézkedések is, melyekről nem bizonyos, vajjon Euklides évéből valók-e, de ez időtől fogva fordulnak elő a nyilvános okiratokban. Az Euklides utáni néphatározatokra arról ismerni rá, hogy bennök az irnokok többé nem változtak a tanács prytaniáival együtt; tehát ezóta már egész évre rendelték őket, mely

újítás szintén arravaló volt, hogy a nyilvános okiratoknak hitelesebb ellenőrzését eszközölje. E kornak kisebb újításai közé tartozott a többi közt az is, hogy az istennőnek Athena nevét vették föl a régibb Athenaia helyett [31]).

Igazi attikai szellemben arra is tekintettel voltak, hogy a város dicsőségét, mint a művészetek és tudományok ápolóját is, megóvják s ellentétben a tyrannusok nyomasztó rendeleteivel (32. l.) a népművelődést emeljék. Még Euklides alatt megkezdtek egy irói művek gyűjteményét; talán a mi efféle azelőtt volt, a tyrannusok révén veszett el. A városi ünnepek iránt is fel akarták költeni a polgárok vetélkedő buzgalmát az által, hogy az egyes polgártörzsek elhatározták, hogy azoknak, a kik pénzbeli áldozatokkal vagy személyes szolgálattal érdemeket fognának szerezni az állami istenek ünnepei iránt, Euklides évétől kezdve megtisztelő feliratok állíttassanak.

Véges-végül az istenek és a külföldi barátok iránt tartozó háláról sem feledkeztek meg. Thebaeből indúltak ki Athén szabadítói, és Thrasybulus, a ki azt az elvet vallotta, hogy a két szomszéd városnak ezentúl szoros egyetértésben kell egymással élnie, társaival a hála jeléül s a szövetkezés symbolumául egy festményt ajándékozott Thebaebe, mely a két részről való védőistenségeket, Athenát és Heraklest ábrázolta s mely Thebaeben a Herakleumban helyeztetett el. Mindössze pedig ezer drachmát ajánlottak meg, Archinos indítványára, a végett, hogy abból a város szabadítói áldozatokat és szentajándékokat hozhassanak. Ebből azonban csak az a néhány száz vett részt, a kiket Phylében a tyrannusok ostrom alá fogtak volt. Evvel az adománynyal és az olajkoszorúval a város megmentőinek ismerték el őket. [32])

Athen az alkotmány helyreállta után.

Ekkép igyekeztek újonnan rendbehozni az attikai államot, miután Athénnek alkotmányos állapotait egy oly kormány szakította vala félbe, mely néhány hónap alatt a lelkiismeretlen rémuralom minden fokán végighaladt (a miért már régente a »harmincz tyrannus« uralmának nevezték). A kedélyek engesztelődésén nagyot könnyített az, hogy a három párt közül az egyik a győzelem közben végkép tönkre jutott. Maga magát ítélte el az által, hogy különös államitheoriák látszata mögűl a legaljasabb haszonlesés tűnt elő csupasz alakban és a pártvezetők erkölcsi silányságát semmi se volt, a mi feledtette vagy helyreütötte volna. Mert a mellett, hogy otthon a leggaládabbúl önkénykedtek, kifelé se hoztak az államra egyebet gyalázatnál s azonfölűl a döntő pillanatokban gyöngéknek, megfontolatlanoknak s rövidlátóknak mutatták magokat. Mivelhogy az oligarchák elleni közös gyülölet a többi pártot egyesítette, a szabadító év dicséretes intézkedései szerencsésen végbementek s az Euklides éve korszakos évvé lett az attikai történelemben. Nem lehet a vezérlő férfiak derék gondolkozását, a higgadt mérséklet szellemét, továbbá a jóra való buzgó készséget, a mely a községben uralkodott, el nem ismernünk s nem bámulnunk. Mert az athéniek bizonyára az ő nemes természetöket mutatták ki azzal, hogy nemcsak fondorkodó ellenségeken diadalmat venni, hanem egyszersmind önmagokat javítani s fékezni is akarták, hogy bölcs ovatossággal hasznát vették a nyert tapasztalásoknak és egyrészt túladtak az avulton, másrészt meg visszamentek községi életöknek régibb intézkedéseire, és valójában fenkölt elmére mutat az, hogy most,

nyomban a szabadulás után, nemcsak a béke és jólét visszateremtésére gondoltak, hanem a tudomány s művészet ápolására is.[33])

De külső intézkedésekkel az államnak ohajtott megujhodása nem jöhetett létre; a sikernek a polgári társaság belső mivoltától kellett függnie, melyet pedig egyes törvények s alkotmányos határozatok meg nem változtathattak.

A hellen polgárság épsége mindenekelőtt azon a hűségen nyugodott, melylyel az élő nemzedék a hajdankor hagyományán csüngött, az ősi istenekben való hiten, a közjó ápolásán és tiszteletben tartásán annak, a mit a közélet normájául szokás és törvény megállapított vala. Azonban a közjónak ez az alapja már régóta, nevezetesen pedig az utolsó események által erősen meg volt rendítve. Rövid idő alatt nem kevesebb, mint négy teljes alkotmányváltozás állott be, és a nyilvános jogiállapotnak erőszakos félbeszakításai után nem tértek vissza talán még nagyobb határozottsággal a régi rendre, hanem holmi tétova bizonytalanság maradt meg, a mint Phormisios indítványa is tanúsítja (51. l.).

Azonkivül az uralkodó korműveltség egyre azon munkált, hogy a hagyomány hatalmát gyengítse, a község összetartózóságát lazítsa s az egyes embert minden döntő kérdésben a maga saját itéletére utasítsa. Az életnek külső egészsége is meg volt ingatva. Tartomány és nép sokat szenvedett a huzamos háború következéseitől, mely a közvagyonosságot tönkretette és megsemmisítette a bizodalmat, melyet helyrepótolni sokkal nehezebb volt, mint a kész veszteséget. A kereskedés és forgalom pangott. A föld parlagon és értékevesztve hevert; csak nagy áldozatokkal és erőfeszítéssel lehetett volna a mezőgazdaságot ujra fel-

virágoztatni. Nem is volt ennél sürgősebb föladat; de hiányzott a pénz, mert a nagy bizonytalanságban a gazdagabb polgárok közül számosan külföldön helyezték el a pénzöket, a megtelepedett idegeneknek (metoikoi) pedig, a kik épen főkép pénzzel kereskedtek, jó része kivándorlott, s a többi vagy tönkre jutott vagy életét vesztette. De mindenekelőtt nem volt meg a mezőgazdaság szeretete, mely egyedül lett volna képes erőt venni a fenforgó nehézségeken; elkényeztette a népet az olcsó és bő tengeri szállítás s jobban szerette napi élelmét a piaczon vásárlani, mint úgy termeszteni. A háborúskodás kizavarta a kisbirtokosokat szokásaikból; hivatásuktól elidegenedtek s kósza élethez szokván, irtóztak a folytonos munkától.

E miatt a mezőgazdasági állapotok gyökeres orvoslása lehetetlenné vált s hiányzott az a jótévő megnyugvás, melyet a mezei foglalatosságokhoz s a régi jólét szilárd alapjaihoz való visszatérés szerezhetett volna meg; már pedig soha se érezte a nép égetőbb szükségét ily megnyugvásnak. Mert mindvégig növekedő feszültsége a pártoknak, melyekben nemcsak a különböző rendek, hanem egy család tagjai is ellenségesen álltak egymással szemközt, győzelem és vereség, elbizakodás és kétségbeesés sűrű váltakozása, a véres háború pusztítása a polgárokban, az ősi házak kiholta, új emberek beözönlése, kik se születésre, se nevelésre nem voltak athéniek, végtére egész sora a háború végén összetorlódó rendkivüli eseményeknek: mindez hozzájárult ahhoz, hogy a polgárságnak erős tartását a legmélyebben megrázkódtassa. Az élet mind félősebbé s nyughatatlanabbá lett; az attikai népnek veleszületett tevékenysége zila kapkodássá és szenvedélyességgé fajúlt, a melyet a kimerülés csak kiskorig fojtott el. Egymást érő napi han-

gulatok uralkodtak a városon s a ki — mondja Platon vígjátékiró — három hónapig távol volt tőle, nem ismert reá.[34])

Hogy lehetett volna e nyugtalan mozgalom mellett oly szilárd alapra találni, a melyen a nép az állam újraépítésére egyesüljön? A legerősebb összekötő, a vallás, elvesztette hatását; mert ez az apák hagyományához való őszinte ragaszkodáson alapúlt. E helyett a hagyománynyal ellenkező, az ősök együgyüségén való merész fölülemelkedés, kétség és gúnyoló kedv volt iránya a korszellemnek, mely a sophistikában lelte kifejezését. Azonkivül a háborús évek alatt elszilajodtak a kedélyek s a régi bevett szokások elvesztették hatalmokat. Nagy ritkaság volt már, ha még valami asylumot tiszteletben tartottak s valamely ellenséget kiméltek, a ki templomba menekült.[35])

Az állam szerencsétlensége is előmozdította a vallásos tudat megrendülését. Mert hisz a hellen vallás nem volt érzékfölötti, téren és időn túlemelkedő, hanem a meglevő állapotokkal szorosan össze volt szőve-fonva. Az istenek amaz államokkal, a hol nyilvános tisztelettel bírtak, olyannyira egybe voltak forrva, hogy a közjóért felelőssé tették őket s ennélfogva elvesztették bennök a bizodalmat, ha az oltalmokba helyezett közjót hanyatlóban látták. Így a siciliai hadjárat után a jóslás megvetése kapott lábra, mert úgy hitték, hogy az istenek nyilatkozataiban és jeleiben csalatkoztak és Nikias vakonhivő isteni félelmében nem ok nélkül a had és hajósereg teljes tönkrementének egyik okát ismerték fel.

Ehhez járúlt most a demokratiai népnek amaz általános iránya, a mely minden tekintély alól szabadúlni törekedett; így hát fölkeltek az istenek ellen is s elszakadtak

tőlök, minthogy az államot elejtették. De mivel az emberek vallás nélkül mégis csak nem lehettek el, az ősi hit elhagyásával idegen istenszolgálathoz való hajlandóság kapott lábra s a hitetlenség mellett babonás képzetek és szokások vadócza kezdett felburjánzani. Alkalmat szolgáltatott erre a város tengeri közlekedése és az idegen telepedők sokasága. Valamint az athéniek közéleti nyelvébe a háború vége felé mindennemű nemgörög szók csúsztak be, úgy idegen istenségek is, a phrygiai Sabazios, a thraciai Kotytto, a syriai Adonis, jobban-jobban beplántálódtak; egészséges isteni félelem helyett, mely a nyilvános isteni tiszteletben való őszinte részvételben mutatkozott volna, a láthatatlan hatalmaktól való nyavalyás rettegés vett erőt a szíveken (Deisidaemonia), a mely mindenféle titkos imádatban keresett megnyugovást; ezzel a kedélyek háborodottsága és a polgároknak az ősi fegyelemtől s rendtől való elidegenedése hovatovább öregbedett. Ronda kolduspapok jártak házról-házra, hogy a »nagy anya« számára gyűjtsenek, s a bűn alól feloldozást igérgettek. Számos mondásokat és irásokat, melyeket Orpheusra vittek vissza, terjesztettek holmi kalandorok, az úgynevezett Orpheotelesták; titkos szövetkezetek támadtak, melyek az államtól elismert mysteriumok helyett a gyötrött emberi lelket megtisztítandók voltak. Hasbeszélők csődítették magokhoz a bámész népet, elhitetvén, hogy valami daemon lakik bennök s jósol belőlök. Egy Eurykles nevezetű e fajta ember már a peloponnesusi háborúnak első felében hires személy volt Athénben, s izetlen bűbájoskodása ottan oly sikert aratott, hogy egy egész rendje a hasbeszélő jövendőmondóknak róla nevezte el magát. [36])

Látnivaló, mily tartatlanság és fegyelmetlenség lett következése az elharapózott hitetlenségnek, s a vallásos tudatnak e gyászos eltévelyedéseivel szorosan összefüggött az erkölcsi itélet eltompúlása is. Az embernek és polgárnak amaz erényei, melyeket a hellen istenségek megkivántak, megvetés tárgyaivá lettek. Minthogy külső szokásokkal és bűbájossággal igyekeztek a lelkiismeretet megnyugtatni, a belső tisztulást mibe se vették, bizvást hajtottak a haszonlesés szavára s lassan-lassan még annak az érzését is elvesztették, hogy valamely állam csak polgárai igazságossága által állhat fenn. A ház csendjében még egy-egy polgár ragaszkodott ugyan az ősi hithez, de közűlök épen a példamutatók, a kor míveltségével együtt, annak mérgét is magukba szítták.

Maga a vallás az ellenséges korhangúlattal szemben tehetetlen volt s a mindent kérdésessé tevő észiránynak a maga saját erején nem bírt ellenállani. Erre nézve hijával volt az objectiv igazság tartalmának, mely tiszteletet parancsol és meggyőződést költ az emberben. Hiszen már a homéri költeményekben, melyeket a néphit forrásainak és okleveleinek néztek, szembetűnő volt az azzal való költészetsugallta szabados bánás, és mióta a fürkésző gondolat kifejezést lelt vala a philosophiában, ennek különben bármennyire szétágazó valamennyi iránya abban az egy pontban találkozott, hogy az istenek lényéről való népies fölfogásból csúfot űztek vagy meg-megtámadták. Némelyek, mint p. Anaxagoras, igazi philosophiai érzékkel, a népvallásból egy magasabb és tisztább isteni fogalomhoz iparkodtak emelkedni. Mások az embernek teljességgel semmiféle függését sem akarták elismerni az isteni hatalmaktól. E mellett a philosophiának új irányai s egyszersmind a vallással új ellenkezések tűntek

föl. Így a természetphilosophiával kapcsolatban kifejlődött a Demokritus tana, a ki egy emberöltővel ifjabb volt Anaxagorasnál, s a peloponnesusi háború első felében nagy befolyásra tett szert. Ő korábbi kutatásokból azt következtette, hogy nincs más lét, mint testi s nincs egyéb mozgató erő a nehézség erőnél. Az ő mechanikus világában az Anaxagoras istene, egy czélosan működő értelmiség, nem fért meg; ő a nép isteneinek, csak mint daemonoknak, kevéssé tisztes létet engedett s a hagyományos vallásideákat úgy magyarázta, hogy azok rettentő természeti események hatásaiból születtek.

Ez a tan is elterjedt Athénben s a sophistikával együtt nemegy különben hivő lelket megtántorított. Legismeretesebb példa volt erre a melosi Diagoras, lyrai költő s komoly gondolkozású férfi s megbizott embere a mantineabeli törvényhozó Nikodorosnak akkoriban, mikor Mantinea városa Sparta fenhatósága alól megszabadúlt s önálló belkormányzást alkotott. Diagoras utóbb Athénbe ment s az azelőtt jámbor dalnokon most hatalmat vett a kételkedés; Democritusnak, úgy mondják, személyes befolyása alatt hetyke szabadszellemmé lett, gúnyolta az isteneket, kiket dicsőített, s tűzbe dobta a fa Heraklest, hadd állja ki a tizenharmadik erőpróbáját. De kivált azzal sértette az athéniek érzését, hogy mysteriumaikat megvetvén, belőlök nyilvánosan csúfot űzött.[37])

Ilyformán növekedtek és sokasodtak a vallás ellen intézett támadások; a nagy tömeg philosophia és sophistika közt nem tudott különbséget tenni; ő neki a teljes bizonytalanság volt ama szellemi mozgalmak végeredménye, és kivévén azokat, a kik benső jámborságból a régihez ragaszkodtak, s az ősi hagyományból a vallási és erkölcsi igazság-

nak nemes tartalmát magokévá tudták tenni, a nagy többség mindent elvetett és úszott a korirány árjában, a nélkül, hogy az elvesztettért kárpótlást talált volna.

A papokban nem talált a vallás oltalmat. Az igaz néha-néha neki bátorodtak haragos buzgóságukban s nem akarták megengedni, hogy személyes lények eleven hatásait vak természeti törvények uralkodása szorítsa ki. Diopeithes személyében az akkori pártharczok bölcs felhasználásával ismét hatalommá nőtt az államban a papi tekintély. Anaxagoras az áldozatává lett s mindazok, kik vele csak némi összeköttetésben állottak vala, mint Thucidides is, a történetiró, a szabadszelleműség gyanújába vétettek. Diagoras is számkivettetett (91, 2; 411); díjt tűztek a fejére, sőt az üldözését még közös hellen ügygyé is próbálták tenni. Protagoras s egyebek mint istentagadók üldöztettek. De mi haszna volt annak a fanatismusnak, mely egyszermásszor föllobogott s egy-egy büntető ítéletet eszközölt ki az eretnekek ellen? Nem volt papi-rend, mely az erkölcsi tudatot vezetni, a néphitnek képviselője lenni s az isteni ismeretnek abban rejlő kincsét ápolni tudta volna. Delphi tehetetlen volt s bölcsesége elenyészett. Szellemi dolgokban sem volt tekintély sehol; a nemzeti hitnek se semmi szabálya, se semmi szilárd alapja, tehát oly oktatás sem volt lehetséges, a mely annak alapvonásait az ifjuság eszébe véshette volna; az az ódivatú bölcseség, melyet Hesiodus mondásaiból tanúlt, nem tudott helyt állni a jelen támadásával szemben; s a vallás és erkölcs vesztével az államot is, legújabb föllendűlése daczára, elkerűlhetetlen romlás fenyegette.[38])

Hogy ezen segíteni lehessen, a segítségnek máshonnan kellett jönnie; még pedig a philosophia és a művészet

részéről. Amannak jóvá kellett tennie azt, a mit a sophistika ártott vala, a becsöket vesztett erkölcsi törvényeket mélyebb gondolkodás által ismét tekintetre kellett juttatnia és megszilárdítania a polgári társaságnak a községi életet fentartó erőit. A művészetnek, nevezetesen a költészetnek a nép tanitója és vezetője gyanánt kellett szerepelnie; a mindennapi élet önző sürgésében az idealis irányok képét kellett viselnie; a nemzeti hagyományokat tiszteletben tartatnia s a korszellem bomlasztó iránya ellenében üdvös ellensúlyul szolgálnia. Hisz a régiek művészete nem volt az élet külső ékessége, a melyet az ember a körülmények szerint fel- és leöltheteti; nem volt oly fényűzés, melyben az ember jó napokban örömét találta, míg gonosz időkben magától elmúlt. Sőt inkább a nyilvános életnek egyik nélkülözhetetlen oldala volt az, kivált Athénben; hatalom volt az államban; kipótolta, ha minek a vallás hiját éreztette, kifejezése volt a közérzületnek s minthogy Athén a nyilvános előadások nélkül el nem lehetett, nagy fontossággal bírt az, hogy minemű volt a költő, a ki a darabokat szolgáltatta. Jó költők lényeges államszükség voltak s ezért a komoedia is, a mennyiben komoly és hazafias jellemmel bírt, akkoriban nem egyszer utalt e szükségre s a községnek nagyon alapos kivánságakép mondta ki, hogy nemes művészetű és hű érzelmü tragédiaköltői legyenek.

Mert a művészetnek minden egyéb fajai közül a komoly dráma volt jelentékeny hatásra hivatva. Ez volt az eszközökben legdúsabb, a legnyilvánosabb, s az egész polgársághoz leginkább szóló művészetnem; kiváltkép attikai is volt s különösen ez mutatta Athent Görögország szellemi fővárosának. Az attikai szinház egyszersmind Hellas szinháza volt, s a ki csak vágyat táplált oly műtermékek megismerésére,

melyekről a puszta leirás fogalmat nem nyujthatott, vagy a ki magában valami tehetséget érzett, melyet ki akart művelni vagy meg akart mutatni, mindaz elvándorolt Athénbe, a hol a szabad versenynek semmi gátot nem vetettek.

Igy már ismerjük ama chiosi Jont, a ki egy valódi joniainak egész sokoldalúságával felruházva, mint költő s mint prózairó, az elegiában és drámában tündökölt az athéneiek közt. Eretriából való volt Achaios, Sophokles ifjabb kortársa, a ki Athénben egy drámai diadalt aratott s névszerint a satyr-játéknak szellemes leleményesség által új bájt tudott kölcsönözni; az arkadiai Tegeából származott Aristarchos, a ki annyira meghonosodott Athenben, hogy, a mint mondják, az attikai sziniszokásokra, a mi az egyes drámák terjedelmét illeti, határozott befolyást gyakorolt; végre a sicyoni Neophron, e roppant termékenységű dramatikus, a ki szerencsés tapintattal új tárgyakat vont be a szinköltészet körébe, p. a Medea mondáját. Ezt a külfölddel való élénk szellemi érintkezést természetesen megnehezítette s akadályozta a háború; nevezetesen ennek utolsó szakában már nem lehetett Athen Görögország vetélkedő tehetségeinek gyűlőhelye s az a csapás, mely a háború végén Athén politikai hatalmát tönkretette, a város szinpadára is végzetes epochává lett, mert az ostrom és feladás előtt egy évvel meghalt Sophokles (93, 3; 405.). Nem hiában magasztalta őt Phrynichos az ő »Muzsái«-ban, mely darab Aristophanes »Békái«-val egyszerre került szinre, a legszerencsésebb férfiúnak, hogy egy hosszú élet és áldásban gazdag működés után a nélkül múlt ki, hogy a balsors sujtolását érezte volna. Valamint költészete oly tükör, melyből Athén dicsősége a legteljesebben sugárzik felénk, úgy az élete ama dicsőség rövididejűségének legszemléletesebb mértéke. Ő

zengette a győzelmi paeant, midőn felkelt a szerencse napja, és meghalt, mielőtt az végkép leáldozott volna. Végső tisztességén se ejtett csorbát a háború; az ellenséges portyázó csapatoktól nem zavarva, ment végbe a halotti ünnep Kolonosban, s a monda szépen hozzáköltötte, hogy Dionysos, az attikai szinpad istene, maga gondoskodott az ő kedveltjéről, álomban azt adván utasításúl, hogy a nagy költőt tisztelni kell.[39])

Holta után is élt még a költészete. Mert utolsó művét, »Oedipus Kolonosban« címűt, mely a király végét egy kiváló fenségü költeményben úgy festi, mint egy baj- és bűn-terhelt emberéletnek kibékítő befejezését, az ifjabb Sophokles, az unokája, 94, 3 (401 márcziusában) szinre hozta. Aeschylus is nemcsak heroskép élt tovább az athéniek emlékezetében, hanem művészete is negyediziglen tovább plántálódott. Euphorion fia, Philokles unokaöcscse, nemkülönben ennek fia Morsimos, s Astydamas unokája, drámai költők voltak, és valóban nevezetes tanúsága az erős és állandó családi összetartozóságnak, melyet az újítani vágyó s nyugtalan idő daczára még mindig találni lehetett Athénben, hogy a két mester versenyzése utódaiknak különféle ivadékai közt folytatódott. Philokles még magával Sophoklessel küzdött a koszorúért és »Oedipus király«-on diadalt tudott venni; Astydamas s az ifjabb Sophokles pedig a háború utáni korban Athén legtermékenyebb szinköltőikép állottak egymással szemben. A művészcsaládok művészi-skolákká lettek, melyekben a mesterek stiljét kegyelettel őrizték és ápolták. A régi darabokat is elő-előadták; Aeschylusra nézve külön néphatározat azt végezte, hogy annak a költőnek, a ki valamely darabját szinre kívánja hozni, mindenkor adassék meg a »kar«, s kétségkivül csak nyereségére

vált volna Athénnek, ha többször vissza-visszatérnek a klaszszikus művekhez s rajtok épülnek. De a közönség változatosságot áhitott, Dionysosnak évi ünnepeire uj darabok kellettek s igy történt, hogy a nyelvvel és verssel való bánás ügyességének növekvésével mindtöbben csődültek elő különféle körökből s nőttön-nőtt a száma azoknak, a kik nem született költő létökre megpróbálkoztak a drámában s kisebb-nagyobb szerencsével utánozgatták a régi mestereket.[39 b])

Igy jó sokan voltak Athénben afféle másodrangu költők, s szert tudtak tenni némi elismerésre is, jóllehet csak külső művészeti eszközökkel s bizonyos fokú általános müveltséggel pótolták a genius erejét. A minek hijával voltak, azt nem hallgatta el a komoedia, mely éber szemmel tartotta a tragikai művészet menetét s ama dilettanskodó »utódok« közül nem egygyel éreztette a keserű gúny ostorát. Ilyen volt Theognis, a »harminczak« collegiumának tagja, a kit az attikai élcz hóembernek nevezett, mert költészete csinált és fagyos volt. »Egész Thraciát« jelenti egy követ Aristophanes »Acharnaeiek« czímü szinművében, belepte a hó s minden folyón jég meredt; akkoriban volt ez, mikor Theognis Athénben a drámai jutalomért pályázott«, mintha az ő darabjainak minéműsége amaz esztendő rendkivüli hidegével összefüggésben állana. Igy Aristophanes a tavasz bájait oly feltétellel dicsőíti, ha, mig tart, Morsimos, Philokles fia, nem hoz szinre valamely darabot. Sthenelosban az a kivető, hogy idegen tollakkal ékesgeti magát; Karkinos az ő egész költői czímboraságával együtt a rythmusaiért kapja ki, melyeknek keresett csinja megérdemelte a gúnyt s nem járt jobban Meletos sem, a ki már 88, 4 (425) óta Athénben közbeszéd tárgyát képezte. Nyugtalan fő volt,

eleven lelkű, tehetséges, de jellemtelen és rendetlen életű; mint költő eleinte a lyrában, utóbb a szinpadon tett kisérletet, utánozván Aeschylust s egy Oedipodiát bátorkodván költeni. De az ő darabjaiban se volt meg az a benső meleg, mely csak a genius tulajdona, a miért is Aristophanes »Gerytades«-ében (még Ol. 96.) a Hadesbe szállatja le őt, s vele ügyefogyottságában az elhunyt mesterektől kéret segítséget, azaz: az igazi költészet Aeschylussal és Sophoklessel leáldozott s a még élő költők csak azokon a morzsákon tengődnek, melyeket a régi mesterek dús asztalánál szedegetnek össze. Hasonlólag mondja Aristophanes egy ifjabb költőről, hogy ugy nyalogatja a Sophokles ajkait, »mint valami hordócskát, a melyből méz csordúl ki.« [40])

Sokkal jelentékenyebb sajátságokkal felruházott költő volt Agathon, Tisamenos fia, példányképe egy finom, szellemes athéninek. Szép termetű, gazdag, adakozó, szeretetreméltó létére a felsőbb társaság központja volt, a mely örömest megkereste az ő vendéglátó asztalát s nem egész önzetlen barátsággal vett részt diadalaiban. Már a siciliai vállalat előtt aratta első költői győzelmeit, s a mennyiben kiváló miveltség, élénk szellem, s minden művészeti eszközök teljes birtoka jogot ád ilyen sikerekre, méltán számot tarthatott reájok. Nagy ügyességgel tudta a sophistikus míveltséget a szinpad számára értékesíteni s a szónoklatot, melyben a Gorgias tanítványa volt, a költészettel a kor izléséhez alkalmazkodólag egyesíteni. Ez hát kisérlet volt a dráma továbbfejlesztésére. Nem csupán utánkölteni akart ő; érezte, hogy a drámai költészetnek nem szabad holmi stereotyp formákban veszteg maradnia, ha hatni kiván a jelenben. Hogy mily önálló volt tárgyai megválogatásában, mutatják már a darabjai nevei is, mert mig a hagyományos tragédia-czímek a

tartalmat rendszerint könnyen eltaláltatják, addig ez a név »anthos«, virág, a hogy Agathonnak egyik darabját hitták, merőben rejtélyes s azt bizonyítja, mennyiben eltért ő az attikai szinpad hagyományától. Ügyes volt a tervelésben, új a gondolatokban, de természetesen darabjaiban több volt a fény a melegnél, több az elmésség, mint a gondolatok és érzelmek mélysége, s észre lehetett venni, hogy a rhetorikának kellett előállani ott, a hol a teremtő erő hija érzett. Agathon nem volt férfias jellem; elpuhúlt, elkapatott, hiú volt; nem állott ő, mint az igazi költő, felsőbb erők hatalmában, úgy, hogy maga magát feledte volna műveiben, sőt inkább magát tükrözte bennök s minden lépten-nyomon kirí ez az öntetszisége. Aristophanes úgy festi őt, a mint szolgája myrrhaáldozatot tesz s kifüstöli a házat, midőn gazdája költeni készül. Az előjáték pompás szavakban hija az egész múzsakart, s ezzel a dagályval aztán a mű üres józansága csak annál nagyobb ellentétben áll. Mert az ő erejét a mesterséges technika tette, a mely a szivet fel nem melegíthette; a kicsinyes hatások hajszolása, melyeket kivált meglepő figurák és szójátékok segítségével akart elérni, kifárasztott; hiányzott az összes hatás, mely egy mélyen átgondolt drámának belső összefüggésén alapszik, s a költő maga megismeri drámairói gyengeségét azzal, hogy a darabbal semmiféle összefüggésben nem lévő közbeszőtt énekekkel, az u. n. embolimákkal, igyekezett a darabjait felczíczomázni.[41])

Igy állott a drámai művészet dolga Athenben. Vagy a classikus mintáktól való tökéletes függés, a hogy ez különösen a két mester családi iskoláiban volt meg, vagy pedig a kor ízlésének hódoló ujításokkal tettek kisérletet. A mit e két irányban teremtettek, arról részletesen nem lehet itéletet hozni, mert a belőlök keletkezett művek elvesztek s

emlékezetöknek majd nyoma se maradt fenn. Ennek pedig az az oka, hogy abban az időben, a mikor Athén drámai irodalmáról kritikai itélet állapodott meg, amaz ujításokat úgy tekintették, mint a valódi művészet elhanyatlását s Agathon müvei Aeschylus és Sophokles puszta majmolóival egyetemben feledségbe mentek.

Csupán csak egy költő tört magának utat. Termékeny szellemi erővel túlemelkedett középszerű művésztársai tömegén s oly dicsőségre tett szert, hogy nagy elődei homályba nem borították, hanem hely jutott neki mellettök, mint harmadiknak. Igaz, hogy mindenikök egy-egy korszak képviselője az attikai történetben; de Aeschylus, a marathoni harczos, és Sophokles, a periclesi idők tanúja, egy alapon állottak együtt; egy régibb s egy ujabb kor volt az, hatalmas haladás az egyiktől a másikig, de nem szakadás. Valamint Cimon és Pericles egyesülhettek egymással, szintúgy a koruk költői képviselői is szellemi közösségben érezhették magokat. Sophokles megérte azt az egész felforgató változást, melyet a háború előidézett, ugyanabban az atmosphaerában élt, mint Agathon és Euripides s ugyanoly befolyások alatt, de ő az ő költői nagyságában kimagaslott az alacsony légkörből és egy magában meghasonlott világ forrongó mozgalmának nem hagyta megzavarni szelleme harmoniáját. Ellenben Euripides a jelen mozgalmának közepette állott, a mely vitte-ragadta, s az ő jelentékenysége abban van, hogy elegendő erővel és bátorsággal birt a drámai művészetnek e korban s e kor számára való tovább fejlesztésére. Hogy pedig mily roppant volt a változás, mely Athént a háború éveiben érte, a két költő összehasonlításából tűnik ki legvilágosabban. Azt hinné az ember, hogy egy hosszú emberöltő fekszik közöttök, holott

Euripides csak tizenhat évvel volt fiatalabb mint Sophokles s még előbb halt meg ennél.

Euripides, Mnesarchos fia, nemes házból származott. Jó módban nevekedett föl s bő alkalma nyílt mindazon képző eszközök felhasználására, melyeket szülővárosa a fiatalságnak nyujtott. Buzgó tanítványa volt Anaxagorasnak, e hatalmas gondolkodónak, a ki a legkülönfélébb szellemekre oly rendkivüli hatással bírt, s a valódi világbölcsnek az a nagyszerű festése, a kiben a kortársak Anaxagorasra ismertek, bizonyítja, hogy mily mélységesen átértette a philosophia feladatát. Társalkodott Sokratessel, buzgó részt vett a sophisták sokoldalu törekvéseiben; az ő házában olvasta fel Protagoras azon irásait, melyekért, mint istentagadó, üldöztetett vala. Azonkivül összegyüjtögette Euripides a régi philosophusok iratait, kik közül Heraklitus kiváltképen mély benyomást tett reá. Ezek a tanulmányok birtak előtte főfontossággal, és ha nem hallgatta a sophisták vitatkozásait, akkor legörömestebb mulatott könyvtekercseivel, fürkészve s vizsgálódva követvén azokat az utakat, a melyeken a hellének gondolata isteni és emberi dolgok felől tisztába jönni igyekezett vala. Mindamellett ezt a foglalkozást nem tűzte életfeladatául; tanulmány és vizsgálódás nem elégítették ki. Rendkivűl izgatag kedélye s rendkivűl eleven képzelő tehetsége volt; a feltalálásnak és előadásnak ragyogó adománya őt a drámai költésre indította.[42])

Azonban itt is nehéz feladat várt reá. A sophoklesi költészetnek magas stilje nem volt további tökéletesítésre képes; ha hát a puszta utánzók közül ki akart válni, a szellemek új mozgalmát kellett szinre vinnie; a napi philosophiát kellett a dráma számára értékesítenie s ennek a feladatnak valójában oly kitartással és hűséggel adta oda

magát, hogy az az ő jelleme energiájáról csak annál dicsőségesebb tanuságot teszen, minél kedvezetlenebbek voltak általában az idők a költészetre s minél fájdalmasabban érte agyarkodás, bántalom és kisebbség.

Szerencsétlensége volt, hogy nagy elődjét túl nem élte, mivel így dicsőségének teljes élvezetére sohasem jutott. Mert bármily ingatagok voltak is sok részben az athéniek s bármennyire megváltoztak is a háborús évek folytán, mindamellett szokásból és helyes műérzésből a dráma régi stiljéhez ragaszkodtak, s bármily élénk érdeket költött is Euripides, mégis müvészetnek és sophistikának, reflexiónak és költészetnek egyesítése olyan össze nem valónak tetszett. Sophokles maradt a klassikus; ő neki itélték oda év év mellett az első díjakat, miglen Euripides kilenczvennél több darab közül csak vagy ötöt látott megkoszorúzva. A réginek valamennyi barátai elvből ellene voltak, mindenek felett Aristophanes; de bár ez s a vele egyértelmen lévők az új nemnek gyarlóságait jól felismerték, még se tudtak a dráma tovább fejlesztésére más utakat jelölni ki, nem hogy oly költőkre mutathattak volna, a kik talán helyesebb irányban indúltak. De azért Euripides nem munkálkodott hiába. Minél jobban ritkult a termékeny költők száma, annál több tetszést és befolyást nyert s a háború vége táján ő volt a népnek tulajdonképeni drámairója, a nagy közönség kedveltje. Gyönyörködtek abban a merészségben és önállóságban, melylyel a régi mondákkal bánt s őket oly elevenen tudta előadni, mintha a mythosi események csak a jelen előzményei lettek volna. A közönséges ember ráunt a régi tragédia homályos pathosára s kedvtelve hajlott ahhoz a költőhöz, a ki neki mindent úgyszólván szájába rágott, a ki az ő nyelvén szólt s oly hősöket állitott elébe, a kiket maga-

féléknek nézhetett. Versei könnyen az emlékezetébe véső́dtek; mondásai kelendő́ pénz gyanánt kézről kézre jártak; darabjait gyönyörűséggel hallgatták s mohón olvasták; mert épen akkoriban nagyon fizető́ üzlet volt Athénben az irások terjesztése. Egy drachmán kaphatók voltak a piaczon Anaxagoras művei, s a velök való ösmeretlenséget oly miveltséghiánynak tartották, hogy azt athéni esküdtekről feltenni gorombaság volt. Midőn Protagorast pörbe fogták, a törvény üldözése irásaira is kiterjedt s az eladott példányokat mind át kellett szolgáltatni a hatóságoknak.

Valóságos olvasásdüh uralkodott az attikai közönség közt, sőt még a tragédia dajkái is arra hivatkoznak, hogy a mondák ismeretét a régi irásokból szerezték. Olvasmány dolgában nem igen függött az athéni a szinpad hagyományától és elfogulatlanabbúl engedte át magát a megelégedés érzelmének, melyet az a költő nyujtott neki, a kiben magamagát és korát feltalálta. Azért is kisérték őt annak művei vizen és szárazon s vigasztalták idegen földön s a nyomoruságban.[43])

Mindazáltal Euripides nem maradt meg polgártársai körében. (93, 1; 408) körül már éltes korában elfogadta Archelaos király meghivását s Macedoniába ment, a hova az ott fejledező́ új hellén cultura vonzotta. Ő́ volt az elsők közül való, a kik Athén drámai muzsáját nemgörögökközé vitték; sejtelmével birt annak, hogy a hellén művészet virága mindazon népek közkincsévé van hivatva lenni, a kik magasabb polgárosultság felé törnek. Valamint Aeschylus Hieron tetteit, úgy ő́ az Archelaoséit zengette meg, s ha dicsőiti azt a királyt, a ki a régi herosokhoz hasonlólag, az országútak épitése és biztositása által alapját vetette éjszakon a művelődésnek, ha a pieri partvidék

ősrégi muzsatanyáit, a hol most újra hellén ünnepek diszlenek, boldogoknak mondja, akkor megismerhetni, hogy mily gerjesztőleg hatott a költőre az áttelepedés. Azonban itt is akadtak ellenségei, a kik megirigylették tőle a királyi kegy élvezetét, s két esztendei Pellában tartózkodása után a 74 éves agg, úgy látszik, az ő incselkedésök áldozatja lett.[44])

Ha Euripides Sophoklesnél inkább a kora gyermekének nevezhető, ezzel nem az van mondva, hogy azon irányok, melyek Athén erkölcsi romlásával összefüggenek, rajta teljes erőt vettek s őt elődei magasabb czéljaitól eltérítették volna. Ő nemcsak élete módjában tisztán állott s távol volt az ősi erkölcsök könnyelmű fitymálásától, de még egy nagy erejü és mélységü idealis irány is meg volt benne. Eleven vallásos érzéssel bírt, meleg szeretettel volt isteni és emberi dolgok csöndes szemlélése iránt, s ellenállhatatlanúl hajtotta az ösztön, hogy átértse a világkormányzás titkait s ez az ösztön annál hathatósabban munkált benne, mert az emberek buját-baját a legelevenebben érezte s mély igazságérzete volt, melynek kielégitését kereste. De keresésében nem jutott czélhoz, nem találta meg az ellentétek kiegyenlítését, nem ért véget se hitben, se kétségben. Nagyon is vallásos volt arra, hogy a rideg tagadásban veszteg maradjon, s nagyon is felvilágosodott, hogy a hagyományhoz csatlakozzék. Sophokles nyugalmas lelkében visszatükröződtek a hajdankor nagy alakjai s ő átengedte magát nekik, az istenekről és herosokról való hagyományos képzeteket öntudatlanúl bővítvén és mélyebbítvén s a kor ideáival összehangoztatván, a mint Phidias tette a maga terén. Ellenben Euripides magát és kétségeit sohase feledhette s a mélyreható izgalom, melyben élt, valamennyi müvét átjárta. Azért nem is hathattak megnyugtatólag; hiányzott bennök ama

boldog harmonia bélyege, melyet a régibb művek hordanak. A speculatiónak és művészetnek örökös conflictusában szenvedett Euripides mint ember és költő teljes életében, annál inkább, mert se nyilvános foglalkozások vagy a községi ügyekben való szives részvétel, se a társas élet nem ellensúlyozta belső meghasonlottságát. Azért is egészen ellenkezőleg a derűlt és szeretetreméltó Sophoklessel, mord és elégületlen, fanyar itéletű és gáncsolódó volt; mindenütt az árnyoldalakat látta, a hangzavart hallotta, s bosszuságát, mely őt eltöltötte, az embereken és isteneken ontotta ki; mert emezeket is feleletre vonja azért, a mit tesznek vagy tenni engednek.

A mily kedvezetlenek voltak ezek a viszonyok költői művek teremtésére, oly bámulatra méltó Euripidesnek az a bátorsága, hogy az attikai drámának új fejlődést adjon, és az a siker, melylyel azt cselekedte. De kétségtelenül helyes pontokhoz is csatolta az ujitásait.

A régibb tragoedia istenei és herosai oly alakok voltak, melyek erős körvonalokban szállottak át; a jellemek adva voltak a mondában, a költők képzelete bélyeget nyomott rájok, még pedig a formának azon szabatosságával és világosságával, melyben a helléneknek ugyanazon plastikai érzékére ismerünk, a mely márványban és érczben alkotta meg a nemzeti istenképeket. Álarcz, kothurnus és öltözet közremüködtek, hogy a különféle szerepeket hagyományszerűleg jelezzék s az a jámbor tisztelet, melylyel a költők magok a tragoedia személyei iránt viselkedtek, nem engedte, hogy azokat megemberítsék. Más mértékkel kellett őket mérni, emberfölötti nagyságban jártak, olyanok voltak, mint Phidias alakjai a Parthenon templomormában, a kiken látható volt, hogy a lényeknek felsőbb rendjéhez tartoznak.

Igaz ugyan, hogy Sophokles a monda alakjait közelebb tudta hozni a kedélyhez s benső lelkiéletet tudott bennök ábrázolni; a szülék és gyermekek, a hitvesek és testvérek visszonyai melegebben, igazábban és emberiebben tűnnek elő. De mégsem egyes individuumok lépnek elénk, hanem úgyszólván symbolikus előképek, melyek emberi személyiségeknek egész fajait és csoportjait ölelik át; emberi gyarlóságok daczára is idealis jellemek maradnak, és az a fenséges nagyság, mely őket körülveszi, abból ered, hogy a személyiségeknek csupán határozott alapvonalai rajzoltatnak.

Ha ebben az előadásmódjában, melynek lassankint bizonyos egyhanguságba kellett sülyednie, nem akartak egyre tovább haladni, akkor próbát kellett tenni arra, hogy valódi embereket hozzanak színre, még pedig nem csak alsóbb rangu személyekül, mint a minők a hirnökök, őrök és dajkák voltak, kiknek ábrázolásába a régibb tragoediairók is a mindennapi életnek találó vonásait vegyítettek, hanem főszemélyekül is. Ezt merte Euripides s itt uj tért nyított magának, a melyen mind az nagy javára szolgált, a mi természeti adománynyal bírt, vagy a mit tapasztalással és müveltséggel szerzett vala: az ő élénken érző szíve, az ő ragyogó tehetsége, mely szerint minden hangulatnak megtalálta a való kifejezését, pontos ismerete mindannak, a mi kora embereit izgatta, a sophistikus képzettség, mely őt az emberi nézetek minden álláspontjának erős megvilágosítására és okadatolására képessé tette. Ekkép merészen szakított a tragikai színpad hagyományával, kihozta az alakokat az előkor ködéből s a jelennek teljes világába állította őket, a tragikai pathos nyelvét az attikai közéleti nyelv mértékére vitte vissza s nem érte be azzal, hogy a herosokat nagy kör-

vonalokban ábrázolja, hanem bánatjokat s örömüket a legelevenebb érzés váltakozó fokain keresztül a legpontosabban kifestegette.

De ezen az úton tetemes nehézségekre bukkant; mert ő is még ugyanazokat az epikus mondatárgyakat dolgozta fel s ez által oly ellenmondásba került, a mely kelletlen módon éreztette magát. Az ő hősei egy Herakles és Agamemnon nevét viselték, paloták ajtaján pompás öltözetben magas kothurnuson léptek ki s szolgáló személyek tisztelettel vették körül, — de magok a személyek közönséges halandókká zsugorodtak össze, a kik nem feleltek meg szerepöknek. Oly emberek voltak, a kik nagyon is gyarlók voltak, semhogy bennök a sorshatalmakkal való küzdelmet illőleg ábrázolni lehetett volna, oly emberek, a kiket szerelmi baj és házassági békételenség, szegénység és a földi élet mindenféle viszontagsága zaklatott. Ama hatalmas jellemálarczokból, a minőket Aeschylus alakjai számára találtak fel, hétköznapi emberek vékony hangja szólt, kik részvevő megilletődést költöttek, a milyennel valamely felebarátunk szerencsétlenségének adózunk. Ennek sértenie kellett az ép műérzéket; a homéri alakok lealacsonyítása volt ez, sőt úgy tűnt fel, mint a népi hagyomány tiszteletreméltó kincsének megszentségtelenítése.

Maga Euripides nem volt közönyös a népmonda iránt; tudós ismerője volt annak. Ő a régibb színi tárgyakat nem egy oly vonással fel tudta ruházni, melyeket mások nem vettek észre, s nagy ügyességgel uj tárgyakat tudott előkeríteni, melyek az athéni közönségre népies érdekűek s a hathatós előadásra kiváltkép alkalmasak voltak. Amaz első tekintetben kitünő az ő »Jon«-ja, a mely Delphiben játszik, hol Apollónak s az attikai királyleánynak Kreusának fia,

mint templomszolga, ismeretlen él, mignem szent visszavonultságából honába visszakerűl, hogy ott mint benszülött király, a legfőbb dicsőség korszakát teremtse meg. Hasonlókép az »Erechtheus« töredékei a honi népmondának mély és meleg felfogásáról tanúskodnak. Tragoediái közűl kilencz attikai tárgyu; de a többiben is minden alkalmon kap, hogy honát dicsőítse, s ha az istenek áldását, mely Attikán nyugszik, Athénnek szellemi javait, törvényeit, jogait és nagy embereit teljes szíve szerint magasztalja, akkor bizonyára megragadta a kedélyeket, felgerjesztette a hazaszeretetet s polgártársait nemes példák utánzására kellett felgyújtania.[45])

A másik tekintetben kivált azok a darabjai kitünőek, melyekben női jellemek játszszák a főszerepet. Így Phaedra »Hippolytos«-ban, a kiben egy bűnös hajlam, a mostoha fia iránti szerelem, lassankinti fejlődésében leküzdésének hiábavaló próbájától kezdve a megvallásáig, s aztán a visszautasításon támadt düh kitörésétől a bűnének önkénytes halállal való vezekléseig bámulatos müvésziséggel van ábrázolva. Épen így egy Medea lelki küzdelmeinek rajza kiváló mértékben kellett, hogy sikerűljön a költőnek; mert itt az ő sajátszerű tehetségei leginkább kitehettek magokért, a nélkül, hogy a tárgy méltóságán csorbát ejtettek vagy a hagyományt kivetkeztették volna. Ily tárgyaknak tehát különös hajlandósággal adta át magát.

De általában véve máskép állt a dolog. Euripides nem élt a herosvilág szemléletében, mint Aeschylus és Sophokles; ő neki a hajdankor, mint a jelen is, fénytelenül feküdt szeme előtt s mind a személyek, mind a tárgyak csak annyiban vonzották, a mennyiben hitte, hogy finomabb tervű fejlesztés és elevenebb jellemfestés által tehetségét és a ha-

ladtabb műveltség elsőségét tündököltetheti. A helyett, hogy a hagyományt őszintén s tisztelettel elfogadta volna, éles kritikával szembeállt vele, elvetette Homér mondáit, melyekben az istenekre illetlenségeket talált költve, s a kétely és tagadás kirivó hangját a darabok közepett sem átallta hallatni, úgy hogy minden tárgyi érdek elveszett. Ha az egész Olymp kétségbe van vonva, s a néphitet szánalmasan megmosolyogják, akkor amannak alakjai hiú színi bábokká kellett, hogy váljanak s jéghideg fuvallatnak kellett az istenekből kipusztult színpadot átlengenie.

Mivel tehát Euripidesnek magának se igen telt kedve a tárgyakban s mivel bölcsen tudta, hogy azok jelentőségének mily sokat kellett veszteni az ő kezelése alatt, más egyéb módokhoz folyamodott, hogy vonzóvá tegye őket, s erre szolgált neki a helyzetek mesteri bonyolítása, mert finomúl kigondolt cselszövésekkel a hallgatók kiváncsi feszültségét tudta eszközölni, a mivel a régibb költők soha se törődtek. Azonkivűl színi tárgyait úgy igyekezett megválasztani s elrendezni, hogy azok jelen viszonyokra való vonatkoztatással az ujdonság báját öltötték fel.

Így Ol. 90 (420) körűl az »Oltalomkérők«-et Athén dicsőítésére irta, mint a mely a Thebae előtt elesett argiv fejedelmek eltakarítását kivívja. Ez az Argos iránt szerzett érdem a végett van kiemelve, hogy, a mint az utolján egyenesen ki is mondatik, ez az állam az athéniekkel szoros szövetségre indíttassék; a Thebaevel vitt régi harczok pedig a deliumi csata után, mely után a thebaeiek az elhullott ellenfelek eltakarítását szintén megtagadták, közvetetlen érdekkel birtak. Azon időből s azon czéllal keletkeztek a »Heraklidák«, mely darabban Athénnek az akkori ellenségei iránti nemeslelkűsé ge dicsőíttetik, hogy Sparta hálátlansága kitűn-

jék s az attikai párt Peloponnesusban erősödjék, egészen az Alcibiades-féle politika értelmében, melyet a költő szemlátomást követett. Ezenkivül más-más darabjaiban is akad egy-egy példálózás, melynek az összegyűlt népre nagy hatással kellett lennie, mint p. a »Hippolytus« befejező sorai (Ol. 87, 4; 428), melyek hallatán mindenkinek a nem rég elhúnyt Periclesre kellett gondolnia; továbbá »Andromache«-ban a harag kitörése Sparta hitlenségén, a minek Ol. 89, 2; 425 roppant tetszést kellett aratnia, s egyebek. Általában véve azonban ezek az irányhelyek és iránydarabok semmikép se jelöltek haladást a tragikai művészetben, mert a drámai műveknek csak kárára lehetett az, ha a mythust modern viszonyok jelképévé tették s a főérdek a cselekvényen kivül feküdt. A figyelem megoszlott s a harmonia veszendőbe ment.

Legjobb lett volna, ha Euripides a régi mondákon, melyeket úgy sem igen kedvelt, egészen túlad. Hisz évről-évre nehezebbé vált valami ujat állítni elő; a tárgyakat már mind ujra meg ujra feldolgozták, a viszonyok mind adva, a személyek mind ismeretesek voltak. »Ha valaki, úgymond Antiphanes költő, csak az Oedipus nevet említi, már akkor tudják a többit mind; Jokastet, Laïost a gyermekeivel, bűnével és nyomoruságával együtt; és ha csak Alkmaiont említenek, minden gyerek azt kiáltja: ez az az ember, a ki megölte az anyját!« Ugyanazon tárgynak régebbi feldolgozására való visszatekintés megfosztotta a költőt az elfogulatlanságtól s legnagyobb baj az volt, ha (a mint az Euripidesnél nem ritka eset) kritikai oldalpillantásokat vetett elődjeire, a valószinűség ellen elkövetett hibáikat rovogatta s így egészen idegenszerű vonatkozásokat vegyített a költészetbe.[46])

Mi természetesebb tehát, mint hogy tehetséges költők oly tárgyak után néztek, hol szabad kezök volt, a mit Agathon is nem siker nélkül tett! A nemzeti történet tág mezőül szolgált s nagyszerű példák voltak adva a »Phönicziai nők«-ben, »Miletos elesté«-ben és a »Perzsák«-ban. Euripides az ő »Archelaos«-ában járt legközelebb ez út felé. Azonban nem volt meg benne az a genialis erő, hogy itt egy uj és önálló fajt tökéletesíthetett volna; arra nézve hijával volt ő, a ki mindig általános igazságokat keresett, a tényleges iránt való, a történeti érzéknek. A reflexióra való uralkodó hajlandósága mellett, a mi már alapvonása volt jellemének, mégis csak a mythosi tárgyak mutatkoztak legalkalmasabbaknak, mert itt talált többé-kevesbbé illő helyeken legtöbb alkalmat arra, hogy istenről, a világról, családi viszonyokról és a különféle államformák értékéről kifejthesse nézeteit.

Mert a szellemi tőke, a mely a költő rendelkezésére állott, mégis csak kiválólag a sophistikus képzettség volt. Mindenkinél jobban értette ő a sophistika tételeit velős mondatokba öltöztetni; azért is őt annak legbefolyásosabb képviselői közé számították, s mint ilyent némelyek viharos csodálkozással magasztalták, mások felgerjedt haraggal támadták meg.

A régi gondolkozás hívei nem tudták neki megbocsátani, ha mintegy előszeretettel rajzolta azokat az összeütközéseket, melyek szenvedélyes hajlamok és erkölcsi életrend közt támadtak, ha nevezet szerint oly heroikus nők ábrázolása által, a kik szerelemből bűnösökké lettek, a nézők képzeletét felizgatta. A nép csábítójának tekintették, ha a házasságról és családi tisztességről oly nézeteket nyilvánított, melyekben erkölcstelen viszonyok mentségét és tisztátalan kivánságok igazolását találhatta az ember, ha árányt és csalást színes ékesszólással hímezgetett, ha a Protagoras

tanitása szerint azt a kérdést tette: »Mi jogtalanság, ha a cselekvőnek nem annak tetszik?« Vagy ha a hitszegőnek ezt a kifogást adja szájába: »A nyelv esküdött, de esküdetlen maradt a szív.« Ezek oly sophistikus okoskodás kimondásai voltak, melyek egy heros ajkáról káromlásnak tűntek fel, megvetendő érzület kifejezései, melyeket a hellén színpadon egyáltalában nem kellett volna hallatni, ha mindjárt a darab összefüggéseiben igazolásukat lelték is, s a költőtől magától épen nem rossz szándékból hozattak is fel.[47])

Abból az álláspontból, mely p. Aristophanesé volt azt követelték, hogy a költő a rosszat hallgassa el; mert azért megy az ember szinházba a Dionysus-ünnepeken, hogy feledje az élet nyomoruságát és alávalóságát s egy oly világba emelkedjék, a hova nem hat fel semmi aljas. Még a gonosztévőknek és bűnösöknek is emberfölötti nagyságuk legyen. Ez mindenesetre szűk és egyoldalú álláspont volt, de neki köszönhette az antik tragoedia az ő sajátszerű tökélyét, idealis méltóságát és erkölcsi jelentőségét, s Euripides nem volt képes azt, a mit ezen a költői világon elrombolt, más uton-módon kipótolni vagy jóvátenni. A sophistikus míveltség, melynél fogva a modern Athén érzületeit átvitte a heros-világba, a költészetre nézve terméketlen föld volt és maradt, a melyből nem lehetett friss forrásokat fakasztani; ezért Euripides mint költő és mint ember a sophistikának igazi vértanúja volt. Át volt hatva tőle, a nélkül, hogy benne kielégítést talált volna; felhasználta, hogy a művészetnek uj érdeket adhasson, képviselője volt minden egyes abbeli jogának, hogy minden isteniről és emberiről fürkészve vizsgálódhassék, de átlátta ez iránynak veszedelmeit is, ki is mondta nyiltan, óvott is tőle, meg-megrótta s utoljára egy egész tragoediát költött (»Bakchai« czíműt), melynek tar-

talma egy oly embernek boldogtalan végét adja elő, a ki az istenek világával a maga eszét teszi szembe, s nem akarja azokat isteneknek ismerni el, a kik az ő képzete szerint az isteni valóságról isteneknek nem tarthatók. Pentheus király áldozatjává lesz az emberi vakmerőségnek, a mely az isteni hatalomnak, a mint ez Dionysosban nyilatkozik, még tagadhatatlan tettei előtt sem akar meghajolni, s ez az egész tragaedia, a költő legkésőbbi s egyszersmind legnagyobbszerű darabjainak egyike, tele van az emberi észnek isteni dolgokban való felfuvalkodására intézett támadásokkal s az olyannak dicsérésével, a ki a hagyomány tanításához és a nép hitéhez hűségesen ragaszkodik.

Ez összeférhetetlen álláspontok közti tétovázás, az önmegnyugvásnak eme hiánya miatt, gazdag képzettsége s mások oktatására való határozott törekvése mellett sem lehetett Euripides még a maga módján sem a népnek igazi tanítójává. Végre is nem volt mit tennie egyebet, mint valami középútfélét ajánlania; az ilyen életbölcseség azonban, hosszú évek tanulmányának sovány eredménye, természetes, hogy nem igen birta fölmelegíteni a szíveket. Nem volt meg Euripidesben a szellemnek az a belső világosultsága, a mely a született költőt jellemzi, s ezért beteljesedett rajta Pindar szava: »Az a mester, a ki természettől bölcs; veleszületett nagyság nemz dicső tetterőt. A ki a tanulthoz tapad, az homályos ösvényen ingadozó léptekkel botorkál; százféle mesterséggel hiába töri magát«.[48])

Ha híjával volt a költő a lelkesedés igazi forrásainak, akkor a művészet hanyatlását külső symptomáknak is kell mutatniok. Így az ő darabjaiban a dúsgazdag lelemény mellett is nincs meg a világos és következetes fejlődés: az egésznek jelentősége az egyes mögött marad; a súlypont rend-

szerint egyes problemákon s ezek ügyes megoldásán van, egyes psychologiai fejtegetéseken és a hatás csúcspontjain; jelenet jelenethez sorakozik, a nélkül, hogy, mint Sophoklesnél, belső szükségességgel függenének össze.

Ehhez járult, hogy Euripides nem érlelte meg minden darabját gondos szeretettel. Nagy tehetségénél fogva gyorsan írt, s olykor inkább gépies, mint müvészi technika határáig tévedezett. Ha valamely tárgy nem futotta ki, több cselekvényt összefüzött, melyeknek egységét csak bajjal lehetett átlátni, mint p. a »Hekabé«-ban. Mivelhogy a hagyománynak egyszerű menetét megveti, megesik rajta, hogy a saját leleményü bonyodalmat nem tudja természetes uton végére hajtani. Ilyenkor aztán valami külső módra van szükség, hogy a csomót megoldhassa, s e végre Euripides költői munkássága folytában mind többször ahhoz a módhoz folyamodott, hogy a darab vége felé egy isten jelenik meg a levegőben, a ki a sors akaratját kijelenti a tanácstalan hősöknek s felsőbb tekintélyével a cselekvényt kielégítő módon berekeszti. Ez a» Deus ex machina«, a hogy az őt tartó gépezetről nevezték, valójában nagyon is külsőséges műeszköz volt arra, hogy a megrekedt cselekvényt végére juttassa.

Hasonlókép a darabjai megkezdésére is egy oly találmányt hozott be Euripides, a mely első tekintetre megkülönbözteti az ő szinműveit a régibb mesterekéitől. Mert ezek a nézőket nyomban az események kellős közepébe vezették, melyeknek összefüggéséről előre föltehették, hogy mindnyájok előtt ismeretes. De Euripides, hogy hamarosan a jelenetekhez érhessen, egy egyes személyt léptetett föl, a ki a dolgok egész állását a drámai cselekvény kezdő pontjáig áttekintőleg előadta. Ez oly költőre nézve, a ki a régibb mesterekkel szemben a világos érthetőség elsőségét

igényelte, nagyon természetes feltalálás volt; egyúttal kényelmes művészeti eszköz is volt, hogy a dráma önmaga által világos szerkezetének nehezebb feladata elől kitérjen s a monda formájára nézve, melyet gyakran igen önkényesen megváltoztatott, a közönséggel előre tisztába jöjjön. Másfelől azonban ez az ujitás épenséggel nem vált nyereségére a költészetnek. Mert immár nem helyezték az embert friss, eleven módon a dráma folyamába; sőt inkább a prolog oly idegenszerű, józan toldalék volt, mely a tragoedia organismusán kivűl állt s annak egységét zavarta. Ehhez járúlt, hogy e bevezetések, az által, hogy ismeretes dolgokat mondtak el egymásután, könnyen a trivialis elbeszélés egyhangú s kelepelő modorába sülyedtek s igy nagyban elősegítették azt, hogy a tragoediák nagyságukból és méltóságukból kivetkőzzenek.

A tragoedia drámai organismusának megpusztulása szükségkép befolyással volt a »kar«-ral való bánásra is. Ez képezte mindeddig a cselekvény szükséges hátterét, ez volt nélkülözhetetlen kisérete a herosoknak, a kiket képzelni se igen lehetett máskép, mint oly személyektől körülvéve, a kik az ő sphaerájokhoz tartoztak. Euripides hőseire nézve az ily környezet szükségtelen volt és oda sem tartozó; neki a kar alkalmatlan melléklet volt; arra használta fel, hogy a cselekvény szünetei közben a közönséget lyrai dalokkal gyönyörködtesse, melyekhez tehetsége nem hiányzott. De ezek az énekek hova-tovább kiváltak az egésznek összefüggéséből; rendszerint általános tartalmu tárgyakról szólanak; gyakorta nem egyebek oly énekeknél, a minőket egy költő tetszéséhez képest előre megcsinálhat s keze ügyében tarthat hogy alkalmilag egyik vagy másik darabjába beleilleszsze. [49])

De miglen a lyra az ő eredeti helyén elvesztette jelentőségét, másutt annál követelőbben lépett fel, még pedig nem az orchestrában, hanem a színen. Mert minél inkább törekedett a költő a kora jelleméhez és saját egyéniségéhez képest az egyes személyeknek kedélyéletét rajzolni és érvényre juttatni, annál közelebb járt ahhoz, hogy színpadi hőseinek hangulatait lyrailag is kifejeztesse. S ezt legfőbb mértékben meg is tette, úgy hogy azokon a helyeken, a hol a szenvedélyes gerjedelem legmagasabb fokra hág, félbeszakítja a iambusi beszédet s hosszabb ária-szerű dalokat sző be, melyekben a darab főszemélyei teljes szenvedelemmel fejezik ki érzelmeiket. Az ő színészei be voltak arra tanúlva, hogy ily énekeket, melyeket mimikai tánczmozgás kisért, művészséggel adjanak elő, s már az ujságnál fogva is nagy hatást tettek az attikai közönségre. Azért is volt Euripides oly nagyra ezekkel a »monodiákkal«, s Aristophanes azt mondatja vele, hogy az általa lesoványkodtatott tragoediát a monodiákkal ismét felhizlalta, azaz: a tartalom és méltóság dolgában ejtett kárt ez énekekkel ütötte helyre. Azonban az uj itt se volt haladás. Mert a régi rendnek felforgatásán s a költői előadás különféle szigorúan megkülönböztetett fajainak egybezavarásán alapúlt. A színészek bravourénekesekké lettek, a recitatio dithyrambusi eksztasissá fajult, s minthogy itt a szenvedély leginkább féket vesztett, a régi művészetnek tisztes mérséklete is itt romlott meg legjobban; a rhythmusok szabálytalanúl hullámoztak összevissza, minélfogva aztán a gondolatmenet világossága is lehetetlenné vált. [50])

A régi- és uj kor közti különbség megitélésére nincs is pontosabb mérték, mint a rhythmusok kezelése. A mit a régi kor kivánt, az a mozgalmas tartalomnak alárendelése

volt a szoros szabásu forma alá s diadala volt az akkori művészetnek, hogy az eleven gondolatok mindamellett fesztelen szabadsággal fejledeztek ki. A gondolatok e fegyelmén alapúlt a költészet erkölcsi ereje s jelentősége államra és népre nézve, mely jelentőségét főkép a karénekben bizonyította meg. Az a kor, melyben a karének teljes és szabályszerű kifejlődésre jutott, egyszersmind virágkora volt a görög községi életnek is, ugyanaz a kor, a melyhez a marathoni harczosok tartoztak, és a karének az ország ifjuságára nézve nemcsak a művészi kiképzésnek, hanem a polgári rendnek, a jó erkölcsnek és a hazaszeretetnek is iskolája volt; a kar maga idealis példaképe volt a községnek, melyben az egyes nem akar egyéb lenni, mint tagja az egésznek és nem ismer dicsőbb hivatást, mint hogy emberül betöltse a helyét. Ily fegyelemről tudni sem akart az uj kor, sem az állami életben, a hol a törvények uralma visszaszorult, hogy a népközség napról-napra változó szeszélye szerint korláttalanúl uralkodhassék, sem a nyilvános nevelésben, melynek régi rendszabályait mindjobban elhanyagolták, sem pedig a művészetben.

A dithyrambus lett most itt a példamutató. Mert miután még Pindar megmutatta vala, hogy a dithyrambusi dalnak teljes pompáját a rhythmus törvényeinek szigorú megtartásával jó szerrel össze lehet egyeztetni, az ujabb költők ez utóbbival felhagytak, hogy a gondolatok magas röptét egy terhes bilincstől megszabadítsák. A strófák vissza-visszatérését, mely az érzelmek szabálytalan áradozásának gátat vetett, megszűntették; különféle versnemek tarka egymásutánja járta s azt hitték, hogy evvel diadalt vívtak ki a szellem szabadságának. De a tapasztalás megmutatta, hogy a formátlanság nem eredményez mélyebb beltartal-

mat. Sőt ellenkezőleg, az uj költők mindinkább a prózai beszéd módjához sülyedtek alá s ettől csak mesterkélt fordulatok és csűrt-csavart figurák által különböztek.

Ebbe a modorba a körkarok, a mint a dithyrambusokat a tragoediának négyszögben felállított karaitól megkülönböztetésképen nevezték, már a háború első felében beleestek, a mikor is a melosi Melanippides volt e faj leghiresebb mestere. Ugyanezt a módot folytatta Kinesias, a kit Aristophanes üres pathosáért kicsúfol, s a ki hórihorgas szikár alakjával már külső megjelenésében is ellentétje volt a régi mestereknek, végűl pedig kiváló sikerrel a cytherai Philoxenos, a ki a rabszolgaságból híres-nevezetes dithrambus költő nagydiszű állására vergődött.

A mesterkedés növekedtével a régibb művészet szoros eresztékü organismusa mind szélyebb ment; az összefüggés tudata elenyészett s vele együtt a művészeteknek egymást szolgáló készsége is. A fuvolás nem akart többé pusztán segédkedni, hanem önálló művész akart lenni. Az egyes-hangok hosszabb szakokban követelőbben léptek ki a karénekből s a művészet méltósága annyira feledve lőn, hogy a dithyrambusokban az égi háború moraját, a folyam zúgását s az állatok hangját igyekeztek utánozni.

Az a lökés, melyet a dithyrambus okozott vala, arra indította a többi fajokat, hogy — mivel a hajlam meg volt mindenütt — kibontakozzanak a hagyományos szabályok alól. A drámában felkapatta Agathon a játszi mesterkedéseket. Lágy lelkületénél fogva kiválólag kedvelte a lyrait, s csak annál is könnyebben elsajátíthatta a modern dallamokat, mert ő kardalait csupán gyönyörködtető énekdarabok gyanánt alkalmazta. Azért versalkatban és zenében is eltért a régi iskola komolyságától; felütés és czifrázás

járta, mesterséges hangmodulatiókat és többeffélét alkalmaztak, hogy egy ujságon kapkodó tömeg fülét gyönyörködtessék. Ezzel aztán lenge léha tánczrhythmusok kaptak lábra, minőket Karkinos hozott vala szinre; amolyan ballet-féle, melynek legfőbb művészi eszközei pördülés, tipegő gyorsléptek s a lábak kanyargatása voltak. Mély felindulással tűntette föl a komoedia ezt az uj orchestikát Karkinos családján, hogy a nemes művészet elhanyatlását szemléltesse. De a görögök műizlésében végbement változást legvilágosabban a zene mutatja.[51])

A zene már természeténél fogva a leggyöngédebb s legérzékenyebb valamennyi művészetnem között; a koráramlat minden változása őt leginkább viszi-hajtja, mert legkevesebb ellenálló erőt tud ellenébe szögezni; minden egyéb művészetek fölött a zene volt az ifjuság nevelőeszköze, a község erkölcsi magatartásának biztos mértéke s a leggondosabb ápolás és felügyelet tárgya az állam részéről, melynek kiváló érdekében állott, hogy az a fennálló alkotmánynyal öszhangzásban tartassék meg. A jól rendezett zenének üdvös hatalmát s az elfajultnak és hivatásáról megfeledkezettnek veszedelmeit sehol se méltatták s vették jobban figyelembe, mint Görögországban.

A zene alaptörvénye pedig a szónak előrekerekedő jelentése volt. Ő a költő szavának hordozója; őneki kell azt melodia és harmonia által megeleveníteni, hatását előkészíteni s fokozni, tartalmát az emlékezetbe nyomni. Azért is legfontosabb része az ének; de még az énekben is fődolog a kar unisono-ja, hogy a szó, a mily tisztán csak lehetséges, igazába jusson s tartalma ne egyéni érzelem, hanem egy összeség meggyőződése gyanánt lépjen fel. Láttuk már, micsoda változtatás történt itt, hogy az egyesek művészi

ügyességének tágabb tért nyissanak, az által, hogy behozták a szinpadon a soloéneket, s könnyü megérteni, hogy a szabadabb mozgás utáni törekvés főkép a zenében érvényesült, mert egyik művészet se alkalmasabb, már természeténél fogva, az emberi érzelemnek egész közvetetlenségben való kifejezésére és sehol sem volt több korlátozottság és alárendeltség, mint épen itt, mivelhogy nemcsak ez az egész művészet szolgálattevő segédje volt a költészetnek, hanem még a maga külön körén belül is az instrumentalis zene ismét tökéletesen alárendelt állást foglalt el. Igaz, hogy e szűk határok közt a művészet rendkivül gazdag kifejlődésre jutott és a hellének finom műérzéke, mely minden téren csekély külsőséges eszközökkel nagyot és jelentékenyt tudott elérni, bizonyára sehol sem igazolta magát fényesebben, mint a zenében, az által, hogy a héthúrú cziterán a hangoknak és hangsoroknak csodálatra méltó különféleségét tudott elővarázslani s legnagyobb hatást tudott tenni a kedélyekre. Mindamellett az eszközök korlátoltságát s a hagyományos szabályok kényelmetlen voltát ezen a művészeti téren érezték legelevenebben, s azért a mindennemü korlátozó szabály ellen feltámadó korszellem épen itt munkált leghatalmasabban.

Agathonnak uj dallamai főkép fuvolazenére voltak szánva. Ez önállóbb volt, mint a húroszene; képes volt pótolni az emberi hangot; nem símult hozzá harmonicus módon s azért Delphiben avval a kisérlettel, hogy az éneknek alája vagy melléje rendeljék, ismét fel is hagytak. Itt hát már több szabadság volt adva s azért a fuvola kiváló hathatósággal bírt a kedélyek felizgatására és a szenvedély kifejezésére. A dionysosi tisztelet instrumentuma, a lelkese-

dett érzelem organuma volt s ennélfogva a modern művészeti törekvések nagy mértékben hasznát vehették.

De a cziterazene, az apollói vallás szűz zenéje, mely az éneket uralkodtatta és semmi olyas érzelmet nem akart megengedni, a mi világos szavakkal ki nem fejezhető, szintén nem volt képes az ujító korszellemmel szemben helyt állani; őt is megragadta ennek nyughatatlansága s lényeges átalakulást szenvedett, mely ugyanonnan indult ki, a hol a zenészet a Hellasban érvényes törvényeit kapta vala, t. i. Lesbos szigetéből. Itt fentartotta magát a Perpandros nemzetsége, egy dalnokczéh, mely az ő szellemében továbbplántálta az éneket és cziterazenét. Hires mester volt e családi iskolából Aristokleides; ez fellépett Athénben is, jeles tehetségeket vont magához, és a zenészet további fejlődésében új korszak állt elő, midőn az ifju lesbosi Phrynist keze alá vette s őt kitünő zenészszé képezte ki.

A virtuózság a régibb korban a karének elől visszalépett; de már Pericles napjaiban érvényesítette magát, a mint az attikai Odeum bizonyítja, mely arra a czélra épült, hogy egyesek a művészetöket kisebb közönség előtt is bemutathassák. Azt mondják, hogy maga Phrynis aratta a Panathenaeákon az első győzedelmet a muzsikai versenyben. Ezóta e téren is lazúlt a művészetek összefüggése s ugyancsak Phrynis volt az, a ki a Perpandros iskolájától elpártolt, a régi hangszerkezet szigorú szabályaitól eltért, a cziterajátéknak a költészet mellett függetlenebb mozgást engedett, tagyogó ujj- és hangügyességre több súlyt helyezett, s mint cziteravirtuóz kilépvén a régi dalnokiskolából, ebben a nagy tetszéssel fogadott uj művészetben számos követőt talált. [53])

Természetes dolog, hogy már most a művészetnek

egyszerű eszközeit is gyarapítani igyekeztek, hogy önálló érvényre való igényeit biztosítsák; e végre mindazt, a mi a húroszenében a szivet megragadhatta, a fület gyönyörködtethette, tetszést indíthatott s bámulatot gerjeszthetett, találós észszel működésbe hozták. A mit Phrynis e részben megkezdett, azt folytatta Timotheos, Thersandros fia, egy fényes tehetségű férfiú, a ki Miletosból Hellasba jött át, hogy itt az elavult énekművészet helyett az uj zenét honosítsa meg uj szereivel és dallamaival. Ő oly zeneműveket költött, a melyekben, mint már czímök is: Niobe, A perzsák, Nauplios stb. némileg mutatja, monda és történet adatott elő, még pedig a különféle műformák tarka változatában, mert bennök epikai recitatio, áriák és kardalok, költészet, mimika, táncz és zene ragyogó összehatássá volt egybeolvasztva.

Azonban Timotheos az ő ujításaival sokkal szívósabb ellenállásra talált Hellasban, semmint várta volna. Az apollói zene, a mint Delphiben szabályozták, nevezet szerint Spartában oly szoros összeköttetésben állt az állam törvényeivel s a vallásbeli igazhitűséggel, hogy azt, a ki itt önkényesen változtatni akart, a legveszedelmesebb eretneknek tekintették. Szigorúbbak és érzékenyebbek voltak ebben, mint a legfontosabb állami alaptörvényekben; mert egy jólnevelt spartainak ismertető jele volt, hogy a jó és rossz zenét nyomban meg tudja különböztetni; rossznak mondták pedig mindazt, a mely az embert érzékileg felgerjesztette s a szivet ellágyította; az ilyentől aztán, mint valami mérges nyavalyától óvakodtak. Sőt a húroknak hetes száma s a hangszereknek egész szerkezete is valami olyan volt Spartában, a mit szokás és törvény szentesített. De e részben még az athéniek is szigoruak s a régihez ragaszkodók voltak

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

nekik is voltak oly régi törvényeik, melyek a zene különböző fajait megállapították s ezeknek összezavarását megbűntették [54]).

Ezért a makacs küzdelem az ó és az uj zene közt. Ezért, hogy nemcsak Spartában hivatalosan levágták Phrynisnek és Timotheosnak fölös húrjait, hanem Athénben is hevesen megtámadták az újítókat, s ha ezek abban voltak, hogy a zenét az ódon kényszertől megszabadítják s uj tökéletesedés felé viszik, az ellenkezők meg a nemes zene megfertőzését hányták szemökre, s eljárásukban a hellen népen elkövetett bűnt s az apák erkölcsétől való vétkes elszakadást láttak. Hajdanában, ugymond Aristophanes, ha az attikai fiúk arra vetemedtek volna, hogy a Phrynis iskolája szerint mesterséges czikornyázással, trillákkal és lejtésekkel elundokítsák a tiszta éneket, verést kaptak volna, mint a kik a Múzsákat meggyalázzák; a »Cheiron«-ban pedig, melyet Pherekratesnek vagy helyesebben Nikomachosnak tulajdonítanak, elbeszélte Musika asszonyság, a ki agyonkínozva megjelent a szinpadon, az ő szivhasgató gyötrelmeinek egész történetét. Először az átkozott tizenkét húru Melanippidesre panaszkodik, aztán meg a gaz Kinesias esett neki, »ez annyira megkontárkodott rajtam az ő strófaczifrázásával, hogy a mi a dithyrambusban jobbról való, balra került. De még ez is csak hagyján lett volna. Hanem jött aztán Phrynis, belém fonta a trilláit és futamait s szörnyen összehajtogatott és tekergetett, hogy öt húrba tizenkét harmoniát beleerőszakoljon. No de ez utóbb még is csak megbánta s megjavult. De az a Timotheos, kedves közönség! Az bánt velem legcsúfabbúl s szegény fejemet végkép tönkre tett!«»Ugyan micsoda Timotheos volt az?«« »Hát ki lett volna más, mint a miletusi rabszolga? Ez gonoszabbúl megtépett, mint

a többi valamennyi, ez keresztülránczigált hangjegyei labyrinthján, az utolsó csipet erőmtől is megfosztott, az ő tuczat hurja volt megölőm!«

E szerint a görög néptudat döntő fordulata, az izlésnek s az erkölcsi magaviseletnek megváltozása, az ónak és ujnak egész ellentétje a zenében tűnik föl leghatározottabban; itt szakítottak legteljesebben a hagyománynyal; itt két egészen ellenmondó s össze nem egyeztethető irányú műiskolát látunk. A régi időben a rhythmus volt az, a mi a muzsikai művészeteken uralkodott; az volt a törvény, melyhez a költészet szavai, a zene hangjai, az orchestika mozdulatai alkalmazkodtak; annak köszönhette a klasszikus művészet az ő világos voltát, jótékony rendjét és komoly tartását; az biztosította a nyugalmat a mozgásban, az uraltatta a gondolatot az érzelemmel. Ez a rhythmus egy egészséges lelki állapotnak a kifejezője, belső nyugalom és bátorság ismertető jele volt. Tehát, miután az emberek élete is megmásult, nem tarthatta fenn magát a művészetben, úgy hogy a régi zene hanyatlása a községi élet hanyatlását nyomban követte.

Euripides maga is érezte a rhythmika és zene terén lett ujítások befolyását. Ama számosak közé tartozott, a kik bámúlták a Timotheos művészetét, meghitt lábon állt vele s a makacs ellenálláson elbúsult barátját azzal vigasztalta, hogy már nincs messze az az idő, midőn uralkodni fog a szinpadon. S valójában úgy hozta a sors, hogy Timotheos tovább és teljesebben örűlhetett a dicsőségének, mint Euripides. Mert a zenének több eszköz állt rendelkezésére, hogy a régi művészetnek eladott méltóságát uj bájakkal pótolja, mig ellenben a szinpadon félreismerhetetlenűl kitetszett, hogy a régibb mesterekhez képest mennyi veszett

kárba, a nélkül, hogy a vesztettel fölérő valami újat lehetett volna teremteni.

Az is meglátszik Euripides tragoediáin, hogy a korszellem hovatovább jobban uralkodott rajta s ragadta magával. Mert mig korábbi darabjaiban, mint p. Medeában, Hekabeban, Hippolytosban, Andromacheban, Alkestisban, szigorúbban meg vannak tartva bizonyos elvek, az ujabbakban növekedő hanyagságot veszünk észre. A versek elsietettebbekké s gondatlanabbakká, a jambusi hosszú szótagok feloldásai sürübbekké lesznek. A dialogus s az egymásnak megfelelő hosszabb beszédek rendezésében is a symmetriának bizonyos művészetét mutatják a régebbi tragoediák, a mi az ujabb művekben nincs meg. Körülbelül bizonyos, hogy az az idő, melyben a költő a szerkezet és versalkat szigorúbb stiljét elhagyta, ol. 89 tájára esik. Tehát akkortájban volt ez, midőn a Nikiasbéke után Alcibiades lépett az állam élére s ezt az ő vakmerő politikájának bizonytalan útjaira térítette [54]).

Alcibiadesnél, úgy látszik, az erő túlsága volt az, a mi neki az erkölcs korlátait türhetetlenekké tette; igy állt a dolog ama genialis művészeknél is, a kik a magok körében való szabadabb mozgásnak útat akartak törni. De voltaképen ez a látszólagos erőteljesség csak fogyatkozás volt, mivel a legfőbb erő, az önuralom ereje, hiányzott. Ennélfogva szét lehetett ugyan rombolni a régi formákat, de nem fejlődtek uj alakulások; genialis formátlanság és józannál józanabb mesterkedések közt ingadoztak; a régi rendszabályokat, melyeket a hellenek mind az állami életben, mind a művészetben higgadt erővel alkottak vala, egyszerre látjuk tönkremenni s ebben a felbomlásban a görögök alkotásai sajátszerű nemzeti jellemöket is elvesztették.

Mindamellett a művészetnek a nemzeti földtől való ez az elidegenedése, a mit hellen szempontból csak elfajulásnak lehetett tekinteni, volt az a pont, melyhez Euripidesnek culturtörténeti jelentősége kapcsolódik. Mert mivel egy a költői termelésnek épen nem kedvező korban, ennek szellemében s ennek erőivel munkálkodván, fenn tudta tartani az athéniek közt a drámai művészetet, s a mi több, oly sikerrel, hogy Sophokles mellett megállotta a helyét s tőle a művészet mesterének ismertetett el: azért ő az átmenetet képezte a klasszikus korról a későbbire s a jelenen messze túlterjedező irodalmi fontosságra emelkedett.

A tulajdonképi klasszikusok, mint Pindar, Aeschylus és Sophokles olyneműek, hogy csak kortársak vagy a kik tanulmány által beléjök gondolják magokat, érthetik s méltányolhatják őket teljesen; annyira össze volt nőve művészetök a nyilvános élettel s koruk erkölcsi álláspontjával. De Euripides az által, hogy a régibb művészet szigorú stiljén túladott, a csak népszerűnek szük köréből kiemelkedett; ő a tisztán emberi motivumokat, melyek mindenütt viszhangra találnak, juttatta érvényre; annál fogva világos és érthető; azért is, a nélkül, hogy a mondatárgy iránt valami különös érdeket tenne föl vagy a lelkierőknek netalán nagyobb megfeszítését igényelné, azt nyujtja, a mit a szinműtől az emberek mindenütt és minden korban megkívánnak; feszültségben tart és mulattat, rémít és megindít; szinte ontja az oly gondolatokat és elmélkedéseket, melyek kitkit közelről érdekelnek; költője ő mindazon mivelteknek, a kik nyelvét értik. Azért meg is tudta ragadni kortársai legjelesebbjeit is, mint p. Sokratest; azért is az attikai színi nyelv, a hogy ő mívelte ki, mértékadóvá lett a drámára nézve, úgy hogy maga Aristophanes kény-

telen volt megvallani, hogy e tekintetben Euripides befolyása alatt áll. Azért mutatta meg a képző-művészetnek is az utat, melyen Phidias kora után nagyot és jeleset hozhat létre; azért töltötte be dicsőségével, miután éltében a régibb művészetnek még java erőben levő hagyománya ellen nem bírt uralomra jutni, holta után a világot, s talált számos követőt ama költők közt, a kik a görög mondákat fölhasználván, általános emberivel törekedtek drámai hatásra. Euripidesnek e világtörténeti jelentőségében némi megnyugtatás van azok számára, a kik fájdalmas részvéttel tekintenek végig a hosszu, munkás, de komor és únott életén annak a költőnek, a ki maga a költői hivatásában soha se tudott igazi örömet találni.

Külsőképen a régi tragédia organismusa változatlan maradt; ezután is, mint azelőtt, tetralogiák adattak elő, mert hát ez volt a költői versenynek hagyományszentesítette formája az athéni nagy Dionysos-ünnepeken. De miután Sophokles megkezdte bontani az együtt előadásra kerülő darabok összefüggését, úgy, hogy mindegyikök magára egy költői egészet képezett, ez az eljárás, a mennyire tudhatjuk, kortársaira és utódaira nézve mértékadó maradt. Minél inkább eltompúlt az érdek a mondák tárgya iránt, annál czélravezetőbb volt a drámaírónak egész művészetét az egyes drámákra fordítania. Ezáltal népszerűbb maradt a dráma, mert a szinházon kapó tömegnek az élvezet nagyobb változatossága kinálkozott s egyszersmind a tragédiáknak kisebb szinpadokon s csekélyebb ünnepiségű alkalmakkor való ismétlése is meg volt könnyítve. Ujítást itt is, úgy látszik, Euripides próbált, midőn »Alkestis«-ában, mely mint negyedik pályázó darab Ol. 85, 2 (438) került előadásra, oly darabot adott, melynek az volt a czélja, hogy

helyettesítse a satyrjátékot, mely hagyományos mivoltában a költőnek csak korlátolt hatáskört nyújtott, s friss, naiv humort kivánt, a mivel pedig a mi költőnk nem rendelkezett. »Alkestis« se nem tragédia, se nem satyrjáték, hanem ujdonatúj compositio, mert benne a tragikai tárgy vígra fordúl, s így vele az attikai közönség ama szükségéről, hogy a tragédiák megrázó hatása után valami vidor utójátékban szerezzen üdülést, gondoskodva volt. Azonban a tragédia organismusán belül egy új műforma megalkotásának ez a kisérlete is igazi komolyság nélkül volt téve s tartós eredmény nélkül is maradt.

Legjobban fentartotta magát a komoedia, mely a jó és balsors egész idején keresztül átható szemmel kisérte az attikai népéletet, s elég nevezetes dolog, hogy épen a vígjátéknak jutott a feladat, hogy az uralkodó újításvágynak teljes buzgalommal ellene szegűljön s a mi jó volt a régi korban, annak képviselője legyen az attikai szinpadon. Közvetetlenül Athén bukása előtt a komoedia-költőket még heves harczban találjuk az államélet visszaélései s a demagogia garázdálkodása ellen. Kleophont ugyanazon évben Ol. 93, 4 (405) kiméletlenül megtámadja Platon és Aristophanes. A város elestével megszűnt a politikai oppositio s a költők oly térre huzódtak vissza, a melyen a harcz nem volt oly keserű és felizgató: a népgyűlés s kolomposai helyett a közönség ellen keltek ki s ama költők ellen, a kiket kedvelt. Legélesebben a dithyrambus költőket támadták meg, mint a kik az ő formátlan mesterkedésökkel oly kiállhatatlanúl terpeszkedtek, ezek meg azzal álltak bosszút, hogy a komoediától az állam támogatását iparkodtak megvonni. Ez annál is könnyebben sikerült nekik, mert a vidám ünnepi játék virágzására mostohák voltak az idők, s az általános

elszegényedés következtében a karok mind jobban elárvúltak.

Az arginusaei ütközetre következett évben már olyformán kellett intézkedni, hogy két-két choregos állítson ki egy kart. Így segítettek magokon az Euklides éve után is, mignem Kinesias dithyrambköltő, a ki a szinpad pajkosságától legtöbbet volt kénytelen tűrni, oly törvényt hozatott, melynél fogva a komoediára fordított állami költséget annyira megszorították, hogy annak a kart egészen föl kellett adnia. Haragja villámait ontotta a gonosztevőre; Strattis külön darabot írt Kinesiasra, a »kargyilkos«-ra, de hiába tusakodtak az idő mostohasága ellen. A színjátékkal összefüggésben költött s annak számára betanított kardalok, névszerint a rettegett parabasisok, elestek; helyökbe tánczokat és könnyed zenedarabokat tettek. Az egész műfaj, az attikai népéletnek ez a legsajátszerűbb gyümölcse elvesztette korábbi jelentőségét, s így a régi komoedia Ol. 97 (390) körül lassankint az új vígjátékba ment át. De a míg fennállott, mindig hű maradt hivatásához, mely szerint a félszeg korirányokat sújtotta, s miután már Kratinos ostorozta volt az ő »Panoptai« cz. darabjában a sophistákat, mint amolyan bölcsebbnél bölcsebb mindenlátókat és mindentudókat, egész sora következett oly komoediáknak, melyek kiváltkép az irodalmi állapotokkal s az elharapódzó izléstelenséggel bajmolódtak; közéjök tartoznak Phrynichos »Musái« és »Tragoediái«, Aristophanes »Békái« és »Amphiaraos«-a s végül »Gerytades«-e, melyben Athénben a drámai költészetnek a költőktől magoktól bevallott buktát adta elő. Ennek a harcznak bizonyára meg volt az a hatása, hogy a valódi művészet iránti érzéket táplalta s a régi mestereket tiszteletben tartatta; de a komoedia nem tehetett

egyebet, mint hogy tükröt tartson a kor elé s a multtól való messzeszakadásra rámutasson; legjobb esetben maga által is érzett keserűséget költhetett hallgatóiban az új korirányok ellen; de más utat ő se tudott kijelölni az attikai művészetnek, a jelen hézagját nem birta kitölteni.[55])

Így állt a költészet dolga Athénben. A nyilvános élet egyarányának megpusztúlása után is még egy korig teljes virágzásban maradt, de csak Sophokles műveiben, a kiben a periklesi kor szelleme élt tovább; de majd azt is, mint a zenét, ugyanaz az ár kapta meg, a mely megbontotta a népélet alapjait, s elmosta azt a talajt, melyben a klasszikus időszak alkotásai gyökereztek. Nem is volt képes e miatt az általános ingadozások idejében erkölcsi tartózkodót nyújtani; a régi tönkrement, de valami új művészetet, a melyen az emberek felüdűltek volna, a modern kor minden gondolkodó és beszélő ügyessége mellett sem bírt teremteni. Hasonlókép az apák hite is rozzant butor gyanánt félre volt vetve, a nélkül, hogy az erkölcsi életnek valami más bizonyosságát, a községi életre nélkülözhetetlen erényeknek valami más rugóját nyertek volna. Átlátták az állam regenerációjának szükségét; komolyan rajta voltak, hogy javítsanak, rendezzenek; csakhogy politikai reformokkal a bajokat orvosolni s a közjónak új alapokat vetni nem lehetett. Nem maradt egyéb hátra, mint komoly önismeretszülte erkölcsi megújhodás, a modern fölvilágosodottság s minden hamis képzelgések csalútjairól való elszánt visszatérés s egy új nemzedéknek föltenyésztése, a melyben a hűség, istenfélelem és igazlelkűség erényei ismét gyökeret verjenek. Egy boldogabb Athén fölépítését alulról kellett kezdeni.

Hosszú és fáradságos út volt ez, oly út, a mely az athéniek magahittségének, a kik az emberi műveltség czúcsán képzelgették magokat, nem igen volt kedvére, de — csak ez az egy út volt.

A végre, hogy erre az útra térítse polgártársait, s a minden egyes szivében végbemenendő erkölcsi megújhodás szükséges voltáról őket igazán meggyőződtesse, oly prófétai férfiú kellett, a ki a kor eltévelyedéseit világosan látta, de ő maga kora fölött állt, a kinek megvoltak a szellemi eszközök, hogy a tévelygésekkel megküzdhessen s a ki végre mentő és segítő hivatásától annyira át volt hatva, hogy azért kész volt haszonlesés nélkül élni-halni. S ily férfiú volt is az athéniek közt, ki más, mint ama Sokrates, kinek állami s társadalmi működése már több izben szóba került.

Ha őt egész léte-voltjában tekintjük (hisz a görög hajdankornak egyetlen egy személyisége sem áll előttünk oly tiszta vonásokban), úgy tűnik fel először, mintha nem is illenék Athénbe; oly idegenszerű, oly különálló az ő egész lénye. Nem illik bele a polgári társaság egyik osztályába se és semmi oly mértékkel, mint polgártársait szoktuk, nem mérhető. Athén legszegényebbjei közül való, de büszke öntudattal jár-kél a város utczáin s a leggazdagabbakkal s legelőkelőbbekkel úgy bánik, mint magaformájúakkal; rút és elhanyagolt külseje nyilvános gúnyolódás tárgyává teszi, s mégis példátlan befolyást gyakorol kicsinyre-nagyra, tanultra, tanulatlanra. Mestere a beszédnek s gondolkodásnak s e mellett elvből ellensége azoknak, a kik abban oktatták az athénieket; a felvilágosodás embere, a ki semmit se hagy vizsgálatlanúl, mégis a legbuzgóbb áldozó, az orakulumok tisztelője s őszinte hivője sok olyannak, a mit mint dajkamesét kinevettek; kiméletlen ócsárlója a népuralom-

nak s mégis ellensége az oligarcháknak. Egészen önmagáé; máskép gondolkodik, mint mind a többi athéni; megy a maga útján, mit se törődik a közvéleménynyel, s csak maga magával legyen kibékülve, nem zavarja se ellenmondás, se támadás, se gúny. Ez az ilyen ember valóban mintha csak egy más világból szállt volna Athénbe.

De habár ily egyetlenegy volt is a maga nemében ez a Sokrates, szorosabb vizsgálatra nem lehet benne a valódi athénire nem ismernünk. Az volt ő egész szellemi irányában, csak attikai levegőn fejlődhetett beszélő kedvében és mesterségében, a finom elmésségben, melylyel egyesíteni tudta a komolyságot a tréfával, a cselekvés és megismerés közti mélységes kapcsolat szakadatlan fürkészésében. Athéni volt ő a javából, midőn az állam törvényei mellett bármi önkény ellen elszánt bátorsággal síkra szállt s a tábori veszedelemtől és fáradságtól nem irtózott. Ismerte s szerette a nemzeti költőket; a lankadatlan művelődő-ösztönben szülővárosa legnemesebb ismertetőjelét hordta magán. Sokrates is úgy gondolkodott, mint Solon, hogy a tanulásból soha sem öregedik ki az ember, hogy tanulás és megismerés nem előkészülődés az életre, hanem az élet maga s ennek csak az ád becset. Ismerettel naponkint javúlni s másokat javitani: ezt tartotta mind a kettő az ember tulajdonképeni föladatának. Mind a ketten az egyedül valódi boldogságot a lélek egészségében találták s az igazságtalanságot s tudatlanságot a legnagyobb szerencsétlenségnek tekintették.

Ilyformán Sokrates minden eredetisége mellett is egészen attikai műveltség alapján állott, s ha fontolóra veszszük, hogy a sophistikának s a vele rokon irányoknak legnevesebb képviselői valamennyien külföldről jöttek, mint Protagoras Abderából, Gorgias Siciliából, Prodikos Keos-

ból, Diagoras Melosból, akkor teljes joggal állíthatjuk, hogy e tanitókkal szemben az attikai bölcseség legjava alapelvei Sokratesben találták képviselőjöket.

Azonban nem tért ő talán a honi érzületnek és gondolkozásnak csak ama régi alapjaira vissza, melyek az állam kárára feledségbe mentek, nem daczolt ő a kor mozgalmával, sőt inkább annak közepette állt s csak más magasabb czélokra igyekezett azt terelni. Nem akarta ő az ismeret visszafordúlását, hanem előhaladását azon túl, a mit a legokosabb bölcseségtanitók nyújtottak. Azért tudta magában egyesíteni azt, a mi mások előtt kibékíthetetlen ellenmondásnak tetszett, s ezen alapúlt az, a miben ő leginkább túltett valamennyi honosain: szellemének magasztos szabadsága és önállósága; evvel volt ő képes, a nélkül, hogy hazájához hűtelenné váljon, a hagyományos képzetek korlátoltságán fölülemelkedni, s ezt főkép abban mutatta, hogy egy szépségnek hódoló nép közepett hősi biztossággal minden külsőségtől tökéletesen függetlenné tette magát s egyesegyedül a belső javaknak s az erkölcsös életnek tulajdonított becset és fontosságot. Ezért már saját rútsága is, széles képe, fitos orra, vastag ajka és kiülő szeme, személyiségének jellemző vonása volt, mert a testi és szellemi derékség szükségképi közösségéről való hagyományos vélemény ellen bizonyított, megmutatván, hogy egy sileni testben is apollói szellem lakhatik, s ekképen az emberi személyiségnek magasabb felfogására vezetett. Így állt ő népe közt s korában, de fölötte mind a kettőnek, s ily emberre volt szüksége az athénieknek, hogy megleljék azt az utat, melyen a nézetek ellenkezéséből erkölcsi bizonyosságra s oly boldogságra lehetett jutni, a mely önnönmagában hordta a kezességét.

Sokrates tökéletesen kiformált, kész személyiségképen áll előttünk, a melynek lassankinti fejlődése örökre titokszerű marad. De annak tulajdonképi csirája kétségtelenül abban a rendkivüli tudásvágyában rejlik, a mely vele született. Ez a vágy nem türette vele soká az apja foglalkozását; kiragadta őt a szűk műhelyből a város utczáira és tereire, a hol akkoriban a műveltség, tudomány és művészet minden neme bőven kinálkozott. Hisz, mikor körülbelől 25 éves volt, fényes működésének tetőpontján állt Pericles, s azt várná az ember, hogy egy szobrász fiának alkalma nyilt, hogy ezt a működést teljes mértékben méltányolhassa. Ugyde az ifju Sokrates az apai házból bizonyos egyoldalú, ugyszólván nyárspolgárias irányt hozott magával, azaz: józan, szinte közönséges érzéket a gyakorlatilag hasznos iránt, a melyet fény és dicsőség nem tudott megvesztegetni. Azért is meglehetős közönyösen haladt el a csodált műremekek mellett, melyek a várost akkor eltöltötték; nem volt a periclesi kor idealis törekvései iránt felfogása s ugy látszik, Sophokles tragoediái se birtak rá nézve valami különös vonzóerővel. Ha ebben egyoldaluság volt, hát meg volt az a jó is, hogy ez az egyoldalúság az itélete függetlenségét megszilárdította s őt képessé tette arra, hogy azon hiányokat és gyarlóságokat, melyekben a virágzó Athén is leledzett, felismerhesse s megtámadhassa.

Ha azonban a Sophroniskos fia a gyakorlatilag hasznavehető fogalmát is átvonta a tudomány birodalmába, itt oly mély és nagyszerű jelentőséget adott annak, hogy az neki ismét sarkantyúúl szolgált, hogy mindazon képzőeszközöket, melyeket Athén nyujtott, ernyedetlen buzgósággal felkeresse; mert érezte, hogy a legközelebb való erkölcsi feladatoknak összefüggő ismeret nélkül megfelelni lehetetlen. Ennélfogva

nagy mohón forgolódott oly férfiak és nők körül, a kik kitűnő műveltség hírében állottak; hallgatta a sophisták előadásait, megszerezte a régibb philosophusok iratait, a kiknek hatását tapasztalta kortársai közt; belemélyedt törekvő barátokkal Heraklitos és Anaxagoras munkáiba, s ebben az eleven kölcsönös közlekedésben ő maga is apródonkint mássá lett, azaz: az akkori tanbölcseség ki nem elégítő álláspontjának, valamint a saját czéljának és hivatásának is tudatára ébredt. Mert az által, hogy mást egyebet kérdett és mélyebbet kutatott, mint a mit neki adhattak, saját szándéka nélkül is azzá lett, a ki a gerjesztő kezdetet tette, s a kitől végre is a megoldatlan maradt kérdésekre feleletet vártak. Az okúlást kereső középpontjává lett egy tanítványok körének, a kik lelkesedéssel ragaszkodtak hozzá, s hogy az, a mit ő adni törekedett, mennyire a kor mélyen érzett szükségének felelt meg, kitetszik abból, hogy a legkülönfélébb tehetségű és állású emberek csatlakoztak hozzá, az előkelő társaságnak önérzetes, vidor kedvű, magahitt ifjai, mint Alcibiades, s viszont mord természetű, elbúsúlt emberek, mint az a csudálatos phalerumi Apollodorus, a ki magával és másokkal való örökös elégedetlenségében boldogtalanúl élte világát, mignem Sokratesben az egyetlen nekivaló személyiségre s annak társaságában az ohajtott elégedettségre talált. Ő volt neki mindene s minden órát, melyet tőle távol töltött, elveszettnek siratott. Igy tudta Sokrates Athénben, hol nemcsak az egykorbeliek, hanem a férfiak és ifjak közt levő személyes viszonyokat is megzavarták a pártérdekek s megfertőztette a szenynyes érzékiség, a tiszta barátság és önzetlen ragaszkodás jótékony hatalmát ujonnan életre költeni. Ez a józan férfiu felgyujtotta a legnemesebb lelkesedést s a legegyszerűbb eszközökkel oly messzevágó hatást

és munkásságot fejtett ki, a minőt Athénben előtte soha senki; még a Nikias-béke előtt, a mikor őt Aristophanes ol. 89, 1; 423 az ő »Felhői« főszemélyévé tette, egyike volt Athénben a legismertebb és legbefolyásosabb embereknek.[56])

Úgy, a mint Sokrates lassankint a nép tanítójává lett, úgy alakúlt philosophiai fejlődésével elválhatatlan kapcsolatban az ő egész élete módja is. Mert az volt az ő legkiválóbb tulajdonsága, hogy élete és tana egyöntetű volt s egy tanítványa se mondhatta meg, vajjon példája vagy tanítása tett-e reá mélyebb hatást. Ez pedig onnan volt, hogy az ő philosophiája eleitől fogva arra irányúlt, mi teheti az embert jobbá, isten előtt kedvesebbé, szabadabbá és boldogabbá. Ennek az iránynak nem adhatta volna magát oda, ha a saját maga öntudatában egy magasabb tisztaságra nem emelkedett, s a mi érzéki ösztön, restség és szenvedélyesség bele volt oltva, azt az észnek alá nem vetette volna. Igy vált belőle oly férfiu, a kin sok megmosolyogni és gúnyolni valót találhattak ugyan, de a kit erkölcsileg feddhetetlen és igaz polgárnak még azok is kénytelenek voltak elismerni, a kiknek az ő bölcsesége nem volt szájok izére. Szülővárosának testestűl-lelkestűl híve volt s a nélkűl, hogy hivatalokra s méltóságokra áhítozott volna, szünes-szüntelen annak javáért munkálkodott, úgy hogy neki, mint valami futó-fáradó kereskedőnek, soha egy henye napja teljes hosszú életében nem volt s csak egyetlen-egyszer hagyta el az isthmusi játékok megnézése végett szülővárosát.

De bármily messze túlmentek is az ő szempontjai azon, a mit az állam a polgártól megkivánt, mindazáltal korán se vette ő kicsibe a polgári kötelességeket. Tanítványaitól ezek leghűbb teljesítését követelte s ebben maga egész odaadással mutatott példát, a mi világosan láttatta, hogy ő azt

lélekbevágó dolognak veszi, nem csupán amolyan külső szolgálatnak, a melyet meg kell tenni. Nem egy csatában koczkáztatta életét, ott volt a harcztolongás közepett, sőt vereségek alkalmával is, a midőn kiki csak a maga mentésére szokott gondolni, öntagadó szeretettel tett másokért. Igy Potidaeánál megmentette Alcibiadest, a ki sebesülten hevert a földön, s aztán neki engedte a vitézség jutalmát. A deliumi csata után, midőn vad futásban bomladozott az egész had, ő teljes fegyverzetben oly büszkén és nyugodtan ment a maga utján, mintha csak Athén utczáin járkált volna, és megmentette magát és társát, a vitéz Lachest, a kit nagyszerű nyugalmával megszégyenített. Még ellenségei is kénytelenek voltak megengedni, hogy Athén seregei győzhetetlenek volnának, ha minden harczosában oly hidegvérü vitézség laknék, mint Sokratesben.

Ő maga mindamellett tevékenységének e nemére semmit sem adott; inkább abban látta a tulajdonképeni hivatását, hogy a szerencse minden változásától független nyugalmat és megelégedettséget tűzze ki polgártársainak erkölcsi törekvésük czéljául. De hogy az egyedüli odavivő útat megmutassa, mindennemű szerencsének elébe tette az önkéntes szegénységet s egy nyereség- és élvezethajhászó népnek közepette legfőbb föladatnak azt állította fel, hogy az embernek lehető legkevesebbre legyen szüksége; mert ez által közelíti meg legjobban az istenek boldogságát, a mely a szükséghiányban áll. Csak annyit akart, hogy hivatása teljesítésében élelmi gondok ne háborgassák s e végre a mit barátjai neki házához küldöttek, nem restellte elfogadni. Effélékkel kivált a nemes Kriton kedveskedett neki. Az ily baráti szolgálatokat ő is a maga eszközeivel tőle telhetőleg viszonozta. Mert hisz a legjobbat, a mivel bírt, önként oda-

adta mindenkinek, a kinek szolgálhatott vele, s elvből nem fogadott el érte semmi díjt, noha Athénben kicsinyenkint egészen szokássá vált, hogy a bölcseség tanitói tudományuk jövedelméből éltek. Hisz már régtől fogva dalnokokat, jósokat és orvosokat, szobrászokat és festőket dúsan jutalmaztak, a nélkül, hogy ez által az ő nemes művészetök megbecstelenült volna, így hát most is, midőn a magasabb műveltség Athén felnőtt ifjúságának szükségévé vált, annak közléseért méltán díjt lehetett követelni, a mint ezt a sophisták tették is. Főképen, ha a fegyverforgatás és zene tanitóihoz hasonlólag, csak egy felsőbb körben, egyenesen praktikus és a társas életben hasznavehető eredményekre törekedtek, akkor ezeket, mint akármi más értékes adomány közlését, pénzben lehetett megbecsűlni, s avval lehetett előállani, hogy az ily megfelelő díjazás csak arra való, hogy a csupán kiváncsiakat különválaszsza az igazán tanulnivágyóktól.

De mindamellett ez a felfogás homlokegyenest ellenkezett a Sokratesével. Nem olyan egyes ügyességekre akarta ő a tanítványait megtanítani, a melyeknek haszna megbecsűlhető volt, s a melyekről egy bizonyos időben el lehetett mondani, hogy már most a közakarattal megállapított czél el van érve; más, jobb emberekké akarta őket tenni, új életet akart bennük kelteni, ehhez pedig szabad odaadás s kölcsönös szeretet viszonya kellett, melyet holmi melléktekintet csak megszentségtelenített volna. Azért is neki úgy tűntek föl a sophisták, mint amolyan kaczér nők, a kik szerelmöket pénzért árulják. Az a körűlmény is fenforgott még itt, hogy a sophisták idegenek voltak, a kiknek útiköltsége hivatásuk jövedelméből telt ki, s a kiknek az athéniekhez, mint ilyenekhez nem volt szivök. De polgárok közt — vélekedett

Sokrates — a legnemesebbnek és legjobbnak, a mivel egyik a másiknak szolgálhat, soha sem szabad üzlet-tárgyává tétetnie; itt az egyik félen nem lehet egyéb érdek, mint a tiszta felebaráti szeretetе, s a másikon nem lehet egyéb viszonzás, mint ama szeretettől eltölt szivnek hálás odaadása.

Egyébiránt Sokrates az ő nyereség- és kéjvágy iránti fogékonytalansága mellett is korántsem volt oly morgolódó különcz, mint Euripides; arra túlságos nagy volt benne az emberszeretet. Ő vigadott a vigadókkal s nem volt elrontója semmi lakmározásnak, melyre meghivták. Mint jó mulató ült barátai körében s ott is példát mutatott nekik, hogy az igazi szabad ember miként nyomoroghat és bővelkedhetik, a nélkül, hogy tökéletes önuralmát elveszítse. Átdőzsölt éjszaka után csak oly tiszta és világos eszmélettel bírt, mint egyébkor; ő a testét szelleme mindig készséges eszközévé tette vala; testileg is birta azt, a mire mások képtelenek voltak; és, mintha valami varázs óvta volna, baj nélkül élte át Athén pestises napjait, bár soha se bútt rettegve a vész elől. Benső hivatásának teljes érzetében, mely lelkesítette, semmi se tudta őt megzavarni vagy megháborítani. Támadást és gúnyt föl se vett, sőt ő nevetett a nézők közül legjobbizűeket, ha az átkozott Aristophanes őt, mint valami világon kivül esett ábrándozót, függő ágyban lebegtette ég és föld között, s ha a többi komikusok az ő személyével mulattatták a közönséget. Azért végre mindazon ajándatoknak is hozzáférhetetlen volt, melyeket neki külföldi fejedelmek tettek, a kik sokért nem adták volna, ha a kor legnevezetesebb emberét udvarukba csalhatják. Főkép a thessaliai nagyok voltak azok, a kik versenyt fáradoztak utána, Skopas Krannonban és Eurylochos Larissá-

ban. De az ő aranyuk ép oly kevéssé csábította őt, mint az Archelaosé, kinek csellel és gyilkossággal szerzett uralkodói fénye egy Sokratest meg nem vesztegethetett. Azt felelte neki, egy valódi republikanus büszkeségével, hogy ő nem bír oly jótéteményeket elfogadni, melyeket nem adhat vissza. Nincs is szüksége semmire, mert Athénben négy pint darát kapni egy obolosért s a legjobb forrásviz ingyen folydogál. [57])

Sokkal nehezebb Sokratesnek kora szellemi mozgalmához volt állásával, mint külső életével tisztába jönni, s ezért vált lehetségessé, hogy ugyanazt a férfiút, a ki a sophistáknak esküdt ellensége volt, magát tőrülmetszett sophistának tarthatták. Ezt pedig abból magyarázhatni, hogy a sophistika egészben véve a koron uralkodó mozgalom kifejezése volt és Sokrates ehhez a mozgalomhoz, a mennyiben jogosúlt és szükséges volt, teljes meggyőződése szerint hozzácsatlakozott. A görög életnek régi, elfogulatlan őszintesége oda volt s mióta erőt vett a philosophiai gondolat, többé vissza nem lehetett térni a népies hagyományban való bútalan éldegélésre. A régibb philosophia, a természetphilosophia, megrendítette a hagyományos nézetek érvényét, de nem adott semmit, a mi az emberen gyámoltalanságában segített volna; a hagyományos vallás meg nem volt olyszerű, hogy a nép miveltségi állapotának változtával elegendő erőt tudott volna kifejteni. A kornak tehát egy más philosophiára volt szüksége, oly tudományra, melynek az élet jobb hasznát vehette, s mely minden egyest képessé tett arra, hogy, egy általános tekintély letűntével, minden erkölcsi kérdésben maga adhasson magának tanácsot s önálló itéletet tehessen.

Erről a szükségről, melyet minden éberebb ember

érezett, a sophisták tettek, s az e részben kifejtett ritka ügyességökből s abból, hogy megértették a kort, továbbá ernyedetlen munkásságukból magyarázható meg a kortársakra tett rendkivüli befolyásuk.

Minthogy pedig Sokrates ugyan e korszükségből indúlt ki, minden egyestől határozottan azt kivánván, hogy mindenféle ügyeit ismerettel és belátással intézze s minden pillanatban külső tekintélytől menten, tiszta öntudattal cselekedjék, félreismerhetetlenül ugyanazon alapra állott, melyre a sophisták, a kik a gondolkodó és beszélő mesterség kiképzése által minden egyes embernek személyes függetlenségét igyekeztek biztosítani. Ebből az következett, hogy kiki minden kétes esetben maga magának utolsó s legfőbb tekintélye, s e szerint elkerülhetetlen következtetésképen állitotta fel Protagoras ama tételt, melyet a sophistika magvának tekinthetünk, hogy : »az ember minden dolog mértéke.« Ez a vakmerő tétel, mely az ember itéletétől független, általános érvényü s kötelező erejű bármely igazságot mellőzött, az akkori világban igen nagy tetszésre talált. Hizelkedett a szabadságvágynak, melynek minden szabvány terhére volt, kedvezett az athéni büszkeségének, a ki míveltsége diadalmát látta benne; úgy üdvözölték Protagoras tételét, mint a mely hosszas nyomás alól szabadított fel, mint a mely egy sokáig visszatartott emberi jogot szerzett meg.

Azonban ez a tétel is úgy járt, mint egyéb hasonló alapelvek, melyek, positiv tartalom híjával, végtelenül tág alkalmazást engednek; tettek belőle oly következtetéseket is, melyek a szerzőnek magának nem voltak szándékában. Az ifjabb sophisták itéletök mértékét minden fennállóhoz hozzászabták az államban és a polgári társaságban s minthogy az egyik-

nek ez, a másiknak amaz nem tetszett, nézetek zűrzavara, békételenség és ellenmondás költ a meglévő állapotokkal szemben, melyeket, a mennyiben nem feleltek meg a rájok alkalmazott mértéknek, kényszernek és bajnak tekintettek. Az lett a következés, hogy némelyek, hogy elejét vegyék minden összeütközésnek, kedvök szegve visszavonultak a polgárok községéből, jobbnak tartván mindenütt idegenekkép élniök, mint p. a cyrenei Aristippus, ki szintén Protagoras tanából indúlt ki; mások meg inkább azt tették, hogy ildomos simulékonysággal alkalmazkodtak a dolgokhoz s velök kényelmesen megalkudtak; a szenvedélyesebbek ellenben kikeltek a nyilvános rend ellen, mint a mely nem bír semmi belső jogosultsággal, hanem csak az egyesnél erősebb hatalom kifolyása. Más szóval az állam joga tulajdonképen nem egyéb, mint az erősebbnek akaratja, melynek magát a kisebbség, mig másképen nem tehet, alá tartozik vetni. De az értelmi erők methodikus kimívelése arra szolgáljon, hogy az adott joggal szemközt a vele születettet s észszerűt érvényesítse; dialektika és rhetorika legyen a fegyver, mely az önkény nyügző korlátait szétrombolni segítse. E szerint a saját »én« helyeztetik a világ középpontjába; ebben rejlik a tudományos törekvéseknek is a rúgója; minél mélyebbre száll már most a szempont, minél közelebb jut az ember oda, hogy a természetes jogon a kéj- és becsvágy szabados kielégítését értse, a sophisták egész bölcseségtana annál inkább az önzés szolgájává leszen, mely az emberi és isteni rend minden szabványának kiméletlen dölyffel ellene szegűl.

Természetesen nem mind igy gondolkodtak és tanítottak a sophisták; nagy különbség volt köztök. Protagoras alapjában conservativ természet volt; eszébe se jutott,

hogy az istentelenségnek, erkölcstelenségnek és zendülésnek legyen szószólója. Ép oly kevéssé vitathatjuk el a nemes Prodikostól, hogy erkölcsi alapelvek szilárdítására ne törekedett volna. De nagyjában és egészben véve a sophistikus irány mégis oly alapelvekre vitt, mint a minőket Polos, Kallikles és Thrasymachos mondottak ki, t. i. az egyénnek mindennemű korlátozás alól felszabadítására, minden általános érvényű s minden fennálló joginormák elleni küzdelemre. [58])

Az önzésnek ily szabadjára bocsátása mellett semmiféle államrendnek, köztársaságinak meg épen nem lehetett tartós fennállása; mert ha jog és jogtalanság, becsület és gyalázat, erény és bűn, egyszóval minden csak relativ léttel bír, a mely egynek így, másnak szintazon joggal másképen tünik föl, akkor ennek minden polgári társaság felbomlását kell előidéznie. A legnagyobb érdem volt tehát, melyet egy hellén hazája iránt szerezhetett magának, ha a sophistikus gondolkodás ellen, mely a nép legdrágább javait fenyegette, mélyebb és komolyabb gondolkodással sikra szállt, s az egyoldalú értelmi képzettséget, a mely végérvényű igazságra nem is akart jutni, az erkölcsi élet utolsó okait felderitő vizsgálódás által kiszorította. Ezt tette Sokrates, s azért a rokonságot, melyben az ő álláspontja a sophistikával állt, az ellentét sokkal fölülmúlja.

Sokrates átértette azt az igazságot, a mely Prodikos mondásának alapúl szolgál; mert az ember valójában csak a saját maga itélete szerint határozhatja meg gondolkodását és cselekvését; a joghoz és igazsághoz való mértéknek önmagában kell lennie. Csakhogy evvel a mértékkel nem bír akárki fia, nem az egyes ember, úgy a mint a természet alkotta, hanem az erkölcsileg mívelt, a jó ember. Ezt a föltevést minden vele összefüggő következésekkel

egyetemben mellőzték a sophisták az ő egyoldalúan praktikus törekvésökben. Jóllehet többszörösen érintették az erkölcsinek a körét, de csak egyes jelenségeiben s külső formáiban, sőt az ő ethikai elmélkedéseik közűl még azok is, melyek legnagyobb elismerést vívtak ki, mint p Prodikosnak amaz allegoriája Herakles választásáról az erény és bűn útja közt, csupán csak a fölszínen lebegtek. Tehát Sokrates az által, hogy a sophistikának erkölcsi tartalom dolgában való teljes ürességéről meggyőződött, az által, hogy azon kérdéseket, melyeket a természetphilosophusok tekintetbe sem vettek, a sophisták pedig ovatosan kikerűltek vagy csak játszva érintettek, főkérdésekké tette, melyek körűl forgott az ő egész gondolkodása, s megoldásukat a philosophiának sajátképeni feladatává tűzte: az által neki lényegesen új irányt adott; a mint a régiek mondták, az égből a földre hozta le, azaz: világalkotmányról s természeti erőkről való vizsgálódások helyett az erkölcsi élet törvényeit nyomozta ki, hogy az embernek igazi rendeltetését, a jót, melyre törekednie, s a rosszat, melyet kerülnie kell, megismerhesse.

Bármilyen új volt is a philosophiai gondolkodásnak ez az iránya, mégis ó-hellén hagyományhoz csatlakozott s e tekintetben is sokkal nemzetiebb volt a sophistikánál, mely a saját jó tetszés önkényes tételeiből indúlt ki. Mert arra a kérdésre, hogy ki az a jó ember, a ki a dolgok megitélésének mértékét magában hordozza, csak a lelkiismeretes önvizsgálat adhatott feleletet. Önismeret volt tehát tartalma az első követelménynek, ezt a követelményt pedig nem valami új gyanánt állitotta fel Sokrates, mert hisz az a hellén vallásnak egy ősrégi alapelve volt. Tiszta kezet és tiszta szivet kivántak az istenek azoktól, a

kik az ő küszöbjök felé közeledtek; annálfogva mindenkinek, mielőtt benyújtotta volna ajándékait s áldásért könyörgött volna, meg kellett magát vizsgálnia; ez volt az Apollo parancsolta kezdete minden istenszerinti bölcseségnek, s a mit Sokrates kivánt, az már arany betükkel ott ragyogott a delphi-i templom kapuja felett, hogy: Ösmerd meg magadat.

Ez a kiindúlás nem volt pedig Sokratesre nézve tán csak valami külső forma, melylyel magát bemutatni s ajánlani akarta volna; azt ő teljes szent komolysággal vette. Mert mióta a görög Olympus tarka alakjai fölé egy világkormányzó ész ideája, az istenek fölé az istenség ideája emelkedett mind hatalmasabban, Sokrates ebben is Heraklitushoz és Anaxagorashoz csatlakozott, de annyiban közelebb maradt a néphithez, hogy az istenséget nem kosmikus működésében, hanem túlnyomólag az emberhez való viszonyában fogta fel; a személyesség volt előtte fő, és csak a mély vallásosságú kedélynek saját finom tapintatával tudott az istenekről, melyeket a nép hitt, arra az istenségre, melyet az ész követel, áthajlani. Ezt az átmenetet nagyban megkönnyítette neki az Apollóvallás, a hellének vallásos tudatának e legfőbb foka; benne megvoltak egy kifejlesztésre képes erkölcstannak alapelvei. Azért is ő általában őshitü hűséggel csüngött az apák vallásán, s abban az embernek üdvös fenyitékét, az önzésnek nélkülözhetetlen korlátát, s minden hon-fiait összetartó szent köteléket látott de különösen közeli viszonyban állott, mint a népnek régi bölcsei is, a delphi-i istenhez s annak orakulumához, a nemzeti vallás ősrégi középpontjához. [59])

Már Heraklitus az ő philosophiai gondolkodásának tartalmát ebbe a mondásba foglalta: »Önmagamat kerestem«.« Mindazáltal Sokrates volt az első, a ki az önvizsgá-

lat aktusát tette egész philosophiája kiindulópontjává, és bármily meddőnek tessék is philosophiai tanelvűl, az Apollo jelmondata, mivelhogy semmit sem ád, csak követel: mégis nagy fontosságú volt Sokratesnek összes tanára nézve, hogy az egy erkölcsi követelménynyel kezdődött. Ez által minden más föltevésnek eleje volt véve; a gondolat a különb-különbféle tárgyak tarka tömegéből, melyekkel a philosophiai miveltségűek előszeretettel szoktak foglalkozni, egy főtárgyra irányoztatott, mely minden embert közvetetlenűl érdekelt; a szórakoztató sokféleségből egy főpontra kellett a szellemnek visszavonúlnia, el kellett hagynia azon dolgokat, melyek felől csak vélekedés lehetséges, s arra kellett szorítkoznia, a mi valóban megismerhető. Azért tette Sokrates a sophisták hiú tudákosságával oly nyomatosan az ő nemtudását szembe, a mennyiben a külről szerzett ismereteket semmibe se vette, hanem saját öntudata legmélyére szállt, hogy ott dönthetetlen bizonyosságu igazságokat kutasson. A nemtudással kezdte s arra oly súlyt fektetett, hogy azt állította, a delphi-i isten azért tartja őt másoknál bölcsebbnek, mert ő nem képzeli, hogy tudja azt, a mit nem tud.[60])

Minden áltudásnak ez a világos és határozott visszautasítása volt philosophiájának első tette; evvel megtisztította a talajt s elhárította ama képzelődő bölcseség csalképeit, mely tartatlan lehetőségek körében szeretett öntetszéssel mozogni. De ebben a nemtudásban nem szabad megállapodni. A tudásvágy oly elutasíthatatlan követelmény, mely alól az ember, ha nem akar magamagához hűtlenné lenni, ki nem vonhatja magát, s a mit a léleknek szüksége tudnia, hogy természete szerint öntudattal cselekedhessék, azt kell, hogy lehessen is tudnia. Ezen az úton határozta meg Sokrates az igazi tudás fogalmát. Ha ugyanis — ugy-

mond — az alatt tökéletes elsajátítást és felfogást értünk, akkor ez csak avval sikerűlhet, a mi velünk belső rokonságban van, a mi olyannyira a mienk, hogy az okai minmagunkban rejlenek, úgy, hogy saját magunkból előhozhatjuk; minden egyéb örökre idegen és titokszerű fog előttünk maradni. Saját öntudatában pedig bizonyos törvények jelentkeznek az embernek, melyeket kétségbevonni nem lehet; tehát maga magán tapasztalja s minél komolyabban igyekezik, annál jobban, hogy mi a természetével megegyező, magában tapasztalja az erkölcsileg jót, magában tapasztalja az igazságosság, vitézség, óvatosság, háladatosság mivoltát, s előhaladtában öntudatának mind nagyobb határozottságára s biztos itéletekre jut. Mert a ki az erkölcsi jót önmagában valósítja, annak azt, bárhol találja, helyeselnie, s természetszerűnek, igaznak, normálisnak kell elismernie, valamint az ellenkezője természetellenesnek, nemigaznak, fonáknak és veszedelmesnek bizonyodik.

Itt hát az ember feltétlen érvényü törvényeket talál s ugyanezen az úton belső tapasztalata növekedtével az istenekben való hitre jut, mert a létezésök felőli bizonyosság, mely alól ép oly kevéssé vonhatja ki magát az ember, mint amaz erkölcsi törvények elismerése alól, ez a bizonyosság, mely, minél romlatlanabb s eszesebb valamely nép, annál hatalmasabban nyilvánul, valami merőben érthetetlen volna, ha nem az emberi természetbe beleoltott adománya volna az isteneknek, a kik abban akarták magokat a halandó nemnek kinyilatkoztatni. Ily formán jutott Sokrates az ő nemtudásától a valódi tudásnak s tartalmának meghatározásáig, kimutatta általános érvényű itéleteknek a lehetőségét s az emberi öntudatban rendületlen szilárdságu ismeretek alapját fedezte föl.

Ily tudás azonban nem lehet holt tudás, mert mivel oly gondolkodáson alapszik, mely komoly magábaszállást s az érzékinek megtagadását kívánja meg, megszerezve, közvetetlenül hat az egész emberre. Magának az igazságnak világa az, mely a lélekben fölkelvén eloszlatja mindazon csalódásokat, melyekben a gondolatnélküli ember nyomorog. Így lesz a tudás oly ösztönző erővé az emberben, mely mindaddig nem hágy neki nyugtot, míg a megismertet öntevékenyen elő nem állítja; miután tehát az igazságosság, vitézség, mértékletesség és jámborság mivoltát valójában megismerte, igazságos, vitéz, mértékletes és istenfélő lenni akarnia is kell. A tudás nem igazi, ha nem vonja maga után az akaratot, s az erény, mely az erkölcsi akarásban áll, e szerint lényegileg csak eszes tudás.

Így épül föl a megismerésnek ujon nyert alapjain a sokratesi erénytan; mivel pedig az istentudalom, valamint a halhatatlanság hite és az emberi lélek felelőssége is az emberi öntudat tényeiül mutathatók ki, tehát a tudásnak, akarásnak és hivésnek alapelvei oly szoros összefüggésbe lépnek, a minőnek azt még senki más nem bizonyította vala. A mi a gondolkodást akadályozza, az semmi egyéb, mint a mi az akaratot zsibbasztja: az emberi valóságnak alacsony ösztönei. Minél inkább hatalmat vesz hát ezeken az ember, annál inkább növekedik belső élete harmoniája, annál csendesebbé s nyugodtabbá leszen; s ez által sikerül neki, az istenségnek az ember belsejében szólaló hangját meghallania, hahogy túl nem zajongja az élet külső nyugtalansága. Erről az őt szűntelen kisérő, minden csalástól óvó isteni szózatról erős tudattal bírt Sokrates; az ő daemonion-jának nevezte; abban érezte az istenség közellétét, az lépett fel

tekintélyül akkor, ha saját gondolkodása nem talált döntő okokat.

Bármily kevéssé volt is Sokratesnek szándékában egy műszabályos tanegészet alkotni, mindamellett biztos kézzel megvonta a tudományosan megismerhetőnek s a valóban tudniméltónak határait; azon belül, a mit az embernek tudnia kell, hogy rendeltetésének eleget tehessen, minden főpontot megvilágított, s megalapította azt az erkölcstant, a melyet gondolkodás és akarás, az igaz és a jó közt levő benső kapcsolat kimutatása előtt gondolni sem lehetett.

A philosophálás methodusát is lényegesen továbbfejlesztette. Mert hisz az ő lélekvezető czéljánál fogva különösen azon kellett lennie, hogy a sophisták össze-vissza beszélése helyett szigoru gondolatmenetet alkalmazzon; mert csak az, hogy az általa kifejtett gondolatokban meg nem támadható s meg nem bontható összefüggés volt, tette lehetségessé, hogy az erkölcsi igazságokat dönthetetlenül állapította meg. Egyszerű tényekből indult ki; abból, a mit neki készségesen megengedtek, egy másodikat s egy harmadikat származtatott, a mit szintén helyben kellett hagyniok, s ilyformán a tételeknek egész oly lánczolata képződött, melynek végső szeme, bármily meglepőleg következett is be, már az első szemmel adva volt. A gondolkodó munkásságnak e methodusát, az inductiót, Sokrates volt az első, a ki a görögök közt öntudatosan kimívelte s győzedelmes erővel arra használta, hogy részint a hagyományos képzetek tarthatatlanságát kimutassa, részint pedig az igaznak birodalmában uralkodó nagyszerű összefüggést napfényre hozza s barátaiban az erkölcsi bizonyosság lehetőségében való hitet erősítse. Ez eljárás mellett mindazon fogalmak, melyek ethikai fejtegetésekben tekintetbe jönnek, először rendeztettek világosan,

s határoltattak el egymástól, s állapíttattak meg az ő különböztető jegyeikkel; ez által lett Sokrates a tudományos fogalomhatározás vagy definitió megalapitójává.

E dialektikai s logikai methodusok kifejlesztése igen fontos haladást jelöl a nemzet míveltségében. Mert épen a szigoru s következetes gondolkodásban voltak a görögök jobban elmaradva, mint bármely téren, s a sophisták e hiányról csak látszólag tettek, hogy tanaikat készek s befejezettek gyanánt közölték, a nélkül, hogy hallgatóikat önmunkásságra kapatták volna. De Sokrates nem kivánt bámuló hallgatókat, hanem a vizsgálódásban részes barátokat, s ez által az ő tanmódja népies frisseséget nyert s nagyobb feszültségben tartotta az érdeket, mintsem holmi rátarti előadások tehették volna. Mindenik sokratesi beszélgetés egy-egy kis dráma volt, mely sokszor laposan és trivialis módon kezdődött; de a kinek le volt kötve figyelme, az csakhamar érezte a hatalmát egy őserejü szellemnek, a mely oly biztossággal megkapta s vitte, hogy nem bírt szabadulni. A végeredmény pedig közösen találó volt; mert hisz Sokrates semmit sem akart belevinni az emberekbe, nem akart ő tantételeket sophistikus ügyességgel rájok beszélni, hanem saját gondolkodó erejök szendergő ösztönét akarta bennök felébreszteni s csak segítségökre akart lenni a bennök nyugvó gondolatok napfényre hozatalában s ha mi igazságot öntudatlanul hordoztak magokban, annak öntudatra keltésében. Azért nevezte az ő lélekkelbánó mesterségét maieutikának vagyis bábaságnak.

Ekkép az az athéni, a ki a tanitó nevet visszautasította, mert másoknak csak segíteni ohajtott, s csak barátival közösen vizsgálódó akart lenni, mégis választott tanítója volt korának s mind a következő századoknak, egy oly bölcs,

a ki maga magában egy igazán szabad, szakadatlan kutatásban s öntagadó felebaráti szeretetben boldog ember képét személyesítette, egy oly philosophus, a ki egy magahitt áltudásnak tévelygő tanait elpusztította, s oly korban, melyben a megegyezésnek minden lehetőségét tagadták, kétségtelen igazság országát alkotott s a gondolkodásnak minden időre szóló methodusait állított fel; egy oly hazafi, a ki szünes-szűntelen azon munkált, hogy polgártársaiban erkölcsi megujhodást gerjeszszen s ez által a polgári társaság bajait lassankint megorvosolja. Ha tehát a tudomány volt hivatva végrehajtani azt, a mire a művészet nem volt képes, s a philosophiának kellett jóvá tenni, a mit a sophistika elrontott vala, akkor ez csak oly módon történhetett meg, mint a hogy Sokrates akarta. Odanyujtotta mentő kezét polgártársainak; vajjon hogyan fogadták el?

Az athéniek nem szerették az oly embereket, a kik mások akartak lenni, mint a többiek, kivált ha ezek a különczök nem mentek békével a magok utján, s nem vonultak vissza a világtól, mint Timon, hanem az emberek közé tolakodtak, s őket leczkéztették, mint a hogy Sokrates tette; mert ugyan lehetett-e egy tekintetbéli athénire nézve nagyobb bosszúság, mint ha a tanácsgyűlésre vagy a törvényszékre mentében váratlanúl valami beszélgetésbe látta magát elegyedve, melynek az volt a czélja, hogy őt zavarba ejtse, kényelmes önelégültségében megháborítsa, s végre még nevetségessé tegye? Más városokban csak nagy ritkán jöhettek volna ilyes beszélgetések létre, de Athénben oly nagy volt a beszélő kedv, hogy sokan belementek a kelepczébe s azok lassankint igen felszaporodtak, a kik a kényelmetlen kérdezőnek szót kellett, hogy álljanak és valami tőle szenvedett megaláztatás keserves emlékezetét hordozták magokkal. De

leginkább azok gyűlölték őt, a kiket az ő szavai megindítottak s a fájdalmas önismeret könnyeire fakasztottak vala, hanem aztán előbbi lényökbe visszaestek és már most ama gyenge órákat szégyenlették. Ilyformán Sokratesnek naponkint tapasztalnia kellett, hogy nincs hálátlanabb foglalkozás Athénben az embervizsgálásnál, s magafeledő hivatásbeli hűség szent komolyságára volt szüksége, hogy amaz isteni szózatnak, mely őt minden reggel ujonnan az emberek közé vitte, mindegyre engedelmeskedjék.

Hogy az attikai közönség kedvetlen hangulatának általánosabb s mélyebb okai is voltak, legvilágosabban a komikai színpad támadásai bizonyítják. »Nekem sincs inyemre«, ez fordúl elő Eupolisnak egyik vígjátékában, »az a nyomorúságos szószátyár Sokrates, a ki mindenről szőrszálhasogatva okoskodott, csak még azt nem gondolta meg, honnan kap enni ma.« Sokkal erősebbek voltak Aristophanes támadásai. Ő Eupolissal és Kratinossal az ó-attikai életnézetnek egy álláspontján állott; a sehonnai bölcseségtanitókat, a kik magok köré gyűjtötték a polgárfiakat, az állam megrontóinak tekintette, s habár a Sokrates és a sophisták közötti különbséget lehetetlen volt is át nem látnia, habár épenséggel nem tartozott is Sokratesnek személyes ellenei közé, de sőt úgy látszik, hogy vele meghittebb érintkezésben állt, mégis mint költő és hazafi jogosítva és hivatva hitte magát arra, hogy Sokratesben a sophista, még pedig a legveszedelmesebb sophista ellen síkra szálljon. Ezek az órákhosszant tartó beszélgetések fényes nappal, melyek a fiatalságot elvonták a küzdőhelyekről, ezek a kínos kelletlen fejtegetések oly erkölcsi és politikai tárgyak fölött, melyekről minden jóravaló polgárnak itélettel kellene bírnia, az ó-athéninek nem voltak inyére. Ha minden vizsgálat alá kerül, akkor

minden el is vettethetik, s hova lesz a város, ha csak az bír érvénynyel, a mi a legelső szóművész biráló szemében kegyelmet talál! Ha mindent úgy tanúljon s mindent reflexio által sajátítson el az ember, vége akkor a valódi polgárerénynek, melynek veleszületettnek s beleneveltnek kell lennie. Most minden tevés és tehetség henye tudássá olvad; egyoldalú értelemképzés elpuhítja az embereket s közönyössé teszi haza és vallás iránt. Ebből az álláspontból elvet a költő vizsgálásra és megismerésre irányzott mindennemű ifjuságnevelést, s magasztalja azon athéni fiatalokat, a »kik nek nincs kedvök, Sokratesnél üldögélni és fecsegni el az időt.«

A papi párt is ellene volt Sokratesnek, jóllehet a legfőbb tekintély vallási dolgokban, mely régi időktől óta fennállott Hellasban, s legalább mással nem helyettesíttetett, mellette nyilatkozott, még pedig Chairephon indítására, a ki ifjuságától fogva rajongó szeretettel csüggött tanítóján. Lelkesedett természet volt és semmit sem ohajtott forróbban, mint hogy azon áldásos befolyásból, melyet ő a maga kedélyén tapasztalt vala, polgártársai is minél többen részt vehessenek. Tehát azon volt, hogy annyira félreismert barátjának külső elösmerést szerezzen, s a mint mondják, ő hozta meg Delphiből azt a mondást, mely Sokratest a hellének legbölcsebbikének nyilatkoztatta. Ha már ez a kijelentés nem volt is képes magának a philosophusnak nagyobb bizonyosságot adni hivatása felől, ha nem enyésztethette is el a közönség antipathiáját, de azt mégis várni lehetett, hogy Sokratesnek, mint veszedelmes eretnektanítónak, gyanúsítását meggyöngíti s e tekintetben a delphii mondás ő neki magának is bizonyára kedvére volt. Hisz ő neki az orakulum még mindig a nép tiszteletreméltó középpontja, a hellének

vallási közösségének jelképe volt, s ha az isteni tisztelet valódi módjának mindennemű szőrszálhasogató fütetését visszautasította, akkor ebben épenséggel a delphi-i orakulum példáját követte, a mely minden ilyes kérdezősködésre azt a feleletet szokta adni, hogy az isteneket ősi hagyományos szokás szerint kell tisztelni. Másfelől Delphiben át kellett látniok egy oly férfiú jelentőségét, a ki az elpártolt világot a szent iránti tiszteletre visszatérítette és kortársait, kik minden ószerűt gúnyosan lenéztek s a napi bölcseség lidérczei után futottak, amaz ősrégi templomi mondásokra figyelmeztette, a melyeket csak komolyan át kell gondolni, hogy a bennök rejlő elévűlhetetlen bölcseség kincsét megösmerhessük. Ha már egyszer az önálló vizsgálódás ösztönét elfojtani nem lehetett, a papoknak is el kellett ösmerniök, hogy az ősi vallás megmentésének ez az egyetlenegy útja.

Azonban Delphi elösmerése sem volt képes Sokratest az eretnekség gyanújától megóvni. A papi párt Athénben annál fanatikusabb volt, minél kevesebb reményt táplált valódi sikerre; vallási igazságokról minden philosophiai fejtegetést szentségtelenítésnek tekintett, s Sokratest Diagorassal egy fokra helyezte. Végre a demokraták, a kik az alkotmány helyreállítása után az uralkodó párt voltak, azért gyülölték a philosophiát, mert az oligarchák jó része az ő iskolájából került vala ki; nemcsak Kritias és Theramenes, hanem Pythodoros, az anarchia archona (52. l.), Aristoteles, a négyszázak s a harminczak egyike, Charmides s többen is philosophiai képzettségű férfiakként voltak ösmeretesek. Philosophia és politikai reactio tehát egymással szükségképeni összefüggésben látszottak lenni. Egyszóval, Sokrates mindenütt ellenzésre talált; némelyeknek túlságos conservativ, másoknak túlságos szabadszellemű volt; ellene

voltak a sophisták is, a sophistika ellenségei is, mind a merev orthodoxia, mind a hitetlenség, nemcsak a régifajta hazafiak, hanem a megujított demokratia képviselői is [62]).

Mindez ellenségeskedések mellett is Sokratesnek személyes biztossága nem volt fenyegetve, mert feddhetetlenül viselte magát, s lélekbevágó dolognak tartotta, hogy minden törvénytelenséget kerüljön. De az alkotmány helyreállítása után különféle körülmény jött össze, hogy állását Athénben veszélyeztesse.

Ugyanis már a harminczak tökéletes legyőzése előtt, épen oly módon mint a négyszázak buktával, sokféle pör kezdődött az oligarchia hívei és czinkosai ellen. Legösmeretesebb volt e pörök közt Lysiasé a harminczak közül való Eratosthenes ellen, a ki Pheidonon kivül egy maga élt azon kedvezménynyel, hogy számadás által részt vehessen az amnestia jótéteményében. Főkép avval védekezett, hogy a Kritias és Theramenes párttöredéke között volt ellentétet emelte ki s javára szolgált, hogy az utóbbit akkoriban a népügy vértanújának tekintették. Eratosthenes ellen —valószinűleg a számadó pör alkalmával — Lysias emelt vádat. Senki se volt keményebben sujtva, mint ő. Minden ok nélkül megfosztották az örökségétől; Polemarchos testvérét jogtalanul kivégezték s maga is csak bajjal menekedett meg a haláltól. A vérbosszú tiszte sarkallta, midőn személyesen fellépett a törvény előtt s a bűntett okozóját feleletre vonta. Testvére gyilkosát vádolja be Lysias, de nem teheti, hogy a nyilvános élet körét is bele ne vonja s beszéde állambeszéddé lesz, melyben a kényuralom képét a legfeketébb szinekkel festi s nevezet szerint Theramenes képét is, a kinek barátságával szeretnének most takarózni, álnagyságából kivetkezteti; mert ez a cselszövő nem a népért

halt meg, hanem az önnön maga gonoszságáért, mely miatt mind az oligarcháktól mind a demokratáktól megérdemelte a halált.

Ez a beszéd mély jogérzettől áthatott bevádolása volt az összes oligarchiának, bosszúrahivás Athénnek elgyalázott védlakói s mind azon számos polgár nevében, kik a legsúlyosabb bántalmakat szenvedték vala; ha ez a felhivás pártolókra talál, akkor az egész város ujonnan borzasztó küzdelmekbe keveredik [63]).

Azért is a pör után a pártok kibékülését, mely mindaddig csak külsőleg ment végbe, megujították s reá ünnepiesen megesküdtek; minden hasonló peres ügynek az amnestiatörvény (54. l.) kerülje elejét. Ez lett az új államrendnek alapjává; a tanácsosokat és birákat minden évben megeskették rá s Thrasybulus és Archinos jótékony befolyása alatt, kiknek, Demosthenes mondása szerint, az istenek után legtöbb részök volt a város szerencséjében, sikerült a békét és egyetértést helyreállítani. Az általános lehangoltság, a Spartára való tekintet s helyes átlátása annak, hogy a városnak mindenekelőtt nyugalomra van szüksége, nagyban gyámolította ama hazafias férfiak üdvös politikáját.

De nem sokáig maradt így. A szenvedélyes ellentétek ismét mozogni kezdtek, az elárvult házakban sajogtak a régi sebek, és a sycophanták czéhe csakhamar ismét talpra állt, hogy a mesterségének rendkivül kedvező viszonyokat kiaknázza. Legjobb alkalom kinálkozott pedig a nyilvános vizsgálatnál (dokimasia), melynek az alkotmány rendeleténél fogva mindazokat alá vetették, a kik valami nyilvános hivatalra sorsolva vagy választva voltak. Itt az amnestiának egyenes sértése nélkül ismét elővehették a régi bűnlajstromot s a

ki itt az oligarchai üzelmek élénk ecsetelése után azt a kérdést tette, vajjon oly emberek, a kik azokban részt vettek, érdemesek-e, hogy nyilvános bizalom adta hivatalokat viseljenek, az bizton számíthatott tetszésre s olcsón hozzájuthatott egy népember dicsőségéhez. De nem szorítkoztak ám a tyrannusok valódi czinkostársaira, hanem még egy második osztályát is felállítottak gyanúsérzelmű polgároknak, abba sorolták pedig mindazokat, a kik a rémuralom ideje alatt békén s bántatlanúl maradtak Athénben.

Egy ily okokból akadályozott választásmegerősítés alkalmával Lysias vállalta el a védelmet, és itt félretevén minden személyes motivumot, teljesen higgadt értelemmel csak azt fejtegeti, a mit a köz java kiván. Beszéde a mérsékeltek nézetét tartalmazza, a kik csak attól tartottak, hogy a forrongás növekedhetik s a csak minap összebékült polgárságot bosszúvágyó gyanusítások ujonnan pártokra szakaszthatják.» Senki se szokott — úgymond — természeténél fogva oligarcha vagy demokrata lenni, hanem kiki rendszerint azon alkotmány mellett fog, a mely az ő érdekeinek megfelel; tehát a polgárság magaviseletétől függ, vajjon jó sokan meg fognak-e elégedni a fennálló renddel. Az előbbi demokratia alatt sokan voltak, a kik sikkasztottak, a kik meg hagyták magokat vesztegetni s a szövetségeseket elidegenítették. Ha a »harminczak« az ily embereket fenyítik, dicséretet érdemelnek; de ti méltán haragudtatok rájok, mert az egész községet lakoltatták érte. Ne essetek ugyanazon hibába. Vegyétek fontolóra azt is, a mi ellenségeiteket megbuktatta. Mert valameddig azt hallottátok, hogy mind a városiak egy értelmen vannak, csak csekély reményetek volt a visszatérésre; de mikor tudtotokra esett, hogy a polgárok többsége ki van rekesztve a hivatalokból, a háromezrek

pedig zendülőben vannak s a harminczak magokban meghasonlottak, akkor következett be az, a mire az isteneket kértétek, mert nagyon jól tudtátok, hogy inkább a harminczak gonoszsága, mint a menekültek vitézsége által értek czélt. Erről vegyetek példát s azokat tekintsétek igazi népbarátoknak, a kik az eskűvésekhez hiven ragaszkodnak; mert a város elleneire nézve most semmi se kelletlenebb, mint a ti egyetértéstek látása; s a most külföldön élő oligarcháknak nincs nagyobb vágyok, mint hogy bár minél több polgár becsmérelve s tisztségeitől megfosztva legyen, mivel az általatok megkárosítottakban az ő frigyes társaikat reménylik; semmit sem ohajtanak forróbban, mint, hogy a beárulók üzlete divatjában legyen köztetek, mert azok galádságában látják a magok szabadulását. Gondoljátok meg tehát, vajjon azon férfiaknak, a kik saját életök roppant veszedelmével szabadságtokat visszaszerezték s most nektek a belbékét az alkotmány oltalmaképen ajánlják, nincs-e több joguk a ti bizalmatokra, mint azon embereknek, a kiket mások hoztak vissza a számkivetésből, most pedig rágalmazó vádaskodásokkal lépnek fel s ujra azt a munkát kezdik, mely által már két izben kényuralom támadt« [64]).

De bármily világosan és hathatósan támogatták is Archinosnak s elvtársainak egyedűl üdvös politikáját a legtehetségesebb férfiak, mindamellett a gyanúsításoknak és kölcsönös ellenségeskedésnek sötét kora állt be, s utat nyított magának a szenvedély, a mely nyomban az alkotmány helyreállítása után nem talált volt kielégítést. Legalja emberek, a kiket csak a Patrokleides decretumánál fogva tűrtek meg Athénben, az amnestia oltalma alatt a legarczátlanabb árulkodást űzték s megvásároltatták magokat arra, hogy más polgárokat az amnestia élvezetében hábor-

gassanak. Ilyen volt névszerint Kephisios, a ki állami pénzek sikkasztása miatt már egyszer minden polgári jogát elvesztette.

A támadások ismét főkép régi polgárházak tagjai ellen történtek s igy ujonnan támadás érte Andokidest is, a kinek élete másoknál világosabban visszatükrözteti az akkori idők izgalmasságát s Athénnek sivár pártoskodásait. A legfényesebb reményekkel lépett egykor a nyilvános életbe, mint a kit születés, gazdagság és tehetség kitűntetett az ifju nemesek közül; a Hermespörbe keveredve elárulta társait s eltaszítván mind a két párt, földönfutóvá lett, elvesztette apai házát, melybe Kleophon demagog költözött be, sokáig hányódott külföldön, mint kereskedő, mig végre aztán Euklides alatt visszakerült szülővárosába. Most se hagytak neki békét. 399 (ol. 95, 1) őszén Kephisios a Kallias bizgatására törvénybe idézte, azzal vádolván, hogy, noha még papi átok alatt van, bűnös részt vett az eleusisi mysterium-ünnepben. Ama régi dolgokat, melyek Athént azelőtt tizenhat esztendővel izgatottságba hozták, ujból felmelegítették, holmi eltörölt törvényeket rántottak elő, törvényeket és rendeleteket összevissza zavartak, iratlan jognak adtak érvényt irott ellenében, egyszóval mindazon visszaélések, melyeket már eltemetetteknek hitt az ember, ujra felütötték fejöket [65]).

A város előkelő köreiben pedig kivált a lovagok voltak azok, a kiktől az amnestia élvezetét sajnálták, s ha itt ismét egy egész osztályát támadták meg a polgároknak, némikép mentségül szolgál, hogy a lovagok zárt testület gyanánt védték a tyrannis érdekeit és a községtől nyert kiváló állásukkal annak kárára éltek vissza. E rend fiataljait tehát nemcsak általában gyanúval tekintették, s a hivata-

loktól távol tartották, hanem mindjárt az alkotmány helyreállítása után még oly rendeletet is tettek, hogy mindazok, a kik kimutathatólag szolgáltak a »harminczak« alatt, a felszerelőpénzt, melyet a lovasi szolgálatba léptökkor az állam adott nekik, az államnak visszatérítsék; olybá tekintették tehát őket, mint a kik államivagyont bitorolnak; a pénz behajtását a syndikusok hatóságára bizták (56. l.). De még tovább mentek. Mert midőn a lacedaemoniak ol. 95, 1; 399-ben megkezdték a perzsaháborút s háromszáz lovast kivántak hadi contingensképen Athentől, azok közül vették őket, a kik a tyrannis alatt szolgáltak vala; oly kényszerrendszabály volt ez, a mely ellenkezett az amnestia szellemével, de a közügy nyereségének tartották, ha ezektől az emberektől megszabadúlnak s kivánták is magokban, bár sohase térnének vissza a városba, melynek szerencsétlenségét kétségkivül szántszándékkal előmozdították [66]).

Ezek az ellenségeskedések világos jele ama nagy feszültségnek és ingerültségnek, mely nem sokára az amnestia után beállott Athén polgárai közt s ez a hangulat aztán végre arra a férfiura is visszahatott, a ki az állam minden szerencsétlenségében a legártatlanabb volt. És nem valami oly egyes bűntett volt pedig, melyet Sokrates tán ujabban követett el, hanem az évtizedek óta felgyarapodott bosszús hangulat tört ki most, a midőn az árulkodás ismét divatjában volt s fütették, nyomozták mindazokat, a kik az oligarchákkal tartottak vagy csak érintkeztek vala is.

A fővádló Meletos volt, alkalmasint ugyanaz, a ki egy pár hónappal azelőtt Kephisiost Andokides ellen támogatta; egy fiatal, még ösmeretlen ember, czéhbeli költő s mint ilyen nem szerencsésebb, mint atyja, Meletos, a kit az Aristophanestől kigúnyolt tragikusnak tarthatunk (75—76 l.)

Lykon és Anytos állottak hozzá, amaz rhetor, emez az ösmeretes államférfi s egyike Athén felszabaditóinak 34. l.), a ki itt is nyilván főszemély volt, habár volt oka, hogy az első szerepet Meletosnak engedte át. Ő Sokratesszel sokszori személyes érintkezésbe jött; a többi közt Sokrates kérdőre vonta a fia neveléséért. Anytos fiának a cserzőséget kellett volna folytatnia, hogy a családnak a számkivetés következtében megrongálódott vagyoni viszonyait ismét helyrehozza. Minden magasabb képzést elhanyagoltak s az elrosszalkodott fiú Anytos nagy bosszúságára igazat szolgáltatott Sokrates intéseinek. Ő volt az is, a ki mint buzgó demokrata hivatottnak vélte magát arra, hogy az állami érdeket Sokrates ellen védelmezze. Azonban, hogy sikert arassanak, az egész pört a polgári vétségek teréről, melyek felett inkább a törvény szigorú betüje szerint itéltek, oly térre kellett vinni, a hol szabadabb kezök lehetett, s ez a vallásos meggyőződés és az erkölcsi magaviselet tere volt. A vád tehát az ősi vallás elhagyásáról, uj istenek behozataláról s az ifjuság megrontásáról szólott. Az első pont kiemelése által a pör az archon-király elé került, a kinek a papi jogba vágó pörök felvétele s az esküdtek itéletmondására való előkészitése állt tisztében.

Mind a három pontra nem volt nehéz látszatos bizonyitó okokat találni; mert az elsőre és másodikra nézve, melyek szorosan összefüggöttek, a daemonionra hivatkoztak, melyet Sokrates uj istenségül okoskodott ki magának; a mi pedig a harmadik pontot illeti, a korviszonyok kivánt alkalmat szolgáltattak, hogy Sokratest megtámadhassák, mint tanitóját Kritiasnak, a ki tőle tanulta átkos politikáját. Azonkivül az ő gúnyos megjegyzései azokra a bölcs athéniekre, a kik közül mindenik képes volna az államot

kormányozni, továbbá a babsorsolással az állam élére jutott hivatalnokokra szintén elég ismeretesek voltak, hogy demokra-tiai érzületének gyanusítására felhasználhassák.[67])

Meletos főbenjáró vádat emelt, de bizonyos, hogy a pör kimenetele csak a vádlott magatartásának tulajdonítható; mert e férfiúnak egész különössége, a mely eleitől fogva boszantotta a tömeget, e pör folytán tűnt ki legfőbb mertékben, már pedig ilyen hangulatok az attikai néptörvényszékek mivolta miatt döntő fontossággal bírtak.

Sokrates az egész ügyet teljes nyugodtsággal tekintette, mintha nem is az ő saját sorsáról volna szó; sőt, ha másvalaki sorsa forgott volna szóban, kétségkivül egészen máskép lépett volna fel, hogy tőle telhetőleg elejét vegye valami igazságtalan birói ítéletnek. A vádlottnak büszke nyugalma, az az elhatározottság, melynél fogva sem attikai törvényszéki szokás szerint a birák kegyelméért esedezni nem akart, sem életének, a mennyiben botránkoztató volt, megváltoztatását nem igérte, igazolni látszott azt a vádat hogy ő valójában megveti a városi intézvényeket, tehát, rossz polgár. Egész védelmét csak azért folytatta, hogy a törvénynek eleget tegyen, s a mások segitségét is visszautasította. Ily formán barátinak lehetetlen volt valami nagyobbat tenni érette; rábeszélés nem enyhített a tömeg elkeseredettségén, a város hangulata ellene volt, s csak csodálkozni lehet rajta, hogy az 550-nél több esküdtnek jóformán felét sem az uralkodó hangulat, sem a hatalmas Anytos nem bírta meggyőződésétől eltántorítani; csak öt vagy hat szavazatnyi többség volt az, a mely a vádlottat bűnösnek nyilatkoztatta.

De még most is kezében tartotta Sokrates a sorsát. Mert most jogában állott a vádlóktól ajánlott büntetésnek

egy, az ő nézete szerint méltányosabb ellenajánlatot állítnia ellenébe, úgy hogy a birák a kettő közül választhattak s nincs is benne kétség, hogy az enyhébb büntetésnek bármely elfogadható módja el ne fogadtatott volna. De Sokrates nem akart, neki nem volt szabad vádlóinak igazat adni, különben gyáva hazugság bűnébe esik s szétrombolja élete munkáját. Hogy tehát ártatlansága tudatát nyiltan bizonyítsa, ellenajánlatúl nem valami büntetést tett, hanem jutalmat, még pedig azt inditványozta, hogy a legfőbb polgári megtiszteltetésre, a melyben az athéniek a község valamely jóltevőjét részesíthettek, a prytaneumban való étkezésre méltónak itéltessék. Ezt az ajánlatot akárki másnál őrültség jelének tekintették volna, de Sokratesnél csak a birák és törvénykezés kigúnyolását láthatták benne; következése pedig az lett, hogy azok közül, a kik őt az első szavazáskor nemvétkesnek nyilvánították, a második szavazáskor még nyolczvanan átcsaptak s halálra itélték. [68])

Az itéletet nem volt szabad rögtön végrehajtani, mert az attikai ünnepi hajó Delosba távozott vala s visszatértéig ősi szokás szerint tisztán s fertőzetlenül kellett megőrizni a várost. Ez a körülmény okozta, hogy Sokrates a tömlöczben még harmincz napig társalkodhatott barátaival és mindennemű szabaditási kisérlet visszautasításával, valamint a legderültebb lelkihangulattal megbizonyíthatta, hogy menynyire meggondolt az ő egész cselekvése s mennyire nem bánja csak egy pillanatra is a történteket. Utolsó lehelletéig hű maradt szülővárosa törvényeihez, s az övéiért fáradhatatlanúl munkált beszédben és társalgásban. Ő az elitélt volt az, a ki a körülelévőket vigasztalta, a ki az ő igazságtalan sorsán kesergő Apollodorosnak megsimogatta az arczát, azt kérdezvén tőle, vajjon hát jobb szeretné-e őt bűnösen

halni látni, a ki végre azt az utolsó megbizást adta barátainak, hogy áldozzanak Asklepiosnak egy kakast, azaz hálaajándékot a meggyógyulásért, melyet a halálban lát. Ő maga pedig barátai hűségében bírta kezességét annak, hogy nem hiában; élt de többi polgártársainak is nemsokára be kellett látniok az ő ártatlan vesztét. Nincs okunk kételkedni, hogy az athéniek csakhamar fájdalmas megbánást éreztek; azt mondják, keserves könyeket hullattak, midőn Euripides »Palamedes«-e előadásakor a következő szavak nyilallottak fülökbe s lelkökbe: »Megöltétek ti danaok a múzsáknak igazán bölcs, ártatlan csalogányát, a hellének legjobbikát!«

Igy halt meg a 70 éves Sokrates Thargelion havában (Májusban) 95, 1; 399-ben, mint áldozatja azon mozgalomnak, mely koronkint visszafojtva mindig ujonnan felfeltámadt Athénben, hogy a nép- és alkotmányellenes körökön bosszút álljon. Látták, hogy a társadalomnak épen főbb rendjei közül csatlakoztak sokan Sokrateshez; tudták, hogy Kritias, Alcibiades, Theramenes, Charmides, Charikles, Xenophon vele összeköttetésben állottak. Csoda volt-e hát, ha némelyek úgy vélekedtek, hogy a vele való társalkodás előmozdítja az alkotmányellenes gondolkodás kifejlődését? Hisz Kritias is, épen mint Sokrates, azt állította, hogy a kormányzáshoz nem ért akárki, oly mesterség az, melyet meg kell tanulni; no de igy gondolkodott Pericles is. Bizonyára nagy igazságtalanság volt, hogy Sokratest tették felelőssé olyanok gonoszságaiért, a kik vele futólag érintkezésben állottak vala; hisz elég határozottan megtagadta ő elvetemedett tanitványait, az oligarchák ellen nem egyszer tette koczkára életét, kormányukat nyiltan kárhoztatta s törvényszegésekben mindennemü részvételtől vonakodott. Ezért az oligarchák is gyűlölték s a szabad tanitás tilalmával igyekeztek száját bedugni. Az a

tana pedig, hogy minden hivatalos foglalkozásnak, de mindenekelőtt a kormányzásnak belátáson kell nyugodnia, jól megértve csak a demokratiai akotmány ujból való emelésére s megerősitésére szolgálhatott; azt meg, hogy a Sokratessel való legbizalmasabb társalkodásnak sem kell szükségkép reactionarius érzületet szülnie, legeslegvilágosabban a Chairephon példája mutatja, a ki valamennyi tanitvány közül a legfeltétlenebbül ragaszkodott tanitójához s a mellett egyik legbuzgóbb hive volt a demokratiának.

Épen ily igazolatlan volt a papi párt gyülölsége is, a mely sötétben lappangva csak egyes alkalmakkor bútt elő mint hatalom Athénben, a mely minden szellemi mozgalomban szabadszelleműséget és eretnekséget szimatolt. A maga álláspontjából ép oly kevéssé akarta s tudta elösmerni Sokrates vallásosságát, mint az államférfiak a polgár-erényét. S mindamellett az állam törvényeinek semmiféle megsértését nem lehetett rábizonyitani; hű maradt hozzájok szóval-tettel mindhalálig, azt az esküt, melyet az attikai ifjú a polgárságba beléptekor letenni tartozott, lelkiismeretesebben megtartotta, mint valamennyi ellensége. Mert ha benne ezt a fogadást kellett fogadni: »Én a nekem adott fegyvereket nem gyalázom meg, s bajtársamat az ütközetben el nem hagyom; harczolok a haza szentségeiért s közjaváért; a rendelt biráknak alávetem magam s a fennálló törvényeknek engedelmeskedem, s ha ki a törvényeket eltörlené, nem tűröm, és a szülőváros isteneit s szentségeit tiszteletben tartom«, — nem szentül s feláldozó ritka hűséggel megtartotta-e Sokrates pontról pontra ezt a tiszteletreméltó esküvést?

Tehát a vádlóknak és biráknak Sokrates ellenében nem volt igazuk. Oly bűnökért bűnhödött, melyekben ártat-

lan volt; itt a gonoszság, amott a vakság és butaság ítélte el. Oly politikának lett áldozatjává, mely abban járt, hogy visszaállítsa a régi Athént, a nélkül, hogy eszközei és czélja felől tisztában lett volna. Az államra nem hozhatott az ő elitélése semmi jót; igazi szolgálatot az athéniek csak az elitéltnek tettek. Mert alkalmat nyujtottak neki, hogy tanítását a törvények iránti szabad engedelmesség és hősies halál által pecsételhesse meg. Ő befejezte napi munkáját s annak, a mit kezdett vala, sikeres továbbtenyésztésére nem lehetett hathatósabb előmozdító, mint vértanúhalála.[69]).

A művészetben semmi ujat nem lehetett létrehozni, a mi Athén polgárságának képes lett volna megadni azt az erkölcsi tartalékot, melyre szüksége volt; nem így a philosophiában. Itt végre nem jutottak; itt a legfontosabb pontok még érintve sem voltak; itt csak azt a kezdetet tette meg Sokrates, mely szerint a gondolkodásnak minden egyesre nézve legjelentékenyebb feladatai élesen szemre veendők. Az a szokásos erény, mely egykor a polgárokat összekötötte s az államot fentartotta, nem volt már meg; de, hogy a közügy el ne hanyatoljék, ismét vissza kellett szereztetnie s ez csak azon az úton történhetett, hogy a hagyomány külső tekintélyét szabad meggyőződés helyettesítette s az öntudatlan erkölcsösség az okairól tudattal bíróvá változott. A sophisták csalfa subjectivitása ellen nem volt más szer, mint az a felsőbb subjectivitás, melyet Sokrates érvényesített, a komoly önvizsgálaton nyugovó; mert egyedül csak ezzel lehetett szert tenni a szellemi javak helyes mértékére. Meg volt mutatva az út, mikép kell a múlttal való szakítás nélkül segíteni az államon, mikép kell oly felsőbb erkölcsösséget teremteni, mely nélkül se az állam, se az egyes békét s nyugalmat nem találhatott s mikép kell egy

boldogabb ivadékot nevelni. De a polgári társaság ily megujhodásról tudni sem akart s Sokratesnek az ajánlott üdvért méregpoharat nyujtott.

III.

Sparta és Perzsia.

Míg Athén egészen magával volt elfoglalva, Sparta a hellen világ élén állt; az egyetlenegy állam volt, mely akarattal is hatalommal is bírt a többi állam ügyviszonyainak rendezésére, az egyetlenegy, mely Görögországnak a külföld irányában képét viselte. Sparta politikájától kellett tehát a görög ügyek további folyamának is függeni, s ez legelsőben abból az állásból tetszik meg, melyet azon férfiúval szemben foglaltak, a kinek Sparta Görögországban való uralmát köszönhette.

Csakhamar észre lehetett venni, hogy ez az uralom csak látszólagos; mert az egyes városok oligarchikus kormányai édeskeveset törődtek a város hatóságaival; ők csak Lysanderre tekintettek. Mindaz, a ki neki ellensége volt, számkivettetett; mindazok a személyek, a kiknek parancsolni valójok volt, az ő teremtményei voltak, s az államok, melyekben kormányoztak, az ő akaratjától függöttek.

Minél tovább volt Görögország általános zavar színhelye, melyen örökös hullámzásban tusakodtak az ellentétek, annál nagyobb hatású volt annak a férfiúnak megjelenése, a ki által egyszerre egész Hellasban egy akarat jutott föltétlen érvényre. Ez a megjelenés annyira elvakította az embereket, hogy még olyanok is, a kik nem függöttek tőle közvetetlenül, hódoltak a hatalmasnak, még pedig nem

csupán a hagyományos tisztelettételekkel, aranykoszorúkkal s más eféle ajándékokkal, hanem most történt először, hogy istentiszteletben halandót részesítettek. Samosban, mely Athennél még tovább daczolt vala Lysanderrel, nem pirúlt az új kormány a Hera ősrégi államünnepét olyformán alakítani át, hogy az Lysander személyére ruháztatott. Oltárokat emeltek neki, áldozatokat gyújtottak tiszteletére s az új herosra hymnusokat költöttek.

Ő maga semminemű hízelkedést nem utasított vissza; épen úgy akarta, hogy valami felsőbb rendbéli lénynek tekintsék. Mint hajdan Pausanias, satrapai dölyffel pompázott az elvetemedett spartai. Udvart tartott maga körűl, s mindazon tehetségeket magához édesgette, a kiktől fénye emelését várta; a róla nevezett ünnepen maga lépett fel harczbiróul; Antilochos-féle silány költők egypár versért dús pénzbeli ajándékokat kaptak. De kitűnő embereket is maga köré tudott vonni, így névszerint a kolophoni Antimachost, Panyasis tanítványát, és Choirilost, a ki Samosban rabszolgának született, s szépsége és tehetsége által vergődött vala fel. Ösmerős volt Herodottal, a ki őt nagy nemzeti tárgyakra vezette. A mit Herodot elbeszélt, azt ő egy epikai költemény tárgyává tette, s ha az egyszerűségnek s természetes melegségnek hijával van is, elérte, hogy »Perseïs«-ét a homeri költemények mellett elösmeréssel fogadták az athéniek, s az iskolákban is olvastatták. De Choirilosban több volt a tehetség, mint a jellem, s miután mint hazafi költő oly nemes dicsőséget szerzett vala, nem átallt a görög szabadság elnyomójához szegődni s Lysandernek elválhatatlan kisérője lett [70]).

Lysander szertelen felfuvalkodásának, a ki nem restelte magát költőivel »Hellas hadi urának« magasztaltatni,

ellenmondást kellett költenie. A tengeri vezérség által, mely magában véve szervetlen tag volt a spártai államban s ama külön meghatalmazások által, melyeket a görög ügyek rendezésére kapott vala, oly hatalomra tett szert, mely semmi korlátot nem ismert. A hajó sereget, mely jobbára a lacedaemoni lakosság alsóbb rétegeiből állott, mindinkább a maga személyéhez igyekezett csatolni, az által, hogy embereinek mindenképen módot nyújtott a meggazdagodásra. Tudták, hogy az ő kész engedelmessége a honi alkotmány iránt csak színlett volt s hogy becsvágyánál fogva sehogyse volna képes maga jószántából fejet hajtani a lycurgusi állam törvényeinek. Ellenségei mindenfelé mozogtak, hogy a hatóságokat erélyes fellépésre bírják. De a bántalmazott görögök minden panasztételeinél nyomósabbak voltak a Pharnabazuséi, a ki az utóbbi esztendők alatt szakadatlanúl megtartotta kegyét a spártaiak iránt s őket nem egyszer nagyon fontos támogatásban részesítette.

Első ellenállással a Sestosban tett intézkedései alkalmával találkozott. Innen a törzsökös polgárokat mind kikergette, hogy a gazdátlanúl maradt házakat és földeket olyanok közt oszsza fel, a kik azelőtt az ő hajóhadában szolgáltak. Ez tehát amolyan veteránok gyarmata volt, plántálva egyik legfontosabb tengerbiró helyre; oly alapítás, melyet — nem tekintve az igazságtalanságot — már csak azért sem lehetett tűrni, mert nyilván csak az volt czélja, hogy Lysander szilárd támaszpontokat akart szerezni az ő személyes hatalmának. Pausanias befolyása alatt nekibátorodtak az ephorusok; elrendelték e rendszabály megszüntetését, s a régi polgárok visszatelepedtek birtokaikba. Ez volt Lysandernek első megalázása.

Második támadás volt hatalmi állására, midőn egyik leghűbb felét, a lacedaemoni Thoraxot, a kit hadihelytartónak tett vala be Samosba, feleletre vonták. Ez is csak úgy járt el, mint Lysandernek többi czimborái; kapott az alkalmon, hogy pénzt és birtokot szerezzen; Spártának régi szabványaira ügyet se vetettek s azt hitték, hogy a vezér zászlaja alatt, a ki az ő kincsvágyok ingerlésére s kielégítésére mindent elkövetett, teljes biztosságban vannak. Súlyos csapás volt tehát, midőn Thoraxxal Spártában a törvény régi szigorúságával bántak el s tiltott magánvagyon miatt kivégezték.

Ennek sikerültével csak az utolsó lépés volt még hátra. Alkalmat szolgáltattak Pharnabazus többszörös jelentései Lysandernek zabolátlan magatartásáról, mint a ki őt a maga saját terűletén zsákmánylásokkal zaklatja. Az ephorusok haladék nélkül szoros parancsot küldöttek a hajóhadhoz, hogy Lysander jöjjön haza s számot adjon. Sok tekintetben úgy járt, mint egykor Pausanias. Annyira elkapta az önérzet, hogy magát már nélkülözhetetlennek s megtámadhatatlannak hitte, a nélkül hogy hatalmi állása alapjait jól megvizsgálta volna. Így aztán minden eszessége mellett is odajutott, hogy a döntő pillanatban épen nem volt ember a gáton s a legmélyebb megalázódásokhoz folyamodott, csakhogy magát fentarthassa. Tudta, hogy valamennyi sérelmes panaszok közűl a Pharnabazuséi voltak a legnyomósabbak. Ehhez fordult tehát s kisérőlevelet kért tőle, a mely tán kedvezőbb megítélést eszközölhet neki Spártában. A satrapa szinből ráállt a kértére, sőt fel is olvasott előtte egy iratot, a melylyel Lysander tökéletesen megelégedhetett, de aztán egy másikkal cserélte föl, mely még sokkal keserűbb volt az előbbieknél, s ekkép a legnagyobb szé-

gyenbe ejtette a vezért, mint hogy ez a vélt iratot adta át az ephorusoknak s ellenkező dolgokat kellett végighallgatnia.

Se magát védelmezni se az ítéletet bevárni nem merte. Azt mondotta, hogy Zeus Ammonnak fogadalommal tartozik s csak nagy nehezen kapott engedelmet az elutazásra. Hogy politikai czélok is voltak evvel kapcsolatban, azt már Lysandernek, a ki nem adott fel egyszerre tervein, a jelleme is valószinűvé teszi; mi több, családjának már régtől fogva összeköttetései voltak Libyával, a mit Libys testvérének neve is sejtet. Ammon orakuluma Görögországban is elösmert tekintélyénél fogva hathatós segitségére lehetett a nagyravágyó vezérnek, s Lysandert többször érintkezésben találjuk orakulumokkal, a végett, hogy a papságokat ujításai részére megnyerje.

Miután Lysander meg volt alázva, már most az volt a kérdés, vajjon Sparta, más uton, mint a lysanderi erőszakos politika utján, kezében tarthatta-e a hellén ügyek vezetését s általában mennyire volt képes azon feladat teljesítésére, mely neki a peloponnesusi háboru befejezte után jutott vala.[71])

Sparta tagadhatatlanúl nagyszerű lendületet vett; kiszabadúlt a renyheség bilincseiből, annyira kiemelkedett előbbi szűk köréből, hogy tengeri győzelmekkel nagy messze vizeken földre tiporta vala ellenét. A pénz hatalma is kezében volt most és nyilvános műalkotások egész sora hirdette a helléneknek azt a dicsőséges kort, mely Spartára virradott. Egy akropolison két győzelemistennőt állítottak fel, Lysander szentajándokait az ephesusi és aegospotami-i két tengeri diadal emlékére; az amyklaei szenthelyen két há-

romlábat, melyek a már meglévő háromlábakat, a messenei háborúk emlékét, fölülmúlták. De Delphiben ünnepelték meg a diadalt legfényesebben, egy egyszerű szoborcsoportozattal, melynek első sora a Dioskurokat, Zeust, Apollót, Artemist és Poseidont ábrázolta, az utóbbit, a mint épen Lysandert megkoszorúzza; Abas jós és Hermon az admiralhajó kormányosa is ebben a sorban voltak. A második sorban azok szobrai állottak, a kiknek kiváló részök volt a győzedelemben; mindenféle származású emberek, a peloponnesusi párt vezetői, mint a samosi Kleomedes, a kik egyúttal városuk képviselői voltak. Példázása volt ez egy új frigynek, az Athén ellen szövetkezettekének, mely, mint hajdan a Perzsia ellen szövetkezettek, a nemzet színejavát akarta képezni. Ezek és más efféle szépmüvek számos művészt csalogattak Sparta szolgálatába; nyilván az volt Lysander szándéka, hogy e tekintetben is homályba borítsa Athént s szülővárosát a nemzeti művészi-életnek uj központjává tegye, és ha a Phidias tanítványait nem lehetett is épenséggel kirekeszteni, legalább athénit nem fogadtak be, hanem csak a Peloponnesusból s a szigetekről való művészeket.[72])

Azonban ez a ragyogó emelkedés alapjában véve csak üres szín volt. Az a győzelem, melyet Sparta kivívott vala, olynemű volt, hogy valódi lelkesedést nem bírt költeni; mert a barbarok pénzével, árulással és csellel volt kiküzdve; sőt az egész emelkedésben, melyet ama nagyszerű műveknek dicsőíteni kellett, igazán több volt a veszteség, mint a nyereség. Mert bármily ügyetlen volt is a régi Sparta nagyhatalmi politikára, maga magában szilárd volt s ezt érezte is; a korlatoltságban rejlett az ereje és Görögországban az egész conservativ párt bámulta a Lycurgus államát,

mely a viszonyok minden változandósága mellett s a bizonytalanság és zavar nőttével is váltig hű maradt vala magához.

De ez az ily állam már voltaképen nem volt meg. Mert a lycurgusi alkotmány olyszerű volt, hogy vagy el kellett pusztulnia vagy változatlanul tartatnia fen. Ugyde megtartani lehetetlen volt, mivelhogy csak a hagyományos elvek tökéletes megtagadásával sikerült vala a spartaiaknak a harczot Athénnel végig küzdeni. A lycurgusi államban a férfiak erejére volt támasztva minden s csak különös esetekben állt rendelkezésére az a kincs, mely az alattvaló lakosság adózásiból gyűlt össze, és, hogy a pénz fényét látni se láthassák a szemek, a tartományon kivűl, Arkádiában, Delphiben s egyebütt tették le, de arra nagyon is csekély volt, hogy a hatalomnak tulajdonképi forrása lehetett volna. Igen, de a háborúban azt tapasztalták, hogy nem teszi meg a régi spartai vitézség s hogy a siker végre is csak a pénztől függ; azért hát a perzsák ajtaihoz szégyenkeztek, nem resteltek a barbarokkal lealázó alkudozásokba bocsátkozni s az állam becsületével a becsületérzést is elvesztették. A háború végső évei tömérdek ezüstöt vittek Spartába s minél mesterségesebben elfojtották azelőtt az emberi pénzszerző kedvet, annál fékezhetetlenebbül utat tört most a pénz mohóvágya. Egy-egy esetben teljes szigorusággal meg lehetett ugyan ujítani a nemes ércz magánbirtokának régi tilalmazását, a mint p. Thoraxxal is úgy történt, de az egyszerre oly közel jött kisértésnek még oly férfiak se tudtak ellenállani, mint Gylippos, sőt állami pénzekhez is hozzányultak. Mig pedig némelyek utat-módot találtak, hogy alattomban pénzre verjék magokat, mások az élelmi szereknek a pénz terjedésével emelkedő ára miatt elszegényedtek s olyannyira lefogytak, hogy szabott illetéköket se voltak képesek megadni,

minek következtében aztán elvesztették teljes polgárjogukat; kimaradtak a közös férfiak-étkezéséből, míg a gazdagok csak színre vettek benne részt, hogy aztán otthon a magok asztalánál kedvökre dőzsöljenek.[73]).

Ily képmutatás járta át a spartaiak egész életét elmaradhatatlan következéseül annak, hogy az alkotmány a korszerű továbbfejlesztésnek még a gondolatát is kirekesztette. Maga Lysander volt példája ennek a külső törvényszerűségnek, a mennyiben öltözködésre és hajviselésre kicsinyes szigorúsággal ragaszkodott a bevett szokáshoz, míg ellenben az állam erkölcsi alapelveit kiméletlenül megtagadta s abban járt, hogy az egész alkotmányt felforgassa.

A teljesjogú polgárok száma a házak kiholta s elszegényedés következtén mind kisebbre olvadt. Idegen elemeket mindegyre távol tartottak; s csak egyetlenegy kivételt tettek az elisbeli Tisamenos jóssal, a kit a plataeaei ütközetkor csak a polgárjog árán lehetett megnyerni. A lakosság alsó rétegeiből egészíteni ki a polgárságot, szintén elmulasztották, noha ezt az alkotmány megengedte s a törvényalkotónak még szándékában is volt. Igaz, hogy nehéz időkben kényteleneknek látták magokat, az állam megmentésére ott keresni az erőket, a hol találhatók voltak. Brasidas megmutatta, hogy mire mehet az állam a parasztjaival és helótáival. Lysander még tovább ment; ő nemegyrangú lacedaemoniakat a legfontosabb hivatalokra is alkalmazott, s nem egy hellén községet mélyen megsértett avval, hogy helóta származásu emberekkel kormányoztatta. Azonban odahaza czudar háládatlansággal fizettek a tett szolgálatokért; szűkkeblü kasztszellemök szerint idegenkedtek attól, hogy a nem-dór lakosságnak több jogot engedjenek s a földbirtokból egyenlő részt adjanak, ha még annyi földda-

rab maradt is gazdátlanúl. De magok a dórok közt is elkülönözték magokat a gazdagok a szegényektől s mindegyre szükülő családok-körét képeztek, egy oly kiváltságos osztályt, mely a saját érdeke szerint igazgatta az államot. A sokat magasztalt egyenlőség helyébe nyomasztó olígarchia lépett, pénz- és hivatalnemesség uralma, a mely annál féltékenyebben őrizte kiváltságait, minél kevesbbé birtak ezek törvényes jogosultsággal. Ha már most ez elfajultság daczára is gondosan megóvták a réginek látszatát s a köznek alaptörvényein egy betűt se változtattak, ez által bizonyos hazugság szellemének kellett Spartában elterjedni, a mely csak roppant elerkölcstelenítőleg hathatott az egész lakosságra.[74])

E társadalmi bajokkal szoros kapcsolatban állottak az alkotmány sérelmei. A királyság, a mely arra volt hivatva, hogy a birtok és a jogok egyenlőségén őrködjék, nem önhibája nélkül tehetetlenné vált; már a haditanácsnak mellérendelése által (418. óta Kr. e.) kiszorúlt legfontosabb tiszteletbeli jogának, a fővezéri hivatalnak teljes birtokából, s még veszedelmesebb támadás volt a nauarchia behozatala, ez a leglényegesebb újítás az állam organismusában. Minél több döntő esemény következett be már most a tengeren, annál inkább növekedett a királyok féltékenysége az uj hivatal iránt, s mikor aztan Lysander minden hadidicsőséget magához ragadott, az összeütközés oly nagy lett utoljára, hogy a királyok sereget gyűjtöttek, hogy ellenfelök vállalatait meghiúsítsák. Spartának legfőbb államhatalmai egymás ellen táboroztak Attikában s a spartaiaknak egész képmutató mesterségöket elő kellett venniök, hogy az államszakadást elleplezzék s az egyetértést még legalább külsőképen fentartsák.

A királyság másik ellenségei az ephorusok voltak, a kiknek oly mértékben nőtt a hatalmok, a milyenben szállt a királyságé. Oly elhatározások, melyek az összes polgárságból indulnak ki, a háború kezdete óta már elő se fordúlnak; a »vének tanácsa«, a gerusia is politikailag jelentéktelen. Minden hatalom az ephorusok kezében van. Választásuk a gazdagokon áll s az államot az uralkodó párt érdeke szerint kormányozzák. Királyok és nauarchok közti viszálkodásban közből áll az ephorusok collegiuma, s van úgy, hogy *egy* ephorusi szó hozza létre a legfontosabb elhatározásokat (45. l.). Minthogy pedig az évenkint változó collegiumba sokszor oly emberek kerültek, a kik meg voltak vesztegethetők, könnyü volt a különböző pártoknak az állam politikájára mértékadó többség megszerzése. Ilyen befolyások szerint határozodott meg Sparta magatartása s ha egyáltalában szó lehetett következetes politikáról, ez azon alapult, hogy az ephorusok a gazdagok oligarchiájának szolgáltak, mint a mely tényleg az alkotmányos államhatalmak helyébe lépett. Ha tehát még hozzáveszszük, hogy a két királyi ház maga folytonos féltékenykedéssel állt egymással szemben s csak elvétve birta magát közös érdekeknél fogva egyetértő cselekvésre, akkor világosan látjuk a spartai állam szörnyű bomlottságát s alig foghatjuk fel, hogy mikép volt még képes a saját földjén fenyegető számos veszedelmekkel megdaczolni s kifelé is tiszteletparancsoló állást foglalni.[75])

A szokás rest hatalma volt, a mi az államot összetartotta, a parancsolásnak és engedelmeskedésnek az Eurotásvölgyében századok óta dívó szokása. A leigázott lakosságnak nem volt középpontja, se egysége, se organuma s ha mi rendén ment a spartaiaknál, az a rendőri ellenőrködés volt, melyet az ephorusok üztek az országban; az tartotta a há-

borgó népséget rettegésben és félelemben. No de a nyilvános állapotok minden zűllöttsége mellett a régi időből sok jó is megmaradt a polgári életben. A jó erkölcsnek bizonyos alapvonásai szinte vérré váltak a spartaiakban, lovagias érzet, vitézség s a halál megvetése, fegyelem és engedelmesség, hűség az istentiszteletben s az elhúnytak tisztességtételéről való gondoskodásban. A spartai jellemnek e vonásai válságos időkben mindenkor ujra elő-előtűntek s ebből magyarázhatni meg, hogy az elfajúlt Spartának is még mindig megvoltak az ő rajongó tisztelői és hogy az ő polgárai, ha egyesen léptek is föl idegen államokban, személyiségöknél fogva a legnagyobb befolyást gyakorolhatták, a mire más állam polgárainál gondolni sem lehetett.

Aztán a még fenmaradt jóhoz nem keveset szereztek olyat is, a miről a régi kor nem tudott. Nem volt már meg a régi gyámoltalanság, hallgatagság és egyoldaluság; a kor míveltsége behatott Spartába is; oly férfiak, mint Brasidas, Gylippos, Lysander hogy tudtak beszélni és cselekedni! Különböző jellemeknek változatossága képződött; voltak bárdolatlan katona emberek, mint Klearchos, és ravasz Sisyphus-természetek, mint Derkyllidas és Antalkidas. A királyi házakban is fel-felmerült olykor-olykor holmi magasabb gondolkodás, a szükkeblü dorismus és a politikai pártoskodás álláspontján túlemelkedő, szabadabb felfogása a viszonyoknak. Pausaniasnak volt érzéke ahhoz, hogy m Athén a közös hazának s a más városokbeli demokrata pártok fejeivel barátságos érintkezésben állt. Legritkábbak voltak tagadhatatlanúl az oly férfiak, a kik, a mi jó volt a régi időben, az ó-spartai érzületet, előrehaladott míveltséggel, szellemmel és erélylyel egyesíteni tudták, mint Lichas és Kallikratidas. Többnyire vagy a szokott formákban való

tohonya tengődéssel vagy a hagyomány ellen kikeléssel s nyilt szakadással találkozunk.

Spartának belső állapotai határozták meg a magatartását kifelé is, mind a peloponnesusi mind a többi államok irányában. Mert egy saját maga rendtartásaiban oly annyira bomladozott állam nem lehetett képes künn rendet szabni s szilárd szempontokból tekinteni a kor viszonyait. Meg se volt a komoly akarat, hogy a haza iránt tartozó feladatot, mely Athén buktával a spartaiaknak jutott vala, teljesítsék s annyi hellének hosszutűrő bizodalmának végrevalahára megfeleljenek. Sőt inkább most tűnt ki, hogy az a mérséklet és meggondoltság, melyet Sparta tanúsított vala, csak a félelem hatása volt; mert a mióta ez elenyészett, a régi csüggetegség és határozatlanság daczos gőgbe csapott át; s ha egykor az arkadiai háborúk balsikere a hódítás utjáról a vezérkedés szelidebb utjára térítette, most ujonnan nagybiztában az erőszak politikájához szegődött; eszébe sem jutott, hogy hű szövetséges társainak meghálálja a jóakaratát; szövetséges helyekre is elküldötte a harmosteseit s csak az uralkodó vágy vad ösztönét követte, mely nem akart egyebet, mint a helyzet pillanatnyi hasznait kitelhetőképen kizsákmányolni.

Azonban Sparta túlbecsűlte hatalmát. A félszigeten is sok változás történt. A háború vezetésével való elégedetlenség nagyon el volt terjedve s miután már a Nikiasbéke nagyot tántorgatott a vezérváros tekintélyén, Athén bevétele óta csak nőtt a kedvetlen hangulat. Úgy is cselekedett Sparta, mintha nem is volnának szövetséges társak, a kiknek érdekeiről szó lehetne. Az arkadok, achivok, korinthusiak azon zúgolódtak, hogy sok esztendei hadi áldozatjaiknak semmi hasznát sem látják s Elis már huzamo-

sabb idő óta farkasszemet nézett Spartával. Korinthus lépett fel ezúttal is legmerészebben. Athén megsemmisitését czélzó indítványát elvetették volt; legalább részt kivánt tehát a zsákmányból, mely csakúgy özönlött Spartába. De az ilyes igényeknek puszta kimondását is már követelőzésnek vették, s mindenféle méltányos tekintetektől vonakodtak. Így hatott át az igazságtalanság és elnyomás szelleme, mely az államélet belsejében uralkodott, a külső viszonyokra is.

A sértett államok egymáshoz csatlakoztak s az Isthmuson túl kerestek támaszt, nevezetesen Korinthus Thebaeben.

Thebae tett Korinthuson kivűl legtöbbet, hogy lángra szítsa azt a háborút, mely visszaszerezte Spartának feltétlen uralmát; szivós kitűréssel dolgozott az athéniek ellen, de nem oly szándékkal ám, hogy Spartát tegye nagygyá, hanem hogy ő maga szabad kezet nyerjen az Isthmustól éjszak felé. Ezért óhajtotta Thebae is Korinthus is, az egyik szárazföldi, a másik tengeri hatalma érdekében, Athén megsemmisitését. De midőn a spartaiak csapatokkal rakták meg Athént s kitűntették abbeli szándékukat, hogy mind Közép-Hellast mind a szigeteket alattvaló országgá akarják tenni, akkor Thebae megváltoztatta politikáját, mert Athén korlátolt hatalmú szabad városnak sokkal inkább kedve szerint kellett, hogy legyen, mint ha a spartaiaknak fegyverhelyűl szolgált volna. Ekkép Thebae azzal, hogy az attikai demokratia helyreállítását előmozdította, először került nyilt ellenmondásba Spartával s Korinthussal egyetemben megtagadta a hadrakelést, midőn Pausanias király a contingenseket bekivánta.

De Korinthus még különösebben is sértve volt a spar-

taiaknak Syracusaeban követett eljárása által. Itt a peloponnesusi háború végső évei alatt tyrannis és polgárság harczban álltak egymással. A polgárság vezetője Nikoteles volt, a ki Korinthusból jött vala, hogy a fiókváros alkotmányát megmentse, ő, Dionysiusnak legelkeseredettebb ellensége. Nyomban az aegospotami-i ütközet után Sparta is belekeveredett ebbe az ügybe. Alkalmasint az alkotmánypárt kért segítséget a spartaiaktól, e régi zsarnokfékezőktől s ezek rögtön át is küldötték Aristost, színre oly megbizással, hogy Dionysiust megbuktassa, de voltaképen egészen más volt a szándékuk. Mert minthogy magok is csak elnyomást forgattak eszökben, egy hadierővel biró zsarnokban kedvökszerinti szövetségesre találtak. Nem is átallták tehát Sparta nevét a legnagyobb igazságtalansággal bemocskolni. Aristos tökéletesen megcsalta a polgárok bizalmát, a nemes Nikotelest eltette láb alól s Dionysiust alkotmányellenes hatalmának csak teljesebb birtokába segítette. [76])

Legfontosabbak s eredményekre legdúsabbak azonban Spartának Perzsiához való viszonyai voltak.

A perzsák szolgáltatták a háború befejezésére szükséges eszközöket s csak is ők voltak Sparta valamennyi szövetségesei közül, a kik elvették jutalmukat. Pharnabazus egyesítette ismét először egész Mysiát és Troast perzsa felsőség alatt s ha Lysander a Hellespontusnál ellene mert is Perzsia igényeinek szegűlni, a hadvezér bukása mutatja legvilágosabban, mily nagy hatalma volt Spartában a satrapának. Máskép állt a dolog Ióniában. Itt úgy voltak az ügyek, hogy a minden ázsiai földről való lemondás daczára is igen kedvező alkalom kinálkozott a spartaiaknak, hogy befolyásukat érvényesítsék s önálló politikát kövessenek;

attól függött minden, hogy mikép tudnak élni evvel az alkalommal

Darius király az aegospotami-i csata évében meghalt, a nélkül, hogy Parysatisnak sikerült volna őt rábirni, hogy Cyrus javára nyilatkozzék, a kinek ugyanazon okból remélte megszerezhetni a fejedelmi méltóságot, mint a melyet hajdan Atossa érvényesített Xerxes ügyében. Midőn Cyrus az atyja halálos ágyához sietett, várakozásában tökéletesen csalatkozva látta magát, s Pasargadében a bátyja ünnepélyes trónraléptét kellett végignéznie. De, a mi több, nemcsak hogy királylyá nem lett, hanem kicsibe múlt, hogy mint felségsértő ki is nem végeztetett; mert Tissaphernes, a kit magával vitt Susába, bevádolta őt, hogy bátyját a királyi disz felöltésekor meg szándékozta gyilkolni. Tissaphernes e vádat egy papnak, a Cyrus vallásoktatójának vallomásával még nyomósítani tudta s Cyrust legott megölik, ha Parysatis a maga testével nem védi a testőrök ellen. De még többet is ki tudott vinni. Mert Artaxerxes szelid természetű s anyja iránt engedékeny létére beleegyezett, hogy öcscse csonkítatlan hatalommal térhessen vissza tartományába; azt remélte, hogy nagylelkűséggel majd megnyerheti.

Cyrus azonban hazatérte után még erősebben el volt tökélve, hogy szándékait kiviszi, s a nehéz viszonyokat, melyek Kis-Ázsiában reá vártak, ki tudta a maga czéljaira aknázni. T. i. Tissaphernes, a ki már Cyrusnak kisázsiai fővezérré való első kineveztetését nagyon zokon vette, s annak egész politikáját: a Spartához való feltétlen csatlakozást, ellenezte, most pedig, Cyrus vesztére törő tervének meghiusultával mindaddig nem érezte magát biztosságban, míg az és pártja polczon vannak, — leskődve állt mellette

s új alkalmat keresett, hogy ellenfelét megronthassa. De nyilt ellenségeskedésre is került a dolog.

Tissaphernesnek Caria helytartóságán kivül még egy egész sor tengeri városa is volt a ióniai parton, melyekben felségi jogokat gyakorolt. Itt azonban Cyrus akart minden áron úr lenni. Ő az ázsiai görögöknek meg tudta vala nyerni a hajlandóságát, pártolta s elősegítette a polgári szabadságot a városokban, minélfogva ezek ellenfelétől ő hozzá állottak. Midőn Miletus is elszakadt, Tissaphernes kegyetlen szigorúsággal lépett közbe, a mozgalmi párt fejeit, mint felségsértőket, kivégeztette s a többit kikergette a városból. Az elűzötteket jószivvel fogadta Cyrus, mert kivánt ürügyet szolgáltattak neki, hogy egy hadierőt gyűjtsön össze, a melynek színleg nem volt egyéb czélja, mint hogy Miletust ostromolja s Tissaphernes gőgös bitorlásait visszautasítsa. Mert Susában érvényesíteni tudta igényeit s Artaxerxes azon való örömében, hogy Cyrus iránta minden követségében a legfigyelmesebb tiszteletadást tanusította, s az adósommákat nagy pontossággal be-beküldötte, a maga részéről békén hagyta folyni a dolgokat. Annál a rendkivüli állásnál fogva, melyet Cyrus az által elfoglalt, hogy mint Lydia, Nagy-Phrygia és Kappadocia satrapája, mint a királyi seregek főparancsnoka s mint »karanos,« hármas méltóságot viselt, nem is lehetett máskép, mint hogy a kisázsiai főtisztviselők hivatali körei egymást sokképen keresztülvágták s az egyik jogait a másikéitól nem lehetett mindenkor pontosan elválasztani. Ehhez járult, hogy nem volt nehéz Tissaphernest agyarkodó vetélytárs gyanújába keverni s politikáját a birodalomhoz méltatlannak s károsnak tüntetni föl. Másrészt pedig Athén leveretését, mely Cyrus műve volt, a perzsáknak az ő leggonoszabb ellenségökön

nyert diadalma gyanánt, nemkülönben Spartának mostani függőségét s a partitartományok biztos birtokát az új politika vivmányai gyanánt lehetett feltűntetni. Ázsiai csapatok gyűjtése és begyakorlása nem költhetett gyanút, minthogy ez a »karanos« hatalmi jogaihoz tartozott; máskép állt a dolog a hellen zsóldosokkal, kiknek a birodalom belsejében való felszaporítását mindenkor veszedelmesnek kellett tekinteni. Cyrus tehát nagy csínján járt el s óvakodott egyes pontokon nagyobb tömegeket egyesíteni. Így szedődött rá a nagykirály, a kinek szörnyen kedve szerint volt, hadd elégítse ki a nyugtalan herczeg e villongásokban becsvágyát s használja el eszközeit, s legyen messze tájakon elfoglalva; Parysatis pedig megtette a magáét, hogy ezt a felfogást erősítse s az által Cyrusnak szabad kezet szerezzen. [77])

Czélja további követésében Cyrusnak nagyon kezére játszottak a korviszonyok. Mert a görög községekben történt erőszakos felforgatások következtében nagyon sok polgár lett honjavesztetté; az általános rossz kedv, mely a háború után is tovább tartott, az elszilajodás, melyet ez előidézett, a honi és családi kötelékek meglazúlása — mindez kedvező volt Cyrusnak, a ki szétküldötte embereit, hogy a tengeren innen és túl minden hellen fiatalságot, mely kedveli a kalandos katonaéletet, a legelőnyösebb feltételek alatt felfogadjanak. Sardesi udvarában menedéket talált minden bujdosó pártos; ő rangra, származásra s politikai színezetre való tekintet nélkül magához tudta édesgetni a leghasznavehetőbb erőket, kinek-kinek tudott a nyelvén, s kit-kit a maga helyére állított; szabadcsapatok szervezésére, mintha csak rá lett volna születve. Fiatal és hősies személyiség, nagyratörekvő, bőkezű és nyájas, perzsa nagyfeje-

delem hellen míveltséggel — ilyformán mindenkinek figyelmét magára kellett vonnia, s el kellett bájolnia azokat, a kik vele érintkeztek; elfeledtek nála barátságot és hazát, s lelkesedett előadásukkal otthonról másokat is magok után csalogattak; és pedig nemcsak éretlen ifjak tódultak hozzá, hanem meglett férfiak is feláldozták vagyonuk egy részét, hogy magokat s másokat felszerelhessenek. Miglen odahaza minden csak apró érdekek körül mozgott, itt új fejlemények kezdetét érezték; nagy jövendő előtt álló férfiút láttak s elgondolták, hogy mily hatalommal kell annak birnia, a kinek Ázsia pénze s Hellas férfiereje rendelkezésére áll s minthogy azt tapasztalták a hellenek, hogy Cyrus velök úgy bánik, mint kiváló nemzettel, ez által nemcsak becs- és nyereségvágyuk, hanem nemzeti büszkeségök is fényesen ki volt elégítve; a barbár fejedelem szolgálatjába állván, világ urainak képzelgették magokat.

Azon férfiak közé, a kiket Cyrus különös bizodalmával tisztelt meg, tartozott Klearchos (5. l.). Ez Byzancz elestével feleletre vonatott s birságra itéltetett, de aztán nemsokkal a háború vége előtt újonnan oda küldetett, hogy a Bosporus-melléki városokat saját kértökre a thrák törzsökök ellen védelmezze. A Bosporusra utaztában visszahították az ephorusok, de nem engedelmeskedett; kiméletlen kegyetlenséggel garázdálkodott Byzanczban, mígnem egy spartai hajóhad elvonulásra szorítván, Sardesba menekült. Oly férfiú volt ő, a milyen Cyrusnak csak kellett; mindjárt is azzal bízták meg, hogy a Hellespontus környékén csapatokat toborozzon; az odavaló görög városokat a trónkövetelő pártjára térítette, s egy év leforgása alatt tekintélyes haderőt szerzett össze számára s akkora önbizalmat öntött

belé, hogy Cyrus már most elérkezettnek látta az időt, hogy elszántan, valódi czélja felé törekedjék.

E végre hát külföldi hatalmakkal alkudozásokba bocsátkozott; mert azt akarta, hogy necsak egyes görögök, hanem maga Görögország vagyis az az állam, mely ott feltétlenül uralkodott, részt vegyen az ügyében s most akarta az ő hellenkedvelő politikájának gyümölcsét megszedni. Azért is követeket küldött Spártába, elébe adta az ottani hatóságoknak, hogy mennyire érdemesítette ő magát az államuk iránt s mennyire őneki magának köszönhető Spárta mostani állása. Most hát számít háladatosságukra s elvárja tőlök, hogy ők is szövetségesei lesznek. Nem kiván ő semmi áldozatot gazdag jutalom nélkül. A ki gyalog jön, így ír keleti szertelenséggel, annak lovat, a ki lovon jön, annak fogatot ad; a kinek szántóföldjei vannak, az falukat fog kapni, a kinek falui vannak, városokat. A zsold nem olvasva, hanem mérve lesz [78]).

E szerint Spárta a peloponnesusi háború óta először állt ismét egy nagy elhatározás előtt; a jövendőre nézve válságos igen vagy nem forgott kérdésben. Kétségkivül kecsegtető kilátás volt, hogy az ő segítségével egy tapasztalt jó barát jusson az Achämenidák trónjára; azt a Perzsiával való összeköttetést, a minőt ily módon lehetne elérni, szerencséjök zárkövének, Hellason uralkodásuk legbiztosabb kezességének kellett hogy nézzék a spártaiak. A lysanderi párt minden befolyását latba vetette, hogy Cyrus kérelmét támogassa; az ephorusok is hajlandók voltak. De még se merték magokat bátor elhatározásra szánni. Ravasz előrelátással kerülgették a nagykirálylyal való nyílt ellenségeskedést, de másfelől a hatalmas fejedelemnek, a ki szövetségöket kivánta, sem akarták tagadó felelettel a kegyé

eljátszani. Úgy mutatták, mintha tulajdonképi szándékairól semmit se tudnának; a tengeri vezérnek oly utasítást adtak, hogy Cyrus vállalatait, melyek állítólag Kisázsia déli partvidékének rabló törzsökei ellen voltak intézve, az ő rendeleteihez képest támogassák s legénységül el is küldöttek Cheirisophos vezérlete alatt 700 nehéz fegyverest. Minden úgy volt kieszelve, hogy kedvező kimenetel esetében számot lehessen tartani Cyrus háládatosságára, ellenkező esetben pedig ne illethesse vád a nagy király részéről.

Eközben befejezte Cyrus az előkészületeit. 94, 3; 401 tavaszán megkezdte a hadjáratot, még most is palástolgatván igazi szándékait, s azzal hitegetvén a tömeget, hogy csak satrapiája határainak rablások ellen való biztosítása s Tissaphernes megfenyítése a czélja. E hazugságnak bizalmatlan hangulatot kellett a sereg közt szülnie; csakhamar észre lehetett venni, hogy Pisidia nem czélja a hadjáratnak; veszedelmes ellenszegülés jelei mutatkoztak; a görög csapatok nem akartak egy kalandhajhászó becsvágynak vak eszközei lenni. Csak a zsold emelése által hagyták magokat mind tovább kelet felé vezetni, s csak az Euphratesnél világosították fel őket teljesen, a mi már természetesen meg se lepte őket.

Azonban a sokatigérő vállalat balsikerének sajátképi okai abban a szertelen önbizalomban rejlettek, melyet a sereg vezetője táplált s kisérőibe is belecsepegtetett.

Lassan-lassan arra a meggyőződésre jutottak, hogy a győzelem díja minden harcz nélkül fog kezökbe esni. Mert mindenütt, a hol azt kellett várniok, hogy a helyminőség felhasználásával elzárják előlök a belső tartományokba vivő útakat, minden ellenállás nélkül keresztűlhatottak; így a Taurusszorosokon, a hol Syennesis önként odahagyta az

uralkodó magaslatokat, így a Ciliciából Syriába való átjárásnál, a hova odarendelte Cyrus a hajóhadat, hogy ennek segítségével kivívja az átnyomulást. De Abrokomas egész Syriát bitangúl hagyta s visszahúzódott a nagykirályhoz. Ezentúl az Euphrat szolgálhatott védővonalúl s roppant nehézségeket gördíthetett volna a sereg elé; de itt se történt semmi egyéb, mint hogy Abrokomas a Thapsacusnál lévő csónakokat mind elégette; hanem ez a rendszabály se használt semmit, mert az Euphrat kivételképen oly sekély volt, hogy a gyalogság is szépen átgázolhatott, a nélkül hogy kötözködésen fölül ért volna a viz. Végre a babyloni földre való bejárásnál fenyegetett a legveszedelmesebb akadály; mert itt a nagykirály a »méd fal«-at, ezt a régi művét valószinűleg Nebukadnezarnak, kijavíttatta s egy árokkal is megerősítette, a mely 20 láb híján egész az Euphratig futott. Ez szemlátomást a Cyrus feltartóztatására történt; itt hát be kellett várnia az ellenséges hadat s döntő ütközetre készült. De midőn még ez a mesterségesen alkotott szorosút is védetlen maradt, már akkor valójában nem lehetett egyebet gondolni, mint hogy Artaxerxesnek bátorsága sincs a trónjáért kiállani. Ennek következtében teljes gondatlanság állott be, a fegyelem meglazúlt s a katonák magok kénye-kedvén ballagtak a szekerek és málhásállatok mellett, melyekre rárakták vala fegyvereiket is. Azt tudták, hogy csak előre kell menni, hogy elvehessék a kész győzelmi díjakat.

Ekkor egyszerre minden megváltozik. Mert hét nappal azután, hogy az utolsó veszedelmeken is, úgy látszott, túlestek, s Babylon a bennszülöttek mondása szerint, még csak tizenegy mérföldnyire volt, hírt kaptak Cunaxánál a perzsa birodalmi sereg közellétéről, mely szabad síkon

nyomúl Cyrus ellen, még pedig oly hirtelenséggel, hogy alig van idő a csapatoknak rendbeszedődniök. Ilyenformán tehát mindazon elsőségeken kivűl, melyekkel a nagykirály roppant túlhatalmánál s az ország minden segédforrása felett rendelkezésénél fogva bírt, még a támadó s meglepő elsősége is az ő részén volt. A tér egészen arra termett, hogy a túlhatalom felhasználását előmozdítsa; a csatarendek vonalai oly annyira különböztek egymástól, hogy a görög balszárny az ellenség centrumáig sem ért [79]).

Mindazáltal a nap sorsa még korántsem volt eldőlve; a hellen csapatoknak okos összeműködése még mindig kivívta volna a diadalt. De elsőben is Klearchos mulasztotta el kötelességét, hogy a vezér jól meggondolt rendeleteinek nem engedelmeskedett, aztán meg emez is botorúl cselekedett, hogy saját személyét nagy-vakmerően koczkára tette.

Klearchos a jobb szárnyon parancsolt, mely az Euphratra támaszkodott. Parancsot kapott, hogy a közép ellen nyomuljon előre, mert ott állott a nagykirály s Cyrus átlátta, hogy a középhad viszaverése eldöntené a csatát, mig valamelyik szárny legyőzésével döntetlenül maradhatna az ügy. Mindemellett Klearchos ragaszkodott a görög taktika hagyományos szabályaihoz s nem merte födözetlen hagyni az oldalát. Tehát a szembenálló szárnyra rohant, könnyű szerrel megszalasztotta és nagy sebes üzőbe vette. Ez a győzelem, a mint Cyrus előrelátta, hiába való volt. A perzsa balszárny tönkre volt ugyan verve, de vele együtt az önnön seregök jobb szárnya is el volt távozva a csatatérről s nem vehetett részt a csata eldöntésében, mig ellenben az lllenséges közép bú nélkül nyomult előre s Cyrus balszárnyát túlnyomó erejével kezdte bekeríteni. Ekkor Cyrus

maga, bár a görög vezérek kérve kérték, hogy kimélje magát (s volt is bizony okuk ezt már magokért is kivánni tőle), lovasdandárával megrohanta a középet. Támadása ellenállhatatlan volt; a testőrség szétveretett, lovasai az üldözésére elszéledtek, úgy hogy utoljára egy kisded csapattal találta magát bátyjával szemben. Most mindenről megfeledkezett. Csak az volt előtte, hogy bátyját saját kezével ölje meg. Már találta is a láncsája, de csak könnyű sebet ejtett, mig ő, szinte magára hagyva s ellenség közepett, nehéz sebben lehull lováról s ott agyon öletik. Elesett kalandkereső lovagiassága áldozatjakép s evvel dugába dőlt az egész vállalat, mely nyugatra-keletre nézve egy uj aerának kezdete akart lenni. (Szeptember elején 401; Ol. 94, 4.)

Cyrusnak 100,000 főnyi ázsiai serege szerteszét volt bomolva a csata után, de a 13,000-nyi görög győztesen állott a csatatéren, büszkén visszautasított minden alkudozást s elég erősnek érezte magát arra, hogy Cyrus barátját, Ariaeust, a ki az ázsiai katonaságot vezérelte vala, megkinálja az Achämenidák trónjával. Ariaeus jobbnak látta a nagykirály kegyelméhez folyamodni s fegyvertársait eladni az ellenségnek. Most hát önmagokra voltak szorúlva, s csak magok menthették meg magokat; a büszke diadalérzetet ott érte megösmerése azon irtózatos helyzetnek, melybe Cyrus halálával jutottak.

Az idegen szárazföldnek közepette, Babylon rengeteg, elhagyatott pusztáin, czél és tanács nélkül, minden segédeszközök hijával, szükségtől gyötörve, a járást nem tudva, körösköről tömérdek hadaktól szorongatva, álnok hitegetésektől ámítva s Tissaphernesnek alattomos fondorlata folytán megfosztva vezéreiktől is, kik, midőn vele a hazamenetel iránt egyezkedtek volna, sátrában legyilkoltattak — így állt ott

az a boldogtalan sereg, a mely oly szertelen remények közt indult vala ki idegen országba. De a szükség megedzette a görög férfiakat s kalandorokból hősöket csinált. Felocsúdtak a tompa kétségbeesés állapotjából; igazi görög módon tanakodó községgé álltak össze, hogy közülakarattal szervezzék magokat, s a körülményekhez képest cselekedjenek. A főbbek új vezéreket tettek javaslatba, a hadinép jóváhagyta őket; az ellenséggel való alkudozásnak csak a kisérlete is megtiltatott s miután így ismét visszanyerték önérzetöket, elhánytak minden fölös podgyászt, s szoros rendben bátran fölfelé vonúltak a Tigris balpartján, hogy egy járatlan s ösmeretlen felföldön keresztül a túlsó tengerpartig verekedjenek, a mely majd ismét összeköttetésbe teszi őket a hazával.

Ez a nyolczhavi hadjárat, ha nem közvetetlen jelentőségű is az államtörténetre, de igen nagy érdekkel bír nemcsak a keleti világnak, hanem a görög jellemnek megismerésére nézve is s ennélfogva a pontos leirása, melyet Xenophonnak köszönhetünk, a régi kor legbecsesebb okleveleí közé tartozik. Látunk ime egy csoport legkülönfélébb származású görögöt, minden szokott életkörből kiszakítva, idegen világrészben, bizonytalan, egyre változó s veszedelmes helyzetek hosszantartó lánczolatában, a hol az emberek természetének a maga teljes igazságában ki kellett tűnnie. Tarka mutatója ez a görög lakosságnak, kisded képe a népnek, minden ő erényeivel és hibáival, erős és gyenge oldalával, egy vándorló államközség ez, a mely honi szokás szerint tanácskozik és határoz, s egyszersmind egy szilaj, nehezen zabolázható szabadcsapat. Oly emberek ezek, a kikben a jelennek nyugtalansága teljes mértékben forrongott s elpusztította az otthonhoz való ragaszkodást, de mégis miiy

erősen csüngenek a legrégibb hagyományokon! Istenek küldötte álomjelenések és előjelek döntik el, mint a homéri táborban, a legfontosabb határozásokat; nagy szorgosan meggyujtják az áldozatokat, paeanokat zengedeznek, oltárokat emelnek a mentő isteneknek s harczjátékokat tartanak, midőn a régóhajtott tengernek megpillantása uj erőt és bátorságot önt belé jök. Nyereségvágy és kalandszomj csődítette össze a tömeget s a döntő perczben mégis becsületnek és kötelességnek eleven érzete, fenkölt bajnoki szellem s a helyes tanácsok iránti biztos tapintat tünteti ki magát. A törzsökök féltékenysége itt is észrevehető ugyan, de a közösség érzete, a nemzeti egység tudalma mégis úr marad s a tömeg elég észszel és önmegtagadással bír, hogy alárendelje magát azoknak, a kik tapasztalat, szellem és erkölcsi bátorság által a vezérségre alkalmasaknak bizonyítják magokat. És mily nevezetes dolog, hogy e kevert görög tömegben is egy athéni az, a ki tulajdonságival valamennyit fölülmulta és az egész seregnek tulajdonképi megmentőjévé lett! Az athéni Xenophon csak mint önkénytes ment el a sereggel; őt Proxenos mutatta be Cyrusnak, a kinél aztán becsületérzésből meg is maradt s a kinek nagy tehetségeit bámulta. Nem érzett ő se ösztönt se külső hivatást arra, hogy a vezérnélküli seregben kiemelkedjék; szülővárosa még mindig nem volt kedvességben a görögök előtt, a sereg jó része pedig peloponnesusiakból állt; legtöbbje Arkadiából és Achajából került ki. Mégis ő volt az, a ki, valami belső szózatnak engedelmeskedve, a magasabb, hellen öntudatot, a ki a bátorságot, bizalmat és bölcs meggondoltságot ujra felébresztette társaiban, a ki az első üdvös határozatokat létre hozta. Az athéniben volt meg csupán a míveltségnek az a felsőbbsége, mely szükséges volt arra, hogy ez önzés-

ben elvadult harczosok csoportját rendbe szedhesse s neki mint szószóló, mint vezér és mint alkudozó a legkülönfélébb helyzetekben szolgálhasson; kiváltkép az ő érdeme, hogy az ellenséges néptörzsökök és puszta havasok közt kiállott képzelhetetlen sanyaruságok daczára még 8000 görög tudott úttalan utakon végre a tengerparthoz vergődni.

Már biztosítva hitték magokat, midőn márczius elején Trapezuntnál elérték a tengert. De a legnagyobb nehézségek csak itt kezdődtek, a hol görögökkel találkoztak össze; mert a barbarok minden támadásánál veszélyesebb volt az alattomos ármányok hálója, melyet a spartai hatóságok vetettek nekik. Mihelyt ugyanis a cunaxai csatának hire futott Spartában, az volt minden gondolatjok, hogy azon bal következményeket, melyeket a Cyrussal volt összeköttetés most rájok vonhatna, valahogy elhárítsák. Tehát nemcsak hogy kitagadták magokat Cyrus vállalatában az állam részéről való minden részvételből s szorgosan keresték a nagykirály kegyét, de még a görög csapatoktól, midőn Ázsia belsejéből ismét előkerültek és spartai hatóságokkal léptek érintkezésbe, minden támogatást megvonni se pirúltak, csakhogy még látszatát is elkerüljék, mintha az egész lázadással valami közük lett volna.

Cyrusék — így hítták Xenophonnal Cyrus csapatait — Trapezuntból Byzanczba küldötték Cheirisophos hogy ott támogatást és eszközöket szerezzen a hazatérésre. Cheirisophos hosszas elmaradás után üres igéretekkel jött vissza, épen mikor a sereg Sinopéban volt. Őt választották fővezérré, miután Xenophon ezt a méltóságot nem fogadta el, előre ellátván, hogy most, midőn a spartaiak hatalomköréhez közelednek, nyilván rossz hatást szülne s a seregre is káros lenne egy athéninek megválasztása. Midőn Cheiriso-

phos rá nemsokára meghalt, épenséggel nem volt oly tekintélyes férfiu, a ki a görög sereg érdekeinek a spartai hatóságok előtt képét viselni alkalmas lett volna. Xenophon még egyszer tenni próbált a sereg javáért azzal, hogy a byzanczi harmostest, Kleandrost rá igyekezett bírni a fővezérség elfogadására. De ez nem sikerült neki s midőn a sereg nyár utója felé a Bosporus-melléki Chrysopolisba érkezett, megkezdődtek Anaxibios hitszegő fondorkodásai, a ki mint spartai hajósvezér parancsolt azokon a vizeken.

Ez az ember méltó képviselője volt az elfajult Spartának. Nem mutatott ő egy mozzanását se a hellén érzésnek, sem egy szikrányi részvétet földiei iránt, a kik mintegy csoda által a hon küszöbéig jutottak vala s most kínos keserves gyámoltalanságukban honfias érzűletre számítottak. Szivetlen önzésében csak a saját állását tekintette s csak Perzsia felé vetette szemét, hogy a satrapa kegyelmébe bejusson. Ugyanis Pharnabazus fényesebbnél fényesebb igéreteket tett neki, ha kiviszi, hogy a veszedelmes hadcsapattól megszabadúl a provinczíája; ezért is Anaxibios Byzanczba kelette át a csapatokat, melyek a magok részéről mit gondolhattak volna egyebet, mint hogy Cheirisophosnak tett igéreteit akarja végre valahára teljesíteni s őket szolgálatjába fogadja. De minden várakozásukban irgalmatlanúl megcsalódtak. Mert alig hogy európai földre tették lábukat s azt remélték, hogy már most minden bajon túlestek, midőn Anaxibios a szárazföldi oldalon a városból ujra kivezettette őket, még pedig ajándékok vagy zsold nélkül, mint amolyan csőcseléket, melyet az ember hova-hamarább le iparkodik rázni a nyakáról.

Midőn a csapatok ismét kivűl voltak, Anaxibios bezáratta mögöttük a kapukat s arra utasította őket, hogy a

környékbeli thrák falvakban élelmezzék úgy, a hogy, magokat s aztán vonuljanak tovább Chersonesus felé, a hol majd zsoldot fognak kapni. Ilyen formán a boldogtalanok ismét idegenbe voltak kitaszítva, és a tél közeledtével (október eleje volt) uj menetekre s a megélésért uj harczokra lehettek elkészülve. Ez az árulás lázasztóbb volt, semhogy békén tűrhették volna. Vad zúdulással a városnak fordúltak a csapatok; az övéik közűl, a kik a falakon belűl találtak rekedni, ki segítették nyítni a kapukat. Bosszút lihegve rontott be a sereg, a spartai parancsnokok nem mertek ellenállni s Anaxibios bizonyára martalékul esik a csapatok dühének, ha Xenophon közbe nem veti magát s valamint a vezért, úgy a város polgárait is meg nem menti. Az ő rábebeszélésének sikerűlt a csapatokat fegyelemre és észre téríteni; elibök adta, hogy igy az egész világot, a perzsát is, a görögöt is, magokra haragítják; hogy az a pillanatnyi siker, mely el nem maradna, a legnagyobb szerencsétlenség kezdete lenne. Ez okokra megjuházódván a csapatok, szépen visszaadták a már kezökben levő dús prédát s elfogadták az ajánlatát egy Koiratadas nevezetű thebaeinek, a ki egy Thrácziába intézendő hadjárat után a leggazdagabb nyereséggel kecsegtette őket, hahogy az ő vezetésére bizzák magokat, s azzal békén távoztak a városból. Anaxibios másodszor is bezáratta a kapukat mögöttük s mihelyt félelméből felocsúdott, kiadta parancsban, hogy a mely harczost még a körfalakon belül kapnának, rabúl eladassék.

A Koiratadasszal kötött egyesség csakhamar abban múlt. A csapatok a hiányos főparancsnokság s a különféle vezetők folytonos czivakodása miatt czél nélkül barangoltak a thrák földön. Sokan elszakadtak s vagy hazaszállinkóztak vagy a körüllevő helységekben telepedtek meg. Az egész

sereg végkép bomladozásnak indult, nagy megelégedésére Anaxibiosnak, a ki már most bizvást remélte, hogy Pharnabazustól teljes jutalmát veszi magaviseletének. De midőn hozzá ment, az tudta már, hogy a nauarchos hivatalos esztendeje maholnap letelik s hogy ez neki többé se nem használhat, se nem árthat. Azért esze ágában se volt, hogy szavának álljon s helyette Aristarchosszal, a ki ujonnan kinevezett helytartóul Byzanczba érkezett, kezdett kötelőzködni. Most Aristarchos vállalta fel Anaxibios szerepét; kormányzását avval kezdte meg, hogy a Byzanczban betegen visszamaradt, számszerint 400 Cyrusékat, kiket elődje Kleandros ott ápoltatott, a piaczon rabszolgákúl eladatta.

Anaxibios pedig mindenképen csak azon volt, hogy a szószegő satrapán bosszút álljon; meg akarta neki mutatni, hogy hivatalos hatalom nélkül is talál módot hitetlenségek megtorlására. Összeszövetkezik tehát Xenophonnal, ráveszi, hogy térjen vissza a sereghez, melyet Byzancznál odahagyott vala s vigye át Perinthosból Ázsiába, s ott a satrapa ellen nyilt hadat indítson. Xenophon rááll az ajánlataira. Még egyszer régi vezérök köré gyülekeznek a harczosok s alatta szerencsés zsákmánylásokkal kecsegtetik magokat a Propontis dús partvidékein. A kalandos menet ismét nyugatról keletnek tart, de Aristarchos, a satrapa uj barátja, a Bosporuson való átkelést lehetetlenné teszi s Xenophonnak nincs mit tennie egyebet, mint az ujonnan maga köré gyüjtött csapatokkal Seuthes thrák fejedelem szolgálatjába állani, hogy annak némely törzsököt, melyek örökös birodalmától elszakadtak vala, alája vetni segítsen. [80])

Igy dűlt dugába Anaxibios terve, mely személyes boszszú kielégítése végett Perzsiát Spartával háborúba akarta keverni. Pharnabazus jobban óva látta biztosságát spartai

parancsnokok által, mint valaha, és az egész esemény, mely a Sparta és Perzsia közt fennállott jó egyetértést oly komolyan fenyegette volt: a Cyrus lázadása s a helléneknek abban való részvétele, — az ephorusok ravasz politikája következtében, úgy látszott, hogy további veszedelmek s a görög ügyekre tartósabb befolyás nélkül vonúlt el.

És mégis csalatkoztak a spartaiak; méltatlan és gyáva békepolitikájok utóljára se használt nekik. Mert Cyrus vesztével ismét fölülkerekedett Tissaphernes. Intésével ő nyujtott a nagy királynak módot, hogy még idejekorán felkészűlődhessék; ő volt az, a ki a csüggedt Artaxerxest még utolsó órában elszánt ellenállásra bátorította s az egyetlenegy valamennyi hadvezér közűl, a ki a görögök támadásával szemben helyt állott; ő tett a csata után is legtöbbet a nagy király érdekeiért. A Cyrussal volt viszálkodásakor cserben hagyott hű szolgáját meg kellett a királynak jutalmazni; őt kellett az egyetlen egy embernek tartania, a ki alkalmas, hogy a tengermelléki tartományokban ujból rendet tegyen; el is küldte teljes hatalommal Kisázsiába s a maga régi satrapiáján kivűl még a Cyrus parancsa alatt állt terűletet is átadta néki.

Evvel uj korszaka kezdődött a kisázsiai viszonyoknak. Az ázsiai görögök, kiket Cyrus elkényeztetett volt, most a Tissaphernes vasvesszeje alá kerűltek, a ki nemcsak, hogy általában nem helyeselte a hellének dédelgetését s községi szabadságuk kimélését, hanem a tengeri városoknak személyes ellensége is volt s rajtok bosszút akart állani, a miért Cyrus iránti hajlandóságból ő ellene fogtak vala pártot. Tehát az ő személyes indulatai egyeztek avval a kapott megbizással, hogy a joniai partvidék zavaros állapotainak

végét vesse s a nagy király feltétlen uraságát ujra helyre állítsa.

Ilyenképen csudálatos módon megújultak a régi történetek. Valamint elsőben is a lydiai királyok nyomakodtak előre a parti helyek leigázására, azután Harpagus, a nagy Cyrus vezére és harmad izben Artaphernes seregei Darius király idején, úgy most Tissaphernes nyomúlt a partvidék felé s megkezdte Cymae ostromát, hogy a városokat egymásután a perzsa birodalom provinciális városaivá tegye. S a mint annakelőtte történt ilyes esetekben, úgy e miatt most is összeakadás támadt a görög államokkal. A remegő parti városok, mint Cyrus és Darius korában, Spartába küldöttek, hogy attól az államtól, a ki, ha valaha, hát most rendelkezett az anyaország minden segédeszközével, a barbarok seregei és Tissaphernes bosszúvágya ellen oltalmat kérjenek.

Hogy pedig ezt a segítségkérést nem utasították vissza egyenesen, mint a hogy korábbi alkalmakkor történt, annak abban rejlett fő oka, hogy, a mint jól érezték, Perzsiával a barátságos viszonyokat úgy se lehetne fentartani, ha engedekénységben és hunyászkodásban még tovább menmének is, mint már eddigelé mentek. A Cyrusnak nyujtott támogatást eltagadni nem lehetett; Susában a trónkövetelő régi barátjait a birodalom ellenségeinek tekintették és a mint Tissaphernes abban járt, hogy a görög városok szinszabadságának véget vessen, úgy az is köztudomásu szándéka volt, hogy azt a szinbékét, a mely Perzsia és Sparta közt még fennállott, megszegje.

E körülmények közt nem sok politikai belátás és eltökéltség kellett hozzá, hogy előbb megkezdjék a háborút, mintsem a görög városok visszaesnének a perzsa járom alá,

s a tengerentúli városok kárba vesznének a spartaiakra nézve. Háborút sürgetett az az egész párt is, a melynek a Perzsiával kötött utolsó, pironságos békefrigy szálka volt szemében s a mely kapva kapott az alkalmon, hogy ama szerződéseket elvethesse s a gyalázatot lemoshassa. De a spartaiak még most is csak nagy nehezen birták volna magokat a háborúra elszánni, ha a legujabb események belepillantást nem engedtek volna a perzsa birodalom belső alkotmányába, a mi által a perzsákkal való netaláni összeütközés aggodalma nagyot csökkent.

Mindeddig Perzsiától, mint támadó államtól, nem féltek ugyan többé, de mégis belsejében hozzáférhetetlennek és segédforrásokban kimeríthetetlennek tartották. Ugyde, mikép számíthatott volna tiszteletre egy oly állam, mely egy országa kellősközepén rekedt görög hadcsapatot nem volt képes lebírni! Hisz Tissaphernes a vezérek legyilkolásával maga a legtöbbet mondó tanúbizonyságát adta annak, hogy egy jóvezetésü görög serget legyőzhetetlennek tartott, de még a vezérnélkűlit se merte tulnyomó hatalmával is se a táborban megtámadni, se a hegységbe üldözni! Hisz még a megfogyatkozott s lazult fegyelemmel hazatérő csapatok is oly rémületbe tudták ejteni a hatalmas Pharnabazust, hogy mindaddig meg nem nyugodott, mig szerencsésen túl nem voltak a Bosporuson! A perzsa birodalom kolossza tehát a nagyság nimbusát, mely eddig még is csak körüllebegte vala, egyszerre elvesztette, s azért el is határozták, hogy az ázsiai városok segedelemkérését ezúttal nem utasítják vissza. Sparta azt hitte, hogy ismét bizvást hellen politikát kezdhet s már csak a görögöknél volt tekintélye kedveért sem akarta elszalasztani a kedvező alkalmat, mely a hellenek hadrahivására kinál-

kozott. Egyszersmind biztos kilátás volt arra, hogy a háborút csekély áldozattal viselhetik; azt is megtanulták, hogy mikép táplálja a katonát a háború; de még a kincstár gyarapodását is remélhették és ama pénzekért, melyeket egykor Cyrus osztogatott volt, most magok akartak elmenni.

Az első lépés, melyet a spartaiak tettek, abban állott, hogy Tissaphernest, épen mint másfélszázaddal azelőtt Cyrus királyt, felszólították, hogy a városok ostromlását hagyja abba, s midőn a felszólítás sikertelen maradt, Thibron vezetése alatt egy sereget küldöttek át, mely 1000 lacedaemoni ujpolgárból, 3000 peloponnesusiból s 300 attikai lovasból állott. Hellen sereg volt ez; nemzetinek fogták fel a háborút, melyre Sparta a nélkül hítta be a contingenseket, hogy előbb szabályszerű szövetségi határozatot hozatott volna.

Az erősítésekre nézve, melyeket magában Ázsiában reméltek kaphatni, az Ephesusnál történt partraszállás után mihamar csalatkoztak. Az egyes községek oly pulyaságot s harcziatlanságot mutattak, hogy tőlök semmit se lehetett remélni. De meg az a fegyelmetlen mód, a mint a lacedaemoniak viselték magukat, se volt arra való, hogy a szabadítóseregnek hajlandóságot és támogatást szerezzen. Thibronnak tehát más segítség után kellett látni. De kedvezőbb alkalmat hadiereje növelésére keresve se találhatott volna, mint a melyet a »tizezrek« maradéka nyujtott. A vitéz csapatok két téli hónapon keresztül verekedtek Seuthes szolgálatában, de minden siker daczára itt is csak keserű méltatlanságot kellett szenvedniök. A királyi kincstartó elhúzott a megigért zsoldjokból, a csapatok zúgtak, Xenophonnak kínos, sőt szerfelett veszedelmes helyzete volt Seuthes közt és köztök. Ekkor érkezett egész várat-

lanul Thibron felszólítása, melyet kész örömmel fogadtak. Xenophon ismét Ázsiába vezette a csapatokat s Pergamosnál kezére adta őket Sparta hadvezérének.

Mint valamely zivataros felhő száguldozott a nyughatatlan hadcsapat ide s tova a Hellespontus és Bosporus partjain, aggodalmas szemmel kisérve a perzsáktól; végre mégis betört az országukba s Tissaphernes megint maga előtt látta azokat a gyűlölt férfiakat, a kikről a Cunaxai nap után szentül hitte, hogy a karduchok kardja alatt s Armenia havasain menthetetlenül tönkre kell menniök.

Keserves haraggal keresték a harczot régi ellenségökkel s csakhamar emelték a spartai fegyverek tekintélyét. A városoknak egész sora a szabadító sereghez állt, névszerint Pergamum s a környékebeli városok, melyekben Demaratus király utódai uralkodtak, továbbá Gambreion, Myrina s egyéb aeoli városok, hol Gongylos nemzetsége országolt, Eretria polgáráé, a ki a marathoni csata idején szülővárosát eladta volt a perzsáknak. Menekültek gyarmatai voltak ezek, a birodalom nyugati szélére ennek oltalma végett telepítve, melyek azonban most egészen nemzeti érzelmöket követték s Xenophont előzékeny vendégszeretettel fogadták. De egészben véve csekély lett az eredmény, mert Thibron nem volt embere a feladatának.

Utódja Derkyllidas volt, egy Lysander iskolájabeli férfiu, a kire ravaszságáért ragadt a Sisyphus név. Ő már erősebben fogta a dolgot (399 nyár utóján), a mennyiben a Pharnabazus és Tissaphernes közt uralkodott feszültséget s a perzsa birodalomnak általános állapotait felhasználta, mely akkoriban elannyira bomladozásnak volt indulva, hogy az egyes birodalmi tisztviselők háborút viseltek, egyességet kötöttek, mitse törődvén a nagykirálylyal. Derkyllidas

tehát ravasz alkuval rávette Tissaphernest, hogy maradjon addig veszteg, mig ő a felső tartományok satrapáját támadja meg, s azután, födözve levén a háta, teljes erejével betört Aeolisba, mely Pharnabazus satrapiájához tartozott, sok nagy várost elfoglalt a sűrü népességű tartományban, kézrekerítette az ott élérevert kincseket s végre a megszorult satrapával fegyvernyugvást kötött (ol. 95, 2; 399) [81]).

Mig a lacedaemoniak szinte kelletlenül a perzsákkal keveredtek háborúba, egyidejüleg egy más háborút is kellett viselniök, melynek saját félszigetjök volt a színhelye. Mert ha hegemoniájukat valósítani akarták s a külfölddel szemben egyedüli nagyhatalomkép akarták magokat viselni, akkor hisz mindenekelőtt a magok házán kellett úrnak lenniök s a Peloponnesusban semminemű ellenkedést szivelniök nem volt szabad.

A régi peloponnesusi államrendszer azonban már a Nikiasbéke óta szétváladozott s nemcsak az engesztelhetetlen Argos s a fenhéjázó, folyton elégületlen Korinthus igyekeztek Spartát az állásából kiszorítani, hanem Elis is az ellenszegülők közé állott.

Elis Spartához egész sajátságos viszonyban állt. A két állam közötti szoros kapcsolat volt Peloponnesusban az összes rendnek egyik alapköve. Bármily jelentéktelen volt is ez a kisded tartomány politikai hatalom dolgában, mindamellett Olympia miatt aránytalan jelentőséggel bírt s a szent jog ügyeiben az elisi hatóságoknak az egész félszigeten elismert tekintélyök volt. Elissel tehát Sparta mindenkor különös kegygyel és csinján bánt; tartományát tetemesen kiterjesztette s szerencsés jólétét megóvta. Jobb szövetséges tarto-

mányt már kívánni sem lehetett a spartaiaknak a várostalan, békeszerető, politikát nem űző Elisnél, melynek lakosságát nagy földbirtokosok, papok, parasztok és halászok tették.

Ezek a viszonyok azóta, hogy a Peneuson főváros épült, megváltoztak. Evvel politikai élet ébredezett s függetlenségi szellem, mely kikötött Sparta túlhatalmával. Nem volt már kedvök arra, hogy év év után Sparta fegyverhordozója legyenek, kiváltképen pedig a külföldi hadjáratoktól nagyon idegenkedtek. Ehhez járult a Lepreum miatti viszálkodás; ennek oly fordulatot adtak a spartaiak, mely az elisieknek épen nem lehetett inyökre, mivelhogy nemcsak hogy megerősítették a lepreumbeliek adómentességét, hanem még a városukba lacedaemoni őrséget is vetettek, a mely folyton fenyegette Elis határait. Ez által az ellenséges feszültség kitörésre került; a demokratiai párt kerekedett fölül; az lett belőle, hogy hozzácsatlakoztak az argivi különszövetséghez, továbbá frigyre léptek Athénnel, Argossal és Mantineával.

Az elisiek azonban a rendelkezésökre álló különös eszközöket is felhasználták, hogy Spartával éreztessék elkeseredettségöket. Nemcsak hogy magában Olympiában egy feliratos emlékét állítottak föl a Sparta ellenére alkotott szövetségöknek, hanem kíméletlen szigorúsággal léptek is fel, midőn Sparta egy olympiai fegyvernyugvás idején hadinépet vonúltatott Lepreum területére, s őt 2000 minányi birságra ítélték. Evvel Lepreum visszaadását akarták kierőszakolni. Midőn azonban sem ez be nem következett, sem a pénzbirságot le nem fizették, Spartát a peloponnesusi háború tizenkettedik évében a nemzeti ünnepben való részvételből kirekesztették, a különszövetségből való kiléptök

után is megmaradtak Sparta iránt e makacs állásukban, egy előkelő spartait, a ki a tilalom daczára részt vett a játékokban, megkorbácsoltattak, Agis királyt, a ki Athénen nyert diadalmaért áldozni akart Olympiában, visszautasították, otthon egy tisztán demokratiai alkotmányt dolgoztak ki, hajóhadat alkottak s még Lysander győzelmei után is bátran támogatták az attikai demokratákat. A néppárt feje s az állam derék vezetője Thrasydaios volt [82]).

Ilyen ellenszegülést nem tűrhettek sokáig a spartaiak. Mihelyt hát Athén felől szabad kezök volt, elhatározták, hogy teljes erélylyel rendezik a peloponnesusi viszonyokat, ezek alaptörvényét, a feltétlen hadrakelést ismét erőre emelik s a nyakaskodó szövetségeseket meglakoltatják. Az elisieken akartak példát mutatni, hogy a többi államok elrettenjenek hasonló kisérletektől, arra pedig alkalmasabb időt nem választhattak volna, mivelhogy a háborús évek következtében minden állam ki volt merülve. De meg az elisiek nagyon is mereven s egyoldalúlag űzték az ő külön érdekeiket, semhogy a többi peloponnesusiaktól részvétre s támogatásra számíthattak volna. Végtére pedig magában Elisben se voltak a spartaiak oly párthivek nélkül, a kik a demokrata kormány alatt befolyásukat vesztették s ennélfogva a régibb állapotok visszahozatalát óhajtották.

Sparta avval a követeléssel állt elő, hogy az elisiek azon hadjáratokra, melyek alól törvényellenesen kivonták magokat, utólag fizessék be a hadiköltséget és hogy azokat a szomszéd városokat, melyeket perioikok gyanánt magok alá hajtottak, ebből az alattvalói viszonyból szabadon ereszszék. Hogy ezek a követelések mily terjedelemben tétettek, nem tudni; alkalmasint készakarva nem határozták meg közelebbről, hogy a viszonyokhoz képest vagy többre vagy

kevesebbre lehessen őket szabni. Egyelőre csak azon voltak, hogy jogukat érvényesítsék az egyes államok belügyeibe való beavatkozásra; erre pedig jobb ürügyet nem találhattak, mint hogy hellén községek szabadságát vették jogtalan hatalmaskodás ellenében oltalmukba. Evvel a politikával léptek volt a peloponnesusi háborúba s miután az athéniek nagy-államát tönkretették, már most azon voltak, hogy a középállamokat is, melyek kisebb szomszéd helyek bekebelezésével erősödtek vala, hasonló módon meggyengítsék s megalázzák. Elissel azonban, úgy hitték, hogy minden hosszas teketória nélkül kell elbánni, mert az csak Sparta kegyelméből nyerte a territoriumát.

Az elisieknek eszök ágában sem volt engedni; sőt daczos bátorsággal azt vetették, hogy a spartaiak vannak legkevesebbé arra hivatva, hogy a hóditásnál és elévült birtoklásnál fogva hozzájok tartozó városokat tőlök elitéljék, holott Sparta mindenütt kiméletlen fegyverhatalmával érvényesítgette az erősebbnek jogát.

Megkezdődött a háború s az első események csak arra szolgálhattak, hogy növeljék az elisiek bátorságát, mert midőn Agis király 401 tavaszán Achaja felől a Larisuson át benyomúlt, kilátszott, hogy a lacedaemoniaknak magoknak mennyire kedvök ellen volt az egész vállalat. Vallásos tünelődéssel tették lábukat Elis szentelt földére s hogy aztán földrengés támadt, ebben további bűntettektől óvó istenek jelére ismertek. A sereg visszafordult s az elisiek már most még jobban azon buzgólkodtak, hogy a spartaiak iránt ellenséges indulatú valamennyi államot közös fegyverkezésre egyesítsenek. Azonban még nagyon nyomott volt a hangulat; csupán csak az elisiekkel egy vérű aetolok engedtek a hivásnak, míg a thebaeiek s korinthusiak passiv

ellenállást foglaltak Sparta iránt s a hadrakelést tagadták meg, midőn még azon év nyarán egy második hadjáratra a contingensek beparancsoltattak.

Ezúttal Agis elszántabban ment előre. A messeni határ felől Triphylián át az Alpheus vidékére nyomúlt. Mindenfelé hozzáálltak a helységek, úgy hogy fel kell tennünk, hogy az elisiek őket kemény járom alatt tartották, és habár Olympiában hatalmas ellenállásra talált, mégis kivitte, hogy akadálytalanúl áldozhatott Zeus főoltárán, és Sparta tekintélyét a nemzeti szenthelyen visszavívta. Mohó éhhel özönlötték el eztán a csapatok a sík tartományt, mert egész Hellasban nem volt oly vidék, a mely ritka termékenységü s gondos mívelésü létére oly szakadatlan békének örvendett volna. Ez már réges-régen felköltötte a szomszédok irigységét s azért legkivált az arkadok és achivok voltak, a kik kapva-kaptak az alkalmon, hogy mint valami tömött tárházból, mindenfélével bőven ellássák magokat. A Peneuson fekvő Elisnek külső városait is kifosztogatták; de a várost magát rossz védelmi eszközei mellett sem támadták meg, alkalmasint mert a csapatok szinejava ott volt elszánt ellenállásra készen s Agis király abban volt, hogy véres harczok nélkül biztosabban czélját éri. Mert míg a vidéket s Cyllene kikötőt megsarczoltatta, magában Elisben felkelt az ő javára a gazdag földbirtokosok pártja, a kik legsúlyosabban szenvedtek vala, élökön Xenias. Czéljok volt Thrasydaios népvezért eltenni láb alól s ezzel erejétől fosztani meg az ellenpártot. De a zavarban mást találtak helyette megölni s a holtnak vélt ujra a nép közt termett, a mely egy szívvel-lélekkel körüle sereglett s a lakoniai pártot kiverte. Igy vettek erőt a belső ellenségen, míg a haza ellensége a kapuk előtt állt s Agisnak másodízben is szét

kellett oszlatni seregét, a nélkül, hogy az elisiek daczát megtörte volna. [83])

Ezúttal azonban őrséget hagyott vissza az Alpheusnál, hogy az elisieket innen lassankint kifáraszsza, úgy a mint Attikában Deceliából tették. A menekült pártosok, a kik a spartai táborban voltak, megtették a magokét, hogy ezt a hadviselést minél kártékonyabbá tegyék s a rá következő nyáron csakugyan ki volt merülve az elisiek ellenálló ereje.

Thrasydaios alkudozni kezdett. Elisnek nemcsak abba kellett belenyugodnia, hogy Lepreumhoz formált minden igényéről lemondjon, hanem hogy egész Triphyliát is feladja. Az Alpheus éjszaki partján Letrinit, Marganeaet, Amphidolit is ki kellett adni, a régi Pisatishez tartozott megannyi kis helységeket; Phia révparti vár, mely csak minapában épült egy kinyuló félszigeten (Katakoló-n) lerontatott, Cyllene kikötővárosa szintén elveszett. Végre az elisieknek még azon felföld birtokáról is le kellett mondaniok, mely a főváros mögött Arkadiának huzódik, az Akroriáról s ennek főhelyéről, Lasium hegyi városról, melyhez az arkadok tartották közöket. Legtovább alkudoztak Epium iránt, mely az Alpheus völgyén uralkodó triphyliai hegyi város volt. Erre az elisiek különös igényt tartottak, mert úgy vásárolták meg a függetlenségét. De a spartaiak ezt az igényt is gúnyolódva visszautasították, azt mondván, hogy egyre megy, akár erőhatalommal, akár alku útján fosztja meg az ember szabadságától a gyengébbet.

Ekkép az elisi állam végkép elpusztult, tönkrement; zsenge tengeri hatalma semmivé lett, arsenálja s hadi hajói kárba vesztek, a főváros körfalát le kellett rombolnia. A tengerparttól el volt vágva, az oltalmazó szorosoktól, a fel-

földtől s több mint fele területétől megfosztották. Egy határ falusi községet kellett már most maga mellett, mint egy rangú szomszéd államokat, elismernie; csak hogy az olympiai szentség felügyeletét is el nem vették tőle, és az uj életre költ Pisatis helységei kaptak is a jó alkalmon, hogy ez iránt ősrégi igényeiket megujítsák. Azonban most tűnt ki, mily bölcsen cselekedtek vala az elisiek, hogy Olympia közelében semmiféle nevezetes helyet nem tűrtek. Valami parasztközségre csak nem ruházhatták a lacedaemoniak ama tiszteletes jogot, hogy a szent ünnepek ő miattok veszni ne térjenek. Tehát beérték avval, hogy Olympia körűl minden odavivő utat mind a tenger mind a száraz felől biztosítottak magoknak, egyébiránt pedig a szentség kezelését meghagyták a réginek.[84])

Igy végződek az elisi hadjáratok. Bármily kicsiny volt is a terület, a melyen mozogtak, s bármily csekélyek a helységek, melyeknek függetlensége szóban forgott, a küzdelem még se volt kis fontosságú. Spartának sikerült az úgynevezett szabadító politikájával egy évek óta makacskodó ellenséges hatalmat tehetetlen kis állammá tenni; az Alpheus melléki községekkel már most oly kényére bánt, mint déli Arkadia kerületeivel; hatalmában voltak a nyugati part kikötői. A többi ellenséges államokat a rettentő itélet, mely Elisre zúdult, megjuhászította; az athénieknek segíteni kellett romba dönteni azt az államot, mely nekik balsorsukban részvétet s támogatást nyujtott vala. Mi gátolta volna még Spartát erőszakos politikája folytatásában s a görög államok leigázásában!

Elsőben is ujon nyert hatalmi állását a nyugati tengeren arra használta, hogy Cephalleniából valamint Naupactusból is kikergette az athéniektől odatelepített messe-

nieket, de sőt gyülöletével még Siciliába is követte őket, a hol Dionysiusnál menedéket találtak. Másfelől ujra megvetette lábát az oetahegyi fegyverhelyén, a trachisi Herakleában. Az ott kitört zavargások épen kapóra jöttek neki, hogy egy Herippidas nevü hadi helytartót küldjön oda, a ki aztán a polgárokkal a legkegyetlenebbül bánt, az oetai lakosság egyrészét kiűzte s önkényesnél önkényesebb rendszabályai által az éjszaki államokat, nevezetesen Thebaet rettegésbe ejtette. [85])

Agis király a hadjáratról hazajövet Heraeában megbetegedett s nemsokára meg is halt Spartában. Betegágyán sok tanú előtt fiát, Leotychidest ismerte el utódjául, de alig volt vége a temetésnek, midőn a trónöröklés jogszerűségének kérdése egész Spartát oly izgalomba hozta, a minőre a két királyi ház történetében még nem volt példa.

Az apának nyilvános elismerése bizonyára minden kétséget eloszlatott volna s a Proklidák uralkodó rendje szokott egymásutánban vivődik tovább, ha Lysander az itt fenforgó különös körülményeket fel nem használja a maga politikai czéljainak előmozditására. Mióta az a hatalom, melylyel egész Görögországot átszorítva tartotta, egyszerre elolvadt a keze közt, sötét haraggal elvonúlt a világtól. Látta, hogy mellőzték, ügyet se vetettek rá; pártfogója, a kinek köszönhette voltakép minden sikerét, Cyrus, elesett, pártja szétforgácsolódott. De azért még sem adott fel becsvágya tervein s reményei kiváltkép Agesilaushoz, Agis öcscséhez való viszonyára támaszkodtak, azért is már régóta leste-várta a király halálát.

Agesilaus Archidamus királynak második házasságából származott, melyet ez már éltesebb korában kötött Eupoliával, egy vagyonos örökösleánynyal, a ki alakjánál

fogva oly kevéssé látszott fejedelmi rangra hivatottnak, hogy közvélemény szerint ezt a házasságot csak vagyoni tekintetek kötötték s az ephorusok rosszallották is a király választását, minthogy ily nő nem szülhet királyokat. S valójában az e házasságból lett fiú igazolta is a föltevést. Agesilaus, mint anyja, kis termetű volt s még sántított is a féllábára. De ebben a testben ritka tehetségekkel megáldott szellem élt, oly akaraterő, mely semmi fáradságtól nem irtózott, csakhogy a veleszületett hiányokat szakadatlan gyakorlatokkal eltűntesse, eleven, vidor lélek, elmésség és szesszenő kedv, emberekkel való ügyes bánásmód, és, bármily szerényen viselte is magát, volt benne valami az apja királyi szelleméből s már ifjuságától fogva tüzes becsületérzés vezette.

Erre a fiúra vetette szemét Lysander. Minthogy Archidamusnak méhbenhagyott fia volt s ennélfogva épen úgy neveltetett, mint más polgárfi, Lysander őt minden feltűnés nélkül magához vonhatta, annál is inkább, mert ő maga rokonságban állt a Heraklidák házával. Abba a szoros viszonyba lépett vele, a mely Sparta férfiait s ifjait ketten-ketten egyesítette, olyformán, hogy a férfiú egy kedvére való fiatal spartait szemelt ki magának, hogy személyes társalkodása által derék polgárrá nevelje s a nyilvános életnek valódi szellemét beléoltsa. Így állt Lysander atyai barátkép (eispnelas) a serdülő Agesilaus mellett; azon volt, hogy lángra gyújtsa benne a becsvágy szikráját s oly férfiúvá képezze, a ki neki saját tervei kivitelében hasznára lehessen. Mert annak a királyfinak, a ki érezte, hogy fejedelemnek termett, de kit a fennálló örökösödési törvények kirekesztettek az uralkodásból, bizton számíthatott készsé-

ges szolgálatára, ha majd ő Sparta királyi családjai házi törvényeinek felforgatását fogná munkába venni.

Még kedvezőbbekké tette a viszonyokat az, hogy a herczegnek, a ki egyedűl állt útjában Agiselausnak, nem volt a trónhoz való joga kétségtelen. Ugyanis azt rebesgették Spartában, hogy Timaia királynét Alcibiades elcsábította volna s hogy Leotychides nem is az Agis király fia. Nem átallták ezt a körűlményt a becsvágy czéljaira kiméletlenűl kiaknázni. Azt állították, hogy az apa elismerését csak Leotychides könyörgése s könyei csikarták ki s Lysander mind csak azon mesterkedett, hogy minden kétségeskedő meggondoláson erőt vegyen, a mi visszadöbbentené Agesilaust, hogy királyi sógorasszonyának jó hirét nyilvánosan meg ne támadja s kis öcscsét minden tisztségétől s javaitól meg ne foszsza. Lysander semmiben sem válogatott, a mi a királyi házak viszonyait megzavarni segített; mert minden szerencsésen végrehajtott újítás későbbi reformoknak egyengette útját. Agesilaus föllépett, mint trónkövetelő s először történt, hogy Spartában a királyok örökösödési rendjét nyilvános népgyűlésen tárgyalták.

A pártok mereven álltak egymással szemben. Mindazok, a kik Lysander fondorkodásaitól tartottak, Agesilaus ellen voltak, a kit Lysander akaratnélküli hivének tekintettek; kiváltkép Pausanias király, Lysander régi ellene, a ki a trón beszennyezését elhárítani s hivatalbeli társának végrendeleti nyilatkozatát tiszteletben tartatni igyekezett. A papi párt is, élén a hatalmas Diopeithes, Leotychides, mint a jogszerűség ügye mellett, fogott; a trónkövetelőnek testi hibásságát használta fel s egy orakulumot kerített elő, a melyben a lacedämoniaknak mindenféle baj és veszedelem volt jósolva, ha valamikor sánta király jutna nálok

uralkodásra. Az eldöntéssel még haboztak; legalább csak addig akartak várni, míg Delphiből a jóslat mivolta felől nyilatkozat érkezik. De Lysander tartott minden halogatástól, mivel a hangulat most kedvező volt. Szerencsés lélekjelenléttel igazinak és irányadónak ismerte el az orakulumot, mely annyira megijesztette pártfeleit; csakhogy helyesen kell ám érteni. Mert a »sánta« királyság a fattyukirályság; ettől óv az isten. Azt mondják, ez a fordúlat döntötte el a kérdést. A fiatalság nagyobbára Agesilaus pártján volt; sokan egyszer már oly királyt kivántak, a ki velök pajtáskodott; egy jobb kort reméltek tőle, az országot zaklató sokféle bajok elhárítását; elég azon, Agesilaus népválasztással királylyá lett (399 nyarán; Ol. 95, 2), s Lysander hosszas mellőztetés s tehetetlenség után valahára megint egyszer véghezvitte az akaratját. A merev hagyomány, melyet a királyi párt védett, meg volt törve s az ő növendéke nemcsak mint egyrangú, hanem mint érdemesebbik, úgy választatott meg.

Az új király becsületére vált a mesterének. Eltanúlta tőle azt az életbölcseséget, mely a mellékeseket hagyja, hogy a fődolgokat elérhesse. A királyság fényes méltóság volt, megfelelő hatalom nélkül. Azon igyekezett, hogy új jelentőséget szerezzen neki; de becsvágyát rejtegette, került minden összeütközést; nyájasabb volt a néphez, engedékenyebb az ephorusok iránt, közönyösebb a külső tiszteletadás dolgában, mint akármelyik elődje. Minthogy nem egy herczeg kivételes állásában lett úrrá, tudott bánni az emberekkel; egyike volt ő a Heraklidák trónján ama keveseknek, a kik, mielőtt uralkodásra jutottak volna, megtanultak engedelmeskedni. Ravaszságból szerény és alázatos volt; mint Lysander, ő se válogatott az eszközben, csakhogy minden

rend és rang közt barátokat szerezzen; mint amaz, ő is személyes hívek által igyekezett óvást és zajtalanúl terjeszteni a hatalmát, hogy azután a maga hatalmával az államét is emelje. [86])

Külsőképen Sparta soha sem volt hatalmasabb, mint az ő trónralépte idején. A görög világnak első szárazföldi és tengeri hatalma volt; a félszigeten minden ellenállás meg volt törve; az Isthmuson túl Herakleában új fegyverhelyet szerzett a szárazföld megfékezésére s Thessaliában a pheraei Lykophron tyrannust ellenségei támadásai ellenében megoltalmazta. Őrségei szét voltak osztva Megarában, Aeginában, Tanagrában s a szigeteken; a tengeren túl, Aeolisban s Joniában spartai csapatok diadalmasan táboroztak a satrapák ellen; Thrácziában Derkyllidas, mint Miltiades és Pericles tettek volt, elfalazta a görög félszigetet, hogy az ottani városokat Sparta oltalmába helyezhesse; az ő hajóhada volt úr a nyugati tengeren és Syracusaenek új kényura, Dionysius, Sparta segítségével védelmezte magát külső s belső ellenségei ellen.

Annál aggodalmasabb képet mutatott az állam belseje. A rendek elkeseredése egymás iránt évről-évre nagyobbodott; az állam ellenséges seregek kettős táborához hasonlított, melyek közül az egyik csak leste az alkalmat, hogy a másikat megsemmisítse. Az új királyválasztás növelte az izgatottságot; már abban a hagyománynyal való szakítás kisérletét látták. Lysander fondorkodásai még jobban nyugtalanították a kedélyeket; mert már nem volt titok, hogy gyökeres újításokon jártatja az eszét. Mindenütt tántorgattak a régin; új életnézetek hatottak a lakosság közé. Ily általános mozgalom mellett, hogy-mikép maradhatott volna veszteg az alrend? Hogy ne jött volna arra a gondolatra,

hogy itt az idő leráznia a rája nehezedő elviselhetetlen igát ?

Mélységes bosszú forrongott pedig a lakosság mind ama részeiben, melyek az uralkodó házak szűk körén kivül állottak. Haragudtak ama spartaiak, a kiknek családjai elszegényedés folytán teljes polgárjogukat elvesztették; a falusiak vagy perioikok, a kik a sereg java részét tették s szolgálataiknak semmi jutalmát se látták, a kiknek az elisiek helységeit föl kellett szabadítaniok s ők magok az alattvalóság állapotjában sínlődtek s végre a heloták, a kik évszázak óta fogcsikorgatva hordozták a súlyos igát, de most keservesebben, mint valaha, mert az államnak külföldi vállalataiban sokkal inkább elő voltak véve, a tett szolgálatok után pedig vissza kellett térniök a régi rabszolgaságba.

Így a szabad s nemszabad lakosság nagy tömege egy dühtől volt eltelve s oly párttá növekedett, mely el volt szánva, hogy az igazságtalanságba merült egész államrendszernek véget vet s a kiváltságos családok uralmát megbuktatja.

Kinadon, egy fiatal spartai, a ki szintén az elszegényedett polgári családok közé tartozott, nagy tehetségű s tüzes becsületérzéstől áthatott férfiú, állott a felforgatópárt élére. Ő rá deréksége miatt nem egyszer fontos állami ügyeket biztak a hatóságok, de se tisztségben, se valami nyereségben soha nem részesítették. Ő szervezte a tömeget támadásra, ő mutatott utat-módot egy hadierő létrehozására; úgy volt, hogy a föld népének kezében levő minden vasnemű fegyverré legyen. Ő személyesen ösztönözte részvételre a még tétovázókat; egyet-egyet különfogott a piacz szélén s azt kérdezte, ugyan mennyire becsüli a teljesjogu polgárok

számát s mennyire a nemegyenlőkét, a perioikokét s a helótákét; s ha aztán azt felelték neki, hogy a királyokon, véneken s ephorusokon kivül vagy negyven spartai lehet ott s négyezernél több jogokkal nem biró lacedaemoni: akkor így szólott: »No hát ezek mind szövetségeseid, ama kevesen pedig ellenségeid. Méltányos-e s elszenvedhető-e, hogy ama kevés uralkodjék? Van-e ketség benne, kié lesz a diadal, ha majd a döntő nap elérkezik?«

Így készítette elő a támadást, mely az úrirend megsemmisítését vette czélba. A győzelem bizonyossága meggondolatlanná tette, míg a hatóságok csak annál vigyázóbbak voltak, minél csekélyebb volt igazi hatalmuk; kémeiktől ezúttal is elég korán értesültek, hogy a fölkelésnek elejét vehessék.

Kinadont magában Spartában elfogatni nem volt bátorságuk. Tehát egy színleg nagyon fontos megbizással a Messenia-Elis határán fekvő Aulonba küldötték, útközben elfogatták s kínpadon kivallatták vele a czimboráit. Miután ezeket kézre kerítették s a zendülés kitörését is megakadályoztatták, Kinadon foglyúl haza hozatott; nyaka s kezei vasban, korbácsütések s egyéb kínzások közt hordoztatott végig társaival együtt a város utczáin s kivégeztetett. E büntető itéletre a nép újonnan tompa közönyösségébe süllyedt vissza s az olygarchia meg volt mentve. [87])

Szerencse volt, hogy erre nyomban oly események következtek be, melyek a figyelmet eltérítették a belügyektől. A kisázsiai háborút csak fegyvernyugvás szakította félbe (179. l.), s ezt az időt Pharnabazus nagy-hathatósan arra használta fel, hogy Tissaphernes tekintélyét megingassa s a viszonyoknak egészen új fordúlatát idézze elő. Ugyanis fölment Susába, hogy elmondja a nagykirálynak a tengeri

provinciákban uralkodó pironságos állapotokat, s meggyőzze őt más hadviselésnek szükséges voltáról. Arra utalt, hogy a Tissaphernes politikai rendszere, mely görög gyülöletre s görög félelemre támaszkodik, végkép aláássa a perzsa uralmat; a mostanában kötni szokott gyalázatos alkuk mellett oda jut a dolog, hogy az ellenséges seregeket majd királyi pénzen tartják a birodalomban. A nagykirály hatalmát ismét tiszteletbe kell tenni s ez csak úgy történhetik, hogy egy görög hadvezért fogadnak szolgálatba s kezére egy hajóhadat bíznak. Ez volt a lehető legokosabb gondolat s Pharnabazus oly helyzetben volt, hogy azt a férfiút is megnevezhette, a ki erre az állásra kiváló hivatással birt; s a ki nem más volt, mint az athéni Conon.

Conon, Timotheus fia, az egyetlenegy ártatlan ama tíz vezér közül, kik Aegospotaminál az attikai hajóhadat vezérlették, nyolcz hajóval megmenekült az ütközetből s Cyprusba vette magát, a hol Euagoras vendégszerető fogadtatásban részesítette. De Conon nem volt az az ember, a ki a személyes biztosság érzésével beérte volna; neki hű szíve volt hazája iránt s csüggedni nem tudó lelke. Folyton folyvást Athén nagyságának visszaszerzésén törődött s eme törekvésében nemes vendégbarátjánál őszinte pártolásra talált. Ritkanemű s nagyfontosságú szövetség volt az, mely itt a görög világ legvégén az attikai menekült s Salamis ura közt köttetett.

Euagoras a legörvendetesebb alak, melyet ez a férfiakban s tettekben szegény kor fel bír mutatni s a míg másutt, mind helleneknél mind barbaroknál, csak hátramenést s romlást látni a nyilvános életben, Cyprus reményben dús fejlődésnek indult ország, mely fejlődés mindenestül ez egy embernek dicső törekvéséhez csatlakozik. Hősi erő-

vel nemcsak a fejedelemséget szerezte vissza, melytől családját megfosztották volt, hanem az egész szigetet is, melyet a cimoni napok után phoenicziaiak özönlöttek el s egészen elidegenítettek a hellenektől, megkezdte görög tartománynyá tenni, úgy hogy a cyprusiak a sémi kelettől elszakadván, csak görög nőket akartak s görög erkölcs, míveltség és művészet szeretetében vetélkedtek. Euagoras magát is athéninek tartotta, mert a Teukridáktól származott, a kik az attikai Salamisban is otthon voltak; már a peloponnesusi háború végső éveiben gabnaszállítással támogatta Athént; örült minden összeköttetésnek Athénnel, mint tűzhelyével a műveltségnek, melynek terjesztését élete feladatának tekintette, s ilyformán most került meg a díja annak, a mi Pericles korában a végre történt vala, hogy Athén hellen művészet és tudomány központjává váljék. Conon, mint Athén polgára, a legkészségesebb támogatásra talált hazafi szándékaiban.

Azonban bölcsen átlátta Conon, hogy tisztán görög eszközökkel semmire sem lehet menni; ismét az Alcibiades politikáját kellett elővenni s abban járni, hogy Perzsia aranyforrásai, melyekkel Spárta aratta volt diadalmait, az athéniek javára megeredjenek. Azon fordult meg tehát a dolog, hogy a nagykirály udvarán befolyást szerezhetnek-e, s erre pedig kedvezők voltak a korviszonyok. Cyrus zendülése következtén az udvarnál nagyot változott a hangulat; Spárta álbarátsága le volt leplezve. Perzsiának más barátokra és más politikára volt szüksége; azért Susában sohase is fogadták be szívesebben a jó tanácsot, mint most s elegen is akadtak görögök, a kik Artaxerxes környezetében nagy szerepet játszottak (mint p. Zenon udvari tánczos s Poly-

kritos és Ktesias háziorvosok) és közbenjárásra hajlandók voltak.

Az alkudozásokat nagyokosan kezdték meg. Első tennivaló az volt, hogy a nagykirály és Eúagoras közt jó egyetértés jőjjön létre; mert különben mindaz, a mi Cyprusból jött, kelletlen lett volna. Tehát azokat az aggodalmakat, melyeket egy hellen fejedelmi ház merész emelkedése az udvarnál szült vala, eloszlatták; busás adóküldemények meg arra szolgáltak, hogy Euagorast loyalis alattvalónak bizonyítsák, úgy, hogy az ő barátsága Cononra nézve ajánlás volt. Azután egy jelentést készített Conon a hadviselés helyes módjáról. Kimutatta, hogy mily fonákság, ha Perzsia szárazföldi háborúban vesztegeti el erejét, holott hisz a tengeren kell megválnia, hogy ki legyen úr a partokon. Spárta vizen gyönge és gyámoltalan, míg ellenben a nagykirálynak pénzben, hajóban és legénységben kimeríthetetlen segédforrások állnak rendelkezésére. Csak tudják felhasználni s találjanak egy próbált vezért a spártaiak ellen, a kiket könnyű szerrel meg lehetne szorítani, mert a görögök előtt csak oly gyűlöletesek, mint a Perzsák előtt. Egyszersmind felajánlotta a maga szolgálatját. Ktesias adta át a levelet s volt szószólója a tartalmának. Euagoras sürgetve ajánlotta, hogy el kell fogadni az átheni szolgálatját, megtette a magáét aztán még Pharnabazus is, kivel Conon már előbb összeköttetésben állt. Már egy ízben elutazott a satrapa Susába a végett, hogy az Athénnel való összeköttetés mellett szót tegyen, most kedvezőbb körülmények közt ismételte javaslatait, melyek egyszersmind alkalmat nyújtottak neki Tissaphernes megalázására. Nyilván ugyanez okból pártolta Conon terveit Parysatis is, a

kinek politikáját mindenkor személyes motivumok intézték [88]).

Elhatározták tehát, hogy egy hajóhadat szerelnek fel, Pharnabazusnak e czélra 500 talentumot (körülbelül 786,000 tallér) adtak s a tengeri erő vezérségét Cononnak szánták. De már ennél a határozatnál is oly bátortalanságot árultak el, hogy szinte rettegtek attól a hatástól, melyet a készülődések híre Spártában tenni fogna. Nem akarták Spártát időnek előtte ingerelni; azért az épen ottlévő spártai követet visszatartóztatták s levelet küldöttek az ottani hatóságokhoz, mely őket teljes gondtalanságban ringassa.

Így reszketett a nagykirály a spártaiak haditerveitől, míg ezek viszont a legnagyobb izgalomba estek, midőn egy Herodas nevű syracusaei ember, a ki dolga után járt vala Phoenicziában, Lakoniába vetődött s véletlenül az első volt, a ki hírt mondott az Ázsia hadikikötőiben folyó roppant készületekről. Ily veszedelmekről még csak nem is álmodtak. Egyszerre egy új perzsa háborút láttak keletkezőben; s minthogy nem érezték magokat elég erősnek, hogy ily eseményekkel szembeszállhassanak, bár egyébkor édeskeveset törődtek a nép hangulatával, most mégis összehívták a szövetséges államok képviselőit, hogy a fenyegető népek háborújáról, mint nemzeti ügyről, úgy tanácskozzanak s közös megállapodásokat tegyenek [89]).

Ezek épen oly viszonyok voltak, melyek közt Lysandernek bizton hinnie kellett, hogy eljött az ő ideje. Most kellett az ő tetterejének, tapasztaltságának, a tengeriháborúban való szerencséjének, ázsiai városokra befolyásának, hasznos összeköttetések szövésében szerzett ügyességének érvényre jutni. Most, úgy reméllte, hogy további terveit is véghezviheti; mert hogy is kételkedhetett volna benne,

hogy az a király, a ki neki köszönhet mindent, majd ne az ő akaratján járjon! Azért hát minden befolyását latba is vetette, hogy rábirja polgártársait az ázsiai háborúnak, még mielőtt a nehézkes perzsák támadóra kelnének, új erélylyel való folytatására s arra, hogy ujonválasztott királyukat bizzák meg a háború viselésével, hogy így mind a hellenek, mind a perzsák előtt kitüntessék szándékaik komoly voltát. Lysander indítására követek jöttek a túlsóféli városokból s Agesilaust kérték hadvezérül. A király maga is kereste a hadvezéri tisztet s csak harmincz spartait kivánt kiséretül; többet vinni el hazúlról a belhelyzet súlyos voltában nem lett volna tanácsos. Ők képezzék az évenkint változó haditanácsot; ők vigyék az állam nevében az ellenőrzést, mint egyébkor a »tizek« (53—54. l.), de parancsnokok is közülök teljenek az egyes dandárok számára. A harmincznak élén Lysander állt, a ki nyilván abban volt, hogy evvel az intézménynyel is nagyot lendített a maga czéljain. Azután a többi lakosság közül 2000 embert parancsoltak be, továbbá 6000-nyi szövetséges csapatot. De mennyire csalódtak, ha azt hitték, hogy a mostani Sparta által hirdetett nemzeti háború visszhangra talál a nép között! Ki tudott volna Spartától hellén politikát várni! Arra azonban elég hatalmas se volt, hogy félelem által csikarja ki a hadrakelést; Athénben már tudtak a viszonyoknak Conon által előkészitett gyors változtáról, s a polgárság a kimerültség örvével kivonta magát Sparta iránti kötelezettsége alól; Thebae kereken megtagadta a hadra kelést, ámbár a király rokonát, Aristomenidast küldték hozzájok, egyikét azoknak, a kik egykor a thebaeiek kedvéért halálra itélték a plataeaebelieket. A korinthusiak is elma-

radtak, avval, hogy viz boritotta el Zeus-templomukat, mint gonosz előjellel mentegetőzvén [90]).

A kezdet nem igen volt biztató, s minthogy minden vonakodásra szemet kellett húnyni s kényszerítő rendszabályokra vagy fenyítésre egyelőre gondolni sem lehetett, tehát elég ok lett volna rá, hogy a kisded haderővel szép szerényen mentek volna előre. De az ellenkező történt. Agesilausnak csak az volt eszében, hogy vállalatát minél fényesebb hűhóval vezesse be; a hajdankor legdicsőbb emlékezeteit akarta életre költeni, úgy tette a dolgát, mintha az ő vezetése alatt egy második trójai háború kezdődnék. Azért nem kelt át egyenes úton Ázsiába, hanem a partok hosszában Euboeának tartott a csapataival, onnan meg Aulisba ment, hogy itt, a hol az achivok régi hadikirálya, mielőtt Trója ellen indult volna, az Artemis temploma előtt áldozott vala, ő mint utódja szintén megtegye az áldozatját. Minthogy még Lysander volt a seregben az irányadó személyiség, nem igen lehet mást gondolnunk, mint hogy ő intézte ezt az ízetlen komédiát, s akkor pedig nyilván oly czélból, hogy Sparta királyát s vele együtt a királyságot nevetségessé tegye. Legalább, úgy látszik, semmit se tett Agesilausnak gyerekes hiusága ellen, mely nyomban meg is bűnhődött keservesen. Mert midőn Aulisban égett az oltár s a jelfejtő ünnepélyesen kijelentette az istenek kegyét, egyszerre egy csapat thebaei lovas tört elő s félbeszakította az ünnepélyt, a miért Agesilaus honi szokás ellenére kirekesztette az ottani Artemis-papját az áldozati cselekvényből. Az égő áldozati darabokat szerteszét hányták s az uj Agamemnon kénytelen volt nyakrafőre visszamenekűlni a hajóra [91]).

A király áthajózott Ephesusba, remélvén, hogy a

gonosz előjel hatását nemsokára szerencsés hadi sikerekkel fogja elenyésztetni. De itt se folytak a dolgok kedve szerint. Mert, ámbár Tissaphernes még nem fejezte be készületeit, gyenge volt arra, hogy nyomósan léphessen fel; tehát, ha kelletlen is, elfogadta az ajánlott fegyvernyugvást. A satrapa megigérte, hogy az időközt arra használja, hogy a nagykirálytól kijárálja a kisázsiai városok szabadon eresztését s ha volt is ok kételkedni a szándék becsületességében, Agesilaus beérte avval az áldicsőséggel, hogy az ő puszta megjelenése Kisázsiában ily hatást tett; de még kedvére is volt a pihenő, hogy az idegen földön állást szerezzen magának, még pedig mindenek előtt a saját környezetével szemben.

Lysander mintha csak otthon lett volna Jóniában. A korábbi viszonyok mind fölelevenítettek; régi párthívei körűlvették a hires hadvezért, mig Agesilausnak ismeretlen és keveset mutató személyisége egészen hátra szorúlt. De eléggé éreztette is Lysander, hogy ő ám a főszemély. Teljes önérzettel lépett ki ujonnan a nyilvánosságra, s meg akarta barátjainak mutatni, hogy nem hiába számítottak reá; a megkezdett munkát folytatni akarta és — befejezni. De mint akkor Sparta hatóságaiban, úgy most Agesilausban csalódott.

Ennek épen nem volt kedve, hogy puszta bábképen álljon Lysander mellett, mint hajdan Arakos. Őt azok a hódolatok, melyekben kisérője keresve-keresetlen részesűlt, mélyen sértették; környezete más személyei, a kiket szintén bántott Lysander urhatnámsága, még jobban felingerelték; kezdte magát kivonni a kelletlen befolyás alól, utóbb a tanácsadója javaslatait s ajánlatait, mert tőle voltak, visszautasította, végre pedig nyilvánosan is meg akarta alázni.

Egy oly udvari hivatalt ruházott rá, a mely még az ó-achiv királyság idejéből maradt fenn, t. i. főtálnokává nevezte ki. A mi egy közönséges emberre még mindig kitűntető lett volna, az itt csak gúny volt, mely senki másnak nem eshetett volna oly zokon, mint épen Lysandernek, a ki a királyi házak avas pompájából mindenkor csúfot űzött. Miután először Pausanias király (45. l.) alázta meg, most másodizben még sokkal érzékenyebb kudarcz érte a saját növendékétől; állása tarthatatlan volt. Más egyéb megbizást kért s Agesilaus a Hellespontusra küldötte s helyette Xenophonban oly férfiút talált, a ki a legnagyobb szolgálatokat tehette neki, a nélkül, hogy hála követelőzéseivel terhére esett s királyi tekintélyének utjában állt volna.

Lysander ezúttal is bukott, a nélkül, hogy bukása valami mozgalmat támasztott volna; az az istenítés, melyben egykor a jóniai városokban részesült, réges-régen közönyösséggé változott. Agesilausnak pedig az a hatalmas mód, melylyel haszonleső gyámján túladott, egészen más állást szerzett. Csak most ismerte el a sereg hadi urának s a haditanács tagjai fejet hajtottak neki, mint a ki megmutatta, hogy embere feladatának. Mert bármily vakmerőnek látszott is ily parányi sereggel támadni meg a perzsa birodalmat, mindazáltal középszerű hadvezéri tehetségekkel is meg lehetett a feladatot oldani. A gazdag tengeri városok hatalmas támasztékúl szolgáltak; előttök egy segédforrásokban dús és őrizetlen ország feküdt, melynek egy törzsökbeli, a perzsák iránt ellenséges lakossága könnyen eltarthatta a kisszámú csapatokat. Az éghajlat nagyon kedvezett a zsákmánylásoknak, melyeket kényelmes téli pihenők szakasztottak félbe, és a satrapák, a kiknek védeni kellett volna a tengeri tartományokat, egymás iránt ellenségesebb

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

indulattal voltak, mint a hellen vezér iránt. Egyik a másikra bújtotta őt vagy legalább összetette a kezét, ha tiszttársát veszedelemben látta. Tissaphernes többnyire Caria belsejében tartózkodott, a hol magánbirtokai feküdtek, Pharnabazus a Hellespontus melléki satrapiájában. Mindegyikök azon volt, hogy az ellenség mozdulatait kipuhatolja s úgy hiúsítsa meg; arról, hogy elszántan a partvidékek felé nyomúljanak s az ellenség hadi erejét vagy összezuzzák vagy elvonulásra kényszerítsék, szó sem volt. Aztán végre a perzsa vezérek ébersége és előrelátása is oly csekély volt, hogy a legegyügyűbb fogásokkal is meglehetett őket ejteni. A phönicziai hajóhadtól pedig egyelőre semmit se lehetett tartani. A dolgok ilyen állásában nem volt a hadviselés oly nehéz sor, kivált ha nem határozott és fontos czélok elérése forgott fenn, hanem csak egyes előnyös vállalatok.

Miután Tissaphernes felbontotta a fegyverszünetet, Agesilaus az első hadjáratát 396 nyarán tette. Csapatainak menetét a Caria felé vivő úton jeleztette, hogy ez által ellenfelét kötve tartsa a Maeander-vonalon; aztán ellenkező irányban háborítatlanúl vonult a hellespontusi tengeri tartományok felé, sok számos várost elfoglalt s töméntelen zsákmányt ejtett, de az ellenséges lovasság elől ismét Ephesusba kellett visszahuzódnia; lovaknak és könnyű csapatoknak nagy híját érezték.

A telet nagy buzgalommal arra használták, hogy jobban felkészülődjenek. Ephesus egy nagy fegyver- s gyakorló helylyé lett, s ha az ember a tárházakat mind hadiszerekkel zsufolva, a piaczot fegyverrel telve s a mesterembereket a háború számára dolgozni látta, rá sem igen ismert az elpuhult kereskedő városra. A toborzás igen nagyban folyt. A dús préda kedvet szerzett a katonaéletre. A gymnasiumok

és vivóiskolák tömve voltak, Agesilaus lelkesitő harczjátékokat tartott s a nyert diadalmi koszorúkat az Artemisiumba vitette. Mintha csak az Eurotas melléki élet Kis-Ázsiába plántálódott volna, semmit el nem mulasztottak, hogy a városiakban harczikedv gerjedjen. Agesilaus meztelenül kiállittatta a foglyokat, hogy lássák az ázsiaiak satnya testét, a kikről ritkán jött le a gúnya s a kik kocsizáshoz levén szokva, hadi töredelmekre nem voltak valók. Ily ellenség ellen küzdeni: férfiak harcza asszonyok ellen. De azért a ióniai városiak személyes szolgálat helyett mégis csak jobbnak látták helyetteseket állitani. Pénzen fogadtak legénységet s a leghiresebb lótermő vidékekről kerítettek lovakat s e mellett nemcsak magoknak használtak, hogy már most békén járhattak dolguk után, de Agesilaus érdekeinek is kétségkivül jobb szolgálatot tettek.

A második hadjárat Tissaphernesnek egy új megjátszásával kezdődött. Mert Agesilaus az igazi szándékait tette hirré s mikor aztán a satrapa ismét Cariát féltette s ott várta a támadást, időközben 18—20,000-re szaporodott seregével befelé nyomúlt a Caystervölgy hosszában, onnan meg balra kanyarodott el az Olympushegység mellett a Hermusvölgybe, melynek dúsgazdag szűz mezeit ellenállás nélkül özönlötte el a serege. Hanem ezúttal összevonta Tissaphernes a csapatait, hogy Kisázsia összes kormányzatának középpontját, Lydiának régi fővárosát megmentse. Agesilaus látta, a mint a perzsák lovassága leereszkedett a Hermesvölgybe, míg a gyalogságuk még hátra volt. Tehát nagysebten az előndandárra vetette magát, melyet a Pactolus és Hermus egybeszakadásánál ért el, és sikerűlt neki a különböző csapatnemek ügyes felhasználásával, a miben nyilván Xenophon tanitványa volt, tökéletesen megverni az ellen-

séget. A gazdag tábort felprédálták, mialatt Tissaphernes veszteg maradt Sardesban s nem volt bátorsága, hogy pihent hadaival a főváros kapui előtt szenvedett csúfos vereséget megtorolja.

Ez volt az első nagyobbszerű haditett s egyszersmind több felé dúskövetkezményű esemény.

Legelső következése volt a Tissaphernes veszte, kinek az udvarnál már régóta meg volt ingatva az állása. Jóllehet nehezére esett a nagykirálynak, hogy azt a szolgáját, a kinek trónját köszönhette, veszni hagyja, de a Pharnabazus pártja mind hatalmasabbá lett; elhitették a királylyal, hogy Tissaphernes pénzzel veszi rá az ellenséget, hogy az ő provinciáját ne bántsák, a Pactolusmelléki vereség aztán végkép befizetett neki, s a vérszomjas Parysatisnak, a ki lassankint Cyrus valamennyi ellenségének végére járt, őt is elérte a bosszúja. Haditanácskozásra hivták Coloszzéba, s ott ugyanavval a fortélylyal, a melyben ő mesternek vallotta magát, elfogták; utóbb pedig hivatalbeli utódjának szolgáltatták által, a ki azzal kezdte meg tisztét, hogy Tissaphernes fejét Susába küldötte. [92])

A görögök ujjongtak leggyülöltebb ellenök romlásán és Agesilausnak még feljebb emelkedett előttök a tekintélye. Hazulról is a legfényesebb elismerésben részesült. Ő volt Leotychides után első királya Spartának, a ki a perzsákat saját földjökön verte meg, az első, a ki a hontól oly távol, körülvéve a kelet minden ragyogásától, a legteljesebb hadidicsőség birtokában is tökéletesen megbízható s a törvényekhez hű maradt. A legvérmesebb reményeket fűzték személyéhez s azért el is határozták, hogy a tengeri vezérséget, melyet mindeddig szigorú törvény választott külön a királyi hatalomtól, evvel egyesítik. Ekkor új

stádiumba lépett a szárazföldi háború is. Mindeddig egyes zsákmánylásokból állott s ez is volt a viszonyokhoz mért hadakozás módja, melyre mind a király, mind serege egészen alkalmas volt. Az utolsó győzelemmel fokozódtak az igények; messzebbvágó hadi tervek voltak készítendők s ez zavarba hozta a győzőket. Mert hisz egy sajátképeni hóditó háború, a belsőföldnek elfoglalása se a király szándékában nem foroghatott, se Spartának észszerű politikája nem akarhatta.

Az egyetlenegy, a mi lehetségesnek látszott, a perzsa hatalomnak Kisázsiában való megsemmisitése volt a helytartók felbujtása által. Ilyes eredmények nem estek kivül az okos számitáson. A helytartók teljes-képteleneknek érezték magukat, hogy magok erején ellenállhassanak a helleneknek. Cyrus utódja is kénytelen volt elösmerni a partiország függetlenségét; s az udvarnak követelései, mely sohase akart lemondani a városok adósommáiról, szinte elviselhetetlen terheket róttak a satrapákra. E mellett a satrapák az udvartól távol esvén, oly önálló hatalommal birtak, hogy egy Tissaphernes-féle embert se letenni, se kérdőre vonni nem mertek, hanem csak árulással tudtak eltenni láb alól. Ily körülmények közt e hatalmasoknak szükségképen az a gondolatjok támadt, hogy rájok nézve legjobb politika volna, ha a görögökkel egy kézre játszanának s görög segítséggel függetlenné tennék magokat Susától. Lám Tissaphernesnek magának, a görögök leggonoszabb ellenségének, görög testőrsége volt s csak a mellett érezte magát biztosságban! Tissaphernes vesztével, a ki szigorúan királypárti ember hirében állt s a kitől kiterjedt hatalmi köre miatt a kisebb hatalomviselők féltek, még inkább meglazúltak a fegyelem s a birodalommal való összetartozás

kötelékei. Agesilaust több felől összeköttetéssel kinálgatták. Kisázsia egy sereg államra s törzsökre látszott feloszlani, melyeknek fejedelmei görög támogatásra levén szorúlva, mindennemű engedményekbe készségesen belenyugodtak.

Ez irányban tett, munkált Agesilaus. Sikerűl is neki Paphlagonia királyát, Oxyst, nyilt elszakadásra birnia, még pedig Pharnabazus egyik alsóbb hivatalnokának, Spithridatesnek közbenjárása által, a kit meg Lysander vett arra, hogy a görögökhöz csatlakozzék. Agesilaus házasságot szerzett Otys és Spithridates leánya közt, hogy a királyt még szorosabban egyesítse magával s a mennyire lehetséges, egy egész csoportját alkosson oly fejedelmeknek, a kiket görög érdek tart össze. Volt remény, hogy Pharnabazust is a szövetkezésbe édesgethetik — de mielőtt e tervek megérlelődtek volna, egész véletlen oldalról, és pedig szintén a Pactolus melletti diadal következtében, tökéletes fordúlata állott be a hadieseményeknek. [93])

Ugyanis Tissaphernes helyébe Tithraustes lépett, a kivel sokkal nehezebben lehetett bánni, mert magasabb célokra törekedett. Tithraustes nem ringatta magát csalódásban. Bölcsen átlátta, hogy fegyveres hatalommal lehetetlenség bírni az idegen hadakkal, azért is új alapon kezdett alkudozni. Késznek nyilatkozott elismerni a parti városok szabadságát és önkormányzatát, csak fizessenek egy bizonyos somma adót a nagykirálynak, a ki, hiába, azon föld tulajdonosának tartja magát, melyen a városok épültek vala. Ez az ajánlat volt kétségkivűl az egyedűl lehetséges egyezkedő alap, melyre mindakét fél ráállhatott, az egyetlen módja a tengeri városok szabadsága biztosításának, a nélkűl, hogy idegen had táborozzon Kisázsiában s mindegyre tartson a hadiállapot. Nem egy görög gyarmat állott

fenn hasonló feltételek mellett, a nélkül, hogy tőlök a szabad görög városok nevezetét elvitatták volna.

De Agesilaus a diadala után ily feltételekbe bele nem egyezhetett s Tithraustes egyelőre nem tudott egyebet tenni, mint hogy a Tissaphernes módjára rázza le nyakáról ellenét, busás zsoldokat fizetvén neki oly kikötéssel, hogy forduljon ismét a Hellespontusnak. Tehát Pharnabazusnak se volt nyeresége ellenfele buktával; sőt rosszabb dolga volt, mint valaha. Mert pompás székhelye, a Propontismelléki Daskyleum, Agesilaus téli szállásává lett, a ki a satrapa vadasaiban vadászott, mig ez a kincseivel portyázó csapatok elől bujdosott.

Azonközben más, hathatósabb eszközöket talált Tithraustes, hogy véget vethessen a kisázsiai zavaroknak. Ha már egyszer fegyver helyett pénzzel kell viselni a háborút, jobb, ha a pénzt nem Sparta királyának adják, a kit avval csak lekötnek a kisázsiai földhöz, hanem Sparta ellenségeinek az anyaországban. Tithraustes ismerte az ottani viszonyokat, tudta, mennyi gyúlóanyag van ott felhalmozva s hogy egy ott lángralobbantott háború a legbiztosabb mód arra, hogy a király tengeri provinciái megnyerhessék a várvavárt békét. Vizen már kezébe vette Conon a hadviselést; most Tithraustes 395 nyarán a rhodusi Timokratest küldötte Athénbe, Thebaebe, Argosba és Korinthusba. A perzsa subsidiumokat, melyek után az athéniek a peloponnesusi háborúban annyira sóvárogtak s melyeket a spartaiak sokféle megalázódás árán vásároltak meg, most önként hozták s kinálgatták a spartaiak iránt ellenséges városoknak; az arany »ijászok,« helyén alkalmazva, megtették a hatást. A demokrata párt vezetői, a kiknek érdekei ezúttal összeegyeztek a nagykirályéival, megszabadították birodalmát

az alkalmatlan ellenségtől, Görögországot rövid fegyvernyugvás után egy új háború szinhelyévé tevén, a mely hét esztendeig folyt vizen és szárazon s a görög államoknak egymáshoz volt viszonyát tetemesen megváltoztatta. [94])

IV.
A korinthusi háború.

Midőn Agesilaus átkelt Ázsiába, hogy a nagykirályt saját birodalmában támadja meg, ezt, külsőleg tekintve, Sparta nagyszerű fellendülésének lehetett venni, voltakép azonban ezzel Sparta csak a hazában megoldandó sokszorta nehezebb feladat alól vonta ki magát, és az a tökéletes gyámoltalanság, melyet a hellen ügyek vezetésében mutatott, sokkal többet ártott az államnak, mint a mennyit az új hadidicsőség használt. A Cyrusék tettei után perzsa satrapákon vett győzelmeknek nem lehetett hatásuk; a mesterséges úton felgerjesztett nemzeti ideák nem költöttek viszhangot, mert nem volt bennök igazság s a kor nagyon is józan volt, sem hogy Agesilausnak hűhós fellépte meg birta volna vesztegetni.

A hadjáratok folytában csak nőtt az általános lehangoltság. Kivált az Elissel való kegyetlen bánás keserített el mindenkit; látták már most, hogy mire vetemedik Sparta, ha kezében van a hatalom. De azt is látták, hogy, míg a kisebb és tehetetlen szomszéd államok martalékúl esnek bosszújának, addig a nagyobb és távolabb fekvő államok még a legnyiltabb ellenszegülésért s a legczudarabb bántalmakért se lakolnak. Ez által lassan-lassan szűnt a Spartá-

tól való félelem; felismerték hatalmi igényei s valóságos hatalma közt az aránytalanságot s így csak annál könnyebben támadt közös megegyezés azon államok között, a melyek most először vagy újonnan szabadúlni óhajtottak Sparta nyomása alól; emezek, mert vereségöket kiheverték, amazok, hogy friss erővel független állást vívjanak ki magoknak.

Thebae, Argos, Korinthus és Athén voltak a forrongó helyek; mindenütt nevezetes emberek vezették a mozgalmat; Argosban Kylon és Sodamas, Korinthusban Timolaos és Polyanthes, Thebaeben Androkleides, Amphitheos és Galaxidoros. Athénben Agyrrhios és Epikrates népszónokok jutottak befolyásra és az állam hova-tovább a régi demokratiához édesedett vissza. Hasonló irány mutatkozott a Sparta elleni felkeléssel a többi városokban is, arra szolgálván, hogy őket egymással összefűzze.[95]).

E viszonyokat tudták Perzsiában Conontól s ennek folytán kapta Timokrates az utasításait; a helyzet oly kedvező volt, hogy vesztegetés se kellett hozzá, hogy árulókat találjanak s az államok politikájának uj fordulatot adhassanak. Nyiltan lehetett értekezni s így annál biztosabbak voltak, hogy a pénzt nem dobálják sárba. A szakadás már megtörtént, Korinthus is Athén is megtagadták a hadrakelést; ugyanezt Thebae, melyet a spartaiak Aristomenidas (197 l.) elküldésével különösen le próbáltak kötelezni, még sokkal durvább módon tette, azonkivül pedig Agesilaus királyt nyilvánosan is meg gyalázta. Ezek tarthatatlan viszonyok voltak; kellett, hogy háborúra kerüljön a dolog, s bizonyára nem volt tanácsos arra várni, hogy Sparta, az ázsiai prédával meggazdagodva s a Perzsiával kötendő netaláni szerencsés békétől neki bátorodva, maga válaszsza ki a

kedvező időpontot, hogy a daczoskodó államokat megfenyítse, s őket egymás után Elis sorsára juttassa. Csak a háború eszközeinek voltak hijával; de mikor ezek keresetlen és bőven kínálkoztak, nem lehetett, nem volt szabad tétovázni. Így magyarázatot talál az a gyors hatás, mely Timokrates küldetésére következett, s mindent, a mit Conon kilátásba tett vala, a legfényesebben igazolt.

A thebaeiek voltak a legserényebbek. Ők álltak ekkor az egész tartomány élén; úgy cselekedtek, mint boeotiaiak. Ők voltak, a kik a háborút kitörésre vitték, még pedig oly formán, hogy nem egyenesen Sparta ellen fordultak, hanem szomszédjokban határvillongást támasztottak.

Az opusi locrisbelieknek, a kik Thebae befolyása alatt állottak, jogot kellett tartaniok egy darab földre, mely köztük és Phocis közt pör tárgya volt. A phocisiak, a mint előre lehetett látni, Spartát híják segítségül, a thebaeiek pedig Athénbe küldenek. Athén védetlen város volt, azért nagy ovatosan kellett magát viselnie; nem is fogadott el Perzsiától semmi hadipénzeket s nyílt ellenségeskedéstől tartózkodott. Másfelől pedig azt se tűrhette békén, hogy Középgörögországba ismét peloponnesusi csapatok nyomuljanak s ujból a lysanderi politika járja; mert akkor az athéniekre is keserves napok várnának. Ennélfogva Thebae követeinek teljes igazuk volt, midőn a beszédjök végén azt mondták, hogy az ajánlott fegyverfrigy magára Athénre nézve még hasznosabb, mint Thebaere.

A lakoniai párt se mert tenni magáért Athénben semmit is. Még egy követség ment — úgy mondják — Spartába, avval az indítványnyal, hogy egy bíróság döntse el a phocisi határczivódást. De midőn erre csak hadikészü-

lettel feleltek, a polgárság iziben el volt tökélve. Látták ugyan, hogy körös-körül Attika határain, Euboeában, Tanagrában, Aeginában, Megarában, spartai őrségek tanyáznak, magoknak pedig se falaik, se hajóik nem voltak, de nem akarták a város jóltevőit cserben hagyni. Epikrates-féle embereken kivűl, kikről legalább rebesgették, hogy perzsa pénzzel vannak megdugva, a kollytosi Thrasybulus s a steiriai Thrasybulus, Athén szabadítója, léptek fel a polgárság közt s felélesztették a régi harczi bátorságot. Thrasybulus szerkesztette azt a néphatározatot, melyben Athén a boeotiaiakkal fegyverszövetséget kötött, és ez a határozat, melynek oklevele ma is meg van töredékben, volt az első tett, melylyel Athén a függetlenség helyreállta után nyolcz évvel kilépett visszavonultságából, az első lépése egy önálló politikának, első vívmánya a boeotiai pártnak, mely az állam megszabadításával egyszerre alakult vala (63. l.). Már 395 (96,2) őszén Thebaebe indult Thrasybulus egy segédcsapattal, nagy örömben, hogy vendégbarátai iránt hálaját leróhatja, s örömmel fogadva tőlök is.[96])

Sparta harczibuzgósága pedig arra támaszkodott, hogy Lysander ujra megszilárdította a befolyását. Annyi viszontagságtól meg nem törve, szakadatlanul szőtt-font a tervein s ismét egy pártot gyűjtött maga köré, mely erősen ragaszkodott hozzá. Mindenekelőtt uj alkalomra volt szüksége, hogy annak mutassa magát, a ki egyedül képes a hellének leverésére. A középgörögországi elszakadás már diadal volt rá nézve, mert avval kitűnt, hogy mily fonák az a léha és szemethunyó politika, melyet ő ellenére követtek; remélte hogy ismét azzá lesz, a ki nélkül nem tudnak ellenni s hogy Agesilaus távollétében félbemaradt munkáját legjobb

sikerrel folytathatja; remélte, hogy a vallott kudarczokért mind a két királyon bosszút állhat.

Kivitte, hogy őt tették meg fővezérnek. Magára vállalta, hogy Thebaetől éjszakra egy frigyes sereget fog összeteremteni; Pausaniast avval bizták meg, hogy a peloponnesusi csapatokat szedje össze s nyomuljon előre az Isthmuson át. A két sereg aztán déli Boeotiában egyesüljön, és az ellenséges erőt, minekelőtte kivülről erősödhetnék, zúzza össze. Lysander nagy sebbel halad előre, csapatokat gyűjt Phocisban és Thessaliában és Haliartus felé nyomúl, mert ott volt találkozója a királylyal. Nem leli ott; hajtván a vágy, hogy egyedűl vigye végbe az első haditettet, vaktában megrohanja a jól védett várost; egyfelől az ostromlottak, másfelől az elősietö thebaeiek támadják meg s ebben az egyenetlen harczban csapatainak egy részével együtt felkonczolják.

Ily siralmas véget ért az a férfiu, a ki egykorig hatalmasabb volt Hellasban, mint bármely hellén ő előtte, a ki ísteníttette magát és azt hitte, hogy, miután a legnagyobb válságot idézte elő a görög államtörténetben, ennek további fejlődését is kezében tartja. Ő neki világos tudata volt arról, a mit a korinthusiak a peloponnesusi háború elején a lacedaemoniaknak mondottak: »Oly államnak, mely nyugton viseli magát, javára vannak az állandó intézmények; de ha sokba elegyedik és nagyra tör, nem maradhat meg a régiben, hanem egyen-máson javítania és változtatnia kell.« Igy akarta Lysander is átidomítani a régi Spartát, hogy ez uj feladatának megfelelhessen. De nem a hazaszeretet volt az ő ujításainak rugója, hanem azt akarta, hogy azok ő neki szolgáljanak. Lelkiismeretlen haszonleséssel el akart pusztítani mindent, a mi dicsvágyának utjában állott; fiatalsága

óta mind csak *egy* czélra tört, de átok fogta meg mindazt, a mit tett, s győzelmei se reá, se szülővárosára üdvöt nem hoztak; túl kellett élnie a hírét, a legkeserűbb bántalmakat kellett szenvednie s végre egy maga hibája miatt szerencsétlen vállalatban időnek előtte s dicsőség nélkül kellett elesnie.

Halála után egy irást találtak, melyet Lysander a halicarnassusi Kleon által készíttetett s mely azon gondolatokat foglalta magában, a melyeken az általa szándékba vett alkotmányváltoztatás alapúlt. Tervei titok maradtak, de annyi bizonyos, hogy annak a hatalmak conflictusának, mely Spartát erős és következetes politikára képtelenné tette, végét akarta vetni. Úgy akarta, hogy a királyság mint ősrégi isteni kijelentések által megszentesített intézmény fentartassék ugyan, de mássá váljék; valamennyi Heraklidák vagy valamennyi spartaiak közül a legalkalmasabb férfiú emeltessék államfőségre. Ez esetre azonban az ephorusokat is mellőzni kellene s egy uj, bővült polgárságnak kellene az állam fejét megválasztani. Tehát főben és tagokban ujhodjék meg az állam s a színkirályság helyébe személyes kormányzás lépjen, *egy* erős akarat, mely úr tudjon lenni Spartán és Spartából a görög világon. Lysander az államokat mind akaratnélküli rabokul lábához ontotta a szülővárosának; arra is magát érezte hivatva, hogy mint ujonnan választott államfő, az általa nyert uraságot megszilárdítsa s Görögországot egy dictatorság alatt egyesítse.

De erőszakos államcsinyhez se eszköze, se bátorsága nem volt Lysandernek. Nem volt ő olyas hősi természet, a ki maga mellé gyűjtvén a népet, egyenesen czélra tör; még csak egy erős pártot se tudott maga körül alkotni. A fondorkodás volt élete, s az által, hogy egészen ez irányra adta magát, az esztendők folytában több-több kárba veszett

az elhatározottságából és tetterejéből. A papok közt iparkodott pártot nyerni, hogy az államot, mely még egyre isteni jelek szerint vezéreltetett, törvényes uton teremtse át; második Lycurgus gyanánt Delphiből akarta kapni felhatalmazását, a hol nagyszerű szentajándékai miatt kedvességben állott. Elhírlelték, hogy még olvasatlan isteni kimondások volnának a delphibeli archivumban, melyeknek tartalmát csak egy Apolló fiának szabad közzétenni; mi több: egy ifjat is hoztak Pontus tájáról Delphibe, a kit az anyja istenfiának adott ki; ennek kellett volna elismertetnie Delphiben s kijelentenie az uj jóslatokat. Ha elgondoljuk, hogy a dodonai és lybiai orakulumokat is mozgásba hozta, nem vész csodánk e férfiú nagyszerű ármánykodásain. De az ő fondorlatai túlságos finom szövésüek voltak s a szálak kezei közt szakadoztak el.

Lysander bizonyára a legtehetségesebb államférfi volt, a kit az ujabb Sparta szült; a személyek és viszonyok ismeretében nem volt mássa, és hogy az ő államiratában a spartai alkotmány gyarlóságai találóan voltak rajzolva, már csak abból is következtethetni, hogy Spartában tétováztak, vajjon az irat közrebocsátását, noha maga Agesilaus kivánta, megengedjék-e vagy se. Csakhogy hiányzott Lysanderben a jó lelkiismeret bátorsága; azért minden tehetsége mellett is semmire se ment. Ő csak annak volt előmozdítója, hogy szülővárosában még jobban megrongálódtak az állapotok, polgártársai pénzszomjasokká és cselszövőkké lettek és Spárta szelleme végképen megromlott. Neki semmi ut és semmi mód nem volt rossz és erkölcstelen s mégis az a félszegség tette tönkre, hogy forradalmat és törvényességet egymással egyesíteni akart s folyvást aggodalmas kétségeskedés és kíméletlen dölyf között ingadozott. Talán ez az ellenmondás

avval a kedélybetegséggel függ össze, mely őt későbbi éveiben látogatta volna meg s a mely az ő szenvedélyes becsvágya sokszoros csalódásaiból meg is magyarázható.[97]).

Lysander eleste után másnap érkezett Pausanias a peloponnesusiakkal. Az elhullottak testeit Haliartus falai alatt látta heverni, martalékúl hagyva az ellenségnek; mert a phocisiak ama szerencsétlen megrohanás után éjszaka hazaszéledtek. Az egész haditerv dugába dőlt; a király csapatai kedvetlen hangulatban voltak; tulnyomó lovasság fenyegette őket, azonközben az athéniek is megérkeztek a csatatéren; egyszóval Pausanias a legkínosabb helyzetben volt. Azt, a mi legelső gondja volt, a holttesteknek az ellenség kezéből való kiszabadítását, fegyveres erővel semmiképen se lett volna képes kivívni; tehát a haditanács meghallgatásával nem volt mit tennie egyebet, mint arra kérni az ellenséget, hogy fegyverszűnetet kössön s szép szerivel szolgáltassa ki a holtakat. Ezt is azonban csak oly feltétellel nyerte meg, hogy ha az országból kitakarodik. Nyomban meg kellett kezdenie a visszavonulót, mi közben zaklatta a vérszemet kapott ellenség, nem engedvén meg, hogy az elvonuló csapatok az országutról jobbra vagy balra élelemért félretérjenek. A királyt hangos bosszúval fogadták Spartában; késedelmet és gyávaságot vetettek szemére, a Lysanderpárt felhasználta a hangulatot, hogy Lysander meggondolatlansagáért őt lakoltassa s haláláért őt tegye felelőssé. Korábbi magatartását Attikában, az athéni demokratia iránt mutatott elnéző gyöngeségét szintén ujonnan szemére lobbantották. Nem mert törvényszéket állani; halálra itélve Tegeába menekült.[98]).

Az ellenséges táborban rendkivüli fordulatot idézett elő ez a váratlan siker. A legveszedelmesebb ellentől örökre

megszabadúltak, Sparta meg volt alázva, Thebae diadalmi mámorban. Ennélfogva könnyü szerrel nyilt fegyverfrigyet lehetett létrehozni Spárta ellen; Argos és Korinthus, már egyet értve, Thebaehez és Athénhez csatlakoztak; szövetségi pénztárt alkottak és szövetségi tanácsot szerveztek, a melynek Korinthusból a közös lépések intézése állt tisztében.

Korinthusból mentek ki már most, mint Themistocles idejében, a követek, hogy a többi államokat is harczra hivják fel függetlenségökért. A locrisiak már meg voltak nyerve, ők Athénnel is külön szerződést kötöttek; a malisiak, kiknek Heraklea volt szálka a szemökben (186. l.), nemkülönben Euboea városai s nyugaton az akarnánok, leukadiaiak, ambraciaiak szintén csatlakoztak; mindnyájának lacedaemoni zsarnokságtól kellett szenvedniök vagy tartaniok. Sparta mellett csupáncsak az egészen önállástalan félszigeti községek s azok az államok voltak, melyekben polgárok kisebbsége vagy spartai fegyverekre támaszkodó kényurak ültek polczon.

A korinthusi szövetség az elnyomás minden neme ellen szabadságra szólította a görögöket. Perzsa pénz adott ugyan neki lételt, de mégis a nép hangulatán járt; nem volt tehát afféle különszövetség, minőnek Sparta tartotta, hanem nemzeti szövetség s azért csakhamar is elismert hatalommá vált, melyhez fegyveres segítségért folyamodtak, ha mikor a polgári szabadság érdekei forogtak szóban; mint a tyrannis ellensége, a régi Sparta nyomába lépett.

Így történt Thessaliában. Itt a larisai dynasta, Medios évek óta villongásban élt Lykophronnal, a pheraei zsarnokkal. A Spartától is támogatott zsarnok volt előnyben. Mi-

helyt tehát a larisabeliek hirét vették a spartaellenes szövetségnek, azonnal hozzáfordúltak s egy 2000-nyi szövetséges csapat segítségével sikerült is bevenniök Pharsalust, melynek erős vára lacedaemoniaktól volt megszállva. Herakleát, a spartaiaknak e Thermopylae melletti zsarnokvárát, szintén megvítták s terűletét visszaadták a régi lakosoknak. Thessalia városai és törzsökei hozzá csatlakoztak a szövetséghez s a phocisiak, a kik spartai vezetés alatt álltak, kemény vereséget szenvedtek Narykos mellett. Egy pár hónap alatt Spartának Közép- és Éjszaki Görögországban meg volt semmisítve a befolyása s az új szövetséget Lakonia határaitól fogva föl egész Olympusig úgy tekintették, mint az igazi hellen hatalmat; 15,000-nyi harczrakész serege volt s kezében tartotta az Isthmus-szorosokat. Sparta be volt szorítva s még hozzá a saját lakosságában s a többi szövetséges társaiban is mitsem bízhatott; oly külháborúba volt keveredve, melynek további fejlődése elláthatatlan volt, mert azok a fényes hadi tettek, melyekkel tele voltak Agesilaus jelentései, nem hoztak tartós eredményt s a phönicziai hajóhadtól való félelemtől sem szabadították meg Spartát. Nőtt ez a félelem, ha meggondolták, hogy a különszövetségi háború folytában Hellas partjain teremhet s egy kézre játszhatik az ellenséggel. Átkozták tehát az egész tengeren túli bonyodalmat, a melybe belebocsátkoztak, s nem volt sürgősebb tennivalójok, mint gyors hazajövetelre parancsot küldeni az ázsiai seregnek.

394 (96, 2) tavasza volt, midőn az ephorusok követe elérte a királyt, a ki Mysiában Astyra mellett táborozott s épen készűlőben volt, hogy a háborút az ország belsejébe vigye s a nagykirály birodalmát veséjében rázkódtassa meg. Győzelmei közepett legyőzve látta magát Tithraustes mesz-

szire találó fegyverei által s nehéz szívvel kellett megkezdenie a visszavonúlást, a mely ellenségeiről egyszerre minden veszélyt elhárított, minden eddig szőtt összeköttetését meghiusította, őt magát s csapatait pedig egy oly küzdőtérre vitte, a hol kemény harczok mellett gyér dicsőség, a hol tömérdek sanyarúság zsákmány nélkül várt reájok. Balszerencséjén azzal iparkodott enyhíteni, hogy magát és másokat mihamari visszatéréssel kecsegtette. Arra is elkövetett minden tőle telhetőt, hogy a nyert előnyökből, ha lehet, semmi kárba ne veszszen. Meghagyta, hogy távollétében Euxenos alatt 4000-nyi sereg védelmezze a parti városokat, és pedig e czélra európai csapatokat rendelt, melyekben megbízhatott, míg ellenben a városokból szedett katonaságot magával vitte; mert általa akart a városok hűsége felől is bizonyos lenni, továbbá fenn akarta tartani az ázsiai görögöknek újonalkotott védelmi erejét, és spartai csapatokkal való fegyverközösségre akarta őket szoktatni, de mindenekelőtt Spartának mindkét parton levő uralmát, melynek megalapítása az ő legfőbb dicsősége volt, igyekezett biztosítani. Ritka ügyességgel versenyt tudott a városok közt támasztani hadi illetékeik kiállításában s kivitte, hogy egy jeles nagy sereggel kelhetett át júliusban a Hellespontuson. [99])

Azonközben az anyaországban mindjobban közeledett a harcz Spartának tulajdonképi területéhez s a boeotiai háboruból korinthusi lett. Az éjszaki szövetségi tagok ugyanis csak arra törekedtek, hogy tartományaikat fölszabadítsák Sparta nyomása alól s ezt az államot a félszigetre szorítsák. Úgy akarták, hogy a geografiai határ újolag politikaivá legyen; az Isthmus-szorosok ilyformán új jelentőséget nyertek s minden attól függött, hogy a Peloponn-

nesus három kijáróját, a Cenchreae szorosát, az akrokorinthi völgytorkot, s főkép a Korinthus és Lechaeum közt húzódó széles parti útat hatalmokban tartsák. Mert ezek a kijárók egyszersmind elvittek az éjszaki tartományokhoz, melyeknek itt közös védelmök volt, holott az Isthmuson innen nyitva álltak az ellenséges hadaknak; névszerint Athén, valameddig saját falak nélkül szükölködött, az isthmusi falakra volt utalva. Így Athén és Thebae egyeztek szempontjaikban s hadipolitikájok egyúttal a peloponnesusiaknak isthmusontúli hadjáratoktól való régi idegenkedésére s a spartaiaknak vívóharczban gyámoltalan voltára volt építve.

Azonban a peloponnesusiak e szempontokra nézve nem érthettek egyet. Hiszen Korinthus kivül fekszik a védővonalon s Korinthusnál még kevesbbé volt óva Argos. Egy huzamos háborúval, melynek eldöntésére kilátás se nyílott, oly kereskedő város, mint Korinthus, mitsem érhetett, holott rá nézve a bel- és külfölddel való szabad közlekedés volt főfontosságú. Korinthusnak hirtelen eldöntést kellett kivánnia, tehát Sparta megaláztatását, mely csak Spartában következhetett be, s azért is Timolaos a tanácskozó gyülésen az ellenségnek közvetetlen megtámadását inditványozta. Még ez most is el volt bátortalanodva; Lysander halva; Agesilaus távol. Itt az idő. Ha, úgymond, darazsak ellen akarja magát védeni az ember, soha se várja be, míg ott terem az egész raj, hanem gyújtsa fel a fészköket, ha pedig folyamon akar átkelni, ezt, ha lehet, a forrás tövében tegye. Így az ellenséget is addig kell fölkeresni, a míg ereje segítséggel meg nem gyarapodik. Azonban ez a párt nem kerekedett fölül. Thebae, mely a leghatalmasabbik állam volt s Ismenias vezérlete alatt Thessaliában jeles sikereket vívott

vala ki, maradt az irányadó szövetségi tag, noha az ellenmondást végkép nem tudta elhallgattatni.

A peloponnesusi szövetségi államok belsejében is éles ellentétek voltak: a demokraták, a kik lángra lobbantották vala a háborút, az államok kicsinységében látták a spartai túlhatalom alapját, azért is más államokhoz való szoros csatlakozás mellett kardoskodtak és nagyobb államterületek alkotását kivánták, míg ellenben az aristokrata párt a városi önállósághoz ragaszkodott szívósan. Így volt nevezet szerint Korinthusban is. Itt a pártok feszültsége még avval növekedett, hogy a polgárok a háború folytán annyi kárt vallottak. A többi hadviselő szövetségi államokban békén mívelhették a földeket; Korinthus hordozta mind a többi helyett a háború terheit. Az ezen támadt elégületlenség javára vált az aristokratáknak, a kik békét akartak Spartával, s nagyon nehezítette a haditanácsban a közmegegyezést. Egy szóval megvolt a szövetségnek mindazon nyavalyája, melyekben oly középállamok egyesülései szenvedni szoktak, a melyek nem tudnak saját politikát űzni s a melyeket különös események indítanak arra, hogy más államokkal összeálljanak, de melyekkel nem szoktak együtt működni s csak egyes érdekeik közösek. Itt azonban még oly államok is voltak, a melyek mindeddig ellenséges lábon álltak egymással s ennélfogva még különösen is nehezökre esett az ügyek közös vezetése iránt megegyesűlniök.[100])

A spartaiaknak nem volt kedvök nyugodtan nézni, mint rekesztik el őket a félszigetben; de meg további tétovázással még több szövetséges társok is elszakadhatott volna. Aristodemus vezérlete alatt Arkádiába nyomúltak, hogy Mantineából és Tegeából magokhoz vonják a contingenseket. Talán ez alkalommal történt, hogy Argos ellen hadi

csínyt próbáltak, mely azonban athéni hadak segítségével Oenoenél meghiusíttatott. Mantineából nem egyenes útat vettek Isthmus felé (jóformán mert a hegyiszorosok közt leshányástól tartottak); inkább nagy vargabetűt csináltak a korinthusi tengerpart hosszában, a háború színhelyévé leendő vidék felé s Sicyont választották főhadiszállásul. Két tekintélyes hadsereg állt itt egymással szemközt. A nehézfegyverzetű gyalogság mindkét részről vagy 20,000 emberre rúghatott; lovasságban s könnyű csapatokban a szövetségeseké volt az elsőség. Ezért azonban a derekas vezérletnek voltak hijával s a felállítás és vezénylet dolgában nem tudtak megegyezni: alkalmasint azért, mert a korinthusiaknak, a kiknek országában volt a harcz, mindamellett sem akarták kezére bizni a vezérletet. A spartaiakat Aristodemus vezérelte, gyámja Agesipolis királynak, a ki a trónjavesztett Pausanias után következett.

A 394-iki nyár dereka táján ütköztek meg a seregek a Nemea-patak mellett, melynek alsó folyása Korinthus és Sicyon határárkát képezte. A thebaeiek vak tűzzel rohantak az átellenben levő achivokra s ez által megbontották a vonal összefüggését, úgy, hogy a Thrasybulus alatt 7000 emberből álló athénieket bekerítették a spartaiak, a többi csapatok meg szörnyű rendetlenségben visszaverettek. Nőtt a veszedelem, midőn a futó csapatok Korinthus kapuihoz értek s ezeket a lakoniai párt által bezárva találták; csak jó idő múlva sikerült nekik a bemenetelt kicsikarni s a körfalon belül találni menedéket. A szövetségesek nagy veszteséget szenvedtek, de állásukat megtartották s tovább is uralkodtak a szorosokon. Aristodemus jónak látta egyelőre nem intézni támadást, mert Agesilaus közeledtével az egész hadihelyzetnek kedvező fordúlatát remélhette. [101])

Mert északi Görögországban se volt a különszövetségnek minden gyors terjedése mellett is annyi hatalma és befolyása, hogy a királyt sebes haladtában feltartóztathassa. Könnyü volt megismerni, micsoda iskolát jártak túl a tengeren ő és csapatai. Oly ügyességet és marsoló képességet mutattak, a milyenről eddig fogalma se volt az embernek. Közös téli és nyári hadjáratok következtében erős bajtársi kapocs volt köztök s próbált vezetők alatt minta-fegyelem. Megtanúltak mindenütt élelmet szerezni, bármily nehézségen erőt venni, cselt vagy erőszakot kelletekor használni. Így Agesilaus szerencsésen keresztüljutott az ellenséges Thessalián is; nyitva lelte a Thermopylaeket, bántatlanúl magához vonhatta a phocisiakat, valamint Thebae ellenséges szomszédjait, az orchomenusiakat; s a Hellespontuson átkelte után harminczadnapra, augusztus 14-kén (a napot egy napfogyatkozás teszi bizonyossá) harczra készen állt Boeotiában.

Csak most szállt alá a szövetségesek egy része a Helikonon át Coronea síkjára, hol is, Boeotiából és a környékből gyarapodást nyervén, Athena Itonia templománál, a tartomány szenthelyénél, fogtak állást, ugyanott, a hol a boeotiaiak azelőtt 53 évvel már egyszer szerencsés viadalt álltak a függetlenségökért. Agesilaus a Cephissus felől nyomúlt elő s csatarendbe állt; jobb szárnyát képezték a lacedaemoniak, közepét az ázsiai csapatok, baljját pedig a phocisbeliek s az orchomenusiak. Emezekkel épen szemközt álltak a thebaeiek, a thebaeiek mellett középen az athéniek a többi szövetségesekkel, ezeken túl az argosiak. Agesilausnak több könnyű hadinépe volt, egyébiránt a seregek körülbelül egyenlő erejűek voltak. De emezek vereségről jöttek, s itt is szükölködtek biztos vezérlet nélkül, amazok győzni

szokott nép, a hadviselés mestereitől vezéreltetve, nagyobbára veteránok, mint kiváltkép a Cyrusék.

Ezúttal is előre rontottak a thebaeiek s visszaverték a bal szárnyat, a csata három csatára oszlott s mig az előnyomúlt thebaeiek már neki estek a lacedaemoniak táborának, a két másik szakaszt látták, hogy szétveretett s a Coronea mögötti tilphossioni ormokra menekűlt. Hogy magokra győzhessenek a thebaeiek, lehetetlen volt; de bajtársaikhoz akartak keresztűlverekedni. Ekkor szembe megy velök Agesilaus az egész sereggel, nagy örömben, hogy a görögök leggyűlöltebbjeit egyedűl látja maga előtt, s tüzelvén a vágy, hogy a szenvedett bántalmakért véres bosszút álljon. A helyett, hogy két oldalt bekerítené, Xenophon tanácsa ellenére tömeges homloktámadással kétségbeesett tusára kényszeríti őket. Irtózatos küzdelem támad. A király a dulakodás közepett áll és sebek borítják; de minden erőlködése mellett se gátolhatja meg, hogy a thebaeiek utat ne törjenek a seregén keresztűl s társaikkal ne egyesűljenek. Kétszer győztek, de a csatatér a lacedaemoniak kezében van s ezek az ellenség holtjait táboruk közepére hordják, hogy ez által a szövetségeseket holottjaikért könyörgeni s igy a vereség megismerésére késztessék. A király becsülete mentve van, de a nap sikere oly csekély volt, hogy a lacedaemoniak nem tarthatták magokat Boeotiában. Agesilaus maga Delphibe megy, hogy sebeit gyógyíttassa s az ázsiai zsákmány tizedét, nem kevesebbet mint 100 talentumot (150,000 tallért) az istennek áldozzon. De mily hirtelen elhalványodott diadalmai fénye! Már a csata előtt hírt kapott a viszonyok tökéletes megfordúltáról Ioniában s ezzel az ő tettei egészen visszaszorúltak Conon vállalatai elől [102]).

Conon volt az első, a ki által attikai gondolatok és attikai politika ujólag befolyást nyernek az aegaei tengermelléki államviszonyokra. Ép annyi ildomossággal mint tetterővel, arra használta fel a perzsa birodalom helyzetét, hogy állást szerezzen Susában, Tissaphernes bukását előkészítse s Pharnabazussal utját egyengesse egy uj hadipolitikának, melynek kivitele nála nélkül meg nem eshetett; a salamisi fejedelem hontalan védettjének rendelkezésére bocsáttattak a nagykirály kincsei. Ez még Agesilausnak Ázsiába átkelte előtt történt. De lassan haladt a dolog.

A birodalom siralmas állapotjai miatt minden tengeri készületet elől kellett kezdeni és miután már Pharnabazus a susai utjával kijárálta vala a döntő elhatározást (192. l.), nagy bajba került csak negyven hajót is összeteremteni, melyeket Conon Cilicia vizein gyakorolgatott be, hogy az képezze magvát egy hajóhadnak. Az igért zsold elmaradt; az ellenpárt még mindig hatalmas volt; Kisázsia déli partjai Tissaphernes satrapiájához tartoztak, a ki a készülődések előmentét mindenképen akadályozni tudta. Cononnak a lacedaemoni hajóhad elől a caunusi hadikikötőbe kellett visszavonúlnia s itt három évig maradt berekesztve (397—5). Békén kivárta s bizott barátjaiban. Átátta, hogy a spartaiak zsákmánylásai csak azt eredményezik, hogy Pharnabazus még jobban buzgólkodik az ő támogatásában. Ő maga az ostromzár alatt elment a nagykirályhoz, kieszközölte a készületek erélyes folytatását, a melyek Spartát rémületbe ejtették s alkalmat adtak Agesilaus elvonulására. Nyomban a pactolusi csata után (202. l.) sikerült Pharnabazusnak az ostromzárt megszűntetni, úgy, hogy Conon végre-valahára magához vonhatta az ujonépült hajókat s hajóhadát nyolczvanra, majd mégannyira fölvihette.

Most haladék nélkül belekapott vállalataiba, összeköttetésbe állt a rhodusi demokrata párttal, e fontos szigetet elszakadásra birta Spartától, s a spartai hajóhad számára egyiptomi gabonát szállító hajókat elfogta. Imez első sikereket arra használta fel, hogy teljes bizalomra s biztosabb állásra tegyen szert. Nem lehetett többé udvari pártoktól s satrapa szeszélytől függenie, ha azt akarta, hogy a mű haladjon. A nagy király tanácsában, Cononnak személyes részvevése mellett, egyidejű szárazföldi és tengeri háború határoztatott Sparta ellen; a pénzeket, valamint a háború főfővezetését maga Conon vegye kezébe. Conon elég okos volt, hogy Pharnabazust kérte tiszttársúl s neki engedte át a fővezérség dicsőségét. De ő volt az egésznek lelke, a perzsák régi rátartisága le volt győzve; átlátták, hogy az ő hadierőik csak görög vezetés alatt birnak Görögország ellen valamire menni. Magokat, hatalmokat, kincseiket az attikai férfiúra bizták, vele gondoskodtattak magokról, úgy hogy ezekből a viszonyokból jóformán akkoridőben keletkezett a következő mondás: »A háború Conon dolga« [103]).

Már most természetesen a másik fél is összeszedte minden hadi erejét. Agesilaus lett hadvezérré vizen és szárazon (203. l.). Fel tudta gerjeszteni a parti városok buzgalmát; 120 hadihajót szereztek össze, de avval, hogy sógorát, a tapasztalatlan Peisandrost tette hajóvezérré, Cononnal a legnagyobb szivességet cselekedte, úgy hogy ez már Augusztusban alkalmat talált a benne helyezett bizalomnak teljes mértékben való igazolására. Cnidos félszigeténél kapta a hajóhadat. Peisandros nem kerülhette ki az ütközetet, noha semmi tekintetben sem merkőzhetett elle-

névei. Tökéletes vereséget szenvedett. Peisandros maga is elesett a csatában s ötven hajóját elfoglaltak.

E csata hirét Agesilaus király Boeotia határán vette; de csapatai előtt titokban tartotta egész a coronea nap utánig, melyen ő maga már pusztult remények közt harczolt. Mert nemcsak kétesztendei hadjáratainak minden eredménye, hanem jövendőbeli diadalmai is egy csapással odavoltak. Egész Jonia veszve volt, a joniai csapatokat nem volt mód már megtartani a seregnél, visszatérésre pedig csak gondolni se lehetett. Ekkép a cnidusi csata közvetetlenül belenyúlt a két continens viszonyaiba s Agesilaus a csapatai maradékával legyőzött gyanánt tért haza Spartába (394 őszén) [104]).

Ezalatt a győzedelmes hajóhad Cariától parthosszant felfelé vonúlt. Conon tanácsára minden hellen városnak szabadságot és önkormányzatot ajánlottak, és mivelhogy Agesilaus jelenléte rájok nézve mégis csak mindig sok áldozattal és bajjal volt összekötve, tehát annál készségesebben belenyugodtak a viszonyok átváltoztába. A birodalommal szabad közlekedés maradt a városokra nézve az uralkodó érdek s minthogy most nekik mindazt, a mit kivántak, önként megajánlották, valamennyien, Ephesus is, elszakadtak Spartától, fel egész a Hellespontusig, a hol Derkyllidas Abydusban és Sestusban tartotta magát.

Következő tavaszon Görögországnak váltott át a hajóhad. Épen száz esztendeje volt annak, hogy az első tengeri hadsereg Ázsia partjáról Attika ellen felkerekedett. De ezúttal a perzsa-phoeniciai hajóhad szabadító sereg volt, tetemes része görög, a tengernagy egy athéni s feladata a szülővárosának helyreállítása! A Cykladok mind felszabadíttattak Sparta járma alól, a harmostesek, a hol még netán

tartották magokat, előzettek. Cytherát megszállták, Messenia partjait háborgatták, azután Conon az Isthmushoz vezette a hajóhadat, hogy a szövetségi tanácscsal értekezzék s a szárazföldi háború erős folytatását sürgesse. Igy közeledett tulajdonképi czélja felé. Mert nem volt nehéz azt, a mit ő mint athéni a legforróbban ohajtott, mind a perzsáknak, mind a görög szövetségeseknek olybá tüntetni fel, mint a magok érdekének tárgyát; a spartaiak, úgy mond, Görögországon való uralmok igényeiről mindaddig le nem mondanak, mig Athén falai romban hevernek. Csak azoknak helyreállításával lesz képessé a város oly ellensúlyt képezni, a minőt a nagykirály és a szövetségesek politikája kiván. Pharnabazus mindenre ráállott s mig ő maga a had egy részével visszatért Ázsiába, Conon nyolczvan hajóval a Piraeeusban szállt horgonyra. A legénységet partra szállították, építőket és kőfaragókat fogadtak fel, Thebaeből s a szomszédos városokból százával jöttek munkások, Argosból részt vettek az athéniekkel barátságos családok, teszem az Aristomachusé, az építést nemzeti, szövetségi ügynek tekintették s ilyformán a Themistocles, Cimon és Pericles műve, a kikötő város körfala a hosszú falakkal együtt, a nagykirály pénzén, egyfelől phöniciaiak, ciliciaiak és cyprusiak, másfelől athéniek és szövetségeseik által közös erővel ujólag helyreállíttatott. Minthogy a három hosszú fal közül a phalerumi már a közbensőnek építése által fölössé vált, tehát természetesen beérték két párhuzamos fal építésével, melyek a felső és alsóvárost elegendőkép összekötötték. A fal-építés még helylyel-hellyel tökéletlen maradt ugyan, de a főczél el volt érve. Spartának uralmi tervei, úgy látszott, csak most hiúsultak meg igazán s Athén módnélküli örömujjongás közt üllötte meg

ujjászületését. A szabadítás műve befejezve, a szenvedett gyalázat lemosva csak most lett. Thrasybulusnak és társainak tettei homályba borúltak; Conon és Euagoras voltak a nap hősei, Athén ujra alkotói [105]).

Szerencséjére Athénnek a lacedämoniak még mindig el voltak zárva a félszigeten. Győzedelmeik nagyjában semmit se segítettek rajtok; a hadviselés uj módjához, a melybe bebonyolódtak, szerfölött gyámoltalanok voltak. Tétlenül táboroztak Sicyonban, nem levén képesek áttörni az Isthmusvonalakat s aligha haladnak előbbre, ha az ellenséges táborban árulás nem nyujt nekik kezet.

T. i. Korinthusban a pártok mindjobban egymásra dühödtek. A demokraták a perzsa hajóhad jelenléte következtében vérszemet kaptak s perzsa pénzen újolag hajókat is építettek Lechaeumban; az volt a szándékuk, hogy ismét uralkodjanak a korinthusi öblön; ez által a sicyoni ellenséges táborhoz is legkönnyebben hozzáférhettek, a parti államokra befolyást nyerhettek, s a saját földjökön dúló háború kárát is pótolhatták. Agathinos már 393-ban vállalatokba bocsátkozott korinthusi hajókkal.

Ezalatt azonban a nagy és kis földbirtokosok elégedetlensége nőttön-nőtt; a huzódó szárazföldi háború termésben, nyájakban és rabszolgákban keserves károkat okozott nekik s erősítette a békepártot. Ezeket az állapotokat nem nézhették a szövetségesek egykedvűleg. Már egy izben tapasztalták, hogy Sparta hivei elcsukták előlök a kapukat, tehát teljesen hatalmokba kellett keríteniök a legfontosabb fegyverhelyet. Megegyezés jött hát létre a demokratia vezetőivel, hogy azokat eltegyék láb alól, a kik a polgárok elégedetlenségét arra használják, hogy a hadivállalatokat akadályoztassák s a lacedämoniaknak kezére dolgozzanak. Artemis

Eukleia ünnepét használták fel a merényletre (392. tavaszán). Száznál több polgárt gyilkoltak le a szinházban, a piaczon, sőt az oltároknál is; Spartának többi párthivei a várba húzódtak, hogy ott védelmezzék magokat. De elrekedve minden segitségtől s baljelektől is rémítve, rábirják magokat, hogy polgártársaikkal kibéküljenek s mindenbe belenyugodjanak.

A demokrata párt van immár polczon; de Korinthus állása mégis csak ingadozó és bizonytalan marad. Magamagára nagyon is önállástalan s a szövetségesek, a kik a demokratiát győzelemre juttatták, magok részéről igényeket támasztanak hozzá s ezáltal uj pártalakulásokat okoznak. Mert habár a hadipárt kivánja is a csatlakozást valamely hatalmas államhoz, a nagy többség mégis az athénieknek vagy thebaeieknek teendő mindennemü engedmény ellen tiltakozik. Régi ellentéte ez a peloponnesusiaknak Közép-Görögországgal, a mely az Argolissal való szoros egyesülést, Korinthusnak és Argosnak egybeolvadását nézte az állapotok gyökeres javitására az egyetlenegy módnak. Igy képződik a demokratákból az »argolisoskodók« pártja. Fölülkerekednek. Kezdik a két tartomány közt a határköveket eltávolítani, egy kormányzást s egy hadiszabályzatot hozni be; argolisi csapatok szállják meg a várat, Korinthus eltűnik az önálló államok sorából s Argolis területe, mint Agamemnon idején, Lakonia határától egész az Isthmusig terjedt.

Ennek az átváltozásnak azonban uj keserüséget kellett szülnie az aristokratia köreiben. Neki a szülővárosnak Argolisba beleolvadása tűrhetetlen bűntett volt. Korinthus régi nemzetségei evvel méltóságukat csorbitva, tekintélyöket örökre megsemmisítve látták; egy nagyobb éjszakpeloponnesusi állam támadásában fenyegető veszedelmet láttak

Spartára és Sparta minden hivére nézve. Tehát attól függött minden, hogy a gyülöletes ujitásokat, mielőtt gyökeret vernének, ismét semmivé tehetik-e; azért is az arisztokraták összeköttetésbe léptek Spartával, épen úgy mint Athénnek lakoni pártja cselekedett, midőn városukban a falépités befejezését minden áron meg akarta akadályozni.

Két pártvezető: Alkimenes és Pasimelos, titkon kinyitják a Sicyonra dűlő oldalfalnak egyik kapuját. A spartaiak behatolnak, elsánczolják magokat a közt a két fal közt, melyek Korinthust Lechaeummal összekötötték s magokhoz vonják párthiveiket. Másnap véres harcz támad, előnyomulván az argivok, korinthusiak és athéniek, hogy az ellenséget kiverjék a várvonalak közűl. De a spartaiak győztesek maradnak, helyt állván a nyert terrenumon. Korinthus a tengertől s hajóhadtól el van szakadva; az összekötő falak egy része leromboltatik, sőt az Isthmuson túl is még Krommyon és Sidus, a szorosoknak Megara felé való kijárói is az ellenség kezébe esnek.

Fényes sikere volt ez a spartai fegyvereknek, mely által a szövetségesek egész haditerve meghiusúlva látszott. De Sparta nem tudott élni győzelmével, míg ellenben az athéniek csak annál több buzgóságot fejtettek ki. Mindent el kellett követniök, hogy az ellenséget, míg még falaik el nem készűlnek, az Isthmusnál kötve tartsák; Iphikratest, egy homályos származásu fiatal embert, a ki az utóbbi tengeri harczokban kitűntette magát, küldötték a háború szinhelyére. Ő általa nyertek a Conon-szerzette subsidiumok igazán jelentőséget Athénre nézve, mert a külföldi pénzen toborzott zsoldosokat úgy ki tudta képezni, hogy ez által az attikai fegyverek dicsősége ismét visszakerűlt. A falak közt folyt csatában nem volt szerencsés, mert az nem volt

az ő könnyü seregei számára való harcztér. De nehány hónap múlva odáig vitte a dolgot, hogy a lacedaemoniak szinte be voltak zárva sánczaik közé. Őt uralta az egész vidék, megsarczoltatta Sicyont és Phliust, sőt egész Arkadia belsejéig mindenki reszketett Iphikrates szaguldozó csapataitól. Az ő oltalma alatt ujra megépítették az Isthmus falakat; Athénnek egész polgársága odasietett, egy pár nap alatt felépítette a nyugati falat s aztán több nyugalommal a keletit (391. tavaszán.)

A dolgoknak e fordulata az Isthmusnál nem fért meg Sparta becsületével; de kivált a korinthusi menekülteket izgatta, mert az árulás napja óta ők voltak, a kik Spartát egyre ösztökélték s határozataira befolyást gyakoroltak. Rámutattak szülővárosuk fontosságára, mint a mely a félsziget kapuőre; ezt birnia kell a spartaiaknak, különben oda van a nagyhatalmuk. Tehát komolyan kell fogni a dolgot s Agesilausnak kell elvállalni a fővezérséget, bármily kevéssé hajlandó is, hogy az egész félszigetet végigmérje a végett, hogy egy oly falat leromboljon, melyet előreláthatólag ismét csakhamar fel fognak építeni a háta mögött. Fáradságos hadjáratok dicsőség és nyereség reménye nélkül — ez épen ellenkezője volt az ázsiai hadjáratoknak, melyek a királyt elkényeztették vala. 391. tavaszán indult ki, nyomban az Isthmusnak másodszori elfalazása után; s hogy vállalatának nagyobb nyomatékot és méltóságot adjon, egy hajórajjal támogattatta magát, mely ázsiai zsákmánypénzen szereltetett fel, s Teleutias testvérére volt bízva. Kettőjök összeműködésének kedvező eredménye lett. A falak hamar elpusztíttattak s Lechaeum a hajóházakkal most jutott csak tökéletesen a lacedaemoniak birtokába; azután a király hazavonult.[107])

A korinthusi menekültek, nem igen esvén inyökre ez a gyors elvonulás, uj hadi tervet koholtak, mely jobban tetszett a királynak s szülővárosuk állására jelentékenyebb befolyást volt teendő; mert még egyre abban jártak, hogy polgártársaikkal megunatván a háborút, ez által a hadi pártot megbuktassák. E czélból hadjáratot ajánlottak Piraeumra. Ez a korinthusi területnek az a része volt, mely az Isthmuson túl fekszik s a megarisi hegységtől négyszegletü, nagy félszigetkép nyúlik bele a korinthusi öbölbe. Nyugatnak csőrforma nyúlványt képez, mely az átellenben levő sicyoni parttal a lachaeumi öblöt szegélyezi; éjszakkeletnek pedig a boeotiai part felé szökken a félsziget. Igen fontos fekvése volt tehát; Megara mögött összekötőül szolgált Korinthus és Boeotia közt. Hozzá még a korinthusiaknak ezen a félszigeten voltak a nyájaik, kiváltképen most, hogy a város közelvaló környékén háború folyt. A főhely Piraeum volt, más kisebb várakkal kapcsolatban levő erősség. Nagyon valószinű, hogy ezek az erősítések, ha nem is ekkoriban épittettek, de most javíttattak ki, hogy Korinthusnak az ujon nyert szövetségestársaival való összeköttetését biztosítsák. Mert hogy Megara ellenséges volt, ezeket az utakat kellett a Thebaevel való érintkezésre használni.

Ez a félreeső hegyvidék tehát, melyre a korinthusi menekültek nélkül bajosan gondolt volna valaki Spartában, minden tekintetben igen alkalmas hely volt arra, hogy az ellenségnek érzékeny károkat okozhassanak s a menekültek bizonyára szándékosan választották meg a hadjárat idejét is. Mert nyár dereka volt (399.) s elközelgetett az isthmusi ünnep. De eliszonyodtak arra a gondolatra, hogy ez az ókorinthusi ünnep most először Argos neve alatt lenne megülve. Tehát a spártai sereggel épen a nagy Poseidon-áldo-

zat kezdetén termettek az Isthmuson, szétugrasztották az ünnepi gyülekezetet s ők magok, mint valódi korinthusiak, folytatták a félbeszakasztott áldozást. Ekkor Agesilaus beljebb vonult a hegyi tartományba s azokat a kilátásokat, melyekkel vezetői kecsegtették, tökéletesen igazolva találta. Keskeny téren töméntelen zsákmányt ejtett s bősz dühhel űzte garázdálkodását. A foglyok rabszolgákká tétettek, vagy, a mi több, elleneiknek, a menekülteknek adattak ki halálra. A thebaeiek, az ellenséges seregnek határukon váratlan megjelentén elréműlve, követeket küldtek Agesilaushoz békealkudozás végett. Ez nagy reményeket táplált a háború szerencsés befejezése iránt.

Ekkor egyszerre felocsúdott szerencsemámorából. Mert hire jött, hogy a sicyoni seregből egy egész dandár spartai harczos, számszerint vagy 600, Korinthus mellett megsemmisíttetett. Kiséretűl voltak adva az amyclaebeliek mellé, a kik régi szokás szerint otthon akarták megülni a Hyakinthos ünnepet; a táborba való visszatértökben aztán rajtok ütött Iphikrates. Pótolhatatlan veszteség volt ez a férfiakban szegény Spartára nézve s egyúttal kemény kudarcz; mert a megvetett zsoldosok voltak a győzők. Hiába rohant Agesilaus a csatatérre, hogy legalább a holttesteket nyerhesse meg becsületes harczban; ki voltak már kérve, a vereség elismerve, úgy hogy a király nem tehetett egyebet, mint a sík tartománynak irtózatos feldúlása után elvonúlni.

E szerint a két év diadalmas hadjárataival a fődologban semmit sem értek el. Iphikrates feltétlenebbűl uralkodott a korinthusi területen, mint azelőtt; nyomban a király elvonúltával meg is szállta ujonnan az Isthmusontúli helyeket, hogy éjszakra az út nyitva álljon előtte. Lechaeumban s Sicyonban pedig mindegyre tétován ültek a spartaiak,

s a rémület most oly nagy volt, hogy a korinthusi menekültek, a kik nem szüntek meg a kis háború folytatásától, csak vízen mertek egyik táborból a másikba járni. Azonkivül a peloponnesusi viszonyok is mind kinosabbakká s nehezebbekké váltak; mert a spartaiak szerencsétlenségének hirét Arkadia városaiban nem titkolt kárörömmel fogadták; s midőn a király a póruljárt csapat maradványát magához vonta s Mantineának s Tegeának hazatért, tanácsosnak látta úgy intézni meneteit, hogy csak napnyugat után szállt meg éjszakára. Ez bizony keserü ellentéte volt az ázsiai hadjáratoknak, hol Agesilaus olcsó dicsőségben kéjelgett, heroskép tiszteltetvén baráttól és ellenségtől! Könnyü megérteni, hogy nem volt kedve az isthmusi harczok folytatására. [108])

Ámde otthon se volt nyugta a korlátolt s kelletlen viszonyok közt; türelmetlenül nézett uj harczi alkalom után s kapva-kapott rajta, midőn az achivok ez időtájt fegyveres segítségért jártak Spartában.

Achaja lakosságában még mindig nagyratörő erős szellem lakott s mivelhogy kis határait befelé semerre se terjeszthette, az öblön túl iparkodott uj birtokokat szerezni. Ott most szabadabb volt a vásár; mert Athén urasága meg volt törve, a korinthusiaké meg még helyre nem állítva. Ennélfogva az achivok frigyes csapatjaikkal Patraeból merészen átkeltek Aetoliába s Calydon városát forma szerint fölvették városi szövetségökbe. Ez a birtokszerzés azonban összeveszttette őket az akarnanokkal. Mert ennek az akkoriban erős és virágzó népnek eszében se volt, hogy a nyugoti Achelousparttal beérje, de keletre való terjeszkedésében útjában álltak az achivok. Az akarnánok már azelőtt az athéniekkel tartottak; most ismét a Sparta ellen szövetke-

zettekhez csatlakoztak s ezek segítségével a peloponnesusi beavatkozásokat ép oly határozottan el akarták hárítani az Achelous-földről, mint a thebaeiek és athéniek az ő tartományukról. Calydon kiürítését kivánták, támaszkodván országukban levő attikai és thebaei csapatokra. Az achivok Spartának hű támogatásáért méltán számot tarthattak elismerésre; a spartaiaknak meg bőrükben állott, hogy idegen hatalmat ne engedjenek a korinthusi tengeren lábra kapni s Agesilaus annál szivesebben rálett a dologra, mert itt egészen kedve szerinti haditér kinálkozott; dús, érintetlen vidékek, melyeknek pásztortörzsökeivel az ő hadi tudománya, úgy remélte, könnyü szerrel el fog bánni. Athén és Thebae részéről nyomós támogatástól nem lehetett tartani, mert a szövetségesek hadi buzgósága már szemlátomást lohadt. Igy hát a háborút a szorongatott achivok javára sürgette s ismét elemében érezte magát, midőn 389. tavaszán egy tetemes sereggel átkelt az öblön, Calydont felszabadította s az Achelous felé nyomúlt.

Késedelmeskedő óvatossággal tartózkodott eleinte a tartomány szélén, mintha se szándéka, se bátorsága nem volna beljebb hatolni, úgy, hogy az akarnánok a felső tájékon lassankint egész biztosságban érezték magokat s nyájaikat szabadon legeltették. Akkor egyszerre sebesmenetekben előretört, az ellenséget meglepte szép tavai partján, tömérdek zsákmányt vetett, s ha nem sikerült is hatalmába kerítenie az akarnanok valamely erős városát, oly annyira megrendítette a bátorságukat, hogy elhatározták magokat, hogy kilépnek a külön szövetségből s a spartai szövetségbe állanak, nehogy egy második ilyen hadjáratnak legyenek kitéve. Mert Agesilaus oly lázitó kiméletlenséggel folytatta a rombolás munkáját, hogy nem csak az évi termést sem-

misítette meg, hanem a gyümölcsfákat is tövestűl kitépette a földből. Így a főczél gyorsan el volt érve, míg ellenben az achivoknak ez a hadviselés nem igen esett inyökre; vad zsákmányló hadjárat volt ez, mely nem nyújtott kezességet a jövőre; az achelousi tartományoknak szilárd összekapcsolására a peloponnesusi államrendszerrel, holott ez, ha valaha, most szorúlt új erősítésre, nem gondoltak.

Leginkább azon csodálkozhatni, hogy az az állam oly kevéssé fordúl elő a haditörténetben, a mely a külön szövetségnek valamennyi tagjai közűl legközelebb, szinte torkában volt Spárta bosszújának s mely eleitől fogva kiváló buzgósággal és messzevágó tervekkel vett részt a háborúban, t. i. Argos.

Csodálatos ellenmondás mutatkozik ez állam politikájában. Vakmerő elbizakodottsággal terjesztgeti határait egész az Isthmuson túl és egy új peloponnesusi nagy-államként lép fel, utóbb meg még sincs se ereje, se önbizalma, hogy a saját földjét megvédelmezze a szomszédok ellen, kikkel oly kihivó módon bánik. Valahányszor tehát a lacedaemoniak átlépték volna a határt, az argivok mindannyiszor vallásos ürügyekkel s a két szomszéd állam régi egyességeivel állottak elő, mindenkor a Karneios ünnepi havát használták fel s más egyéb szent időket, hogy a fenyegetett határokról a vészt elhárítsák. A spártaiak elég együgyüek voltak, hogy tekintetbe vették a Karneiost, a mely az argivok akaratja szerint türelmesen előre-hátra tolatta magát s szépen visszavezették csapatjaikat, a mikor a koszorús heroldok elébök jöttek s óvást tettek az előnyomulás ellen. De utóbb is elfogyott a tűrelmök. Lelkiismeretöket megnyugtattatták Olympiában és Delphiben, és miután Agesilaus már egyszer Lechaeum elfoglalása

előtt beütött vala, Agesipolis király Nemea felől benyomult Argolisba és elpusztította a tartományt. De az igazi bátorság ezúttal is hiányzott; baljelek csakhamar visszavonulásra késztették a sereget, és megfoghatatlanúl mintha zsibbadság fogná el Spártát Argos ellen intézett minden vállalatában. Mindazáltal Argolisnak mégis többször kellett, mint rendesen vélik, a háború színhelyének lenni s bizonyára nem egy ütközet történt, a melyről nincs közelebbi tudósítás. Így nevezetesen Oenoe helység mellett, Charadrus völgyében az Argosból Mantineába vivő úton; itt tetemes harcznak kellett esni, melyben az attikai segédcsapatokkal egyesült argivok győzedelmet arattak a lacedaemoniakon. Efféle egyes sikerek nélkül alig is volna megfogható az a merész emelkedés, melyet az argivok politikája vett s egy oly államnak, mint Korinthus, önkéntes alárendelkezése [109]).

Az Akarnaniában és Argolisban folyt hadjáratok a dolog velejében csekély jelentőséggel birtak; mert a tulajdonképeni eldöntés már régóta más térre vivődött, és a spártaiak bénasága, a kik az utóbbi években semmit se tettek, hogy a háborúnak nagy erős készülettel más fordulatot adjanak, kétségkivűl azzal függ össze, hogy időközben új politikára tértek, azt remélvén, hogy a fegyveres erőénél hathatósabb és biztosabb úton bánhatnak el ellenségeikkel. Maga a különszövetség nem volt a legnagyobb veszély rájok nézve, mert annak immár meg volt lankadva az ereje; a legeslegveszedelmesebb mind a közűl, a mit a háborús évek rájok hoztak, az attikai falépítés volt. Ezáltal Görögországnak egész helyzete ujolag megváltozott s a nagy háború minden nyeresége ismét kárba veszett. A régi ellen újra önállásra vergődött s hahogy a Conon és Pharnabazus

közt levő barátság megmarad, váratlanúl újfent erőre kap az attikai parti birodalom és Spárta képtelenebb lesz, mint valaha, hogy e hatalommal szembeszálljon. Ilyen veszedelmek ellenében egy Agesilausnak ádáz vitézsége mitse használt. A Lysander iskolájabeli férfiaknak kellett előállani, hogy ott idézzenek elő változást, a honnan Spárta kedvező állásának egész fordulata eredetét vette.

Agesilausnak nem volt kedve erre térni, mert bárminemű alkudozást Perzsiával olybá vett, mint bajnoki korának megtagadását s annak minden vívmányán való feladást; de ő ellenében egy másik párt emelkedett, élén Antalkidas, Leon fia, a mely botorságnak tartotta, ha Spárta hiábanvaló kis háborúban vesztegeti az erejét, a nélkül, hogy a főügyet eldönthetné; az ellenfél hatalmát gyökerében kell megtámadni és Spárta tekintélyét oly módon állítani helyre, a mikép azt Lysander megalapította. Maga Antalkidas lett ez az új Lysander. Csakhamar tekintélyes pártot szerzett s még Lechaeum elfoglalása előtt (230. l.) Sardesbe küldték az ephorusok, hogy Perzsia és Spárta között minden áron kibékülést és új összeköttetést hozzon létre. Mint Lysander Cyrust, úgy Antalkidas Tiribazust, Armeniának korábbi satrapáját, a ki 392-ben Tithraustes utódja lett, találta a királyi csapatok ujon kinevezett parancsnokául s a mint oly gyakran történik, az új hivatalnok ezúttal is épen nem értett egyet az elődje politikájával. Hisz az az állás, a melyet a király helytartói a legfontosabb kérdések iránt elfoglaltak, rendszerint az ő személyes belátásuktól függött s a szerint, a mint az egyik közvetetlenül szenvedett Agesilaus hadjáratai alatt, míg a másik Athén régi gyűlöletében növekedett fel, a szerint vett irányt a perzsa politika. Tiribazus eleitől fogva hajlott a spártaiak-

hoz, s mint királyának hű szolgája, becsületes meggyőződésből a velök való összeköttetés mellett volt. De alig kezdte meg ez értelemben Antalkidassal az alkudozást, az ellenpártból is követség érkezett Conon vezetése alatt, hogy Antalkidasnak ellene dolgozzék; négy athéni s Athén felszólítására boeotiai, korinthusi és argosi küldöttek is voltak köztök s ilyformán már 392-ben a sardesi satrapaudvar lett a hadviselő felek igazi harczterévé.

Itt Spárta nyilvánvaló elsőségben volt s Antalkidas szinte arra termett, hogy a helyzet kedvező voltát teljes mértékben kiaknázza. Az ellen vívmányai csak jó fogantyú voltak az ő terveinek, nevezet szerint pedig Athén fellendülését használták fel arra, hogy Spárta legveszedelmesebb ellenfelét hathatósan megtámadják. Felvilágosította a satrapát, hogy Conon az ő állásában, mint a nagykirály hivatalnoka, csupán csak a saját szülővárosa érdekét tartotta szem előtt s a neki ajándékozott bizalommal galádul visszaélt. Mert arra csak nem adattak a kincstár pénzei, hogy Athén mint nagyhatalom helyreállítassék s azon polgárok büszkeségének hízelkedjenek, a kiknek városa a perzsák vereségei által lett hatalmassá s perzsa zsákmányból került győzelmi emlékekkel van tele.

Azonban Antalkidas nem csak abban járt, hogy az attikai hadvezért megfoszsza a helytartó bizalmától (a mit annál könnyebben megtehetett, hogy épen akkor Euagorasnak is a perzsa udvarhoz való állása ellenségesre fordúlt), hanem Tiribazusnak a perzsák érdekeit is egészen új oldalról tudta feltüntetni. Eddigi politikájok hiányaira könnyű volt rámutatni. Tissaphernest eltették láb alól, de mégis az ő elveire tértek vissza; mert hisz a mit Pharnabazus és Tithraustes valósítottak, alapjában nem volt egyéb, mint a

mit egykor Alcibiades Tissaphernesnek tanácsolt vala: az egyik görög pártot a másik ellen támogatták, hogy egyikök se vergődhessék a birodalomnak kártehető hatalomra. Ez elv mellett Perzsiának mindig készen kellett állania s vagy magának háborút viselnie, vagy pénzeért háborút viseltetnie; békesség sohase lehetett. Sokkal is helyesebb, úgymond Antalkidas, arról tenni, hogy egyáltalán fogva semmiféle görög hatalom ne létezzék, a mely Perzsiára veszedelmes. Perzsiának minden veszedelme pedig onnan ered, hogy egyes görög városok másokat leigáznak s ez által a városoknak nagyobb csoportjait egyesítenek magok alatt, a melyeknek segédeszközeiről ők rendelkeznek. Ezek a leigázások épúgy ellenkeznek a hellenek nemzeti akaratával, mint a nagykirály érdekével, s végnélküli versengések, örökös háborúság s az ägäi tenger egész környékén a közlekedés megzavarásának csirája. Hogy ennek a garázdaságnak vége szakadjon, valamennyi parti állam jólmegértett érdekében az egyes görög városok teljes függetlenségét népjogi elvül kell elismerni s ezt az államok leghatalmasabbikának oltalma alá helyezni. Csupán csak így lehet valódi kezességet szerezni állandó békére s arról lehet megismerni a király és a béke igazi barátjait, hogy erre az elvre minden tartalék nélkül reáállanak.

Könnyü átlátni, hogy ez a fejtegetés mennyire Spárta javára számított. Peloponnesusi állását ez az Antalkidásféle elv nem fenyegette; mert az ő szövetségestársai névleg önállósággal birtak; de másfelől minden spártaellenes hatalomgyarapítást jogellenesnek bélyegzett s megszűntetett. Ilyenformán Argosnak le kell mondania Korinthusról (s épen erre is törekedtek a korinthusi menekültek, kiknek Antalkidas javaslataiban nyilván tetemes részök volt),

Thebaenek a boeotiai belföldi városokról, Athénnek a még megmaradt szigetekről, Lemnosról, Imbrosról s Scyrosról, holott ezeket tekintette épen most ismét egy újonlétesítendő szövetkezet magvának. De Spárta nemcsak az egyetlenegy állam volt, melynek mostani hatalmi körét nem fenyegették eme békejavaslatok, hanem alattomban még arra is számíthatott, hogy a nagykirály mellett másodsorban ő rá lesz bizva a békefeltételek teljesítése fölött az őrködés s így alkalmat fog találni, hogy az ellenséges államok megalázása és elerőtlenítése után saját uralmáról gondoskodhassék. Azért tétovázás nélkül a perzsa érdekek álláspontjára helyezkedett, úgy, hogy a hellenekéiről szó sem volt; azért az ázsiai városok részére, a kikért pedig csak nemrég folyt még a harcz, szintén nem követeltek önállóságot a perzsákkal szemben.

A legközelebbi czél tökéletesen el volt érve. Most époly kevéssé vették észre a lacedaemoniak igazi szándékait, mint ahogy nem látták át azelőtt Conon szándékait. Tiribazus el volt ragadtatva e javaslatokon, melyeknek kivitele végrevalahára az Archipelaguson szilárd és hasznos perzsa politikát igérkezett lehetővé tenni, s minthogy a többi államok követei tiltakoztak, ebben csak ellenséges érzület kifejezését s annak, a mit neki Antalkidas mondott vala, tökéletes igazolását látta. Cononnal pedig nem úgy bánt, mint követtel, hanem mint oly hivatalnokkal, a ki a királyi bizodalommal való visszaélésért felelni tartozik s letartóztatta, ámbár Conon elég óvatos volt, hogy a perzsa pénzek felett nem a maga felelősségére, hanem Pharnabazussal egyetértve rendelkezett. Ellenben Antalkidast most bőven ellátták pénzzel s Tiribazus Susába ment, hogy nézeteit döntő helyen elfogadtassa.

Azonban az alkudozás folytatása nem volt oly kedvező, mint a kezdete. A perzsa politikának rögtöni fordúlata, melyet Tiribazus szándékba vett, élénk ellenmondásra talált. Agesilaus pusztító hadjáratai még nagyon fris emlékezetben voltak, nevezetesen pedig maga a nagykirály még mindig szerfölött el volt keseredve a lacedaemoniak ellen, a kik sikereiket Görögországban teljességgel a perzsa támogatásnak köszönhették s aztán hadierejöket mégis Perzsia ellen fordították, hogy azon parti városokat, melyeknek birtokát a Spártával kötött egyesség épen biztosítandó volt, ismét elszakaszszák a birodalomtól. Az udvarnál uralkodó eme hangulatot használták fel, úgy látszik, az uj rendszer ellenei, hogy Tiribazust több időre távoltartsák Kisázsiától, s helyébe a tengeri tartományokban főparancsnokul Pharnabazusnak egyik hivét, név szerint Struthast, juttassák Sardesbe. Ez harczias és tettre kész férfiú volt, a ki abban kereste dicsőségét, hogy a spartaiakon a királyi országokra hozott szerencsétlenségért bosszút álljon. Az athenieket tovább is a király szövetségeseinek tekintette s aligha ő nem volt előmozditója, hogy Conon fogságából kiszabadult.

Ez a változás vereség volt Antalkidasra nézve, a ki azt hitte, hogy már-már elérte czélját, s természetes, hogy az ellenpárt megint felemelte fejét Spartában; azt kivánta, hogy az ellenséges indulatu satrapával is kimélet nélkül ugy bánjanak, mint ellenséggel s csapatokat küldjenek Ephesusba. Minthogy az Agesilaustól hazahozott kincsek elköltek, az uj nyereségre való kilátás nagyon kecsegtető volt. Perzsa pénzek nélkül, hiába, semmire se lehetett menni; ha hát segitségül nem adattak, úgy kellett elhozni, mint hadizsákmányt. Thibront 391 elején egy hajórajjal Ephesusba küldötték, hogy Agesilaus módjára uj hadjára-

tokat indítson. De Struthasban emberére talált. Egy könnyelmüen vezetett zsákmánylásakor rajta ütöttek s tetemes számú legénységgel együtt levágták [110]).

Egyszersmind különböző pontokon kigyúladt a harcz. Az athéniek azon voltak, hogy ismét egy szövetséget teremtsenek össze s a magok hasznára forditsák a cnidusi diadal gyümölcseit, a spartaiak meg, hogy elvegyék tőlök az elfoglalt helyeket. A két testvér, a harczias Sparta vezetői, Agesilaus és Teleutias, álltak a hadierő élén; mert Teleutias, a szerencsétlen Peisandros utódja, 393 óta több évig egymásután vagy tengeri vezér, vagy egyes rajok vezetője, hosszabb idő után ismét az első arra való ember volt, a kire hadihajókat lehetett bizni, népszerű katona ember, a hajólegénység kedveltje, hathatós ékesszólásu s tettre gyors férfiú. Ő volt az, a ki Lechaeumot bevette (230. l.) s a korinthusi tengeren való uralmat helyreállította, miközben egy másik hajóraj Ekdikos alatt, a ki 391-ben (ol. 97, $^1/_2$) volt tengerivezér, Rhodusba vitorlázott, hogy ezt a szigetet, melynek elszakadtával kezdődött vala a tengeri szerencsétlenség, újolag elfoglalja.

Így a boeotiai-korinthusi háború, a negyedik évben tengeri háborúvá lett, a mely az isthmusi harczteret háttérbe szorította. Nagyban sürgött-forgott mind a két fél s nevezetes terveken jártatta az eszét, csakhogy se itt, se ott nem volt meg az igazi bizodalom. Kivűlről jövő hatások szitották lángra a háborút, külföldi segédeszközök nyujtottak módot a szövetségeseknek hadikészületekre; most azonban bedugulván a segédforrások, csak saját áldozattal lehetett folytatni a harczot, de erre annál kevesebb készség volt, minél kevesebb kilátás mutatkozott biztos eredményre. Általán fogva hijával voltak a szövetségesek egy bizonyos hadi-

czélnak. Mert hogy Spárta ellen az elkeseredés kitört, csak a Sparta megaláztatásának vágyában volt egyetértés, egyébiránt nagyon különbözők voltak a szempontok. A mérsékelt pártok Athénben és Thebaeben csak a saját államuk önállóságát akarták; az argosi és korinthusi hadipártnak azonban a spartai hatalom megsemmisítését kellett szem előtt tartania; mert a mig egy csak némiképen erős Sparta létezett, lehetetlen volt, hogy peloponnesusi hegemoniájáról lemondjon. Az argivoknak volt e szerint legharcziasabb kedvök s azt kivánták, hogy mindaddig nem szabad letenni a fegyvert, mig Sparta kényszerítve nincs, hogy a félszigeti államoknak tökéletesen szabad mozgást engedjen. Athénben is volt egy párt, mely az argivokkal tartott úgy vélekedvén, hogy ha Athén új jövőt akar, Sparta hatalmát végkép meg kell törni; volt azonban tekintélyes békepárt is, s az ez irányú államférfiak közül Andokides volt a legnevezetesebb.

Oly házból származott, melyben ez a politika családi hagyomány volt. Nagyapja, ugyancsak Andokides, részt vett a harminczéves béke kötésében, nagybátyja Epilykos Perzsiában járt, valószinűleg avval a követséggel, melyet Kallias vezetett. Az ő szellemökben működött az ifjabb Andokides is fiatalságától fogva. Mert már huszas éveiben szószólója volt az aristokrata köröknek s ellene dolgozott a népszónokoknak, a kik a minap kötött Nikiasbékét ujra tántorgatták s összeköttetésbe kezdtek bocsátkozni a peloponnesusi városokkal. Ehhez az álláspontho hű maradt, ha nem volt is különben jellemes ember, s most is, mint harmincz éve, Athén azon érdekeinek volt képviselője, melyek a különszövetségtől elszakadást és Spartával egyesülést kivántak; a körülmények kedveztek neki. Négy esztendő óta folyt a harcz s a szövetségesek még egy nyilt csatában se voltak

szerencsések. Iphikratesnek még akkor nem volt alkalma, hogy valami nagyot vigyen véghez. Lechaeum bevételével ismét nyitva állottak a korinthusi szorosok, Athén megerősítése még mind nem volt befejezve s az isthmusi háború kimenetele bizonytalanabb, mint valaha, főkép mióta Teleutias uralkodott a korinthusi vizeken. De meg a lacedaemoniak se voltak olyannyira elsőségben, hogy okuk lett volna nagy-felcsigázniok a követeléseiket. Perzsa segítségben vetett reményeik füstbe mentek, Thibron balvéget ért, Rhodusban se ment kedvökre a dolguk. Tehát további uralmi terveiket fel kellett adniok s egyelőre a szövetségesek elszakasztására kellett törekedniök, hogy a Peloponnesusban megindult átalakulásoknak elejét vehessék, Argost megalázhassák s a magok házán ismét urak lehessenek.

A dolgok e helyzetét legjobb sikerrel felhasználta az attikai békepárt. Követség indíttatott Spartába Andokides vezérlete alatt. Ez ki vitte, hogy Athénnel ujra mint egyrangú hatalommal alkudoztak; úgy akarták, hogy a két állam menjen elől a békekötéssel s úgy szólítsák fel hozzáállásra a többit. Az egyes pontok közül ismét a görög államok függetlenségét tették előre, mely határozat természetesen Korinthusra és a boeotiai Orchomenusra czélzott, és hogy ennek a pontnak a spartaiakra káros magyarázata ne történhessék, Spartának jelenlegi birtokállapota nyilván elismertetett: nemkülönben az athénieké Lemnos, Imbros és Scyrus beleértésével. Különösen pedig szabadjára hagyatott az athenieknek erősitéseik befejezése s egyszersmind hadihajóknak tetszés szerinti számmal való épitése.

Ezzel a békefrigygyel tért haza Andokides, hogy elfogadtatván a polgársággal, negyvened napra esküvel erősíttessék meg Athénben. Nem hiába hitte Andokides, hogy

valami nagyot ért el; mert Sparta az ő feltétlen hegemoniájáról lemondott, Athén ismét nagyhatalommá lett s az utolsó béke gyalázata le volt mosva. De Andokides mindamellett egy pártnak se tett kedvére. Egyik fél neheztelt, hogy meghatalmazását nem használta fel arra, hogy a békét mindjárt meg is kösse. Másik fél egyáltalán nem akart békét, nem akart falat és hajót Sparta kegyelméből, nem karta beérni a három szigettel, végre Spartához való mindennemű közeledésben az alkotmány veszedelmét látta.

Andokides védelmezte a művét és álláspontját. Megbizonyította a polgárságnak, hogy egy város története se tanítja oly világosan a háború átkos — s a béke áldásos voltát, mint Athéné. Minden békekötés (mert az aegospotami-i vereségre következett szerencsétlen capitulatiót nem vehetni annak) szerencsés fellendülésnek, a jólét és hatalom gyors emelkedésének kezdete volt. Az ildomos politika azt kívánja, hogy a hatalmasokkal barátságban éljünk; az athéniek fonáksága pedig épen abban áll, hogy a nagy államokkal összeveszni s a kicsinyekkel szövetkezni szeretnek; lám a nagykirály szövetségének is elébetették az Amorgesét, a syracusaebeliekének az egestaebeliekét, a spartaiakénak az argivokét. Az argivok szándékait, a kik attikai segítséggel Korinthust meg akarták tartani s szövetségeseiket háborúra bujtották, míg magokat mindenképen fedezni igyekeztek, csupán csak Spartának tökéletes leverésével lehetne valósítani, erre pedig se hadieszköz nincs elégséges, se Perzsia nem szívelné. A mit Athén oly háború után, melyben az ellenség a győztes, békefeltételekben várhat, teljes mértékben megadatik neki. Jó lesz óvatosnak lenni az uj barátok iránt s el nem feledni, hogy ama szerencsétlenség után ki javasolta a város elpusztitását s ki mentette meg

akkor Athént! Most a thebaeiek is békére hajlanak. Ha pedig épenséggel háborút akarunk, vizsgáljuk meg magunkat, vajjon van-e kedvünk a magunk nyeresége nélkül minden áldozatot meghozni a végre, hogy az argivok az ő haszonleső czéljaikat elérhessék.

Andokides e szerint Cimon elveire ment vissza, azt akarván, hogy a két nagyhatalom kölcsönös megegyezése által rendeztessenek a hellének ügyei; s mint Pericles, a barbarokkal szemben is szerződésszerű viszonyt kivánt, a mely mellett az ägäi tengerben zavartalanúl fejlődhessék a kereskedés. És ily békepolitika bizony soha sem volt jogosultabb, mint most, a midőn Athén sehogyan se volt képes hadi hatalomkép lépni fel; nem volt se pénze, se hajóhada, se áldoznikész polgársága, se megbízható szövetségese. Továbbá tudva voltak Antalkidas és Tiribazus összeköttetései, és bizonyára Athén jól átértett érdekében történt, ha Andokides mindent elkövetett, hogy Sparta és Perzsia közt valami egyoldalu egyezkedésnek elejét vegye. Athén szerencsés alkalmazkodásával csekély áldozattal aránylag sokat nyert vala; többre egyelőre kilátás se volt, tanácsos volt tehát azt a nyereséget, melyet Cononnak köszönhettek, hova hamarabb biztosságba tenni.

Ezt akarta Andokides. De nem vitte ki. Nem volt a bizalom embere. Spartához hajlása miatt nem kedvelték; ellene volt a boeotiai párt s a tulajdonképi demokraták, kik a Spartával való ellenségeskedésben látták a polgári szabadság kezességét. Meglehet, hogy sokan még mindig perzsa segélyt reméltek s az is feltehető, hogy oly becsvágyó férfiak, mint Thrasybulus és Iphikrates, nem akartak a fényes haditettek alkalmától elesni. De kiváltkép a thrák Chersonnesus forgott szóban. Az athéniek azt akarták, hogy

Sparta elismerje ottani birtokaikat; Spartának azonban nem volt kedve lemondani a Hellespontusról, melynek fontosságát a tengeri uralomra az utóbbi esztendőkben bőven átlátta. Elég az, hogy az Andokides kialkudta béke nem erősíttetett meg, maga Andokides azon vád folytán, hogy meghatalmazásával visszaélt volna, számkivettetett s a harcz ismét uj tűzzel kigyúladt. Ekkor következett be a korinthusi hegyividék elpusztítása (231. l.) s Iphikrates bizonyságát adta uj haditudományának a lacedaemoni dandár megsemmisítésével, mely siker a thebaeiket is arra birta, hogy Agesilaussal folytatott békealkudozásaikat félbeszakaszszák.[111]).

A legfontosabb események azonban tengeren következnek be. Teleutias azt a megbizást kapta, hogy mozdítsa elő a rhodusi vállalatot. Tevékenységének nagyobb tért nyervén, nagy örvendezve hagyta el a korinthusi tengert, keresztül-kasul járta az Archipelagust, Samost Sparta részére hódította s elfogott tiz attikai hajót, melyek Euagoras segítségére voltak küldve. Athén, a mely a cnidusi győzelem következtében még mind a tenger urának érezte magát, egyszerre felriadt biztosságából. Iziben összekaparította minden utolsó pénzeszközeit. Thrasybulus, a kit Conon egykorig visszaszorított, volt most ismét az első ember Athénben, a hadipárt vezére; ő rá bizták az első tekintélyes, 40 hajónyi hadat, melyet a helyreállott Athén összeteremthetett, hogy a rhodusi tengeren szembe szálljon a spartaiakkal. 390 (97,2) tavaszán indúlt ki a Piraeeusból. De nem ment Rhodusba, hanem fel éjszaknak a thrák vizekre, azon vidékekre, melyeknek fontossága az utóbbi békealkudozásokkor szóba kerűlt s alkalmasint maga Thrasybulus, mint Andokidesnek egyik főellene által különösen is kiemeltetett. Itt nagy és eredményben dús munkásságot fejtett ki; hasznos

összeköttetéseket szőtt a thrák fejedelmekkel, nemkülönben a tengeri városokbeli demokrata pártokkal, maga részére nyerte Byzanczot és Chalcedont, Chrysopolisnál visszaállította a tengerszorosi vámot s bérbe adta, aztán pedig visszatért az ägäi tengerbe. Lesbosban még spartai harmostes uralkodott. Thrasybulus megverte s a szigeti városokat, Methymnán kivül, Athén részére hódította.

Következő tavaszszal lejebb délnek vette útját, de még ekkor se Rhodusba, ámbár Athénből sürgető utasításokat kapott, hogy segítségére siessen a szorongatott rhodusiaknak. Inkább Caria partvidékeit sarczoltatta meg, nyilván abból a fő okból, hogy csapatai élelmezéséről kellett gondoskodnia s komoly háborúra, melyben zsákmány nem volt nyerhető, nem vállalkozhatott. Eközben az ő önkényes eljárásán nap-nap mellett nőtt a kedvetlenség Athénben; keserves panaszok érkeztek Athén szövetségeseitől, vendégbarátjaitól s polgáraitól, a kikkel méltatlanúl bánt; az ellenpárt pedig szítogatta ellene az elégületlenséget s Ergokles vezértársa ellen; azzal vádolták, hogy Ergokles csábítására oly tervet forgat magában, hogy csapataival Byzanczban megveti a lábát, hogy ott thrák hívei támogatásával a polgárság parancsainak ellene szegűljön s magának független hatalmat alkosson. Mindenesetre Ergokles volt a főbünös; ezt feleletre hazahívták, őt pedig még egy időre meghagyták a fővezérségben, hogy rhodusi feladatát teljesíthesse; de mielőtt odajuthatott volna, elesett Eurymedonnál, Aspendos határában, mely városnak őrsége egy éjjel rajtaütvén, sátrában megölte. Agyrrhios a hajókat Rhodusba vitte.[112]).

Eközben a spartaiakat Athén készülődése s Thrasybulus haditettei ellenkészületekre indították. Két jófekvésü

pontra irányozták pedig figyelmöket, hogy fegyverhelyekül használják Athén ellen, Abydusra és Aeginára. Abydusban Derkyllidas nagy ügyességgel állott vala helyt (225. l.), ő, a ki már húsz év óta azokon a vidékeken tanyázott s szülővárosa bizodalmát a legfőbb mértékben igazolta. Minden ok híján, csupán csak az uralkodó ephorusok személyes kegye következtében, az előbbi hajóvezér Anaxibios tétetett az ő helyébe, hogy ott Athénnek ujon nyert hatalmát megrendítse s az attikai kereskedésnek végére járjon. Iphikratest 8 hajóval s 1200 peltastával ellene küldötték, ki is őt Abydusnál lesre csalván, sokad magával megölte.

Jóval veszedelmesebbek voltak Aegina támadásai. Mert itt, az athéniek szörnyü rémületére, egyszerre csak ujra beállott a tenger régi félős volta, szintén mint a perzsa háborúk előtt volt; ugyanis Sparta az Aeginába vissza vitt szigetbelieknek meghagyta, hogy az átellenben fekvő partok nyugtalanítására kalózhajókat állítsanak ki. Egy attikai ostromlóhad Aegina előtt bekeríttetik s csak sok fájós veszteség után sikerül Chabriasnak Cyprusba menet véletlenül kikötni Aeginában, Gorgopas harmostest megölni s az athénieknek visszaszerezni a tenger szabadságát. De a biztosság nem lett tartós; a lacedaemoniak Teleutiast küldték Aeginába, a ki a hajósnépet uj bátorságra tüzelvén, nagy merészen megrohanta a Piraeeust, csapataival egész a kikötői tárházakig előhatolt s dús prédával bántatlan tért vissza.[113]).

Így folyt a harcz mindenfelé; de eldöntésre sehol se került a dolog. Ellenben a pártok állásában kicsinyenkint lényeges változás állt be. Az athéniek a szövetségesektől, a kikkel a boeotiai-korinthusi háborúra keltek vala, egészen elszakadtak; az isthmusi háborúból tengeriharcz lett, a melyben a perzsa segítséggel lábra állt Athén magának

akarta azon előnyöket, melyeket a perzsa tengeri diadal szerzett vala néki. De e mellett akaratlanúl Perzsia *ellen* keveredett háborúba, Euagoras jótétei folytán kötelességének ismervén ezt a fejedelmet s vele együtt a szintén felzendűlt Egyiptomot támogatni. Spartát ellenben, a mely azelőtt Egyiptommal Artaxerxes ellen volt szövetkezve (224. l.), s csak nemrég Thibront és Diphridast Ephesusba küldötte, hogy Perzsia ellen hadat viseljenek, politikájában ellenkező áramlat vitte. Mert míg szárazföldi seregei még a perzsákkal hadakoztak, hajósvezérei elfogták azon attikai hajókat, melyek a cyprusi felkelés támogatására mentek; azután meg (97, 4; 388.) Antalkidast tette a tengeri erő főparancsnokává s ezzel kimutatta, hogy ismét a nagykirály udvarával akar kötelőzködni.

Antalkidas sohase adott fel tervein. Látta, hogy az athéniek vigyázatlan eljárása mennyire előmozdítja az ő szándékait, s azt épen úgy a maga céljaira használta fel, mint a hogy Conon is hat éve az Agesilaus hadjáratait a maga hasznára fordította. Ugyanekkor pártfogója Tiribazus is újból tekintetre és befolyásra jutott. Susában immár által kellett látni, hogy az Antalkidas-javasolta politika leghasznosabb Perzsiára nézve. A Sparta elleni idegenkedést felütötte a tengermelléki tartományok megnyugtatásának vágya. A görögök felől szabad kezet kellett nyerni, hogy teljes erővel Cyprus és Egyiptom ellen fordúlhassanak; mert e két veszélyes hatalom szövetkezésének legfőbb mértékben magára kellett vonnia a nagykirály figyelmét. Azért is a spartai tengernagyot szivesnél szivesebben fogadták az udvarnál, minden javaslatát jóváhagyták s neki már most csak azon kellett lennie, hogy hamarosan és új harczok nélkűl az athénieket is rábirja a béke elfogadására.

Ez pedig csak annál könnyebben sikerült neki, mivelhogy az athéniek a hadieszközeiket szétforgácsolván, nagy lanyhán folytatták a háborút. Egyszerre a Hellespontusnál termett, fölmentette Abydust, a kollytosi Thrasybulusnak elvett nyolcz hajóját s aztán a perzsa kikötőkből, valamint Siciliából annyi erősítést vont magához, hogy egy 80 hajónyi haddal uralkodott a tengeren. Athén, az aeginai kalózok miatt a maga tengerén se lévén bátorságban, most meg a Pontus felőli közlekedéstől is megfosztva s képtelennek érezve magát oly hajóhad előteremtésére, mely szembeszállhasson az ellenséggel, egy új ostromra s éhségre lehetett elkészülve. A 405-iki év minden borzadalmai a polgárok előtt lebegtek, míg a Cyprussal s Egyiptommal való szövetségből remélhető előnyök a messze távolban voltak s a Dionysiussal kezdekedett barátság is az ellenkezőbe csapott át, minélfogva aztán egy szónok se merte a háború folytatását ajánlani. Thebae mind nyilvános mind magán segédeszközökben megfogyatkozott s Orchomenussal a szakadatlan villongást már alig-alig győzte. Argos és Korinthus egymagokra nem birtak daczolni. Sparta maga pedig, mely minden hadivészből szerencsésen s diadalmasan vergődött ki, nem is gondolhatott arra, hogy mostani túlhatalmát a többi állam leigázására fordítsa; mert hisz az ő hatalma csak a nagykirály támogatásán alapúlt, már pedig ez csak oly végre volt neki megadva, hogy véget vessen a háborúnak, a mely Perzsiát vállalataiban akadályozta s a cyprusi felkelésnek új táplálékot nyujtott. E szerint Spartának egyelőre csak az az érdeke volt, hogy a hadviselő államok általános kimerültségét arra használja fel, hogy mihamarabb békecongressust s Görögországnak általános lefegyverke-

zését hozza létre, még pedig Sardesben, a hova is Tiribazus meghivatta a követeket.

Ezáltal Sparta mindjárt kettős előnyt ért el. Elsőben is föltehette azt, hogy a nagykirály tekintélye nagyban elő fogja segíteni a békemű sikerülését, minthogy minden ellenmondás már most ellenségeskedésnek kellett, hogy feltűnjék azon hatalom ellen, a mely hajóhada és pénzeszközei miatt a legfélelmesebb volt; ő volt az egyetlenegy, a mely az egész haború folytán csak nyert és győzött vala. Másodszor pedig az ellenséges államok perzsa földön nem afféle szövetségesekül tekintettek, mint a kik egy közös háború után közös feltételekkel is állhatnának elő, hanem csak oly egyes államokúl, a melyeknek, épen úgy, mint Spartának, a görög visszonyok egyetemes rendezésébe bele kell nyugodniok. Ezáltal Sparta sokkal kedvezőbb helyzetbe jutott. Hogy pedig a dolgok intézése Perzsiából indúlt ki, abban találja némi igazolását, hogy az egész szárazföldi háborút perzsa pénzküldemény támasztotta s a tengeren esett főeldöntés, az egész háborúnak ez az egyetlenegy elhatározó ütközete, a perzsa hajóhad győzedelme volt.

A feltételek azonban az Antalkidas által javaslatba tettek voltak, melyek az előbbeniektől csak abban tértek el, hogy jobban kedveztek Athénnek. Athén ugyanis a Sardesben tartott előbbi tanácskozáson (240. l.) kereken ellent mondott; ő volt az egyetlenegy állam, a hol még egyre ragaszkodtak ahhoz az elvhez, hogy helléneket barbároknak vetni martalékúl, gyalázat; végre ő volt az egyetlenegy, melynek csapatai még táborban álltak, még pedig Chabrias szerencsével harczolt Cyprusban; az ottani felkelésből, meglehet, nagy nyereség háramolhatott volna az athéniekre; fődolog volt hát a perzsákra nézve az egész békében, hogy

Euagorassal való összeköttetését mindenek előtt megszakaszszák. Azért is megadták az athénieknek azt, a mihez a minapi tanácskozáson oly erősen ragaszkodtak, t. i. Lemnos, Imbros és Scyros birtokát. Ezeket a szigeteket nem úgy vették vala el a perzsáktól, tehát Attikának jogos szerzésű, tengerentúli részeiül voltak tekinthetők. Ezek szerint tehát a békeoklevél a következő formában szerkesztetett:

»Artaxerxes király jónak és helyesnek találja, hogy az ázsiai városok az övéi legyenek s a szigetek közül Clasomenae és Cyprus; a többi kisebb-nagyobb hellén városok pedig mind valamennyien legyenek önállók; csak Lemnost, Imbrost és Scyrost birják, mint annakelőtte, az athéniek. A mely államok ezt a békekötést el nem fogadják, azokat az elfogadottakkal egyesülve, vizen és szárazon, hajóval és pénzzel meg fogom támadni.«

E békeoklevél a diplomatiai mesterségnek valóságos remeke volt. Látszólag világos és egyszerű létére oly tartalommal birt, melyet csak a mélyebben látók tudtak igazán felérteni. Mindenekelőtt úgy volt szerkesztve, hogy a nagykirálynak tökéletes megelégedésére szolgált. Neki esett, mint a cnidusi győzőnek, a főnyereség, mert el volt ismerve feltétlen uralma Kisázsiában és Cyprusban; továbbá betű szerint a Sparta ellen szövetkezettek érdeke is tekintetbe volt véve; mert harczuknak az volt a czélja, hogy Spartának Görögországban való kényuralmát megtörjék, s ennek pedig vége lett azzal, hogy mind a görög államoknak teljes önkormányzat biztosíttatott. De hogy mi módon kelljen felfogni ezt a határozmányt, arról Sardesben nem intézkedtek. Tiribazus beérte vele, hogy a király üzenetét az összegyült

követeknek a béke megmásolhatatlan alapjául adja elő; a kivitelt ráhagyták a hellén államokra s e végre egy második tanácskozmányt tűztek ki Spartába, mely alkalmasint még 387 nyarán történt meg. [114])

Itt már elevenebben folyt a dolog, mint a satrapa várlakában; mert most a második békeczikkely tulajdonképi értelme került szóba.

Sparta úgy lépett fel, mint Perzsiától a szerződés végrehajtásával megbízott állam; mert ha bölcs előrelátásból nem kapott is ily tisztet egyenes útasítással, alattomban mégis azt értették, hogy a békefrigy szerkesztésében közvetetlen részt vett s a perzsa udvarnak teljes bizalmát biró állam gondja a végrehajtás s a zártételben elég világosan ki volt fejezve, hogy bárminemű ellenkezés esetén Perzsia részéről hathatós fegyveres és pénzbeli segítségre számíthat. Most immár a perzsa szöveg lacedaemonira fordíttatott s akkép szólt, hogy minden újabban megkisérlett elnyomása egyik államnak a másik által, a görög községeknek a békefrigyben biztosított autonomiájával ellenkezésben lévén, érvénytelen; e szerint Argosnak Korinthusról s Thebaenek a boeotiai városok felett gyakorlott felsőségéről le kell mondania. Heves jelenetek támadtak. A thebaeiek az egész tartomány képe akartak lenni, mint a hogy a korinthusi háború idején kötött szerződésekben is tettek (240. l.) s követeik utasítva voltak, hogy csak mint boeotiaiak irjanak alá. Azonban a spartaiaknak rögtöni készülődése engedékenységre késztette őket. Orchomenus önálló államnak ismertetett el s parancsot adtak ki Plataeae helyreállítására is.

Épen így járt Argos is. Az argosiak arra hivatkozhattak, hogy Korinthus önként csatlakozott hozzájok, s át

nem lehetett látni, hogy valamely államnak az ő autonomiájánál fogva miért ne volna meg az a joga is, hogy akármely szomszéd állammal egyesülhessen. De a spartaiak a gyűlölt unióban nem akartak egyebet látni, mint oly jogellenes hatalmaskodást, melyet csak egy korinthusi párt segített elő. Nyomban hadat küldöttek Argosba; a tehetetlen argosiak kénytelenek voltak engedni s őrségöket kivinni Korinthusból, hova már most újra bevonúltak a számkivetettek, a kik hat esztendeig bámúlatos kitűréssel törtek czéljok után s ármánykodásukat ime ritka szerencsével fejezték be; honfitársaiktól — a spartaiak mondása szerint — tárt karral fogadtattak, t. i. úgy fogták fel a visszatértöket, hogy azzal egy kis párt terrorismusának vége szakadt s valahára ismét helyreállt a törvényes állapot. Az ellenpártnak tágítania kellett; a kisállam ismét helyreállíttatott a régi határaival s Korinthus, szorosabban csatlakozván a lacaedaemoniakhoz, mint valaha, ezek érdekében ismét kapunállója volt a félszigetnek.

Látni való, hogy a szelid és jámbor békeczikkelyek mögött mily pánczélos harczi vágy lappangott s Agesilaus mindenkép rajta volt, hogy azt ébren tartsa. Kibékült az Antalkidas pártjával, mert annak békéje nem mögé bujnivaló paizs volt, hanem Sparta elleneire villogtatott éles kard. Közűlök a legdaczosabbakat nyomban súlyos csapás érte s keserű igazság rejlett abban a szóban, a melylyel a spartaiakat a nagykirályhoz való viszonyukra nézve mentegette: nem mondhatni, hogy Sparta »médizál,« inkább úgy áll a dolog, hogy a méd király »lakonizál.« Oly annyira dolgozott a nagykirály, bár akaratlanúl, Sparta érdeke mel lett, épen mint a Cononnal kötött elébbi szerződésben Athén

javát mozdította elő, holott csak a maga javát akarta előmozdítani.

Mindamellett nagy volt a különbség. Conon mint privátember állt perzsa szolgálatba s befolyását hazafias módon használta fel; most Sparta indítására teljes formaszerint Perzsia annak a hatalomnak volt elismerve, a mely dönt a görög ügyek fölött. Egy egészen új államjog alapíttatott, egy új államrendszer, melynek Susában volt a súlypontja. Perzsia volt a tulajdonképi nagyhatalom s a görög nagyállamok másodrangú államokká lettek, Perzsia védenczállamaivá, a melynek akaratján kellett járniok, a melynek akaratja ellenére egymáshoz való viszonyukon nem változtathattak. A nagykirály volt Hellas főura. Congressusait hivott egybe a görög államoknak, melyeknek küldötteí alázattal fogadták parancsait; minden fontosabb belviszálykodásba szóval vagy tettel beleavatkozhatott s őt illette az eldöntés; minden békeszegés ellenszegűlés volt az általánosan elismert hatalmasság ellen.

Ez a viszony szükséges következménye volt a görög politikának. Sparta már a peloponnesusi háború kezdete óta perzsa kegyet hajhászott s Athén követte a példáját. Mind a két fél jobban-jobban megszokta, hogy a nagykirály állásától tegye függővé a saját sikereit s ilyformán a bomladozásnak indult, valamennyi csatában meggyőzött, minden parttól visszaszorított Perzsia a maga legyőzői által oda vitte, hogy már most a görög állami harcznak végső eldöntése neki jutott. Athén leveretése Perzsia műve volt, nemkülönben a függetlenségének helyreállítása. »A király kezében van a hellenek sorsa«, ez Görögországban már akkoriban közkeletü mondás volt, s a benne kifejezett viszony, mely tényleg már rég fennállott, immost az antal-

kidasi békében forma szerint elismertetett s kötelező irásba foglaltatott. Evvel a szabadsági harczok dicsőséges kora úgyszólván meg volt semmisülve s tökéletesen ellenkezője állt be annak, a mi Salamisnál, Plataeaenál és Mykalenál kivívatott; a perzsák végre is csak elérték azokat a czélokat, a melyekért egykoron Hellasra küldötték seregeiket. Hiszen Mardonius is csak egy perzsa protectoratus elismerését kivánta Görögországban; s most ime az európai Görögország nyilván bevallott függésben állt a perzsa udvartól. Az ázsiai Görögországra nézve pedig azt az elvet, melytől Perzsia soha se is tért el, hogy t. i. Kisázsiának minden partvidéke az övé, mind a görögök ünnepélyesen elismerték. A tengeren inneni és túli Hellas ismét el volt szakasztva egymástól, és a mykalei csata óta először volt a nagy-király Kisázsiának föltétlen birtokában; uralkodott valamennyi kikötőn s rendelkezett saját czéljaira a városok fegyverfoghatóival, hajóival és pénzeivel, melyekre most nagyobb szüksége volt, mint valaha, hogy Cyprusban és Egyiptomban újra helyreállíthassa a hatalmát. A szerencsétlen városok, melyek oly gyakran fel voltak szabadítva, a nélkül, hogy valamikor szabadokká lettek volna, mert mindig azon államok czéljainak kellett szolgálniok, melyek épen uralkodtak a tengeren, most oly uraság alá kerültek, mely a Mardonius és Cyrus által hajdanta követett szelid és dédelgető bánásmódnak épen az ellenkezője volt. Az újonnan nyakukba vetett jármot, minél szokatlanabb volt, annál nehezebben esett viselniök. Zsarnokvárakat építettek a városokban s őrséggel rakták meg, elpusztították azokat a helyeket, melyek fölkelő kisérletet tettek s a mennyit csak birtak, annyi adót hajtottak be. A perzsa hajóhad uralkodott a joniai és cariai tengeren, s habár a perzsa

terűleti birtok egész határozottan a szárazföldre volt is szorítva, úgy, hogy még Clazomenae városa is, melyet pedig csak egy keskeny szoros választ el a száraztól, világos szavakkal itéltetett oda a perzsáknak, mindazáltal az ily elválasztó vonal soha se ért sokat s mindenkor tarthatatlan volt, s kiki elgondolhatta magában, hogy az az állam, melynek a parti kikötők és fegyverhelyek a kezében voltak, adandó alkalommal a szomszéd szigeteket, Samost, Chiost stb. is a területéhez fogja rántani. Különben is gyámoltalan létökre, a béke, mely a védelmezésökre szolgálható minden hatalomszerzésnek gátot vetett, őket is és az egész szigettengert martalékul dobta a perzsáknak. Az volt azonban a leggonoszabb, hogy Kisázsia segédeszközeinek, mihelyt feladtak rajtok a hellenek, nyomban arra kellett szolgálniok, hogy a nagy-királyt más hellenek leigázásában, nevezetesen pedig mindazon fölkelések közűl, melyeket görög lakosság Perzsia ellen valaha indított, a legdúsabb reménynűnek elnyomásában, Euagoras legyőzésében segítsék. [115])

Euagorasnak eleitől fogva át kellett látnia, hogy az Artaxerxessel való barátság nem lehet tartós. Kis korig szolgált egyik a másik érdekeinek; mert Euagoras hajói tették jó részét ama hadnak, a mely visszaszerezte a perzsáknak a partvidékek s az Archipelagus fölötti uralmokat, ennek a túlsúlynak meg az lett a következése, hogy Athén, újra megerősíttetvén a falai, Euagorasnak önálló szövetséges társává lehetett. Azonközben a nagy-király gyanúja csak nem aludt ki Euagoras iránt (195. l.) s mindjárt a cnidusi győzelem után ellenséges feszűltség támadt köztök.

Euagorasnak már a maga biztossága kedvéért is azon kellett lennie, hogy a keleti parton fekvő Salamis felől kiterjeszsze hatalmát a többi szigetvárosokra; volt pedig

Cyprusban 9 vagy 10 kisebb királyság, melyeket perzsa felsőség alatt hellen vagy phönicziai nemzetségek kormányoztak. Ez a szétdaraboltság biztositotta a nagy-király uralmát. Nem nézhette tehát békén Euagoras terjeszkedését; amathusi, kitioni s más városokbeli szorongatott hűbéreseinek segítségkérését nem lehetett figyelemre nem méltatnia. Egy ily nagyságu sziget, melynek hossza nem csekélyebb, mint a Peloponnesus legdélibb s legészakibb foka közti távolság, mely ásványban, fában, gabonában stb. bővelkedik, s mely nélkül már fekvése miatt sem lehetett el az, a ki a Kisázsia, Phöniczia és Egyiptom közötti tengeren uralkodni akart, nem kerülhetett *egy* kézbe, legkevesebbé pedig oly merész ember kezébe, a ki a perzsákra legveszedelmesebb népelemeket juttatta uralkodásra s nem szorítkozott a szigetre, hanem Athénnel, Syracusaevel, Egyiptommal, s kétségkivül a Kisázsia déli partján fekvő görög tengeri városokkal is összeköttetéseket szőtt. Ezek voltak a viszonyok, melyekből a cyprusi háború keletkezett, egy tízéves szárazföldi s tengeri háború, mely eleinte Salamis s a kisebb városok közt folyt, utóbb Perzsia ellen támadó háborúvá lett s Salamis ostromlásával ért véget. [116])

Az első háború szigeti háború volt, a melyben perzsa birodalmi csapatok vettek részt a cariai dynasta Hekatomnos s Autophradates, lydiai satrapa vezérlete alatt; de ez a beavatkozás hatás nélkül maradt s nem gátolta Euagorast, hogy uralmát meg ne erősítse s tovább ne terjeszsze. Ő Salamist egy független szigetország fővárosává tette s amazt egészen hellen mintára rendezte el. Rhodusi pénzértéket hozott be s mint a nagy-király, aranypénzt veretett. Akoris, a ki a 411 (92, 2) óta Perzsiától elszakadva levő Egyiptomon uralkodott, buzgó szövetséges társa volt, mert érdekében

állt, hogy Cyprust, a Nilustartomány előörsét, ismét perzsa kézbe kerülni s Egyiptom ellen perzsa fegyverhelylyé válni ne engedje. Az athéniek is hívek maradtak Euagorashoz s hathatós segítségére voltak. Nevezetesen Chabrias 388 (98, 1) fényes diadalokat aratott Cyprusban. Majdnem az egész sziget meghódíttatott, úgy, hogy Euagoras immár külső vállalatokra szánhatta magát. Phöniczia városai ellen fordult, melyektől a sziget oly sok ideig nyomasztó függésben sínylett; megostromolta Tyrust, elszakadásra birta Ciliciát; az a hajóhad, melyet Conon vezérelt vala, talán az utolsó volt, a melyet a Taurus és Libanon parti tartományából a nagy-király számára összegyűjtöttek. Mind az elégületlen vazallok egy nagy coalitióvá egyesíttettek, a legfontosabb birodalmi tartományok felkelőben voltak, az achaemenidák urasága koczkán állott.

Ime, most látni által Artaxerxesnek a hellenek irányában követett békepolitikáját. Szabad kezet kellett nyernie, sereg és kincs fölött szabadon kellett, hogy rendelkezhessék, s Görögország megnyugtatását már csak azért is kivánnia kellett, hogy mind a görög tartományokból zsoldosokat vonhasson magához. Ezért sürgette Tiribazus mindenképen az Antalkidassal való alkudozások befejezését, s alighogy ezek bevégződtek, nyomban oly mértékű készülődés indult meg vizen és szárazon, mint a milyen Xerxes ideje óta nem fordult elő. 300 hajónyi had szedődött össze Ionia városaiból; Tiribazus azt Cyprusba vitte s megkezdte azt a támadást, mely az egész háborút végső stádiumába juttatta.

Euagoras most sem vesztette el bátorságát. A ciliciai öbölben czirkáló kalózhajók által sikerült a partraszállt sereget elvágnia a közlekedéstől, 200 trieresével tengeriütközetre kényszerítette az ellenséget s eleinte szerencsés volt,

de utóbb megveretvén, Salamisba szoríttatott be. Minthogy pedig Athén is elhagyta, Egyiptom se támogatta kellőképen, végre is alkudozásba kellett bocsátkoznia s legelkeseredettebb ellenségének, Tiribazusnak mellőztével, legalább annyit ki tudott vinni, hogy Salamisban, mint a nagykirály hűbérese, az örökös fejedelemségét megtarthatta (98, 4; 385).

Így végződött a cyprusi fölkelés, a Joniában és Hellasban vívott szabadságharczoknak egy századdal megkésett folytatása.

Euagorast cserben hagyták az athéniek, habár ő a Cimon művét folytatta s megengesztelte az attikai harczosok vérét, mely a salamisi szárazföldi s tengeri ütközetben hiában ömlött vala. A görög államokat olyannyira eltöltötte a kölcsönös féltékenység s haszonlesés, hogy az egyetlenegy ekkori nemzeti harcz iránt s ama hős iránt, a ki Görögországnak a Középtenger legdúsabb szigetjét hódította meg, semmi részvevő érzéssel se birtak. Ujonnan a barbárkirály jármába hagyták visszagörbedni s mi több, a joniai görögöknek kellett ebben segítségül lenniök.

Ez volt hát a főnyereség, melyet a perzsák az antalkidasi béke után húztak; ezért volt az teljes mértékben győzelme Perzsiának s veresége a helleneknek, a kik történetök legdicsőbb korát megtagadták s legnagyobb hőseik emlékére bélyeget sütöttek. Ez a megaláztatás pedig csak annál csúfosabb volt a görögökre nézve, mert nem túlnyomó erő verte le őket, hanem egy oly ellenség előtt alázták meg magokat, a ki velök se vizen, se szárazon nem mérkőzhetett s a kinek belső gyengesége most nagyobb és nyilvánvalóbb volt, mint valaha. Hogy egymást megronthassák, eleinte egyenkint, most meg közösen magokra vették a gyalázatos

idegen jármot s habár a perzsa udvar kegyének hajhászása már régi bűn volt, mégis a nyilt és általános elismerése ennek az ily pironságos függésnek és a teljes forma szerinti lemondás arról az állásról, melyet a hellenek a mykalei diadal óta az ägäi tengeren elfoglaltak, oly tett volt, mely az államok becsületérzését végkép eltompitotta s a nemzeti méltóságot is, ha mi még volt, sirba temette.

De bármily súlyos volt is a görögök erkölcsi veresége, ennek külső következései sokkal csekélyebbek voltak, semmint a békeoklevél gőgös nyelve után az ember hitte volna. Hisz Hellasnak új főura nem volt képes valódi főuraságot létesíteni; tehát Görögországnak belügyeit ezentúl is a görög államok intézték, nevezet szerint az a két állam, melyek az utóbbi szerződésben is Görögország két főhatalmasságának ismertettek el. Ennélfogva a további fejlemények megérthetése visszapillantást kiván Athénnek és Spártának az antalkidasi béke előtt volt s mindjárt reákövetkezett állapotjára [117]).

Athénnek az időtájt, hogy Spárta Elisben és Kisázsiában hadakozott, jó darabig nyugalmasabb esztendei voltak s úgy látszik, hogy akkoriban a jólét lassan-lassan ismét nekivette magát. Látni a nyomait különféle pénzügyi változtatásoknak, melyek gazdaságos szellemről s az államrendelte munkák szigorú ellenőrzéséről tesznek tanúságot. Így már most a nyilvános okleveleknek kőbe vésésére nézve is bizonyos sommákat vetettek ki a népgyűléseken, holott azelőtt csak azt a hatóságot nevezték meg, a melynek a fizetés tisztében álljon.

Egy más újítás az Athena kincsének a várbeli »egyéb

istenségek«-évei egyesítése s egy közös kincstári hatóság felállítása volt.

Ezen s más egyéb újításokról nem lehet kimutatni, hogy mennyiben függnek össze Euklides archonságával; egészben véve azonban mindez a takarékosságra s rendre, nemkülönben az állami gazdálkodás egyszerűsítésére való dicséretes törekvést tanúsítja [118]).

De nem maradtak meg ezen az úton s nem engedték, hogy az elszegényedett város új erőre kapjon. A mint bölcs takarékosság által ismét valamennyire felgyarapodott az állami vagyon, megint csak a régi financzgazdálkodás kezdte járni. Diophantos archon alatt 96, 2 (39 $^5/_4$) ünnepi-pénzeket osztottak ki, fejenkint egy drachmájával, a nép közt s ez időtájt újították meg a régi zsoldrendszert. Ez kiváltkép Agyrrhios demagog indítására történt, a ki a belügyekben a községnek előbbi vezéreit, Thrasybulust és Archinost s velök együtt a mérsékelt demokraták egész pártját leszorította, az alsóbb osztályok élvvágyának mindenképen hódolt s kedvökért a népgyűlési díjat újonnan behozta vagy egy fél drachmára emelte.

Ezzel az állami háztartásnak nyomban ismét a legnagyobb zavarba kellett jönnie s a nyilvános pénzszűke meg azt hozta magával, hogy nem válogattak az eszközben, csak pénzre kaphassanak. A leggonoszabb eszköz volt pedig a legközönségesebb, t. i. igazságtalan justitia. Bizony siralmas lábon áll az erkölcsi érzet, mely a polgárok többségét vezérli, ha egészen természetesnek találják, hogy a tanács, mihelyt nem birja fedezni a folyó kiadásokat, hazaárulási pöröket vesz fel, hogy vagyonkobzással tegyen szert pénzre, a mikor a vádlók azzal állnak elő az esküdteknek, hogy nem futja ki majd a zsold, ha az indítványozott elitélést ki nem

mondják, a mikor Lysias, mint az Aristophanes szerencsétlen gyermekeinek védője (266. l.), kereken kinyilatkoztatja, hogy az ő feladatát nagyban meg fogja nehezíteni az, hogy egyrészt a kérdésben forgó vagyon igen tetemes, másrészt pedig az állami kincstárnak nagy szüksége van gyarapodásra! S Lysias maga koránse meri ily galád eljárás ellen a polgárok igazságérzetét kelteni föl, hanem csak egy más állami tekintetet állít ellenébe, meg igyekezvén velök értetni, hogy jogellenes confiscatiók mulékony nyereségénél sokkal nagyobb az a kár, melyet az ezáltal lángraszított ellenségeskedésnek a polgárok közt szükségesképen elő kell idéznie. Igaz, más gyógyító szereket is megpróbáltak. Euripides, jóformán az ifjabb tragikus, oly törvényt hozott be, mely szerint az adózó vagyonnak harmadfél százalékát kell beszedni, hogy ekkép 500 talentumnyi sommát szerezzenek össze; az összes adótőkét ennélfogva 20,000 talentumra (31 millió tallérnál többre) kellett számítania. Ezt a finánctörvényt nagy örömmel fogadták, természetesen a vagyontalanok, de a kivánt és igért czélt el nem érték vele, s a fennen magasztalt szónok a polgárság kegyét mihamar végkép elvesztette. Ez abban az időben történt, mikor Agyrrhios befolyása tetőpontján állt s Aristophanes a »Nőgyűlés«-ében (96, 4; 393) a város nyomorúlt állapotja s a község hitvány vezetői miatt panaszolkodott. A szónokok nem is szóltak már arról, a mi a közjóra szolgál, hanem a tömeg számára nyerhető pillanatnyi előnyöket emlegették. Nyilvános hivatalokat maga hasznára zsákmányolni ki s mint követ perzsa ajándékokból vagyonra verekedni: ezt már nem is tekintették valami becstelen dolognak s érdemes polgárok, oly férfiak is, a kik a város felszabadításában részt vettek vala s a népnek valódi jóltévői voltak, elbuktak

ebben a szerencsétlen, erkölcsvesztő időben. Teszem Epikrates, a ki, ha nem fogadott is el pénzt Timokratestől, megvesztegethetőségért elitéltetett [119]).

Így álltak az ügyek Athénben, midőn Spárta ellen megkezdődött a háború. Bizonyára sohasem volt a város képtelenebb, hogy maga erején valami nagyot vigyen végbe. Ekkor jött Conon s jövetele oly ünnep volt Athénre nézve, a minőt Alcibiades hazaérkezte óta még nem ért. S mennyivel tisztább és teljesebb volt az öröm ezúttal! A leghűségesebb polgár tért vissza, tele kézzel jött, váratlan, szerfölött való szerencsét hozott. Uj élet kezdődött Athénben, a szives hálaérzet fölemelte a polgárokat, elnyomta az önzést s felkeltette a hazaszeretetet. Dús hekatombákat áldoztak a mentő isteneknek, pompás szentajándékokat ajándékozott Conon az Akropolisba és Delphibe. Az Athennel ismét egyesített Piraeeusban Aphroditének cnidusi minta szerint temploma épült, a cnidusi tengeri diadal emlékére; ugyanekkor kétségkivül ama kikötői építményeket is helyreállították, melyeket a harminczak elpusztítottak vala. Athén szegény és tehetetlen tartományi városból, mint valami varázsütésre, gazdaggá és hatalmassá lett, ő, a nagykirálynak s Cyprus dús és szerencsés királyának szövetségese. E szerencsemámorban Conont heros gyanánt tisztelték s a piaczon tul levő terrasse-on érczszobrot emeltek számára Harmodius és Aristogiton mellett: oly megtiszteltetés, a minőben még egy polgár sem részesült.

Most, mintha egyszerre ismét felemelkedett volna a régi Athén. A tenger minden ellenséges hajóból kitisztúlt; Cytherában egy athéni lett helytartóvá s mindazok a szigetek és parti városok, melyek Sparta győzelme folytán elszakadtak volt, Cos, Teos, Ephesus, Samos, Chios s a

Cycladok, ugy látszott, hogy evvel már uj atheni birtokká lettek. Ezenkivül Euboea s a thrák chalcisiak is hozzá álltak a különszövetséghez, a mely bizony szintén nem létesült volna Conon nélkül. Az ő inditására ment Eunomos és Aristophanes, a ki apjával Nikophemossal Conon legragaszkodóbb hivei közé tartozott, Syracusaebe, hogy Dionysiust Euagorassal összesógorodásra és Sparta ellen szövetkezésre hívják; mely követségnek legalább annyi eredménye volt, hogy azok a syracusaei hajók, melyek Spartát szándékoztak támogatni, visszamarasztattak. [120]).

Egyszersmind Iphicratesben azt az embert ismerték meg, a ki szinte arra termett, hogy szárazföldi háborúban is homályba borítsa a spartaiak dicsőségét. Az atheniek ismét kitettek magukért. Ceramicusban egy sir tisztelte a Korinthusnál elesetteket s a Dipylum szomszédságában temették el Dexileost, a ki Eubulides archonsága alatt 96, 3 (39 $^{1}/_{3}$) húsz esztendős korában, mint amaz »öt lovas« egyike esett el s a kinek márványszobra teljes épségben ujra feltaláltatott. Ennek az ötnek e szerint még a lechaeumi csata előtt valami fényes hadi tettet kellett végbezvinniök s valószinű, hogy ez időtájt a nép előtt gyűlöletes lovagok alkalmat kerestek, hogy becsületöket visszaszerezzék.

Mantitheos, a ki a harminczak alatt a lovagi rendből való volt, maga mondja el abban a beszédben, melyet Lysias szerkesztett számára, hogy mikép viselte magát a háború kezdetén. »Midőn ti, athéniek — ugymond — megkötöttétek a szövetséget a boeotiaiakkal s Haliartus felé kellett indulnotok segitségre, akkor engem Orthobulos lovasszolgálatra hivott. De mivel azt rebesgették, hogy a bekövetkező harczban kevés dolga lesz a lovasságnak, azért is én,

mig mások jogtalanúl a lovasság közé álltak, elmentem Orthobuloshoz s kitörűltettem magamat a lovasok lajstromából, mert gyalázatnak tartottam, hogy mig polgártársaim többségének majd veszedelmekkel kell küzdeniök, én életem koczkáztatása nélkül vegyek részt a hadjáratban. Midőn pedig megyebeli társaim az indulás előtt összegyülekeztek s láttam, hogy némelyikök ember a talpán, csakhogy hijával van a felszerelésre való pénznek, azt az inditványt tettem, hogy a vagyonosok segitsék a szükölködőket s én magam két embernek 30 drachmát adtam ajándékba. Hogy aztán később haddal mentünk Korinthus felé és sokan a jövendő veszedelmektől való féltökben visszamaradtak, én kivittem, hogy az első sorban harczolhassak; s noha a mi törzsünk legtöbbet állt ki s jórészt oda is veszett, mégis utóbb kezdtem hátrálni, mint a nagyérdemű Thrasybulus, a ki minden embert gyávasággal szeret vádolni.«

Ez az előadás nagyon szemléletessé teszi elöttünk, hogy a háború kezdetén milyen szokott lenni egy attikai hadrakelés s mint voltak majd pénznek, majd felszerelésnek, majd pedig bátorságnak hijával. Pénzt Conon hozott s a polgári bátorság hiját kipótolták a zsoldosok; ügyes hadvezéreknek se voltak szükiben. De a mi az egész háborúban eleitől mindvégig hiányzott, az egy határozott czél s egy oly megbizott férfiú volt, a ki a községet vezetni s emelni tudta volna. A békepárt, a polgárok kényelmére támaszkodva, az Andokides pártja, (243. l.) zsibbasztólag hatott. Egyébiránt a hazafias és harczias érzületüek se voltak egyesek. A steiriai Thrasybulus lett volna vezetésökre hivatva, de ő épenséggel nem volt népszerü személyiség, a mint ezt Mantitheos gunyjából is látni. Ő, mint hajdan Themistocles, avval volt vesztes, hogy érdemeit nagy fennen s mindúntalan emlegette;

azt gondolta, hogy neki, mint Athén szabaditójának, több szabad mint másnak; e miatt még a régi czimborájával, Archinossal is összeütközésbe jött s ennek vádja folytán egyszer valami törvényellenes inditvány miatt el is itéltetett. Az ő negédes magaviselete nem volt inye szerint az embereknek s könnyű átlátni, hogy egy Agyrrhios vezetése alatt jobban érezték magokat [121]).

Conon felléptével aztán egyszerre minden jobbra fordult. Bő segédeszközök s határozott czélok voltak ismét; valahára ismét egy ember köré gyűlt minden. De Conon befolyása sem volt tartós. Mint Perzsia bizott emberének és attikai hazafinak tarthatatlan kettős állása volt. Feladata csak abból állhatott, hogy Athént zsibbadsága alól felszabadítsa, visszaadja neki a szabad mozgást, szövetséges társakat szerezzen s mintegy kaput nyisson egy uj történetnek. A további az athéniek magatartásától függött; t. i. attól, vajon tudnak-e áldozni kész bátorsággal erőt venni s az ujjon szerzett alapon önmunkássággal tovább épiteni. De ily fellendülésből nem lett semmi. A polgárokat elkényeztette Conon. A helyett hogy az adottat hálásan felhasználták volna, zúgolódtak, midőn a pénz fogyóban volt s a perzsa hajóhad többé nem tisztogatta a tengert az ellenséges hajóktól. Azért is oly mértékben szállt a tekintélye, a milyben Antalkidas befolyása nőtt, mig aztán a cyprusi háború kitörése állását végkép alátemette. Az athénieket ép oly helyzetbe juttatta Euagoras, mint a lacedaemoniakat Cyrus. Mindkettő szerzője volt a Perzsiával való barátságnak s utóbb oka a vele való összeveszésnek. Conon nyomtalanúl letünt a térről s Cyprusban halt meg 389 tájban. Győzelmeinek gyümölcsei kárba vesztek s az Euagorassal való most oly aggodalmas összeköttetés, melyet megszakitani

nem akartak, de erélyesen értékesiteni se mertek, volt még a cononi politikának egyedűli maradványa.

Conon eltávoztával ismét előtérbe lépett Thrasybulus, de láttuk, mily bajos volt a helyzete, mily elégtelenek voltak a segédeszközei (247. l.). Ehhez járult a külföldi vezérek iránti bizalmatlanság, kiktől az adott megbizások pontos teljesítését várták, holott pedig arra voltak szorulva, hogy magok tartsák a seregöket. A Thrasybulus iránti bizalmatlanság oly fokra hágott, hogy róla, Athén szabadítójáról, feltették, hogy a tyrannisra törekedik. Halála után még rosszabbra fordúltak a dolgok, midőn Agyrrhios vette át a hajókat, a nélkül, hogy valamire is tudott volna menni. Czéltalan ideodázó hadakozást vittek, összefüggés és kilátás nélkül; Spartán nem lehetett kifogni s mind csak attól kellett tartani, hogy egyoldalu szerződéseket ne kössön Perzsiával. Kiki érezte a haza nyomoruságos állapotát s ennek megváltoztatása s nyugalom után áhítozott. De senki se fogta fel a korhelyzetet nemesebben s méltóbban, mint Lysias, a ki az olympiai ünnepen (388 juliusában) a jelen voltak ünnepies hangulatát arra próbálta felhasználni, hogy nemzeti kötelességeiket emlékezetökbe idézze s maga is mindent elkövessen a már majdnem nyolcz év óta tartó boldogtalan háború megszüntetésére. »Ez az ünnep, úgymond, a végre alapíttatott, hogy a hellének közt fentartsa a barátságot. Visszavonás sodort abba a pironságos helyzetbe, melyben most vagyunk. Egyfelől a perzsa király, másfelől a siciliai zsarnok az, a ki a hellén városok szabadságát fenyegeti; kötelességünkben áll tehát, a belső huzalkodással felhagyván, egyesült erővel a közös ellenség ellen fordúlni.« Emlékezteti a spartaiakat kötelességökre, mely szerint nekik, mint a hellének született vezetőinek, nem volna szabad Hel-

las tönkrementét békén tűrniök. Igazi nemzeti politika volt ez, méltó Görögország legdicsőbb korához. Ily érzület élt még akkor Athénben. [122]).

Itt is kellett tehát leginkább ellenmondásnak kelni Antalkidas politikája ellen. Hisz az athéniek érthettek avval legkevesbbé egyet, hogy földig le ne alacsonyítsák magokat, cserben hagyván ama városokat, melyeknek védelmét anyavárosi jogképen vették vala igénybe s ezenkivül legnagyobb jóltévőjöket, a nemes Euagorast, kinek csak nemrég emeltek szobrot a piaczon. Ő érte voltak a cononi párt végső erőfeszítései. Kiváltképen Aristophanes, Nikophemos fia, volt az, a ki a király segítségkérései mellett buzgón szót szólott (266. l.). Ő maga vagyona jó részét rászánta, s ismerőseit kéréssel s kezességgel arra bírta, hogy az állami pénztárnak előlegezzenek. Avval a szerencsétlenséggel, mely a hajókat Cyprusba menet érte (250. l.), függ össze jóformán Aristophanesnek s atyjának veszte. Mindaketten hazaárulással vádoltatván, rendes vizsgálat nélkül, hadiszék ítélete folytán végeztettek ki (389). A békepárt győzelme volt ez, mint a mely bárminemű külső bonyodalmat kárhoztatott. De mindamellett sem adtak fel Euagoras ügyén. Chabrias a következő évben tiz hajóval s 800 zsoldossal átkelt s nagy dolgokat vitt véghez (260. l.). Mely kilátások nyíltak volna további győzelmek esetében, hahogy az ó-világ két leggazdagabb országa fejedelmeivel egyérdeken nyugvó szoros szövetkezés tovább is használtathatja az athéniekkel a dús segédforrásokat! [123]).

Épen ebbe az időbe esett a felhivás arra a békére, a mely voltaképen a cyprusi és egyiptomi fejedelmek ellen volt kötendő, s bizonyára a polgárság tetemes része ellentmondott, hogy a diadalmas vezért haza ne hívják Cyprusból

s hitlenül szét ne tépjék azt a szövetséget, melynek most kezdtek érni gyümölcsei. De — a békepárt győzött. A spártaiaknak volt eszök, hogy egyelőre csak Argos, Korinthus és Thebae megalázására szorítkoztak. Az athéniek engedményeket kaptak s mivelhogy az Archipelagus iránt semmi különös se határoztatott, még mind avval a reménynyel kecsegtethették magokat, hogy szigeturalmukat apránkint ujonnan visszanyerhetik. Egyelőre csak azon voltak, hogy elhárítsák azt a bajt, melyet az aeginabeliek kalózkodása s a hellespontusi közlekedés elzárása hozott vala rájok. Hozzájárulásuk döntött s véget-vetett ama nyolczéves háborúnak, mely károsnál károsabb volt Görögországra.

Oly háború volt ez, melyet a perzsák kezdtek, a perzsák végeztek be is; oly háború, mely eleitől fogva alányomta a nemzeti érzést, és se erőt, se bátorságot költeni nem igen tudott. A legnagyobb nyereség a magok hozzájárulása nélkül jutott az athénieknek, a legfontosabb diadalt nélkülök vivták ki. A kisháború pedig, melyet a görögök egymással viseltek vala, többnyire amolyan rablóharcz volt, mely elvadította a népet s végkép elpusztította a tartományokat. Agesilaus a barbarokkal való hadakozás módját átplántálta Hellasba, tüzzel-vassal pusztított, gyümölcsfákat tépetett ki tövestül és hellén atyafiakkal gyalázatos rabszolgakereskedést űzött. Azután egy városbeli polgárok közt sohse dühöngött szivósabb küzdelem, mint Korinthusban.

De a legfontosabb, a mi az egész háború alatt történt, a hadügynek átalakulása volt, a mely az ázsiai hadjáratokkal függ össze. Mert míg Görögország államai elhanyatlottak, a nép harczi deréksége csak híresedett; felsőbbségét oly mértékben elismerték mind a barbarok, hogy azt

hitték, se rajtok, se nélkülök nem győzhetnek. Azért is, a merre háború volt, mindenütt kaptak a hellén férfiakon.

Azelőtt idegen zsoldosszolgálatra csak oly emberek adták magokat, a kiknek igazi hazájok nem volt, az az a kik nem tartoztak oly rendezett államhoz, mely erejöknek hasznát vette volna, mint p. az arkadok, krétabeliek, cariaiak, thessalok, továbbá a honukból számkivetett, zilált életviszonyú bitang emberek. De mióta Cyrus által uj fényt kapott a zsóldosság, mind általánosabbá lett a hozzávaló hajlam. Mert ha azelőtt egy görögöt nagyobb csapás nem érhetett a hontalanságnál, nem úgy volt mostan. Pártoskodás és polgárháború megsemmisítették a cantonális szellemet s a szülőföldhöz való ragaszkodást. Helyettök kivágyó, kalandor szellem vett erőt. Ennélfogva nemesebb természetek, mint p. Xenophon, sem átalltak valamely perzsa fejedelemhez állni szolgálatba, hahogy lovagi tettekre alkalom kinálkozott. Hisz a mellett a nemzeti büszkeség is bő kielégítést talált s mind elevenebben nyilatkozott annak érzése, hogy a görög vitézség és műveltség van arra hivatva, hogy átteremtse a keleti országokat.

A kisázsiai görög zsóldosrendszer visszahatott az anyaországra is. Itt a tengeren már régebben fennállott s egyik hajóhad nem egyszer a zsold emelésével igyekezett a másikat gyengíteni. A szárazföldre nézve azonban a korinthusi háború volt a kezdet s az Isthmus a zsóldosrendszer hazája. Itt valami Polystratos csapatokat toborzott Conon pénzén. Iphikrates meg elvállalta a vezetésöket, s az attikai hadiszerkezetnek korszerű reformját vivén ki, ezáltal megadta a zsóldosseregnek a jelentőségét a görög történetre nézve. A teljes fegyverzet beszerzése jómódot kivánt; de a vagyonos polgárok száma nagyon megfogyott s azok,

a kik legkönnyebben fedezhették a költséget, körülbelül a legkényesebbek voltak s bizonyára nem a java anyagát szolgáltatták a háborúnak. A nehéz fegyverek pedig egészen a régi harczmódhoz voltak szabva, rendes frontcsatákhoz, a hol a terrain ügyes felhasználásáról s taktikai mozdulatokról szó se lehetett; arra számitottak velök, hogy lehetőleg kimélve legyen a polgári vér; a teljes fegyverzetű harczosnak egy szolgája is volt, a ki a pajzsát hordozta s a fegyvereivel gondolt; ez csak szükségtelenül szaporította s könnyű mozgásában akadályozta a sereget.

Azonkivül átlátta Iphikrates, hogy a Spartával való háborúban, mely az ő régi hadrendszeréhez makacsúl ragaszkodott, valami czélirányos ujítás a leghathatósabb mód, hogy az ellenség felett felsőbbséget szerezhessenek. Már Demosthenes nagy sikereket vívott vala ki könnyü fegyverzetű csapatok alkalmazása és taktikai ujítások által; Iphikrates immost nagyszámu gyökeres változtatásokat tett. Könnyített a védőfegyvereken, kisebbszerű kerekpaizst (pelté-t) hozván be s az ércz lábvérteket holmi szármentőkkel (iphikratesekkel) pótolván; a támadófegyvereket pedig hathatósabbakká tette az által, hogy a lándzsát meghosszabbitotta s kard helyett a pallost hozta be. A könnyebb fegyverzet lehetővé tette, hogy a legénység több élelmet vihetett magával s hosszabb meneteket bírt tenni. Ilyen formán megteremtette az uj sorgyalogságot, a peltastákat, a kik szorosokban vagy hegyeken való gyors mozdulatokra sokkal ügyesebbek voltak, mint a polgári katonaság nehézkes tömegei.

Fogadott hadakkal egészen másképp volt a vezér, mint polgártársakkal. Zsóldosok közt a legszigorúbb fegyelemnek lehetett s kellett uralkodni; nem volt szükség velök valami nagyon csinján bánni; közvetetlenül a hadvezér sze-

mélyétől függöttek, a ki nekik zsóldot, dicsőséget és prédát szerzett; Iphikratest a zsóldosai Korinthustól a Hellespontusig követték. Iphikrates, alacsony származásu létére, már személyiségénél fogva mintegy rá volt teremve a katonákkal való kellő bánásra. A kegyetlenségig szigorú volt s mégis szerették. Ha valamely őrszemet alva talált, bízvást nyomban leszúrhatta; a legszilajabbakat meg tudta zabolázni s szenvedélyöket értékesíteni tudta a szolgálatra; kereken kimondta,hogy a pénz és kéj után sovárgókat kedveli legjobban. Minden a katonák hangulatán fordúlt meg s Iphikrates nagy vezérlő és szervező tehetsége mellett ahhoz is jól értett, hogy a kellő szó kelletekor legyen keze ügyében. Hihetetlen gyorsan készen állt az ujonteremtett sereg s mindjárt is határozott felsőbbséget vívott ki a harcztéren az athénieknek. Az egyetlenegy vereséget, mely a spartaiakat e háborúban érte, a peltastáktól szenvedték. (232. l.)

Minden bizonynyal egészen más tervei is voltak még Iphikratesnek, mint a melyeket ki tudott vinni. Mert ki hinné, hogy hadireformjait arra a végczélra alkotta volna, hogy egyszer-másszor szerencsésen megverhesse a meglepett ellenséget! Nemcsak vakmerő katona volt ő, hanem élesszemű s messzeható gondolkodású politikus fő is. Ő mindazok közűl, a kik Conon politikáját támogatták s Conon jótéteményeit Athénre gyümölcsözővé igyekeztek tenni, legeslegtöbbet vitt véghez. Megmutatta, hogy kell széttörni a félsziget kapuit, mely eddig a spartai hatalomnak hozzáférhetetlen vára volt; megtanított rá, mint lehet Spartát a maga házában felrezzenteni; ő először rakta meg Akrokorinthot attikai csapatokkal s ez erősségnek Görögország általános viszonyaira való fontosságát először méltányolta, ő jött arra a merész gondolatra, hogy Korinthust meg kell nyerni

Athén számára; mert egy ottani őrség valójában a leggyökeresebb mód volt, hogy Spartának a be-beavatkozástól elvegyék a kedvét; mindenesetre jobb mód, mint a lechaeumi falak, melyeket folytonos hadi veszedelem közt kellett őrzeni s az utolsó sikerhez képest vagy felépiteni vagy lerombolni. Mivel pedig a korinthusiak magok is átlátták, hogy kisállam létökre nem képesek magokat megvédeni a lacedämoniak ellen, s ennélfogva arra határozták, hogy önállóságukról lemondanak (228. l.), tehát úgy látszott, Athénnek áll tisztében Korinthust a maga csapataival megoltalmazni s lehetséges, hogy Korínthusban is volt egy párt, mely Athénhez, nem Argoshoz való csatlakozást kivánt. Az bizonyos, hogy Iphikrates Korinthusban az argosi párttal véres küzdelembe keveredett, hogy e párt közül egynehányat megölt, hogy az Argoshoz csatlakozás megtörténtével az attikai zsóldosok elvonulását kivánták s Argosnak egész polgársága kiindúlt, hogy Korinthust birtokába vegye. De Iphikrates nem az az ember volt, hogy ily pontot magajószántából oda hagyjon. Engedelmet kért, hogy Akrokorinthot megtarthassa; de Athénben nem álltak rá ily merész politikára s Iphikrates letette parancsnokságát, mérgelődvén polgártársai gyávaságán, mint a kik nem akarták hasznát venni annak a fegyvernek, melyet számukra kovácsolt vala. Később ellenkezőleg nagylelküségnek s bölcs mérsékletnek tulajdonították, hogy az athéniek nem álltak rá vezérök annectáló terveire. [124]).

A hadrendszer szerencsés reformjának köszönhette Athén hatalmának oly emelkedését, hogy Spartát szárazon is megalázhatta, Arkadiát réműletbe ejthette s a félszigeten egy attikai fegyverhely felállítására gondolhatott.

Másfelől azonban az ujítás káros következményei is

csakhamar mutatkozni kezdtek. Hadsereg és község között a szoros kapcsolat, melyen a régi államok ereje nyugodott, bomlásnak indúlt; a sereg minden, a mi volt, a vezér által volt. A polgárok mind inkább elvonatkoztak a fegyveres szolgálattól; amolyan katonarend képződött, mely a polgári viszonyokon kivűl állt, nyughatatlan sehonnai osztály, a mely csak leste az alkalmat, hogy hadimesterségét űzhesse, s ennélfogva minden zenebonát, ha mely kitört valahol, csak veszedelmesebbé tett. Pénz döntött el immár mindent. Pénzért iratkoztak be a katonák, egy cseppet sem törődvén az ügygyel, a mely fenforgott; pénz tartotta együtt a csapatokat. »A hellenek teste, ugymond Lysias, azoké, a kik fizetni tudnak.« Ilyenképen két félre szakadt a nép: az egyik, a mely folyvást fegyvert forgatott, elidegenedett hazájától, a másik, a tulajdonképi polgárság, kitanúlt a hadiszolgálatból. A tűzhelyéért harczoló megtörzsökösödött polgárnak higgadt vitézsége helyett, hontalan kalandorok szilaj bátorsága döntött az államok sorsa felett, oly embereké, a kiknek magaviselete a vezérek személyiségétől függött s a kiknek hűsége csak addig tartott, a mig győzte a hadipénztár [125]).

Szerencsétlensége volt Athénnek, hogy a zsóldosságnak inkább a bal mint a jó hatásait tapasztalta. Athén volt az egyetlenegy város, a melyben a zsóldoshad teremtő észszel s hazafi szellemben szerveztetett s nyomban a legnagyobb sikert vívta ki; de ezt a sikert nem tudták megóvni, nem merték a zsóldos vezért a maga szabadjára hagyni s igy történt, hogy annak nagy tettei a háború eldöntésére nézve minden hatás nélkűl voltak. Általában véve, az volt a szerencsétlensége Athénnek, hogy az egész háború ideje alatt a legkülönfélébb politikai irányok közt

ingadozott; afféle férfiaknak, mint Thrasybulus és Archinos, Agyrrhios, Conon, Andokides, Iphikrates, egymásután és egymás mellett befolyásuk volt. Egyikök se lett huzamos időre a község bizalmasává s a város vezetőjévé. Ezért nem is lehetett szó valami szilárd politikáról; hozzászoktak, hogy kivűlről várják az indítást és eldöntést, a helyett, hogy állandó akaraterővel önválasztott czélokra törtek volna. Ez volt az oka, hogy Athén az ezen háborúban kivívott különféle egyes sikerek mellett is egészben véve többet vesztett, mint nyert. A háború végén ziláltabb állapotban volt, mint annak előtte; szövetségeseit mind elvesztette, legjava embereit megbizhatatlanoknak találta és a maga segédeszközeit ujonnan elégteleneknek tapasztalta; utóvégre szorultságában oly békét kellett kötnie, a mely a város becsületét mélyen sértette s a háború eredeti czéljának sehogyan sem felelt meg. Mert hisz az volt a czél, hogy Spartának elvitassák abbeli jogát, hogy a többi államok ügyeibe beleavatkozzék. Úgyde a háború végén Sparta túlhatalma uj alapra volt téve, melyet arra használt fel, hogy csak még biztosabban bitorolja a többi államok viszonyaiba való beavatkozás jogát.

Ugyanis Sparta a legkülönbözőbb formákban rendületlenül megmaradt régi politikája mellett. Nemzeti becsülettel mitsem törődvén, uralkodni akart Görögországban s uralmi igényeinek bárminemű támogatását szivesen vette. Érvényesítette azokat fegyveres hatalommal, szerződéssel és isteni tekintélylyel. Ezek a módok elvesztették hatásukat és miután már a peloponnesusi háborút tényleg a nagykirály döntötte volt el, őt tették most is forma szerint azzá a tekintélylyé, melynek minden egyéb híján Sparta javára kellett elrendezni a görög államviszonyokat. A del-

phibeli isten helyett a barbar király volt az, a kitől Sparta, mint Hellas feje (hogy már) felhatalmaztatta magát. A béke betűje szerint minden állam egyenlő volt ugyan a nagykirály előtt, ő maga volt a mindenen fölülemelkedő s Perzsia az egyedűli nagyhatalom, melynek trónjától kiindúltak a békeföltételek. De Sparta volt ezek végrehajtásával megbizva; a spartaiaknak kellett e végre a hellen viszonyokra felügyelni, övék volt az executio az uj rendnek ellenszegülők ellen; ők vették, más szóval, igénybe királyi felhatalmazásnál fogva Görögországban a hegemoniát s ez az állás tökéletesen megegyezett az ő saját politikájokkal. Hisz ők a felhatalmazásokat a magok kedve szerint állították ki s uralomvágyuk követeléseinek csak a királyi pecsétet szerezték meg. A nagykirálylyal szemben arra kötelezték magokat, a mi eleitől fogva saját törekvésök volt, hogy Görögországban minden nagyobb hatalom föltenyészedését meggátolják, a kisállamokra szakadt Görögországot gyöngeségben s gyámoltalanságban tartják.

Spartának most a legkedvezőbb állása volt. Még meg voltak minden államban régi időből a hivei s a hellenek többsége még mindig úgy tekintette, mint a hazai ügyek vezetésére hivatott államot. Lám Lysias még a béke előtti évben igy szólott: »A lacedämoniakat a hellenek vezetőinek tartják, még pedig méltán, a velök született vitézségért, hadimesterségökért s mivelhogy csak ők laknak soha el nem pusztított tartományban, erősségek nélkül, polgári viszálkodás nélkül, meg nem győzve, s mindig egy alkotmányban.« Sparta minden veszedelemből diadalmasan kimenekült; minden Sparta elleni szövetkezés dugába dőlt; nem volt ellenség a csatatéren, sehol tettrekész állam, a béke utáni vágy közönséges, és ha a hegemoniának uj formáján sokan meg-

ütköztek is, a nagy tömegben sokkal jobban el volt tompulva a nemzeti becsület érzése, semhogy az által Sparta hatalmi állását veszedelem fenyegette volna. A többi állam is meghunyászkodott a nagykirály előtt és Sparta végre is csak jobban értett hozzá, mint a többiek, hogy a hatalmas szövetségest maga részére nyerje s támogatása iránt magát biztosítsa.

A békének ovatos felhasználásával Sparta mindent elérhetett s az államokat lassankint békés alárendeltségre szoktathatta volna. De erre nem gondoltak Spartában; uralomvágya nem volt kielégítve, csak ujból felszítva, nem a végén, hanem elején állt a terveinek. Tizenkilencz évvel az aegospotami-i csata után másod izben látta ellenségeit lefegyverzetten s most nem akart egyebet, mint az akkor kezdettet több okossággal s jobb eredménynyel hajtani végre. Perzsiában csak kezességét akarta birni a saját uralmának, s az államoknak megajánlott autonomiát csak a szabadságuk tőrének tekintette. Alapjában véve ezen a békén semmi igaz nem volt. A görög államok függetlensége hirdettetik s függésök a kitűzött czél. Perzsiából indulnak ki a határozások, melyeket Spartában koholnak, s a nagykirály úgy diktálja a békét, mint Hellas főura, holott tehetetlenebb, mint valaha s arra se képes, hogy saját országában megvédje magát a hellen kóborló-csapatok ellen [126]).

V.

Az antalkidasi béke következményei.

A görög történet legközelebbi nyolcz éve semmi más, mint lacedaemoni politika története. A többi állam mind

ereje-vesztett, Sparta maga cselekszik, a békét saját érdekében hajtja végre, kényuralmát újonnan felépíti s azokat az államokat, melyekben még ellenálló erő van, egymásután hatalma alá hajtani igyekezik.

Igaz, hogy magában Spartában se volt egy értelem. Ott is találkoztak higgadt eszű férfiak, a kik a békével visszaélésnek s a pillanatra való tulhatalomnak ellene dolgoztak, a kik erkölcsi érzésből s politikai belátásból azt kivánták, hogy a hellen államok jogait tiszteletben kell tartani, a kik előre ellátták, hogy új erőszakpolitika új veszedelmeket hoz az államra; ez elvek képviselője Agesipolis volt, a ki a görög viszonyok felfogásában apja, Pausanias nyomdokát követte (45. l.). Szerényen s tisztelettel viselte magát az ifjú király hivatalbeli társa iránt, a ki őt baráti bizalmassággal igyekezett magához édesgetni. Azonban Agesipolis csakhamar önállóságot kezdett mutatni. Fenkölt és nemzeti érzület lakott benne, a mely méltó volt Leonidasnak s az Agiadák legnemesebbjeinek utódjához. Okos itélettel s szülővárosa igazi iránt gyengéd érzékkel bírt. Arra nem volt képes, hogy a többi államokkal szemben csupán spartainak érezze magát; oly hellen politikát, mint a minőt Brasidas és Kallikratidas követtek vala, tartott egyedűl üdvösnek; annak a pártnak állt élén, a mely a szövetségi kötelékekhez szigorúan ragaszkodott, tehát nem veleszületett féltékenységből vagy makacsságból, hanem okos meggyőződésből volt Agesilausnak ellenfele. Eleitől fogva rosszalta azt a szerződést, a melynél fogva alárendelték magokat a nemzeti ellenségnek, hogy egytörzsökbelieken uralkodhassanak; de miután immár meg volt kötve, legalább hát azt akarta, hogy csak az attikai vagy boeotiai hatalom

veszélyes terjeszkedése ellen oltalmúl, ne pedig jogtalan uralmi vágy örvéül használják.

Ellenben Agesilaus egy hellen hadkirály szerepéről, melyet egykorig játszott vala, régesrégen lemondott; a háború végső éveiben a legszűkkeblübb lakonismus párthivévé lett s nem gondolt egyébre, mint hogy ily szellemben aknázza ki a békét. Görögországnak tartós megnyugtatását csak akkor tartotta lehetségesnek, mikor majd Sparta ellen minden ellenszegűlés csirájában el lesz fojtva, de még ezt a czélt se vitték ki talán pártatlan szigorúsággal, nyiltan és becsűlettel, mint a hogy oly államhoz illett volna, a mely uralkodó hivatásának tudatával bír, hanem kicsinyes módon azon voltak, hogy a szenvedett bántalmakért bosszút álljanak és korábbi magoktartásáért védtelen városokat lakoltassanak.

Az efféle politika épen Agesilausnak való volt. Nem a haza, szülővárosa sem volt az, melynek dicsőségét leginkább szívén hordozta, hanem tulajdon maga személye; személyes hiuság, mely hibás testüekben gyakran nagy mértékben megvan, volt szándékainak rugója, s miután nagy tervei hajótörést szenvedtek, nem volt egyéb becsvágya, mint hogy azokkal éreztesse hatalmát, a kik vele csufondárosan bántak volt. Az aulisi jelenetektől fogva (198. l.) az Arkádiában történtekig, a hol éjszaka kellett lopózkodnia, hogy a mantineabeliek gúnyját kikerűlhesse (233. l.), semmi csufságot, semmi sérelmet el nem feledett s vad indúlattal leste az alkalmat, hogy bosszút állhasson.

Ekképen a két uralkodóház közt a régi ellentét ismét teljes mértékben fennállott, de Agesilaus kezdettől fogva határozott előnyben volt. Tapasztalatra és hadi dicsőségre sokkal magasabban állt, meg tudta őrizni népszerűségét,

egyre nagy ügyességgel adta az igazi spartaiság képviselőjét, s ravasz engedékenységgel magához tudta hódítani a hatóságokat. Mert míg más királyok jogaik védelmére fordították legfőbb gondjokat s öröklött méltóságukból mit sem engedtek, Agesilaus szives örömest oly felsőségének ismerte el az ephorusokat, a mely iránt feltétlen engedelmességgel tartozik; sőt forma szerint is feladott a királyság önállóságán, mert ő volt az első, a ki felkelt királyi székéből, ha arra mentek az ephorusok. Mindenképen hizelkedett nekik, hogy általok ő vezethesse a közügyeket. Aztán természetesen a lacedaemoniak hajlamai is javára voltak, a kik bele-bele kötöttek a kisebb államokba s külföldi városokban urat akartak játszani, hogy zsákmányt és pénzt szerezhessenek. Hisz az az ellenséges hangulat, mely Agesilaust izgatta, mindazok közt el volt terjedve, kik vele táboroztak vala; dicsvágyó testvérének befolyása is (230. l.) kezére esett s ilyformán nem csoda, hogy Agesipolis az ő békés és igazságos elveivel nem sokra ment, s hogy ellenfele adott jóformán irányt Sparta magatartásának.[127])

Egyébiránt Sparta nem állt elő mindjárt a szándékaival, hanem egyelőre beérte avval, hogy Argos és Thebae ellenében czélját érte, azután pedig bevárta a hatást, melyet a béke a környéken tett.

A Sparta tetszése előtt való feltétlen meghajlás ideje a félszigeten is rég hogy elmúlt. A szövetséges helyek sértve érezték magokat, hogy ily általános fontosságú béke részvételök nélkül köttetett meg, s a merészebbeknek eszök ágában se volt, hogy magokon paczkázni hagyjanak. Hiszen arra az autonomiára, mely a korinthusiaknak, az orchomenusiaknak és plataeaebelieknek Sparta érdekében adatott, Sparta ellenében is igényt lehetett tartani, s nincs

kétség benne, hogy a félszigeten is ne emelkedtek volna oly hangok, a melyek ily értelemben hivatkoztak a szerződésre s városaik számára teljes önkormányzatot követeltek.

Xenophon természetesen szót sem említ a szabadelvü pártnak ime mozgalmairól, mivelhogy ő, Agesilaus buzgó hive létére, általában el szokta hallgatni, a mi neki nem tetszős; de jó forrásból tudjuk, hogy több város valóra vette az autonomia ügyét s a nekik megajánlott abbeli jogot, hogy magok törvényén kormányozódhassanak, arra használta föl, hogy feleletre vonta a hivatalnokokat, a kik mindeddig Sparta felsősége alatt vitték nálok a kormányt. Mindenütt szigorú vizsgálat indíttatott, a lacedaemoni párt vezetői szökve menekültek a nép itélete elől és Spartában kerestek oltalmat. [128])

Egyes községek e zendüléseinek nem lehetett tartós eredményök és a spartaiaknak nagykönnyen sikerült párthíveiket visszavinniök s a szövetséges helyeket fegyveres hatalommal győzniök meg arról, hogy az autonomiáról szóló paragrafust félreértették. Ezeket a mozgalmakat azonban alkalmas ürügyül használták fel, hogy a peloponnesusi viszonyokat ezentúl nagyobb szigorúsággal vigyázzák, s a mint a messeniek legyőztével a messeni párt félszigetszerte üldöztetett, úgy járt most az argosi párt is. Mert Argosból indúlt ki a legvakmerőbb támadás Sparta főuraságára; Argos nemcsak egy különszövetséget kötött újonnan, hanem arra is kisérletet tett, hogy az elpártolt szövetséges helyeket a félsziget éjszaki részén egy nagyobb és hatalmasabb állammá olvaszsza egybe. Ez a legveszedelmesebb merénylet volt, melyet valaha Sparta ellen elkövettek; azért is azon városoknak kellett a spartai fegyverek legelső céljának lenni, melyek abban közvetve vagy közvetetlen részt vettek

s melyek még argosi pártosokat rejtegettek falaik között; egy város se volt pedig e tekintetben gyanúsabb, mint Mantinea.

Mantinea volt Arkádiának egyetlenegy városa, a mely önálló politikát mert űzni. Csak a perzsa háborúk után egyesült a község öt faluból egy erős várossá, még pedig Argos indítására, a mely már akkor azon jártatta az eszét, hogy szomszédságában valami szövetséget létesítsen. Mantinea az ő városi területét hódítással igyekezett növelni s a Nikiasi béke után nyiltan feltámadt Sparta ellen. Az első különszövetségi háború szerencsétlen kimenetele után természetesen ismét alávetette magát a spartaiaknak, de demokratikus maradt s a régi idegenkedés Spartától csak nem szűnt meg; nem titkolták örömöket Iphikrates győzedelmén s ha a város nem lett volna gátolva azon béke által, mely a 418-iki csata után Spartával harmincz évre köttetett vala, bizonyosan arra használta volna az utolsó háború kedvező viszonyait, hogy régi politikáját folytassa. Alig van benne kétség, hogy Argosban a vitéz és harczias Mantinea csatlakozására ne számítottak volna, és mily veszedelmes fordúlatot vesz Spartára nézve a korinthusi háború, ha Argosnak, Mantineának és Korinthusnak három érintkező terűlete *egy* ellenséges állammá olvadt volna össze! Mindez elég ok volt arra, hogy Mantineát valamennyi peloponnesusi városnál jobban gyűlöljék s legelőször fenyítsék meg.

A béke után két évvel fogtak munkához. A harmincz-évi szerződés lejárt; már most nem akartak új szerződéses viszonyt, hanem a városnak feltétlen alávetését, mint a mely a demokratia fészke lévén, az arkadiai megyekormányok boldog békéjét és kivánatos engedelmességét háborítja. Erről a rendetlen állapotról tenni kellett, azért nem is sokat teketóriáz-

tak. Sparta küldöttei számos sérelemmel álltak elő: hogy a polgárok semmis ürügyek alatt kibúttak a hadrakelés alól, hogy rossz indúlatot mutattak (ez Agesilaus átvonúlására vonatkozott), hogy az argosiakat élelemmel tartották. E sérelmekhez az a követelés járult, hogy a város rombolja le körfalait, s minthogy a polgárok, kiket még az argosi párt vezérelt, ezt a kívánságot, bár semerről se várhattak segítséget, vissza merészelték utasítani, az ephorusok haladéktalanúl elrendelték a háborút.

Agesilaus nem vállalta el a vezérséget, azt a barátságos viszonyt vetvén okúl, melyben atyja Archidamos a mantineabeliekhez állt vala. Voltaképen pedig kevés dicsőséggel kecsegtethette magát e hadjárat után, a szövetségestársak is kelletlenek voltak s az ostromló harczokat nem szerette. A fő ok azonban jó formán az volt, hogy kapni akart az alkalmon, hogy tiszttársát bajba keverhesse. Mert könnyen átlátható, hogy Agesipolis ezt a megbizást csak fanyalogva vállalta el, még pedig nem csupán politikai elvei miatt, hanem azért is, mert Mantineában néhány mostani vezetővel még atyja után barátságban állott. Mindazáltal nem ellenkezett Agesipolis s gyorsabban és szerencsésebben végezte be a hadjáratot, semmint kaján tiszttársa remélte volna. U. i. a városba rekesztvén az ellenséget, nagyokosan a térviszonyokat használta fel, hogy az ostromlottakat vérontás nélkűl megadásra kényszerítse. Ophis patakját, a mely keresztűlfolyta a várost s most késő őszszel meg volt áradva, a város alatt elgátoltatta, úgy hogy nem folyhatván le, kicsapott a város utczáira s a körfalnál mind feljebb emelkedett. De a falak vályogból voltak rakva: alúl beázologtak, rés szakadt rajtok s hiába támogatták gerendákkal és deszkákkal. Így Mantinea harcz nélkül lefegyve-

reztetett; visszavonúlni való várorom pedig nem levén, minden ellenállás lehetetlen volt.

Midőn már most megkezdődtek az alkudozások, Agesipolis atyja, a ki számkivetésben élt Tegeában, latba tudta vetni befolyását. Talán ő volt már az is, a ki a patak elfogását tanácsolta, mert a környékkel régebb idő óta ismerős lévén, jól tudhatta, hogy a Tegea- és Mantineabeliek szomszédos villongásaiban az Ophispatak nem egyszer szolgált hadieszközül. Érdekében kellett pedig állania, hogy fia gyors győzelmet arasson s hogy a győzelem mind a két félre nézve lehetőleg vér nélküli legyen. A falak beomlása után tehát közbenjárt a fiánál s kieszközölte, hogy az a hatszáz polgár, a kik az argosi párthoz tartoztak s kiket a városon belül és kivül levő ellenségeik már áldozatúl szemeltek volt ki, szabadon elvonúlhatott. Ritka nagylelkűség példája volt és igazi ellenképe a tiszttársa módjának, hogy Agesipolis a harczosait a kapu előtt két felől az országuton fegyveresen felállította, hogy a kivonulókat saját polgártársaik bosszúja ellen megvédelmezze. Ezután az ephorusok parancsára megsemmisíttetett a város; a polgároknak saját lakóházaikat le kellett rontaniok s ismét régi falvaikba széledniök. Ezek mindegyike már most egy-egy községet képezett, külön állított contingenst és Spartának minden parancsát készségesen megfogadta. Ím ez volt a görög községek igért önállósága! S még azt akarták, hogy ezt a hatalmaskodást jótéteménynek vegyék s olybá tartsák, mint a városi élet kellemetlenségeitől való megszabadítást, mint a mezeiélet patriarchalis boldogságához visszatérítést! S Xenophon valóban azt erősíti, hogy a mantineabeliek, bármily bosszúsak voltak is eleinte városi házaik lerombolása miatt, csakhamar észretértek s földjeik kényelmes közelsé-

gét s a falusi életnek népszónoktól fel nem vert csendjét hálásan érezték. Az arisztokraták nyilván csak örültek rajta, hogy ismét a községi hivatalok birtokában vannak, s bizonynyal nem mulasztották el, hogy az átköltöztetés jó eredményéről a legkedvezőbb jelentéseket ne küldjék Spartába.[129])

A Mantinea ellen intézett hadjárattal győzött Agesilaus politikája; a régi lysanderi politika volt az, csakhogy még kiméletlenebb, még arcátlanabb. Nem is tartották többé szükségesnek, hogy a jognak még csak szinét is következtessék a békéből, minden tartózkodás nélkül űztek erőszakot és önkényt, hogy Spartának feltétlen befolyását végre keresztülvigyék, s erre pedig a szövetséges hadakat használták, mintha csak valami hellen ügy forogna szóban. Következetes folytatása volt ez az elisi háborúnak; feltétlen hadrakelés volt a czél Sparta kedve szerint való bármely vállalatra, hogy a peloponnesusi hadsereg utóbb lacedaemonivá legyen.

A szerencsés siker, melyet a lacedaemoni párt Mantineában elért vala, szolgáltatott alkalmat, hogy ez a párt más egyéb helyeken is próbát tegyen hatalmának hasonló visszaszerzésére, még pedig legelébb is Phliusban.

A felső Asopusvölgyben fekvő Phlius városa azok közűl a görög községek közűl való volt, melyek kis területen sokkal hatalmasabb szomszéd államok közepett csodálatos életerővel megőrizték a legrégibb időktől fogva függetlenségöket és sajátságukat. Kies völgyükben, távol a nagy világmozgalmaktól, boldog jólétben éldegéltek a phliusiak. De azért vitézek és harcziasak voltak, jó lovasságuk volt, a perzsa háborúkban hazafias helléneknek mutatták magokat, később pedig hű frigyestársakúl Spartával tartot-

tak, oly nemzetségek kormánya alatt, melyek ezt az érzületet ápolták; s mivelhogy a tengertől messzeeső város földmivelésből, baromtenyésztésből és szőlőmívelésből élt, ímez állapotok jó sokáig változatlanúl megmaradtak. Végre itt is politikai mozgalmak támadtak. Demokrata párt keletkezett s a község előbbi vezetői elűzettek. Ez akkorjában történt, hogy a korinthusi háború felriasztotta nyugalmából a csendes Asopus völgyét s Iphikrates csapatai az Isthmus felől földúlták a környéket. Phlius egészen el volt szigetelve. A polgárok még sokkal jobban ragaszkodtak a régi hagyományokhoz, semhogy hozzáálltak volna a különszövetséghez, de azért Spartától is elszakadtak. Magok akartak magokon segíteni, azonban Iphikrates nagy veszteséget okozván nekik, kénytelenek voltak mégis Spartához folyamodni segitségért és spartai csapatokat fogadni kebelökbe. A spartaiak okos mérséklettel viselték magokat, nem követelték, mitől pedig tartani lehetett, a számkivetettek visszahozatalát s ezeknek, megcsalatkozva, jobb időkre kellett várniok.

Mantinea veszedelmével uj remény költ a számkivetettekben. Látták, hogy a vezérváros mily szigorúsággal vizsgálja most rendre a szövetséges helyek loyalitását, tehát szülővárosukat elpártolt községnek adták fel (384, 99, 1). A mig ők vezették, a leghűbbek közé tartozott, de a népvezetők győzelme óta, épen mint Mantinea, hanyag a hadrakelésben, nyakas és ellenséges indulatú. Spartában nem lehetett a helynek az isthmusi tartományokon való uralkodásra nézve félreismerni a fontosságát. Ha, míg a külön szövetség fegyverben állt, azt tartották, hogy Phliust kimélni kell, nehogy átcsapjon az ellentáborba, most semmi okát se látták annak, hogy a vezérkedő hatalom erősitésére kinálkozó alkalmat elszalaszszák. Kaptak tehát a számkive-

tett phliusiak panasztételein, kiűzetésök okait elégtelenek-nek nyilvánították s kivánták a visszafogadásukat.

Hogy ez a parancs Phliusba érkezett, a jelenlegi kormány képtelennek látta magát arra, hogy daczolhasson; a polgárság hangulatára bízni nem lehetett, mert a menekült pártosoknak még számos hivök volt a városban. Azt határozták tehát, hogy őket visszafogadják s javaikba ujonnan beiktatják; azok, a kiknek időközben kezökre kerültek a földbirtokok, állami kárpótlást kapjanak, s mindenféle netán előforduló pörök törvényesen igazíttassanak el. Hogy evvel nem volt befejezve az ügy, könnyü volt átlátni. Különben Sparta az ő legközelebbi szándékát tökéletesen elérte s már is más, messzebbi czélok voltak előtte, melyekre nézve az ujon rendezett hadrakelést igénybe kivánta venni.[130])

Ugyanis 383 tavaszán egy követség jelent meg Spartában, a mely az ephorusok figyelmét egyszerre az aegaei tengernek messze éjszaki része felé fordította. Apollonia és Akanthos, chalcisi városok követei voltak ezek, az akanthosi Kleigenestől vezetve, és támogatva a macedoni király által; segítséget kértek Olynthus ellen, a mely feltartóztathatatlanúl növeli a területét, tömérdek önálló községet vet hatalma alá s a thrák tenger mellékein oly birodalmat alkot, mely a béke rendeleteivel tökéletesen ellenkezésben áll.

E váratlan felhivás iránt is éllel állt egymáshoz a két párt Spartában. Agesipolis minden olyas vállalatnak ellensége volt, mely hellen államok ellen volt irányozva; előre látta, hogy uj igazságtalanságokra kellene vinniök utoljára is Sparta szerencsétlenségével végződnének. Ellenben az ephorusok Agesilaussal s ennek pártjával egyetemben el voltak tökélve, hogy nem utasítják vissza a követe-

ket; ők kedvező alkalmat láttak ebben az ajánlatban arra, hogy a legszerencsésebb körülmények közt ujra feltenyésztessék a város hatalmát azokon a vidékeken, melyek az egész Archipelaguson való uralkodásra nézve főfőfontosságúak; úgy vélekedtek, hogy ez úttal Közép- és Éjszaki Görögországban is helyreállithatják a főuraságukat s egy nagy háborút a hellen contingenseknek Sparta vezetéséhez való hozzászoktatására a legjobb módnak tartottak. Tehát a követeket a népgyülés és a szövetséges helyek küldöttei elé vezették, a kik épen akkor a szövetségi viszonyok rendezése végett együtt tanakodtak Spartában. Itt Kleigenes egy beszédben fejtegette a dolgok állását.

»Nagy és nevezetes dolgok esnek Hellasban, így szólt, a melyekről ti, úgy hiszem, semmit sem tudtok. De Olynthusról csak mindannyian hallottatok, a thrák félszigetország eme legnagyobb városáról. Ez a város eleinte csak egy pár kisebb községet vont magához, hogy velök egy közös államot alkosson; utóbb egynehány nagyobb szomszéd várost foglalt el; azután pedig a macedoniai királytól hóditott el számos helyet, még Pellát is, legnagyobb városát, s úgy áll a dolog, hogy Amyntasnak maholnap egész országából tágúlni kell az olynthusiak elől. Minapában ránk is ránk üzentek, hogy hadi erőnket egyesítsük az övékkel, különben haddal támadnak meg. De minekünk immár nincs egyéb kivánságunk, mint hogy saját törvényeink szerint élhessünk és szabad polgárok maradhassunk; azonban idegen segítség nélkül ezt meg nem tehetjük, mert Olynthusnak 8000 nehéz fegyverese s még sokkal több könnyű fegyverese van, lovassága pedig, ha mi hozzájok csatlakozunk, ezernyinél többre fog rúgni. De tudnotok kell, hogy az olynthusiak még egészen más terveken jártatják az eszöket. Láttunk

nálok athéni és thebaei követeket s úgy hallottuk, hogy ők szintén követeket szándékoztak e városokba küldeni frigykötés végett. Ha csakugyan létrejön ily szövetség, bizony nem tudom, hogy mikép birnátok majd neki ellenállani. Azonban még sok város úgy gondolkodik, mint mi s hasonlóképp gyülöli a dölyfös olynthusiakat, de nem volt bátorságuk követségünkhez csatlakozni. Ha tehát tinektek már Boeotia miatt is fő a fejetek s nem akarjátok engedni, hogy egy egésszé álljon össze, vegyétek fontolóra, hogy itt sokkal, de sokkal veszedelmesebb hatalom van keletkezőben, egy szárazföldi és tengeri hatalom. Mert mindenök van, a mi ehhez megkivántatik, erdejök hajóépitésre, kikötők és kereskedelmi helyek búsás jövedelmei, és a föld termékeny volta következtében népes lakosságuk. Azontúl a szabad thrák törzsökök a szomszédjaik, a kik már is fejet hajtanak előttök, ha pedig végkép meg lesznek hóditva, hatalmuk tetemes erősitésére fognak szolgálni, kivált hogy akkor majd az aranybányák is kezökbe kerülnek. Mindezek oly dolgok, melyeket nem mi gondoltunk ki, hanem a melyekről naponkint szó van az olynthusiak közt. Ez a dolgok állása s már most ti magatok itéljétek meg, ha érdemes-e a figyelmetekre. Még idáig az a hatalom, melyet lerajzoltunk előttetek, nem olyan, hogy nehezen lehetne vele bírni; mert azok, a kik kényök ellen csatlakoztak az uj államkötelékhez, egy ellenhatalom fölléptével ismét el is fognának szakadni. De ha, a mint szándék van, a polgári jog kölcsönössége által egymással hova-tovább jobban össze lesznek olvadva s önnön javokat is abban látják, hogy a hatalmasabbhoz csatlakozzanak (a hogy ez az arkadokkal is van Sparta irányában), akkor az államszövetséget bizonyára nem lesz már oly könnyü felbontani.« [131])

Ez a beszéd, az ephorusokkal egyetértőleg, úgy volt nagy okosan kieszelve, hogy a thrák hadjáratot politikai kényszerüségképen adja a spartaiak elé; a beavatkozási politika úgy szólván megelőző politikának volt feltűntetve, a támadó háború védő háborúnak. Azt a veszedelmes oldalt is, a melyet a követégi beszéd mutatott, bölcsen kikerülték. Veszedelmes volt ugyanis, oly alárendelési viszonyt, a minőt Peloponnesusban szigorúabban léptettek életbe, mint valaha, a thrák parton tűrhetetlennek adatni elő, s föltenni a peloponnesusiakról, hogy majd Apolloniát és Akanthost megvédik Olynthus uralomvágya ellen, holott az ő félszigetjökön minden függetlenségre való törekvés, mint zendülés toroltatott meg. A spartaiak itt csak időbeli különbséget tehettek. Nekik egy ujonalkotandó államszövetség, mely görög városok önállóságán csorbát ejtene, jogsérelem és forradalom volt, nemkülönben egy szomszédállamok feletti századok megszentelte uralom megsemmisitése is, s erre a különbségre a beszéd, a mint azt Xenophon közli, rá is mutat egész világosan; meg van engedve benne, hogy ha az olynthusiakat hegemonia utáni törekvésökben szabadjokra hagyják, ebből egy történetileg összetartozó szilárd egész fejlődhetik ki s hogy akkor az akanthusiaknak is kijuthat a magok része, épen úgy, a mint most egy hasonló viszony mellett ritka kedvező helyzetben vannak az arkadi községek, még pedig azért, mert megvan cantonalis életök kényelme s mert egyszersmind részt vesznek abból a nyereségből, melyet csak nagyállam juttathat az övéinek.

Mindamellett csak a Spartától való félelem volt az, a mi a szövetségeseket engedelmesekké tette; mert oly ítéletre, a minő hanyag hadrakelés miatt Mantineát érte vala,

mindenki megjuhászodott és szolgálatra készszé lett. A dolgok ezen állását rendkivül kizsákmányolták most a követek és a város hatóságai, s valóban a Spartában uralkodó hadipárttól nem lehet elvitatni a nagy energia dicsőségét. A régi nehézkességet levetették s minden habozó kétségen túltették magokat. Ama menetek óta, melyeket Agesilaus végrehajtott vala, keveset számítottak a távolságok; az Isthmustól Thraciáig vivő uton komoly ellenállás lehetségére nem is gondoltak, bár jól ismerték a boeotiai ellenséges hangulatot, és Agesilaus, a ki lelke volt a hadipártnak, abban keresett dicsőséget, hogy megmutassa, mennyire haladt Sparta Brasidas ideje óta, a mikor első izben fordultak thrák-macedoni segitségkéréssel Spartához. 10,000-nyi sereg hadrakelését határozták s nagy tűzzel folytatták a készülődést. A szövetségi matrikula dolgában most egy uj elv is, tudtunkkal, először lépett érvényre. Abban állapodtak meg u. i., hogy a szövetségeseknek tetszésére hagyják, legénység helyett pénzt adniok s e végből egy-egy teljes felszerelésű harczosra naponkint három aeginai obolost számítottak (azaz körülbelül $4^1/_2$ att. ob.), lovasra négyannyit vagyis egy stater-t ($21^1/_2$ ezüstgarast). Peltastát pedig kettőt-kettőt számítottak egy hoplitára s bizonyosra lehet fogni, hogy Agesilaus a könnyü gyalogságot s az ő taktikai alkalmazását illető nevezetes ujitásokat is szülővárosa használára igyekezett fordítani. Végre határozattá lett, hogy, ha valamely város nem felelne meg a kötelezettségének, jogában álljon Spartának, minden hiányzó harczosért naponkint egy-egy staternyi birságot vetni ki.

Ez intézkedések, melyek szerint a szövetséges hadrendszer szabályoztatott, szigoruság és engedékenység bölcs vegyülékéből állottak. Mert míg gondoskodtak róla, hogy

egy ember híja se legyen a tábornak, egyszersmind megkönnyitették a hadikötelezettséget a pénzzel való megváltás engedménye által s a váltságdíjat szántszándékkal nem tették többre, mint a mennyire a háborúban a zsold és az élelmezési költség rúgott. Igy a vagyonosabb községeknek módjában állt a személyes katonáskodás alól kivonni magokat és Spartának az a haszna lett, hogy a peloponnesusiak, inkább a fizetést választván, kitanultak a fegyveres szolgálatból s oly mértékben elharcziatlanodtak, a milyben Spartának saját hadiereje növekedett. Evvel hát egészen az athéniek politikájára adta magát, a kik az ő tengeri föltétlen hegemoniájokat az által hozták létre, hogy a kisebb szigetközségeknek megengedték a pénzzel való megváltást s őket ily módon lassankint lefegyverezték. Sparta azonban azokat a csapatokat, melyeket maga fogadott, egészen másképen gyakoroltathatta be s egész másképen rendelkezhetett fölöttük, mint a hogy a szövetségesektől kiállított legénységgel lehetett s ilyformán ez az egész reform a spartai véderőnek nevezetes emelésére szolgált. De igen okosan az első nagyobb s közösen elhatározott háborút használták fel, hogy ez intézkedéseket életbeléptessék; ha egyszer Peloponnesusban végrehajtattak, Görögország többi részében is akkép lehetett szervezni a seregeket; mert hogy Agesilaus pártja erre tette a czélt, abban nincs semmi kétség.[132])

383. tavaszával harczias izgalomba jött az egész félsziget s a lacedämoni haditisztek bejárták mind a cantonokat, hogy katonát vagy pénzt szerezzenek. Azonban nem várták meg a készületek befejezését, mert a követek nem ok nélkül sürgették, hogy sietni kell a dologgal; minden attól függ, azt állíták, hogy a peloponnesusi csapatok addig tetthelyen legyenek, míg még a tétovázó vagy ellenszegülő váro-

sokat csatlakozásra nem kényszeríti Olynthus. Azt határozták tehát, hogy egyelőre egy 2000 főnyi hadtestet állítanak fel Eudamidas és Phoibidas testvérek alatt. Annak egy dandárával haladék nélkül megindult Eudamidas s gyorsmenetekben felhuzódott Thraciának, a másik meg a nyár derekán követte.

Phoibidas szenvedélyes hive volt a hadipártnak. Egészen el volt ragadtatva attól a lázas izgatottságtól, a mely eltöltötte a polgárok egy részét s őket a spártai becsvágynak már-már elérhető végczéljával kecsegtette; égett a vágytól, hogy a maga részéről valami nevezetessel járuljon hozzá, hogy szülő városa mihamarébb kiterjeszthesse uralmát Görögország felett. Boeotiába érkezvén, Thebae falai alatt szállt táborba, mely városban a két párt farkasszemet nézett egymással; a demokrata párt az ő vezetőjének, Ismeniasnak, választását vívta ki a vezéri collegiumba, a másik a Leontiadesét. Még egyik párt se kerekedett fölül, de az oligarchák érezték, hogy hatalmok hanyatlóban van s idegen támaszra van szükségök, hogy tarthassák magokat. Ehhez a jelenvalónál jobb alkalmat keresve se találhattak volna. Míg tehát Ismenias büszkén visszahuzódott s nem is mutatta magát a táborban, ellenfele észrevétlenül alkuba bocsátkozott a spartai hadvezérrel s azt ajánlotta neki, hogy szállja meg a város erősségét, ő harcz és veszedelem nélkül kezébe fogja játszani.

Fontolóra kell venni a dolgok állását! Külsőképen békés viszony mellett elkeseredettség uralkodott Spartában Thebae, az utóbbi háború főfészke ellen. Tudva volt, mily kelletlenül nyugodott bele a békének Sparta által intézett végrehajtásába, s a két város közt a mostani viszonyok oly kétesek voltak, hogy sokáig fenn nem lehetett állaniok.

Mantinea ellen még hadrakelt Thebae, de most Ismenias befolyására közzététetett, hogy a thrák hadjáratban egy polgár se vegyen részt. Mert Spartának az Isthmuson túlra néző minden vállalata szálka volt szemében a középgörögországi államoknak, előre ellátták, hogy az mire viszen. A követek értesítése után nem kételkedhettek a spartaiak, hogy a közép- és éjszaki Görögország államai közt, mint a melyek még egyedül birtak ellenálló erővel s melyek egyesülve szerfölött veszedelmes hatalmat képeznének, szövetség van keletkezőben. Hajóhada nem volt Spartának. A thrák hadjáratok sikerülése tehát kiváltkép azon fordúlt meg, hogy a hosszú szárazföldi út felől biztosak legyenek; de a dolgok mostani állásában el lehettek rá készűlve, hogy a spartai fegyverek első szerencsétlenségére nyilt pártot ütnek Sparta ellen a thebaeiek s roppant nehézségeket gördítenek az utóbb jövendő csapatok utjába. Kadmea volt a hadút biztosítására a döntő fontosságu hely.

Hogy is tétovázhatott volna hát ily körülmények közt egy oly becsvágyó hadvezér, mint Phoibidas, midőn Kadmea megszállására biztatták, holott egy merész hadicsínynyel vérontás nélkül el lehetett érni azt, a mit, hahogy Sparta ki akarta vinni a politikáját, előbb-utóbb úgy is el kellett érni, még pedig akkor előreláthatólag csak egy véres és veszedelmes háborúban?

Leontiades nagy fortélyosan megválasztotta a napot és órát. T. i. nagy ünnep volt Thebaeben, melynek központja a Kadmeán lévő ősrégi Demeter-templom volt. Oly ünnep volt ez, melyet a nők egymagok üllöttek, egyedül voltak a várban zárt kapuk mögött; a kulcs az nap Leontiades kezében volt. A tanács a piaczon egy csarnokban volt összegyűlve, a déli városkapujától a várba vivő út igen rövid

volt s a városi terek egyikét sem érintette, a polgárok azonfölül a leggondtalanabb ünnepi hangulatban voltak. Senki se gondolt a spartaiakra, kikről tudták, hogy déltájban parancsot kaptak, hogy éjszak felé útra keljenek. Mihelyest Leontiades bizonyos volt benne, hogy a déli hőség elritkitotta a népet az utczáról, lóra kapott, mintha az elvonuló vezért még el akarná kisérni, de a helyett észrevétlenül bevezette őt a csapataival s így a vár a nőkkel együtt, mielőtt a tanács csak sejthette volna is a veszélyt, a spartaiak kezében volt. Leontiades maga volt az első, a ki a tanácsnak hirül vitte a történteket s minden ellenállást lehetetlennek nyilvánított. Hívei legott hozzá álltak s minthogy az ellenfél tökéletesen meg volt lepve, az oligarchák mindent kivittek, nevezetesen elfogatták Ismeniast, egy pártbeliökkel töltvén be a helyét; a demokraták vezetői Athénbe menekültek, az áruló csíny egy pár óra alatt teljesen sikerült, Leontiades pedig nyomban Spartába sietett, hogy ott is első legyen, a ki a nagy eseményt hírül adja.[133])

Hogy egy ily esemény, melynek minden részlete oly pontossággal egybevág, rövid idő alatt lett megegyezés folytán egész történetesen s alkalmilag mehessen végbe, bizonyára kevés valószinüséggel bír. Azt se lehet elgondolni, hogy a lakoniai párt vezetője Thebaeben, a ki mindenesetre régóta szőtt-font a tervén, előre ne szerzett volna magának bizonyságot a felől, számíthat-e s mennyiben számíthat a spartaiak közreműködésére. Ennélfogva a legnagyobb valószinűséggel fel lehet vennünk, hogy Phoibidas már otthon meg volt oktatva, hogy ama bizonyos napon szálljon táborba Thebae mellett, tegye magát érintkezésbe Leontiadessel, s lássa, mire mehet. Ez az utasítás azonban nem lehetett hivatalos, mert csak igy magyarázható meg az a hatás, melyet

Leontiades érkezte s Kadmea bevételének hire támasztott Spartában.

Itt természetesen Agesipolis az elvtársaival együtt egész komolyan fel volt háborodva a békeszegésen, s a hadvezér megbüntetését s Kadmea visszaadását követelte. Azonban sokkal nagyobb volt az izgatottság, semhogy a tett becstelen és jogtalan voltán támadt erkölcsi felindulásból megmagyarázhatnók. Más egyéb okoknak is kellett fenforogniok, minélfogva sok oly spartai is kárhoztatta a tettet, a kik nem tartoztak Agesipolis pártjához, s a kedvetlen hangulatnak egyik főoka bizonyosan abban rejlett, hogy Agesilaus és Phoibidas közt titkos egyetértést kellett feltenni, a mit pedig a hatóságok jogaiba való alkotmánysértő beavatkozásnak tekintettek. Hisz ismerték a király személyes gyűlöletét Thebae iránt, tudták, hogy a békét eleitől fogva fenyítővesszőnek tekintette Thebaere nézve, őt tartották az erőszakosság tulajdonképi szerzőjének, melyet Phoibidas, ha nincs ily tartalékja, el sem mert volna követni. A felháborodás tehát Agesilaus ellen volt fordítva, a ki befolyása tetőpontján állt s becsvágyánál fogva arra törekedett, hogy személyes kormányt vihessen s ő adhasson irányt az állam külpolitikájának.

Elő is kellett vennie Agesilausnak minden befolyását, hogy Phoibidast megoltalmazhassa, s az a mód, a mint ez neki sikerült, biztos mértéket nyujt a Spartában akkor uralkodott hangulatra nézve. Maga a dolog ellen a polgárok nagy többségének nem volt kifogása, de az eljárást nem lehetett helyeselni, ha csak jövőre veszedelmes példát nem akartak adni. Phoibidast tehát önkénykedő eljárásáért feleletre vonták; kitették a hadvezérségből s pénzbirságban marasztalták el. Ezzel elég volt téve az ephorusok sértett

tekintélyének s némi megalázás érte Agesilaust is. A dolog velejében azonban tökéletesen s minden nehézség nélkül czélját érte. Mert hogyha kereken kimondotta, hogy egy lacedämoni hadvezérnek a szerint kell megitélni a cselekedetét, vajjon hasznot tesz-e vele az államnak vagy sem, ez alapjában véve oly régi elve volt a spartai politikának, hogy ebben vele csak nagyon kevesen ellenkezhettek komolyan. Minthogy pedig Thebae megszállását a legnagyobb nyereségnek tekintették, melyre Sparta az aegospotami-i csata óta szert tett, s Kadmea odahagyásánál a jelen körülmények közt veszedelmesebbet nem tehettek volna, a kormány magatartása iránt nem lehetett semmi kétség. A csapatok parancsot kaptak, hogy tartsák magokat s három harmostes küldetett oda a főparancsnokság átvételére.

Ha a Phoibidas csínye régebben s ujabban különös megbotránkozást keltett, ez a hatás csak a tett meglepő s vakmerő voltánál fogva jogosult s azért, hogy Görögország egyik legtekintélyesebb városát érte; egyébiránt annyira rajta van a lacedämoni politika bélyege, hogy nem találni benne semmi rendkivűl valót.

Vegyük csak fontolóra, hogy Sparta elvből nem akarta magát soha rábírni, hogy a többi városokat egyenjogúaknak ismerje el s oly jogi normákhoz kösse magát, mint a minők egyszervezetű államok közt fennállottak. De meg oly párt is volt minden városban, mely Sparta álláspontjában osztozott, s az ily gondolkodásuakat nem tekintették ám pártnak a többi párt mellett, hanem az egyedűl jogosultaknak, a loyalis helléneknek, ellenfeleiket pedig, a demokratákat, a forradalmi pártnak, a mely nem csak Sparta, hanem a közös haza ellen is vétkezik. E szempontból Sparta a hívei javára való be avatkozást szintén vezérállami kötelességének tarthatta és,

hogy az idegen községi viszonyokba való erőszakos elegyedésnek még inkább a jogosultság színét adják, a demokratiailag kormányzott városok állapotját úgy szokták felfogni, mintha azokban forradalmi terrorismus uralkodnék, a józan polgároknak egy csoport zavargó általi elnyomása, úgy, hogy Sparta úgyszólván kötelezve érezte magát, hogy üdvös fenyitőhatalmat gyakoroljon s a törvényes állapotot helyreállítsa.

Thebaeben meg Sparta eljárásának színleg még több jogosúltsága volt, mint egyéb helyeken, mert a thebaeiek közt az utóbbi évek újítása volt a demokratia. Thebaeban a két legfelsőbb államhivatalnokok egyike volt az, a ki a községtől neki átadott várkulcsokat önként kezébe adta a spartaiaknak. Továbbá Thebae a hadrakelést, melyet pedig ő maga kötelességének ismert az utóbbi években, újolag megtagadta, még pedig szerfölött sértő módon; ezt a vonakodást pedig nem lehetett egyébnek tulajdonítani, mint hogy alattomban már Olynthussal volt szövetkezve Sparta ellen; a város tehát tényleg már harczban állt Spartával, s hogy Kadmeának mily fontossága volt egy Olynthus elleni háborúban, az kézzelfogható. Végre arra lehetett hivatkozni, hogy magok a thebaeiek sokkal keményebben bántak el a plataeaebeliekkel, még pedig szintén csak annak az örvével, hogy az ottani demokratia a hagyománynyal való szakítás s türhetetlen zendűlés.

A mi pedig a legnagyobb vádat illeti, t. i. a maga Sparta által csak nemrégiben kihirdetett egyesség nyilvánvaló megszegését, már eléggé kitapasztalhatták, hogy Sparta el nem ismer más autonomiát, mint azt, a mely valamennyi államnak önkéntes alárendelkezéséből áll az ő vezérállami vezetése alá.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Hogy mennyire rajta voltak a spartaiak, hogy Kadmea megszállását az egész nemzet nevében és érdekében végbezvitt cselekedet színével vegyék körül, megmutatták az Ismenias elleni pörben is, a kit kiadtak volt nekik. U. i. valami amphiktyoni törvényszékfélét állítottak föl, melyhez minden szövetséges városokból híttak birákat. Vétkeül rótták a vádlottnak, hogy a korinthusi háborúnak okozója volt s titkos összeköttetéseket szőtt a perzsa királylyal. Ez egyes pontokra nézve jól meg tudta magát védeni. De hogy mikép tehetett volna tagadást abban, hogy a népuralom barátja s hogy kikelt Sparta követelései ellen? Ez azonban elég volt arra, hogy elitéljék, s az ő kivégeztetésével nemcsak azt érték el a spartaiak, hogy kitöltötték boszújokat gyűlölt ellenségökön s elvrokonait megfélemlítették, hanem azt is, hogy egy hellen itélőszék által a demokrata érzület s a Sparta iránti ellenséges indulat hazaárulásnak nyilváníttatott s evvel egyszersmind Thebaeben követett egész eljárásuk jogszerűnek ismertetett el. [134]

Ezekre az eseményekre még nagyobb világot vet az, a mi reá nem sokkal Phliusban történt.

Phlius a számkivetetteknek kényszerű befogadása óta (289. l.) egészen loyalisan viselte magát Sparta irányában. Agesipolis, a kinek mindig szivén feküdt, hogy új erőszaktételekre indító minden okot elhárítson, kétségkivül megtette a magáét, hogy jósággal nyerje meg a phliusiakat, s kiváló megnyugtatására s örömére szolgált, hogy súlyos belviszonyaik mellett is szövetségi kötelezettségeiknek készségesen eleget tettek, mi több: neki alkalmat szolgáltattak arra, hogy őket dús pénzilletékeik pontos befizetéséért mind a többi szövetségesek előtt nyilvánosan megdicsérje. Ez akkor történt, mikor Agesipolis Olynthus ellen

vonúlt a derékseregggel; e szerint a phliusiaknak azon szövetségesek közé kellett tartozniok, a kik az új hadszervezetet arra használták, hogy magokat egészen vagy részben pénzzel váltsák meg a hadiszolgálattól, a mi, hogy oly messze idegen föld volt a hadjárat czélja, nyilván nem egy vagyonosabb szövetséges helyen úgy történt. Az is nagyon valószinű, hogy ama feszült viszony miatt, melyben a két városi párt egymáshoz állott, egyik sem akarta magát a hadba vonúlás által gyöngíteni.

De midőn Agesipolis 381. tavasza óta úton volt s békítő befolyása már nem hathatott, új egyenetlenségek törtek ki Phliusban. A földbirtok ügyének tisztába hozatala sehogy se haladt, a pörös birtokkérdéseknek mind a két pártra igazságos eldöntése iránt nem tudtak megegyesülni. A demokraták nem akartak más bíróságot elismerni, mint a honi törvényszékeket; ezek azonban oly polgárokból állottak, a kik a városi lakosság nagy többségével együtt a népuralom hívei voltak. Az előbbi számkivetettek tehát, a kik még mindig nem jutottak ismét földjeik teljes birtokába, a törvényszékeket részrehajlással vádolták; a kiválólag politikai jellemü jogi kérdések eldöntését vonakodtak rájok bizni, azt kivánván, hogy azok egy más, külföldi forum elé bocsáttassanak. Ez a követelés olyannyira Agesilaus inye szerinti volt, hogy bizvást föltehetjük, hogy ő is volt az indítója, mint a ki épen úgy abban járt, hogy felköltse a czivódás gonosz lelkét, mint a hogy azt az ő nemes tiszttársa mindenhol lecsillapítani igyekezett.

Midőn már most a számkivetettek Spartához fordúltak s a részrehajlatlan igazságszolgáltatás megtagadása miatt szenvedett sérelmeiket előadták, a phliusi polgárság pénzbirságban marasztalta el őket, mert természetesen egy

önálló város nem türhette azt, hogy egynehány polgára külállamok elé vigye a sérelmeit. Az ephorusoknak azonban eszökágában se forgott, hogy ezt az új interventióra kinálkozó alkalmat elszalaszszák; tehát egészen Agesilaus szellemében cselekedtek, a ki a demokratiát a közre veszedelmes tévelygésnek tekintette s azért azt akarta, hogy minden odavágó kérdés egy hellen commissió vagyis a vezérállam döntő auctoritása elé kerüljön. Ez alkalommal is az oligarchákat, a kik saját polgártársaik szemében árulók voltak s annak rende szerint itéltettek el, tekintették a voltaképi hazafiaknak s az igazi polgárságnak, a melyet egy kis párt illetéktelen eljárása ellen meg kell védeni, ámbár a tényleges viszonyokkal való ellenkezés itt sokkal nagyobb és szembeszökőbb volt, mint a thebaei ügyben. Hogy pedig a phliusiaknak még valami gyűlöletest kerítsenek a nyakukba, úgy tűntették föl a dolgot, mintha azok csak Agesipolis eltávozására vártak volna, hogy daczot mutassanak Sparta iránt, abban a hiszemben, hogy nehezen hagyja el a fővárost a másik király is s ezért a fegyveres beavatkozástól mentve lesznek. No de a viszonyoknak ily együgyü megitélését aligha tehetjük fel a phliusiakról.

Az ügy már most egész következetesen fejlődött tovább. Agesilaus, a számkivetettek fejeivel, Podanemossal s mások kal vendégbaráti személyes összeköttetésben állván, hathatósan sürgette az ügyöket. Kivánságaikat tökéletesen jogosúltaknak, elitélésöket semmisnek nyilatkoztatta ki s egy sereggel nyomban meg is indúlt. A phliusiak meg akarták előzni s igérték, hogy alávetik magokat Sparta határozatainak, de evvel már megkéstek; a város, azt vetették nekik, megbízhatatlannak mutatta magát, csak úgy lehet hűségök iránt elegendő kezességet szerezni, ha várukat spartai őrség szállja

meg. E feleletre a polgárok elszánták magokat, hogy szabadságukért férfiasan kiállanak, habár se el nem készülhettek a háborúra, se egyéb reményök nem volt, mint a mit az igazságukban való bizodalom, városuk erős fekvése s a szövetségeseknek Sparta dölyfe miatti elkeseredettsége nyújthatott.

Három terrasse-on épült Phlius városa az Asopus patakának ágai között; az alsón feküdt a piacz és környéke, a középsőn az Asklepios temploma, legfenn a vár. A vár vidéke igen erős volt s oly téres, hogy berkek és gabonaföldek voltak rajta: oly körülmény, mely huzamosabb ellenállást tett lehetővé. Delphion népvezér állt a védők élén, s rettenthetetlensége és kitartása még az ellenséget is bámulatra gerjesztette. 300 ifju polgár képezte vitézeinek színejavát, velök minden fenyegetett pontot kelletekor megvédett s kicsapásokkal is zaklatta az ostromlókat. A vívó hadban nagy volt a kedvetlenség; a peloponnesusiak kimutatták, mily kevés hajlandóságuk van, hogy a spartaiaknak poroszlókul szolgáljanak akármely nemtetsző hely megfenyítésében; az ostrom már esztendeig elhúzódott, a szolgálat igen terhes volt s az egész eljárás igazságtalanságát mind a szövetségesek szemmel láthatták, ha a számkivetettek kisded csapatára tekintettek, melyet erővel vissza kellett vezetniök. A király természetesen itt is terjeszteni igyekezett azt a fölfogást, hogy a demokraták rémuralmat űznek a városban s hogy Delphion zsarnokilag elnyomja a polgárság igazi hangulatát; Delphion erre azzal felelt, hogy a polgárokat egy messzelátó szabad terrasse-on csoportba állíttatta, hogy az ostromlók a magok szemével meggyőződhessenek, hogy nem uralkodik terrorismus a városban, s hogy az 5000-nyi polgárság egy akarattal ellene van a lacedaemoni táborban levő árulóknak.

Agesilaus nem tágított s tovább játszotta színmutató politikáját. A szükségnek végre is érezhetővé kellett válnia Phliusban, miután immár kétannyi ideig kitartotta, mint a meddig a számkivetettek lehetségesnek mondták volt. A kevesbbé megbizható polgárok kezdtek kihímleni a falak közűl s már most meghagyta Agesilaus, hogy a számkivetettek mindennemű összeköttetésöket felhasználják, hogy polgártársaikat magokhoz édesgessék; tárt karokkal fogadták őket, mindennel ellátták, fölfegyverkeztették, s ekkép mindenféle mesterkedésekkel a táborban levő phliusiak száma ezernél többre szaporodott, a kikre Agesilaus úgy mutathatott, mint a polgárságnak jogaikba visszahelyezendő magvára.

Végre fogytán volt a vitéz város ellenálló ereje. Szabad átmenetelt kért egy Sparta hatóságaihoz küldendő követség számára; a király azonban, személye mellőztén mélyen sértődve, kijárálta az ephorusoknál, hogy az eldöntést egészen az ő kezébe tegyék le. Evvel a válaszszal tértek vissza a követek s már most a szerencsétlen városnak nem volt mit tennie egyebet, mint hogy kegyelemre megadja magát a leggonoszabb ellenségének. Agesilaus, a hosszú, másfél évnél tovább tartott ostrom s utóljára még Delphion elillanása következtében bosszúra gyúlva, kegyetlen szigorúsággal járt el. Egy száztagú bizottságot állított föl, melynek egy felét számkivetettek, más felét kedvök szerint való polgárok tették. Ezek tartoztak eldönteni, »ki maradjon a városban élve, s ki érdemelt halált!« Ugyan e bizottság kötelessége legyen az is, hogy, spartai fegyverek oltalma alatt, új alkotmányt dolgozzon ki.

E tájban jött híre, hogy Olynthus megadta magát. Sokféle viszontagságai után a háborúnak, melyben a vitéz

Teleutias, az Eudamidas után küldött hadvezér, az ellenséges város falai alatt elesett s utóbb Agesipolis is élete virágjában egy forróhidegnek lett áldozatává, végre Polybiades teljes elzárással erőt vett a büszke városon s ezzel véget vetett a félelmes városokszövetségének.[135])

Ez volt tetőpontja az antalkidasi békére épített spartai főhatalomnak Hellasban. Boeotia hűbérállam volt, s a félszigeten minden a spartaiak kívánsága szerint volt elrendezve. A forradalmi törekvések, melyek ott a Nikiasbéke óta mutatkoztak, el voltak fojtva; az éjszaki rész, mely Spartától való távolsága s különszövetkező kedve miatt a legveszedelmesebb vala, most biztos kézben volt. Argos határain Mantineában, Phliusban és Korinthusban biztos helyeknek egész lánczolatát bírtak; az oligarchiai Korinthusnak már a maga jóvoltáért is Sparta számára kellett őriznie az Isthmust. Ilyenformán Argos körül volt állva, s az Argoson kivül még egyetlenegy demokrata állam, Athén, a korinthusi háború folytán ki volt merülve, azontúl egészen elszigetelve s háta mögött a kadmeai őrség. A Thebae, Athén és Olynthus közt támadt veszedelmesebbnél veszedelmesebb szövetkezés csirájában el volt ölve. Az aegaei tenger éjszaki táján a leghatalmasabb város Sparta szaván járt. A hadrakelés új és czélirányos szervezetű volt. Sparta remélhette, hogy seregét mindinkább az egyedül parancsoló fegyvereshatalommá teheti s hegemoniáját kicsinyenkint föltétlen uralommá alakíthatja át. Sikerrel frissítettek föl ismét mindenféle amphiktyoni hagyományokat, hogy így némi jog színével lássák el az új-spartai uralmat. A tyrannusok elleni régi harcz, korszerűen átalakítva, a népuralom üldözésévé vált, s a szerencsés siker, melylyel a demokratiának néhány fészkét szétrombolták, azzal kecseg-

tetett, hogy ez az irány a hellen népben végkép legyőzhető és kiirtható lesz. — Sparta volt az egyedüli állam Görögországban, a mely szilárd politikát követett; csupán csak ő bírt czéljának tiszta tudatával s nem válogatott az eszközökben. Innen a tetterő, a minőt Sparta annakelőtte soha sem mutatott. A királyság s az ephorusok közt a régi meghasonlás el volt hárítva. Agesilaus ravasz engedékenységgel megnyerte az ephorusokat, s a másik király aggató befolyásától megszabadúlván, már most oly önállólag uralkodott, mint ő előtte tán egy heraklida sem. Ez által egység és nyomatékosság kapott lábra a nyilvános ügyek vezetésében; ellenség és jóbarát tudta, hányadán van Spartával. A Lysander szelleme szerinti uralkodás volt ez; az ő pártpolitikáját ujította fel Agesilaus, az ő intézkedéseit utánozta; de fölötte elsősége volt az államban való szilárd állásánál fogva, mely nélkül szűkölködött Lysander, a ki küzdött a forradalom ellen, holott maga is forradalmár volt, míg ellenben Agesilaus, a nélkül, hogy megbotránkozásra adott volna alkalmat, a spartai érzület közelismerésű képviselőjeképen, személyes kormányzásra vitte szülővárosában. Abban is okosabb volt Agesilaus az ő politikai mesterénél, hogy legközelebb a szárazföldre szorítkozott és a Spartában még meglevő saját erőket arra fordította, hogy biztos continentalis uralmat szerezzen s azt egy jókötésű őrségi háló segítségével tartsa fenn. — Ha még hozzáveszszük, hogy Sparta uraság nem pusztán fegyveres hatalmon nyugodott, hanem városokszerte elterjedt párthiveken is, hogy Hellason kivűl nagy messze hasznos és nevezetes összeköttetései voltak, mindenekelőtt a nagy-királylyal, a ki, partjai békés birtokának örülve, mindig készen állt, hogy az antalkidasi békét Sparta szellemében fentartani segítsen, továbbá a syracusaei tyrannussal

s Macedonia királyaival, hogy végtére Epirusban is győzedelmesen lépett fel s gátot vetett az illyrek előnyomúlásának, kiknek Delphi kincseire fájhatott a foguk (98, 4; 384): akkor elgondolhatjuk, mily elégtétellel tekintettek Agesilaus és barátjai a művökre s mennyire azt hitték, hogy szilárd alapját vetettek. Mert ha nem volt is még befejezve, miért ne sikerűlhetne kedvező alkalommal a többi, még szabad helyeknek, névszerint az athéni Akropolisnak megszállása is épen úgy, mint Kadmeáé [146]) ?

De épen ez a tett, melynek az uralkodás szegletkövének kellett volna lennie, lett a botránkozás kövévé, melyen összezúzta magát. Bármily ragyogónak tetszett is Sparta hatalma, mégis gyarló lábon állt, minthogy a görög községekben még meglevő erkölcsi erőket s szabadságszellemét félreismerte s megvetette. Azt hitték, hogy az ellenállás, mert működése egykorig el volt nyomva, végkép megsemmisűlt s azt gondolták dölyfös vakságukban, hogy egy csapással mindennek végére jártak. Sparta, hogy magának nem volt szellemi élete, sejtelemmel sem bírt erkölcsi hatalmakról s képtelen volt Görögországot igazán egyesíteni és vezetni; csak venni tudott, de adnia nem volt mit; csak durva erőszakkal szabad községek elnyomásához és oligarchikus pártkormányok behozatalához értett. Ez a bánásmód felriasztotta az ellenállás erejét, s Phoibidas tette Agesilaus hasznossági politikájának szempontjából is egészen fonáknak bizonyodott. Mert azt a törzsököt zúdította fel, melynek erői még legkevesebbé voltak megviselve, s az új fölkelés Sparta dölyfössége ellen annál veszedelmesebb volt, mert nem holmi szövetségből indúlt ki, melynek tagjai imigy-amúgy tartottak össze, hanem *egy* városból, mely eleinte szabadságaért, utóbb Hellas uralmáért kelt Spártával küzdelemre.

HATODIK KÖNYV.

Thebae mint görög nagyhatalom.

Ol. 100, 2; 379. — Ol. 104, 3; 362.

I.

Thebae emelkedése és védelmi harcza.

Boeotia egyike volt a legszerencsésebb görög tartományoknak. Hellas szivében feküdt, kivűlről természetes határok védelmezték, s e mellett három tenger mosta, ha az euboeai csatornának a tengerszoros által elválasztott két felét a régiek szerint külön-külön tengernek veszszük; oly tartomány volt, mely a tengermelléki s a szárazföldi ország hasznait ritka mértékben egyesítette. Mert egyrészt a görög vízi közlekedés főutjait érintette, másrészt tömérdek segédforrást rejtett belsejében. Kövér legelők terjedeztek a folyók és tavak mellékén; gabona és bor dúsan termett; kertmívelésben s lótenyésztésben pedig mind fölözte a szomszédtartományokat. Ép, egészséges faj lakta; nagy földön híres volt a boeotiai férfiak testi ereje s a thebaei asszonyok szépsége. A száraz és a tenger felől sokszoros bevándorlások magasabb cultura csiráit vitek Boeotiába. Nagy divatja volt benne az istentiszteleteknek, melyek a görögök közt mindenütt míveltséget és művészi életet gerjesztettek, nevezetesen Apollo és Dionysus tiszteletének; ünnepelt jóshelyekben pedig gazdagabb volt akármely más országnál. Hiszen a hétkapujú Thebae a görög szárazföld valamennyi városa közt az a pont, a hol legkorábban találkozunk magasabb culturával; még hitelesebb tudomásunk van a minyasi Orchome-

nos dicsőségéről és gazdagságáról, és nincs semmi, a mi a vándort nagyobb álmélkodásba ejtené, mint ha a tartomány kellősközepén terülő, most oly rideg puszta mocsár szélén amaz ősrégi városok omladékait látja, melyek hajdanában tömött koszorú gyanánt övezték a völgy medenczéjét.

Ha már a történeti Boeotia nem jutott oly jelentőségre, mint a viszonyok természetes kedvező voltánál s a tartománynak homérelőtti korban való virágzásánál fogva várni lehetne, annak abban van a főoka, hogy a thessáli boeotiaiak bevándorlása, mely nevét adta a tartománynak s kezdetét képezi összefüggő történetének, tönkre tette a régebbi honi culturát, a nélkül, hogy sikerült volna oly uj culturát teremtenie meg, mely az egész tartományt hasznos és harmoniás fejlődésre vitte volna.

Nem mondhatni, hogy a régi míveltség csirái elfojtattak s barbár idők vettek volna hatalmat. A régi istenekszékei s orakulumok tiszteletben maradtak, a helikoni múzsák s az orchomenosi charisok régi ünnepeit tovább ünnepelgették. Delphinek áldásos befolyása Boeotiában is hatott s Hesiodusnak Delphivel összeköttetésben lévő költői iskolája sokáig fennállott az országban. Még elevenebb volt a bevándorlott aeolok közt a zenéhez s a lyrai költéshez való hajlandóság. A fuvolászat ápolását nagyban előmozdította a Copais-mocsarak pompás nádja. A zenének igazi nemzeti faja volt az Boeotiában. Az énekkel együtt űzték nyilvános versenyeken, s habár Pindarnak dicső művészete idegen iskolákhoz is csatlakozott, mindazáltal a haza földjében volt a gyökere. Oly nőköltők, mint Myrtis és Corinna, a kik Pindarral mertek versenyre kelni, bizonyítják, hogy mily közönséges volt a nép közt a művészet kedvelése s hogy

ebben a boeotiai aeolok mennyire egy polczon álltak az ő lesbosi vérrokonaikkal. [1])

Mindemellett a boeotiaiak nem voltak képesek olyképen magokhoz vonni a régibb népi elemeket, hogy szerencsés egybeolvadás jött volna létre. A tartomány délirészén megmaradt az ó-jón lakosság, s tudjuk, mily daczosmereven állt ez az aeolokkal szemben, mily más úton járt Plataeae és Thebae; nyugatra Orchomenos volt az, melynek sziklavárához oda szögeződtek a minyasiak régi hagyományai s a hol az új urak iránt firól fira szállt a kiirthatatlan idegenkedés. A politikai intézmények se olyanok voltak, hogy békés egyesülést teremthettek volna; mert a lovagi nemzetségek, a tartomány meghódítói, elkülönítették magokat, minden kormányjogra rátették a kezöket, és ha történtek is több izben kisérletek az erőszakkal megállapított rend törvényes szabályozására, a mint ezt a Bacchisfi Philolaos törvényei tanusítják, ez intézkedéseknek még sem volt egyéb czéljok, mint hogy a földbirtokos nemesség fegyverrel szerzett hatalmát óvják meg; a tartomány városaiban szertelakó uralkodó családok közös érdeke volt az egyetlen egy kötelék, a mely a különféle vidékeket összetartotta; maga a nép semmi részt se vehetett az állami ügyekben s el volt nyomva. De az volt a főbaj, hogy a tartomány arisztokratiája mitse tett azért, hogy állására érdemes legyen. A boeotiai úri rend nem igen volt különb mint a thessaliai, s a merre csak görög törzsökök lakoztak, nem volt vidék, a hol műveltség és erkölcsiség dolgában élesebb ellentétre talált volna az ember, mint ha a Parneshegy attikai oldaláról átment a boeotiaira. Ez a különbség azonban épen nem támasztott vetélkedést; sőt az aeolok Boeotiában bizonyos daczczal zárkóztak el minden szellemi mozgalom elől, mennél serényebben haladt

a hegyeken túl a jón törzsök; mindinkább eltompúltak s elrenyhűltek, a csiszolt athéniekkel szemben szinte nagyra voltak az ő parragi otrombaságukkal és nyerseségökkel; az élet nemesebb örömeiért, melyeknek híjával voltak, érzéki gyönyörüségekben kerestek kárpótlást. Bő lakmározások voltak társas életök legfontosabb tárgyai; jogot és törvényt se magok közt, se mások irányában nem tiszteltek s bajaikat ököllel szerették eligazítani [2]).

Ily körülmények közt sikeres fejlődésről szó sem lehetett; az ország természetes segédforrásait csak imigyamúgy értékesítették; a kereskedést és hajókázást elhanyagolták, a kikötők hasztalanúl hevertek. Minden szabad szellemképzést elmulasztottak s a gymnasztika athletikává fajzott el, mert nem a testi derékség és ügyesség egyetemes fejlesztése, hanem csak az izomerő minél nagyobb mértéke volt a czél. A boeotiaiak beszédmódja is nagyon régies fokon állapodott meg, jelesül a tompa hangzók iránti előszeretetben különbözött a hellen nyelvnek egyéb fejlődöttebb ágaitól. Pindar oly tájnyelven költött, melyet nem a nép beszélt. Elővette minden mesterségét, hogy földieinek jobb hirt szerezzen a hellenek közt, de minden egyéb tartományokban több tetszésre talált, mint Boeotiában; eredetére nézve nem is volt ő igazi boeotiai; oly míveltségre tett szert, mely a hazájáét sokkal fölülmúlta, oly nemzeti érzűlettel birt, mely az ott uralkodó iránnyal ellenkezésben állt. Mert az uralkodó családok egy húron pendültek a haza ellenségével, az oligarchák együtt dőzsöltek a perzsa vezérekkel és az akarat nélküli népnek idegen hódítókért kellett vérét ontania Plataeaenél. Ekkép a haza legdicsőségesebb kora Boeotiára nézve a legmélyebb gyalázat korává lett s míg más hellenekre áldást árasztottak a szabadsági

háborúk, Thebae mindegyre méltatlanabb politikába erőszakoltatott bele. Kajánúl agyarkodott a felvirágzó Athén ellen, de minthogy maga erején nem tudott ártani a gyülölt szomszédnak, Sparta háta mögé bútt s szünesszüntelen bujtogatta Athén ellenségeit. A peloponnesusi háború kitörése, a plataeaei rémjelenetek voltak e politika diadalma [3]).

Mihelyt Athén meg volt alázva, Sparta és Thebae elváltak s a demokrata párt, mely már régóta fennállott vala, sőt már egyizben kiskorig kormányra is jutott, tartós befolyásra tett szert. E fordulat első jele a thebaeieknek azon határozata volt, hogy az ország minden háza és városa nyitva legyen a számkivetett athéniek előtt. Sparta megtette a magáét, hogy a jognak minden barátját elidegenítse magától s Athén részére kényszerítse. A két szomszéd állam közt volt régi ellenségeskedés tűnni kezdett s Boeotiában egy tetemes párt képződik, mely magasabb polikai öntudatot ébresztett a népben, a Sparta elleni gyülöletet táplálta, szabadságszeretetét s hellen érzületet terjesztett s lelkesedve ragadta meg azt a gondolatot, hogy végre elérkezett az idő, hogy a régi gyalázatot lemossák s Thebaenek tisztes állást adjanak a görög államok között. Uj történetnek kell kezdődnie s mindazt helyre kell hozni, a mit haszonleső oligarchák hosszas balkormánya elmulasztott; nemcsak a főváros népének kell szellemileg ujra születnie, hanem az egész tartományt meg kell nyerni az uj eszméknek, valamennyi városának egy egyetértő, szabad s a közélet szabadsága következtében új életre költ s megerősödött Boeotiává kell egybeolvadnia.

Ez volt politikája a thebaei hazafiaknak, az ifju-boeotiai pártnak, melyhez hozzácsatlakozott a tartomány nemesebb fiatalsága; s oly országban pedig, a hol a nép századok óta el volt nyomva, nagyon természetes volt, hogy ez a for-

dúlat nem a népből indúlt ki, hanem a lakosság előbbkelő köreiből; régi nemzetségek tagjai voltak, a kik dicsőségöket abban keresték, hogy a boeotiai népnek egy új és méltóbb történetre utat nyissanak, s ezek közt is oly házakat találunk, melyek, mint a Pindaré, nem a boeotiai vidéki nemességből valók voltak, hanem a legrégibb nemességből, mely már a boeotiai bevándorlás előtt megvolt telepedve Thebaeben, s melynek törzsöke ily késő korban is még friss galyakat hajtott.

E házak közé, melyekben Thebae újjászületésének útját egyengették, tartozott a Polymnis háza; családfáját fel tudta vinni egész Kadmus koráig, de hajdani fényét már réges-régen elvesztette. Azért is szerény félrevonultságban élt a család, nem vett részt a gazdag boeotiaiak sivár kedvtöltéseiben, s szép titkon ápolgatta egy magasabb műveltség csiráit, melyek Thebaeben soha sem voltak végkép elhalva, most pedig jótékony külbehatások alatt újra neki éledtek.

Déli Italiában a Pythagoras iskolája oly hatalommá nőtt, hogy a görög városokban, névszerint Crotóban, mértékadó befolyást nyert a közéletre. E befolyás ellen Kr. e. az ötödik században a néppárt részéről többszörös ellenséges támadások keletkeztek, melyek a gyűlölt iskolát megsemmisítendők voltak, de, mint minden oly üldözés, mely valóban életrevaló iskolák ellen kezdődött, csak tanának elterjedésére szolgáltak. Igy az, a mi a távol gyarmatokban megérlelődött, az anyaország lakosainak fordult hasznára, kiváltkép pedig a thebaeieknek.

Philolaus, az első, a ki pythagorasi bölcseséget irásba tett, Thebaeben telepedett le s ott tanulni vágyó hallgatókat talált. Nevezet szerint két férfiú tesz világos bizonyságot az akkor Thebaeben éledező tudományos szellemről: Simmias

és Kebes. Mindaketten Philolaustól philosophiai gondolkodásra gerjesztve, Athénbe mentek. Itt Kebest a sokratikusok közt a legfáradhatatlanabb vizsgálódónak tartották, Simmiasról pedig dicsérve említi Plato, hogy se magának, se másoknak nem hagyott nyugtot, ujabb-ujabb problemákat pendített meg s mindeniket utolsó eredményéig kifejtette. Ők tehát a philosophiát is kapocscsá tették Athén és Thebae közt; erélyökben és kitartásukban legfényesebb oldaláról látszik az aeol természet; mindaketten a társaság felsőbb körei közé tartoztak. Kebesről azt beszélték, hogy az elisi Phaedont azért váltotta ki a rabszolgaságból, hogy megnyerje a philosophiának, Simmias pedig, miután nagymessze utazásaiból megtért, a házát philosopháló barátok gyűlőhelyévé tette.

Philolaust, a ki Thebaet pythagorasi bölcseség székhelyévé avatta fel, körülbelűl egy embernyommal később a tarentumi Lysis követte, ki szintén menekülő volt. Ő, miután Crotóban még egykorig tartott a pythagorasi befolyás, a leghevesebb üldözés alkalmával abból az égő házból menekűlt ki, a melyben valamennyi még meglevő pythagorasi követőket benn akarták veszteni. Philolaos nyomait követve, a peloponnesusi háború ideje táján jött Thebaebe s kész otthont talált Polymnis házában, a ki őt egészen úgy tartotta, mint családja egyik tagját. Ez a nemes vendégbarátság dús gyümölcsöt termett, még pedig legelsőben a ház fiai, Epaminondas és Kaphisias számára, kik közűl amaz, az idősebbik, a ki 418 körűl született, különös fogékonyságot mutatott a philosophusok tanitásai iránt s személyes tiszteletökkel együtt a tudománynak mély szeretetét is magába szítta. [4])

Oly nevelésben, minőt az ifjú Epaminondas kapott,

még egy thebaei sem részesült. Törekvő szelleme oly vezetőt és tanitót talált, a ki neki bőkezűleg tudott adni s a ki vele, mint édes fiával,naponkint társalkodott. Ekképen oly szellemi látásnak kellett előtte megnyílnia, a mely egy boeotiainak korlátolt látkörét sokkal fölülhaladta. A messze nyugati gyarmatok dús világával, az Itália és Sicilia partjain terülő nagyszerű görögvárosokkal úgy megismerkedett, mint második hazájával. Jónia és Athén bölcsesége is utat talált már Thebaebe. Ha körültekintett a görög cultura eme főhelyein, mennyire át kellett értenie a hellenek dicső hivatását s mily arczpirúlva kellett néznie saját szülővárosára! Hozzájárúlt a pythagorasi tan különös befolyása. Ez a tan természeténél fogva reformatori volt; nem csupán a fejet vette igénybe, hanem az egész embert; idealis hellenség volt, mely az életben valósúlni akart s azt, a ki el volt vele telve, elvei terjesztésére izgatta. Igy a Polymnis háza oly felsőbb élet góczává lett, a honnan fény és meleg sugárzott ki, és Epaminondas az ő személyisége által legjobb tudományt tett a philosophia nemesitő ereje mellett.

A mit az kivánt, neki második természetévé lett. Gazdagság és érzéki kéj megvetése, szigorú mértékletesség s magamegtagadás, alázat és hallgatagság, odaadó szeretet haza és barátok iránt, szilárd s állandó komolyság, a mely minden szenvedélyességet féken tartott s folyvást a legfőbb czélokra tört — ezek a pythagorasi erények voltak az ifjú thebaeinek jellemvonásai. De azért nem tartotta magát távol — mint holmi philosophusi különcz — a társas közlekedéstől s a honi müvészetektől; Thebae legjelesebb fuvolásaitól tanúlt s a cziterával s énekkel is foglalkozott. Szorgalmasan látogatta a vivó-iskolákat, de itt is más volt a czélja, mint honfitársainak, mert a végett gyakorolta testét, hogy

ez a szellemnek ügyes, kész eszközévé s a haza szolgálatjára alkalmassá legyen. A szónoklatot is nagy buzgalommal űzte; mert bár épen nem akart ékesszólással tündökölni, mégis a hellén nevelés lényeges feladatának tartotta, hogy az ember kelletekor felléphessen s necsak rövid szóval oktatni s fenyíteni tudjon, hanem hosszabb beszédben is képes legyen meggyőződését előadni. Igy ékesszólása is abban az erkölcsi alapban gyökerezett, melyen egész személyisége nyugodott; hazafias kötelességének ismerte a gondolkodni és beszélni rest Boeotiában a szónak becsületet szerezni.

Thebaei volt ő és hellen, mindakettő teljes szive szerint, s törekvése arra irányult, hogy szülővárosa emelésével egyszersmind a hazának tegyen szolgálatot. Mert Hellas java attól függött, hogy egyes városai meg iparkodnak-e valósítani az igazi hellenséget, s előtte csak az az elsőség látszott jogosúltnak, a mely hellen erényen s műveltségen nyugodott. Athén fogta fel ezt a hivatást a legnagyobbszerűen, de állását vesztette, mert feladott Perikles elvein. Sparta fősége megalázó kényhatalom volt. Ha tovább haladt a maga utján, katonai dölyffel bánt a hellenekkel, a városokat leigázta vagy falvakká bomladoztatta, az árulásnak kedvezett, a hazafi érzületet pedig jogellenes kivégzésekkel bűnhődtette: akkor a hellen nép legbecsesebb javai forogtak veszedelemben. Feltámadni ily zsarnokság ellen nemzeti kötelesség volt s ily felkelésre a legerősebben sujtott város volt első sorban hivatva. Az igazságos felkelésnek a czudar felfuvalkodottság ellen — minden nemesebb erőt mozgásba kellett tenni s igy érhette el Thebae is leghamarább, hogy azon államok sorába léphetett, melyek hivatva voltak a hazai ügyek vezetésére. Arra a merész próbára kellett vál-

lalkozni, hogy a Boeotiában meglévő nyers erőt egy nagy czél által megnemesítsék s a népet tespedtségéből felrázzák.

Azok a szempontok, melyek egymásután napfényre jönnek, nem támadtak mind egyszerre. Epaminondasnak egyelőre csak a polgárság erkölcsi s politikai emelése volt a czélja, hogy szabadságát visszaszerezni s méltóan megőrizni képes legyen. Hogy Epaminondas évek óta ezen munkált, az kétségtelen. Különben nem állhatott volna oly kész elhatározásokkal és oly jól felszerelve elő, midőn a válság órája ütött.

Epaminondasnak eszébe se jutott, hogy, a mint Nagy Görögországban megkisérlették, valamely philosophiai rend alapításával igyekezzék kivinni reformatori czéljait. Mindazt megvetette, a mi őt elkülönítette a néptől, ellenben a népben rejlő legjobb erőket, kiváltkép a barátság hatalmát, a közügy számára értékesíteni törekedett; összegyüjtötte a rokonérzelműeket s a magasabb élet iránt fogékonyakat serkengette. Érintkezésbe tette magát a befolyásos férfiakkal, teszem Pammenessel és Gorgidassal, s idealis szellemű ifjú embereket meghitt életközösségre vonzott magához, így névszerint Minytost, Asopichost és Kaphisodorost. Kezére esett a kor is; mert jótékony forrongás keletkezett a boeotiaiak között s az ifjuság is olyan volt, hogy magasabb művelődő képességet tanusított s nagyra tudta magát elszánni a szülővárosáért. Kész volt Epaminondashoz csatlakozni s vezetése alatt Thebae ujjászületésén munkálni. Az ez iránybeli férfiak egyik legnevezetesebbike Pelopidas volt.

Pelopidas, Hippokles fia, ős, nemes származású volt, mint Epaminondas, de egyszersmind dúsgazdag is, és családja Thebae legtekintélyesebbjei közűl való. Házasság által az örökségét még tetemesen gyarapította is. Szabad érzületről

tanúskodik tehát, hogy oly korán s határozottan elszakadt attól a párttól, mely őt az övéi közé számitotta s kiváltságaiban és elsőségeiben teljes részt tett neki kilátásba. Fenkölt lélek volt ő, vitéz a vakmerőségig s magát feláldozni kész, és ha nem volt is hajlama a philosophiai tanulmányokhoz, hanem kiváltkép a vadászatban és fegyverforgatásban lelte kedvét, mégis természeténél fogva tehetséges, világraváló, ügyes, szellemi behatások iránt fogékony volt s megértette az erkölcsi nagyságot; pénzszereteten s érzéki gyönyörüségen fölül volt emelkedve, barátjai iránt bőkezű, maga mértékletes és egyszerű volt s kiméletlen ellensége az igazságtalanságnak, s tele lelkesedéssel az élet főbb javaiért. Ily érzület mellett a boeotiai arisztokratia magaviseletének s szülővárosa helyzetének türhetetlennek kellett előtte lenni, azért is szivvel-lélekkel az ifju-boeotiai párthoz szegődött, melynek az ő anyagi eszközeivel, valamint lovagias személyisége által nemsokára egyik főtámaszává lett.

Az antalkidasi béke után csak szaporodott a párt, mert hatalma minden erőszakossággal nőtt, melyet Sparta elkövetett; végre is a lakoniai párt a maga megmentésére egyéb módot nem látott, mint hogy egészen karjába vetette magát Spartának; s már most győzelmét bizonyosnak hitte. Azonban politikája ép oly rövidlátó volt, mint bűnös. Mert az árulás óta már nem bizonyos politikai pártálláspontokról volt szó, hanem oly ellentétekről, melyek felől valamennyi Thebaen belül és kivül levő hellenek, a mennyiben nem voltak Spartának vak hívei, világos és megvesztegethetetlen itélettel birtak; egy görög városnak szabadsága vagy szolgasága forgott szóban. A belső ügy nemzetivé vált.

Az oligarchák természetesen úgy tettek, mint az akkori spartaiak, a kik csak a látható hatalmat vették számi-

tásba, s a közvéleményt fitymálták. A legnevezetesebb oligarchák, Leontiades, Archias, Philippos s mások, felváltva viselték a községi hivatalokat s minden helyet le egész a porkolábig a magok embereivel töltöttek be. Tiszta párturalmat űztek, mint egykor Kritias és czimborái Athénben. A kik nem voltak kedvökre, bebörtönözték; a polgároknak se vagyona, se becsülete nem volt tőlök biztos. A legfőbb hatalom a peloponnesusi csapatok parancsnokainak kezében volt. Sparta ugy gazdálkodott egész Boeotiában, mint valamely függő tartományban, s bizonyára nem volt politikai czélzat nélkül, hogy Agesilaus Alkmenének, a Heraklidák törzsanyjának sirját Haliartusnál felnyittatta s tartalmát Spartába vitette. Mert efféle ereklyék átszállitása, görög hit szerint, a főuri hatalom megszentesitése volt. De bármily bátorságban érezték is magokat a spartaiak s az ő csapataik oltalma alatt az oligarchák, az ellenpárt se megsemmisítve, se lefegyverezve nem volt, s a menekült thebaeiek az által lettek hatalommá, hogy valamennyi jóérzelműek Görögországban az ő pártjokon álltak s velök együtt epedve várták a megtorlás óráját [5]).

Három- vagy négyszázan voltak azon thebaeiek, a kik tanyát leltek Athénben. Itten az, a mit a thebaeiek az attikai hazafiakkal azelőtt húsz évvel tettek, hálás emlékezetben volt s a Sparta elleni elkeseredés oly általános, hogy őket még az arisztokrata körökben is, melyek pedig lacedaemoni érzelműek voltak, jóakarattal látták. Spartának mindennemű követelései nemes elszántsággal visszautasittattak s a menekűlteknek nemcsak szállás és tartás adatott, hanem állami védelem alá helyezett tisztes állás is a községben, olyanforma, mint egykor a hontalan plataeaebelieknek. Spartának pedig Agesilaus alatt sem volt elegendő ener-

giája, hogy követeléseit erőszakkal hajtsa végre; félt a legvégsőre kényszeríteni az athénieket.

Igy Athén és Thebae, külső békeszegés nélkül, mint két ellenséges tábor, farkasszemet nézett egymással. A thebaei kormánynak megvoltak a maga kémjei Athénben, a kik az összeesküdtek lépteit pontosan szemmel tartották, s az ő segítségökkel sikerült Androkleidast, a ki Ismenias halála után a párt vezére volt, eltenni láb alól s ez által legközelebbi terveiket meghiúsítani. Másfelől meg a menekülteknek számos meghitt barátjuk volt Thebaeben, a kik a magok módja szerint utját egyengették szülővárosuk felszabadításának. Egyrészök színre a kényurakhoz állt s bizalmukat kinyerte, úgy hogy befolyásos állásokba jutván, pártjoknak nagy hasznára lehettek. Igy különösen Phyllidas, a kit Archias és Philippos polemarchok titkárukká tettek s a legbizodalmasabb küldetésekre alkalmaztak [6]).

Mások alattomban munkálkodtak, hogy Thebae ifjúságát lelkileg és testileg előkészítsék a válság napjára; igy mindenekelőtt Epaminondas, a ki mindaddig, noha már meglett ember volt, a nyilvános élettől távol maradt s a becsvágynak semmi jelenségét se mutatta. A zsarnokok ennélfogva a szegény s bátortalan philosophust egész veszélytelennek tartották s szabadjára hagyták, holott épen ő volt a szabadsági törekvések középpontja. Ő az Athénbe menekültekkel minden fődologban teljesen egyetértett. Közülök a legtevékenyebbikhez, Pelopidáshoz szoros barátság lánczolta; vele szolgált volt az arkadiai hadjáratban (285. l.) s a megsebesültet saját élete veszedelmével mentette meg. Szakadatlanúl abban fáradott, hogy hazafi érzületet, tetterőt és erkölcsi komolyságot gerjeszszen; a versenyviadalokat, melyek a thebaeiek és spartaiak közt folytak, szok-

tatóul használta komoly harczokra s letérítette polgártársait a kényuraiktól való szolgai félelemről. Az a körülmény, hogy épen ez időtájt vesztette el Lysist, az ő atyai barátját, szintén hozzájárúlt, hogy már most még határozottabban polgártársainak szentelte magát. Vele működtek tekintélyes férfiak, mint például Gorgidas, a ki a számkivetetteket minden városi ügyről értesítette, és Pammenes, a ki nagy befolyással birt, s bár személyesen nem vett részt a szabadító munkában, de Epaminondas törekvéseit előmozdította s tekintélyét emelte.

Ámbár ily sok felől törekedtek egyazon czélra, mégis év év után elmúlt, a nélkül, hogy elérték volna. Nehéz türelmi próbája volt ez a szabadsági hősök tűz lelkének, de áldásos idő volt mégis. Mert ez alatt edzette meg a nyomás a thebaeiek ifjú népét s érlelte meg a szabadságnak. Az erkölcsi megerősülés, melynek Epaminondas volt az indítója, terjedt és kipróbálódott. Hasonlókép a menekülteknek húzamosabb tartózkodása Athénben, a megtisztulás és erősödés ideje volt; kitürésökkel megmutatták, hogy őket nem holmi mulékony enthusiasmus ösztöne vezérli, megtanúlták Athénben, hogy mit várhatnak meg oly államtól, a mely a nemzeti mozgalom élére akar állani. Végre a zsarnokok biztossági érzete is egyre nagyobbodott; s mind jobban felhagytak az ovatossággal s olyannyira csalódásban voltak, hogy a thebaeiek philosopháló hajlamaiban politikai törekvésektől való kívánatos elfordúlást láttak. Sőt néha maga Archias és Leontiades is részt vett a sokat utazott Simmias házában szokásos értekezésekben, pedig ott volt a zsarnokok ellen összeesküdtek gyűlőhelye [7]).

Négy hosszú évig vártak a menekültek a bosszú napjára. Egyideig azt remélhették, hogy Athén kezdi meg Sparta

ellen a felkelést s utat nyit nekik honukba; de a polgárság nagyon el volt törődve s a boeotiai párt nem birt erőt venni. E szerint önnönmagokra voltak utalva, nekik kellett előlmenni, hogy az athénieket magok után vonják, s bizonyosan igy biztatták őket politikai barátjaik, Kephalos s más tekintélyes népszónokok: »Nossza kezdjétek el! Athén nem hagyhat, nem is hagy cserben benneteket.« Pelopidas, bár az ifjabbak közül való volt, állott a számkivetettek élére, miután Androkleidas meggyilkolásával vezér nélkül maradtak s egyidőre megrőkönyödtek. Ő kivűle Melon volt a főszemély. Tovább nem lehetett késni. Az ötödik évben, tél elején járt az idő. Olynthus és Phlius el volt esve; a spartaiak hatalma hétről hétre nőtt. Nyilt hadjáratra gondolni sem lehetett; alattomos visszatérésre kellett módot találni. A zordon évszak, melyben gyér volt a közlekedés, kedvezni látszott a vállalatnak. Télviz időn legkevesbbé lehetett attól tartani, hogy hamar ott teremhessenek a spartaiak; aztán a legrövidebb nap idejére esett a boeotiaiak évfordulata s a Herakles ünnepe is, a melyen a várost csak annál nagyobb gondtalanságban remélték találni. Végre pedig a legbuzgóbb demokraták egyikét, Amphitheost, épen akkoriban vetették tömlöczre; reményök volt, hogy gyors tettel még megmenthetik.

Igy tehát a thebaei czimborákkal egyetértve napot, órát határoztak. Alkalmasint a számkivetettek se voltak mind tudósok benne. Nagy részök veszteg maradt Athénben; mert csoportosabb kivonulás mindent elárult volna. Százan hagyták el a várost s Pherenikos alatt a thriai mezőn gyülekeztek, hogy Eleusis felől előrenyomúljanak a határ felé, miglen tizenketten, a kik az első s legveszélyesebb vállalatra önként ajánlkoztak vala, köztök Pelopidas,

Melon, Damokleidas és Theopompos, ebekkel s vadászszerekkel egyenes úton keltek át a Parnesen s apróbb csapatonkint lopózkodtak Thebaebe. Szél és hóförmeteg megengedte, hogy gyanúkeltés nélkül fejök fölé kavarinthatták a köpönyegöket; a kapuk tája s az utczák néptelenek voltak. Igy más-más úton szerencsésen beverekedtek Charon házába, hol harminczhat összeesküdttel, a kik Thebaeben laktak, egyesültek. Legjobb szolgálatot azonban Phyllidas, a titkár tett. Ez ugyanis akkor este lakomára hítta a polemarchokat; a hivatalos év befejeztét fényesen akarták megülni, és, hogy a kéj mámorát nevelje, a gazda a vacsora után szép nők jövetelét tette kilátásba. Ez volt azonban az oka annak is, hogy Archias, a ki csak legbizalmasabb társaságban akarta magát érezni, Leontiades jelenlétét kikérte magának; ilyenformán nem sikerült a kormány fejeit mind egy helyre gyűjteni [8]).

Komoly csendben készülődtek az összeesküdtek a véres tettre, koszorúsan álltak a házioltárnál s a jós vigyázta a lángot — ekkor zörgettek az ajtón s nagyhevesen bebocsátást kértek. A polemarchok emberei voltak, a kik Charont Archiashoz rendelték. Nem lehetett másra gondolni, mint hogy minden el van árulva. S valóban szelét vette Archias a történteknek, de Charon nyugalma s lélekjelenléte, a ki haladék nélkül megjelent, és Phyllidas biztatása szerencsésen előzte a gyanút, a mely kelletlen zavarója volt a polemarch örömének; mi több: annyira el volt már most tökélve, hogy a mai ünnepi mulatságot semminek se engedi többé megháborítani, hogy egy athéni levelet, mely legott Charon eltávoztával érkezett, s az egész összeesküvést fölleplezte, bontatlanúl a vánkos alá dugott. »A hivatalos ügyeket holnapra« kiáltott ittasan, a tivornyát új kedvvel

folytatta és buja tűrhetetlenséggel kivánta elé az igért asszonyokat.

Végre jelentik, hogy itt vannak. Lépteket hallani; elküldik a szolgákat, az ebédlő ajtai kitárulnak, beburkolódzott nők ruhái tűnnek elő s tapssal fogadtatnak, fejöket sürű koszorú árnyékolja be. Az álruhába öltözködött összeesküdtek voltak, Charon, Melon, Kaphisias (317. l.) és mások. A küszöbön megálltak egy kissé, hogy szemre vegyék áldozataikat. Avval lehányják magokról a leplet s tőrt rántanak; Melon megölte az ittas Archiast, Charon Philippost; a többi vendégek nagyobb részének is ott kellett vesznie, mert felhevült boros kedvökben semmi szóval se voltak megnyerhetők vagy megnyugtathatók.

A nehezebb útra Pelopidas, Kaphisodoros s még egynehányan vállalkoztak, t. i. Leontiades házába, melynek ajtaján az athéni Kallistratos küldötteiképen jelentkeztek. Mihelyt bebocsáttattak, megsejtette Leontiades a veszélyt; kivont karddal fogadta őket hálószobájában, Kaphisodorost, a ki először rontott be, leterítette s csak makacs kettős viadal után sikerült Pelopidasnak erőt venni Leontiadesen, s bosszút állani barátjáért, a ki haldokolva nyujtotta neki háladó kezét. Az utolsó áldozat Hypates volt, a kit szöktében értek utól.

Ekképen egy pár rövid éji óra alatt rettentő törvényt láttak azokra, a kik szülővárosukat elárulták, idegen fegyverek segítségével polgártársaikat járom alatt tartották, a miért is görög felfogás szerint a tyrannus nevet tökéletesen megérdemelték. Még akkor éjjel megnyílt a börtön; Amphitheos s a jó ügynek sok más vértanúi édes meglepetéssel nyujtották kezöket barátjaik felé. A trombiták, melyek a Herakles-ünnepre készen álltak, azt hirdették a polgárok-

nak, hogy egy sokkal dicsőbb ünnep tetszett fel a város számára, s az 1500 főnyi spartai őrség, mely, ha annak idejében közbelép, nagyon bajos fordulatot adhatott volna a dolognak, a forradalom kitörésén annyira meghökkent, hogy féltében a várfalak mögé vette magát, a hol a kormány hiveinek kis száma ő nála keresett oltalmat. Igy bú nélkűl lobogtak az örömtüzek Kadmea körűl s a zsarnokölők bizvást megjelenhettek másnap reggel a piaczon, s számot adhattak az összegyűlt polgároknak az éjszakai tettről [7]).

Ez volt Thebae ujjászületésének, nehéz nyomás alól lett felszabadulásának napja. Most a számkivetettek is mind valamennyien eljöttek; a thebaei harczosok, a kik Epaminondas és Gorgidas keze alatt titkon kiképződtek, fegyvert őltve nyilvánosan megjelentek; úgy szólván egy uj polgárság volt az, a mely ezen a szabadság reggelén a piaczra gyűlt; a két párt, melyek egymásért dolgoztak volt, most kezet fogott egymással. Epaminandos nem tudta elveivel összeférkeztetni, hogy személyes részt vegyen az oligarchák meggyilkolásában, mert egy polgárnak birói itélet nélkűl való megölése olyasmi volt, a mire nem vitte rá a lélek. Azonban a maga érzelmét nem akarta mértékűl venni mások megitélésére. A számkivetettek tettét a körülmények által parancsoltnak s önző indítóokoktól mentnek volt kénytelen elismerni. Azért is maga vezette be a zsarnokölőket, midőn a kiontott polgári vér miatt könyörögve járultak a község elé. Ez ujjongva úgy üdvözölte őket, mint szabadítóit, a papok feloldozták s közűlök hárman, mint a kik leginkább kitettek magokért, Pelopidas, Melon és Charon, legottan a közügyek élére állittattak, mint böotarchok. Mindez a lacedaemoni csapatok szeme láttára történt, a kik-

nek vezérei hamarjában nem tudtak mit tenni egyebet, mint hogy futárokat küldöttek Spartába s a plataeaei s thespiaei őrséghez gyors segítségért; a thebaeiek pedig Athénben vetették reménységöket és nem is csalatkoztak.

Athénben a boeotiai párt rendkivüli tevékenységet fejtett ki. Arról, a mi Thebaeben történni akar, jókor értesülvén, csapatokat indítottak a határra. Kephalos azt indítványozta, hogy államilag részt kell venni a szomszéd város megszabadításában; ez az indítvány nem lett ugyan néphatárzattá, de azért nemcsak egyes önkéntesek siettek át Thebaebe, hanem két attikai vezér is, a kik csak az események megfigyelése végett küldettek a határra, hajlott a thebaeiek kérésére s a maga felelősségére tettleg beavatkozott; Chabrias megszállta az eleutheraei szorost, hogy Thebae felé elzárja a spartaiak utját, Demophon pedig benyomúlt Boeotiába, meglevén győződve róla, hogy csak attikai érdekben cselekszik, ha a thebaeieket váruk visszafoglalásában segíti [9]).

Itt javában folytak a hadimunkák. A plataeaei segítséget visszaverték volt és Pelopidas vezetése alatt minden felől bekerítették Kadmeát. Egy lacedaemoni sereg közelgetése csak fokozta a buzgóságot mindakét részről. Éjjelnappal rohamokat intéztek a vár ellen; az őrségnek egy órára való pihenőt se hagytak, hogy csak minél hamarabb kifáraszszák; díjakat tűztek ki, hogy versenyt támaszszanak; annak a veszedelme, hogy netalán egy második sereg hátmegűl üssön rajtok, óráról órára növekedett. S képesek is lettek volna az ostromlottak megvédeni az erősfalú várat, ha ráértek volna elégséges élelemről gondoskodni. Most a legénységök ereje, melyet a felmenekült thebaeiek még szaporítottak, vesztökre volt. A csapatok jobbára szövetsége-

sekből álltak, a kiknek nem volt kedvök azért, hogy Sparta részére megtartsák a helyet, magokat feláldozni; így hát kénytelenek voltak a harmostesek, szabad elvonulás feltétele alatt, a várat átadni. Az elvonúló legénység már Megarában találkozott egy spartai sereggel, mely az átadás után másod vagy harmadnapra megérkezett volna a vár fölmentésére. A thebaeiekre nézve pedig minden reménységen fölül szerencsésen alakultak a körülmények. Kevés napok folyta alatt meg voltak ölve a zsarnokok, leverve a spartaiak, s egyetértő vetélkedéssel alapja vetve az állam új történetének.

A görög történetnek kevés korszaka állt be oly egyszerre, mint Thebae felszabadításáé. Hisz a város maga meg volt lepve attól, a mi éjszaka történt: hogyne a távolabbi városok! Az első benyomás majd mindenütt ugyanaz volt; az egész nép örvendő részvétellel volt a gyors és merész tett iránt, melynek régóta nem láttak mássát. A hajdankor tetteire emlékeztetett, a herosokra, a kik a szülőházba törtek, hogy megszabaditsák. Sőt magában Spartában se tudtak némi elismerést s részvétet elnyomni, noha az uralkodó párt szellemében a szabadsági hősöket lázadóknak kellett nézniök. De szükségképen eredményekre gazdag esemény is volt. Mert az a hatalom, mely sulyos átokkép nehezedett egész Görögországra, de a mely egyszersmind megtámadhatatlanabbnak tetszett, mint bár mikor, egyszerre meg volt rendítve; oly annyira meg volt alázva, hogy ebben minden hellennek a gőgös elbizakodottság igazságos bűntetését kellett látnia, s az az állam, mely ezt a megalázást véghezvitte, ezáltal alárendelt helyzetéből kilépett; sikerűljön neki új állásában megmaradnia, akkor Görögországban az államok egész rendjének meg kell változni. Azért is mindenki feszül-

ten leste a dolgok mire dőltét, a minek csakhamar be is kellett következnie.

A kezdet fényesen sikerült a thebaeieknek, de a sokkal nagyobb feladat evvel csak meg volt kezdve. Mert a thebaei hatalom tartós uralkodásának mindenütt nehézségek álltak utjában. Thebae nem volt más, mint egy egyes szárazföldi város; Boeotián való uralmát, melyért szivós kitartással küzdött mindenkor, tönkre tette az antalkidasi béke; Plataeae ujra fölépült, Orchomenos önállóvá lett, s a szomszédvárosok mind féltékenyen őrködtek függetlenségök felett. Ennélfogva a külellenséggel szemben a tartományi egyesítés nehéz munkáját elől kellett kezdeni; mert nem Thebae, hanem csupán csak Boeotia volt képes arra, hogy sikerre való kilátással sikra szálljon a túlhatalmas ellenséggel; annak a városnak tehát, a mely oly vakmerően megkezdte a harczot, mindenekelőtt elégséges hatalom alapját kellett teremtenie, még pedig lehetetlen volt holmi vezérvárosi jogokkal s hadrakelési igényekkel beérnie, hanem szükséges volt, hogy a tartomány egy egészszé, egy egységes kormányú államterületté olvadjon össze.

Igaz, hogy e részben meg volt már az előkészület. Thebae ifju-boeotiai pártjának voltak hívei a többi városokban is, a hol nem néztek jó szemmel az uralkodó családokra, melyek egyszersmind a városi önállósági hajlam képviselői voltak. De hogy mily világosan s határozottan megállapították politikai programmjokat a thebaei hazafiak már a felszabadúlás előtt, abból tűnik ki legjobban, hogy már másnap nem polemarchok, hanem böotarchok választattak; mert a polemarchok városi tisztviselők voltak, a böotarchok pedig a tartomány tisztviselői, afféle szövetségi vezérek. Tehát a boeotiai városok régi frigye nyomban megujíttatott,

még pedig egészen más szempontok szerint, mint annakelőtte, mert a szilárd egyesülés szükségét elevenen érzette a demokrata párt. Azért is annak hivei az egész országban azon igyekeztek, hogy az egyes városoknak egymás és Thebae iránt való öröklött idegenkedését legyőzzék; mindenfelé felszólitották honfitársaikat, hogy a közös czél kedvéért különérdekeiket feledjék; mindnyájának ugyanazon előnyöket ajánlották, melyeket Thebae számára vivtak vala ki, Spartától és spartai érzelmű oligarchiától való függetlenséget, törvény előtt egyenlőséget, egyenlő választó- és szavazó jogot. De Thebaen kivül is megvolt a szabadságra törekvés; a melegebb néphangulat megkönnyítette a különben oly merő elemek egybeolvadását. Thebae hősiességével új állásra vergődött az országban s az első böotarchok oly férfiak voltak, a kiket a vezérpárt egész Boeotiában örvendő bizalommal üdvözölt. Ennélfogva már az első hadiveszedelmek idején is az ország különböző vidékeiről önkéntes bajtársak gyültek össze és remélni lehetett, hogy Thebae ujjászületése maga után fogja vonni az egész tartományét; azt akarták, hogy Thebae ne csupán első és vezérvárosa legyen a tartománynak, hanem hogy az egész tartomány, egy egészszé összeolvadva, Thebae által képviseltessék, épen mint Attika Athén által, a miért is a város polgárai nyilvános ügyekben nem is thebaeieknek nevezték már magokat, hanem »thebaei boeotiaiaknak« [10]).

De hogy ily czélt el lehessen érni, ahhoz oly szerencsés fellendülés, mely lelkesedéssel töltötte be a sziveket, a jobb irányokat juttatta uralomra s mindennemű viszálkodást visszafojtott, huzamos időre nem volt elégséges. Csak kikitört a régi durvaság. Lám már az első győzelmet élőkön és holtakon való kegyetlenkedések fertőztették meg, midőn a nép

az őrség elvonultakor lest hányt azon polgártársak ellen, a kik annál oltalmat kerestek volt! Némelyeket az athéniek mentettek meg, mások áldozatúl estek a nép dühének, mely a nyomorúltak gyermekeit sem kímélte. A hazafiak pártján belül se hiányoztak ellentétek, mert a demokratiával együtt annak viszásságai is mindjárt mutatkozni kezdtek. Dicsvágyó férfiak, a kiknek részök volt a szabadításban, azt hitték, nincsenek méltányolva s azért Epaminondasnak és Pelopidasnak elkeseredett ellenfeleivé lettek, mint p. Menekleidas. Mások meg arra akarták felhasználni a fordúlatot, hogy vad erőszakot tegyenek az előkelő családokon, és véres forradalmat támaszszanak, mint Eumolpidas és Samidas.

Ily körűlmények közt rendkivül nagyok voltak azok a belső nehézségek, melyekkel a nép új vezetőinek küzdeniök kellett, mert ők a nép erkölcsi és szellemi emelkedését múlhatatlan feltételnek tartották, ha Boeotia méltó állást kiván elfoglalni a görög államok között. De mivel lehetetlen volt a lakosság nagy tömegét, a mely oly sokáig elhagyatott állapotban tengett s haszonleső oligarcha kormány alatt az állami ügyekben semmi részt sem vehetett, egyszerre az igazi szellemmel tölteni be, azok a férfiak, a kik hazájok ujjászületésének művét megalapították, azon voltak, hogy eleinte kisebb körökben terjeszszék el s honosítsák meg a polgári erényeket, melyek nélkül tartós emelkedés lehetetlen volt; ennélfogva egy szemenszedett csapatot alkottak, hogy az a többiek mintája, az új Boeotia törzsnépe legyen.

Oly intézkedés volt ez, a mely régibb honi szokásokra támaszkodott. Mert már a deliumi csatában említenek egy »háromszázak« csapatát; ezek, mint Homér hősei, a hadinép tömege előtt harczoltak, párosával, s a herosi harczmód analogiájára »heniochos«-oknak s »parabates«-eknek nevez-

tettek. Ez a régi intézmény Epaminondas és Gorgidas vezetése alatt új életre költ. Egész titokban egy ifjakból álló társaságot gyüjtöttek vala magok köré, s velök a szabadítás napján a község elé léptek, úgy hogy őket tekintették a thebaei szent csapat megalkotóinak. Nem volt már most nemesi kiváltság többé, hogy a háromszáz közé tartozzék valaki, hanem az ország legnemesebb érzésü s legfenköltebb lelkű ifjai, a kik már a zsarnokok nyomása alatt előkészültek a szabadság harczához, voltak most a választottak s előharczosok; arra voltak hivatva, hogy vitézségben s hadifegyelemben követésre sarkallják a többit; őket a barátság köteléke s egy érzület csatolta együvé a haza dicső czéljaiért való küzdelemre. Rendkivül áldáshozó intézmény volt ez, melyben a katonai elem erkölcsi és politikai szempontokkal, melyben régi honi szokás a jelen eszméivel s Pythagoras-féle elvekkel volt szerencsésen összeolvasztva: tiszteletreméltó emléke Epaminondas bölcseségének [11]).

De mégis vajmi csekély bizodalmat nyujthatott ez a kisded csapat a bekövetkezendő harczban. Mert habár magában Spartában is volt egy párt, a mely Phoibidas erőszakos csinyét komolyan rosszallotta s ennélfogva némi örömmel látta annak balkövetkezményeit, arra még se lehetett számitani, hogy a spartai kormány engedjen. Úgy de a thebaeiek nemhogy el lettek volna készülve a háborúra, sőt sokkal gonoszabb helyzetben voltak, mint mikor tizenhét esztendeje megindították a háborút. Akkor perzsa segédpénzekkel rendelkeztek s görög szövetséges társakkal birtak, s az ellenség ereje is meg volt oszolva. Most egymagokra álltak a thebaeiek; mert ha az athéniek Kadmea bevételekor hathatósan támogatták is őket, az nem az állam részéről történt. Midőn tehát a spartaiak Athénben számot kértek,

nem volt bátorsága a polgároknak helyben hagyni vezéreik eljárását; a Thebae-ellenes párt kapott a polgárság tétovázásán, a vezéreket pörbe fogatta s mindakettőt a hatalmukkal való visszaélésért halálra ítéltette. Spartának az összes hadiereje rendelkezésére állt Thebae ellen, s a serege gyakorlottabb s rendezettebb volt, mint valaha, mig Thebae, azonfölül, hogy önálló hadviselésre szokatlan volt, a maga saját tartománya felől se volt biztos, vagy vele nyílt ellenségeskedésben is állott. A Thebaebe vivő útak mindenfelől nyitva voltak, a partok védetlenek s az ellenség Plataeaeben, Thespiaeben s Orchomenosban fegyverhelyeket birt a boeotiai tartomány közepett. Kedvezőtlenebb helyzetben tehát aligha kezdett valamely állam Spartával háborút. Thebaenek nem volt egyebe, mint nagy vezéreinek szelleme, a kik a lakosság egy részébe bátorságot s hazafias lelkesedést tudtak csepegtetni; de azok az előkészületek, melyeket tettek vala, még korán sem voltak befejezve, és Epaminondasnál senki se gondolt kevesebbé arra, hogy daczos önérzettel álljanak szembe a spartaiakkal s őket döntő harczra hívják ki. Ő a hellenek közt minden vérontástól elve szerint iszonyodott s azt csak abban az esetben tudta helybenhagyni, ha a szabadság legszentebb javait kellett erőszak ellen védelmezni. Ennél fogva nagyon hihető, hogy az ő közreműködése mellett (mert a thebaei politika vezéreszméi tőle indúltak ki, ha nem volt is benn a szövetségi vezérek collegiumában) egy követség ment Spartába, mely békeajánlatokat vitt, melyekben a spartaiaknak bizonyos hegemoniai jogokat engedtek s a régibb egyességek teljesitését is megigérték.

Azonban ez alkudozásoknak nem volt eredményök. Spartában elitélték azokat a hadvezéreket, a kik Kadmeát feladták volt, a nélkül, hogy bevárták volna a felmentő se-

reget, s el volta ktökélve, hogy Thebaet iziben megfenyítik. Erőszakon nyugodott Sparta hatalmi állása; ennek össze kellett roskadni, mihelyest lacedämoni őrségek elüzését torlatlanul hagytak vagy, a mi több, jogszerű néptámadásnak ismertek el. A város tekintélye forgott koczkán; nem volt szabad arra várni, hogy az uj ellenség, mely a Cadmus sárkányvetése gyanánt egyszerre termett a földből, erőt vegyen s Boeotiát egyesítse.

Tehát Spartában mind csak az Agesilaus politikája uralkodott s a városon belül és kivül kiki csak abban volt, hogy ő vállalja magára a Thebae elleni hadjáratot. Ő azonban nem fogadta el, arra hivatkozván, hogy a király csak úgy mint akármely más polgár, ha negyven évnél tovább tett katonai szolgálatot, föl van mentve az országon kivüli hadiszolgálattól. De nem ez volt az igazi ok, hanem az, hogy Agesilaus Phliussal való bánása, meg talán Phoibidassal való egyetértése folytán, széles körökben nagyon gyülöletessé lett, úgy hogy, ha valamely vállalatban személyesen vett volna részt, Görögországban a leggonoszabbtól rettegtek volna. Voltak azonban Spartában thebaei menekültek, a kik az őrséggel megmentették magokat, s valamint az ephorusok oly sokszor más államok számkivetettjei után indultak a rendszabályaikban, úgy történt most is. A thebaeiek meggyőződtették őket, hogy Agesilausnak fellépte Boeotiában csak még hevesebb ellenszegülést támasztana, mert tőle csak a legirtózatosabb hadviselés módot, helyrehozhatatlan pusztitást, ember-vásárt, kivégzéseket s kényuralmak behozatalát szokták várni. Az ephorusok engedtek; Agesilaus bosszúsan visszavonult s többé mit sem törődött az egész dologgal. Helyette az ifju Kleombrotos vállalta el a hadviselést, testvére és utódja a nemes Agesipolisnak, s mint ez,

a szövetségesek iránt barátságos, hellen érzületű férfiu, a ki a Thebae ajánlotta békét bizonynyal szives örömest elfogadta volna. Az ephorusoknak engedelmeskedvén már 378 januáriusában Boeotiába ment, seregével Thebae közelébe nyomúlt elő, táborba szállt a cynos-kephalaei magaslatok mellett s ott vesztegelt tizenhat napig. Azután minden kártétel nélkűl ismét haza takarodott. Az egész hadjárat nem volt, csak puszta demonstratio, úgy hogy a peloponnesusi csapatok, midőn hazatértek, azt se tudták, mért kellett volt kiindulniok. Természetes, hogy az Agesilaus egész pártja szörnyen fel volt háborodva; a támadásra a legjobb alkalom el volt szalasztva; az egész eljárásban nem lehetett egyebet látni, mint a zendülők pártolását, de a hadipárt még se volt elég erős Kleombrotos megbuktatására; szintoly kevéssé bírt a békepárt is fölülkerekedni, s e tétovázások közt nyilván szó se lehetett valami sikeres politikáról [12]).

Egyébiránt a rövid télihadjárat nem maradt fontos következmények nélkűl. U. i. Kleombrotos a csapatai tetemes részét visszahagyta Boeotiában, még pedig Thespiaeben, mely három órányira fekvén a fővárostól, kiváltképen alkalmas volt arra, hogy fenyegető fegyverhelyűl szolgáljon. A főparancsnokságot Sphodriasnak adta át, a ki még pénzt is kapott, hogy uj hadakat fogadjon.

Igy a thebaeiek az ártatlan hadjárat mellett is nagyon gonosz helyzetbe kerűltek. Városuk kapui előtt egy peloponnesusi sereg volt, mely az országnak velök ellenséges lábon álló városaiból szemlátomást gyarapodott s egyszersmind az athéniek félemlítésére is szolgált, a kik részökről mindent elkövettek, hogy a spartaiaknak eleget tegyenek; átlátták, hogy, mióta az Isthmus-szorosok ismét a spartaiak kezébe kerűltek, nagyot változott az ő helyzetök is; mert

az Isthmustól éjszakra annyi volt Középgörögországba a kijáró, hogy egy-egy szoros elállása a dolog velejében egészen niábavaló lett volna.

Ily körülmények közt nem csoda, ha a thebaeiek csellel igyekeztek magokon segíteni, hogy elérjék azt, a mi most kiváltkép érdekökben állott, t. i. szakadást Athén és Sparta közt, továbbá a thebaei párt győzelmét Athénben. Sphodriast, a thespiaei harmostest, szenvedélyes természetű embernek ismerték; számítani lehetett rá, hogy egy amolyan Phoibidasféle erőszakos csiny elkövetésétől, alkalom adtával, nem fog visszariadni. Tehát — igy beszélik — Pelopoidas és Melon indítására egy boeotiai emberrel, a ki Sparta igazi hivének mutatta be magát a harmostes előtt, neki nagy titokban tudtára adatták, hogy a Piraeeus még most sincs egészen fallal körűlvéve. Könnyű volna tehát Thespiaeből, az eleusisi sikon s az attikai partvidéken keresztűl, berontani a kikötővárosba, még mielőtt a fölsővárosban megsejdítenék. Sphodrias belement a kelepczébe. A spartaiak, saját tervekben szegény létökre, csak annál készségesebben fogadták meg a mások tanácsait, s nincs mit csodálkozni rajta, ha egy becsvágyó spartait megszédített az a gondolat: hátha hatalmába kerítheti egy éjszakai menettel az attikai kikötővárat, a hajógyárt s a hajóhadat, s szülővárosának oly szolgálatot tehet, a mely minden előbbi ilyes vállalatot tökéletes befejezésre juttatna. A tekintet nélküli állami egoismus politikája annyira belevette magát Spartának nyilvános életébe, hogy a sikerűlt támadásnak utólagos helybenhagyásáról Sphodrias nem kételkedhetett. Hisz ismerték a hangulatot Athénben, fel lehetett tenni, hogy csak Spartának első balesetére vár, hogy ujonnan támadjon; veszedelmes harczok egész sorának elejét ke-

rűlné egy merész csíny, s az erre való lehetőség talán még csak egy pár napig tart.

Sphodrias tehát haladéktalanul hozzáfogott a munkához, de a kivitelben tétovázónak és értetlennek mutatta magát. A fáklyák, melyek az eleusisi szenthelyek körűl lobogtak, megdöbbentették, mert az athéniek tűzjeleinek tartotta. Aztán az út hosszával se volt előre tisztában; virradatra még csak az eleusisi s athéni sikok határán volt; az éjjeli meglepés terve meg volt hiúsulva. Vissza kellett fordúlnia. Még ekkor is azonban különös fonáksággal cselekedett. Mert a helyett, hogy szép csendben vonúlt volna el, több falut földúlt s úgy takaradott haza a Cithaeron hegyén át, mialatt Athén polgárai talpon termettek, hogy a gyalázatos békeszegésért bosszút álljanak.

A bűntett annál nagyobb volt, mert ekkor még Athénben időztek azok a spartai követek, a kik a semlegességnek a thebaei felkeléskor történt megsértéséért elégtételt kértek és kaptak. Az egyetlenegy, a mi az athénieket lecsillapíthatta, Sphodriasnak rögtöni megbűntetése volt. Az ephorusok letették s törvényszék elé idézték, a vének tanácsa elé. Senkise kételkedett benne, hogy halálra ne ítéltessék, minthogy olyast, a mi Phoibidast megmentette, az ő javára felhozni semmit sem lehetett. Ő maga nem mert törvényszéket állani. Mindamellett fölmentetett, még pedig azt beszélték, hogy a Sphodrias és Agesilaus fiai közt fennállott gyöngéd barátsági viszonynak volt benne része. A király lépett fel váratlanúl a vádlott védelmére, azt az okat hozván elő, hogy Sparta nem lehet el ily férfiak nélkűl.

Sphodrias tettéről régebben s ujabban különbözőkép ítéltek. Kleombrotos hivének ismerték, azért erre akartá

visszavinni a tett voltaképi szerzőségét, de az ily tett épenséggel nem fért meg az ifju király s családja politikájával. Sőt az egész, hitelesforrásu elbeszélést a thebaei cselfogásról, mint nem valószinűt, szintén elvetették, de elégséges okok nélkül. A thebaeiek sikerre való jó reménységgel próbálhatták ezt a módot Athén és Spárta összevesztésére, mert a legrosszabb s az ő számításuk szerint épen nem valószinű esetben is, ha t. i. Munychia elfoglalása sikerült volna, az athéniek nyomban szövetkeztek volna Thebaevel, hogy visszavívják a várat. Sphodrias fölmentésére, igaz, nem számíthattak biztosan a thebaeiek; de a nélkül is elő kellett mozdítani a csínynek czéljokat s nevelni a Sparta elleni elkeseredést. Leghomályosabb pont marad Sphodriasnak a királyokhoz való viszonya. Azt mondják, mind a ketten mellette fogtak az ephorusok ellen; az egyik, úgy látszik, régi barátságból; a másik azonban bajosan tette magát csupa gyönge apai szeretetből ellenzésbe a közvéleménynyel s tett szolgálatot az ellenfeleinek. Elve szerint helyeselnie kellett a tettet, s a jelen esetben csak diadal volt rá nézve, hogy Kleombrotos barátját az ő politikájára térni s azon felfogásnak hódolni látta, mely szerint az állam hatalmának gyarapítása végett minden eszközt és módot fel kell használni. Ily gondolkodásu férfiakat nem szabad az ellenségnek föláldozni, ha egyik-másik tervök balul ütött volna is ki. Ilyenformán az egyik király a régi, a másik az ujonnyert párthivét tartotta szükségesnek megvédelmezni [13]).

Sphodriasnak felmentése az ő, magában véve felette jelentéktelen hadjáratát messzeható eseménynyé tette. Mert Spartában hanyatlott Agesilaus tekintélye, mivel őt tették felelőssé az igazságtalan itéletért, mely sértette a jobb polgárok érzését, még pedig annál is inkább, mert azt hitték,

hogy puszta személyes tekintetekből ingatta meg a törvény uralmát. De nemcsak a lelkiismeretlenség látszott ki világosan, hanem teljes hiánya a politikai okosságnak is, mely nélkül pedig épen az oly politika, mint a milyen az Agesilausé volt, lehetett el legkevesebbé.

Athénben a lacedaemoni követeket csak annak biztosítása mellett bocsátották el, hogy Sphodrias önhatalmu tettéért halálra fog itéltetni. Fölmentésével az állam magára vette a bűnét s az igért elégtétel nem lett meg. Ez által egyszerre minden megváltozott.

Az athéniek, kik csak nem rég oly szelid engedékenységet mutattak s ezzel a spartaiaknak nagyban megkönnyítették a thebaeiek meghódítását, most rögtön s elszántan szakítottak Spartával. A thebaei párt, melyet még minapában testi s pénzbeli bűntetésekkel zaklattak, közakarattal kezébe vette a kormány rúdját. Eleven harczi buzgóság támadt, a Piraeeus körülkerítése befejeztetett s a tengeri erő ujjáteremtésének terve komoly munkába vétetett; felhivásokat bocsátottak a többi államokhoz, hogy a lacedaemoni önkény ellen közös harczra egyesüljenek, mindenekelőtt pedig véd- és daczszövetséget kötöttek Thebaevel.

Ekképen sokkal rosszabbúl álltak a viszonyok Spartára nézve, midőn a következő nyáron egy második hadjáratra készült; mert most nem egy város megfenyítéséről volt szó többé, hanem Középgörögország két fővárosa volt most egymással a végre egyesülve, hogy Spartának mindennemű beavatkozását visszautasítsák; Thebae e frigy következtében emelkedett, mert határait födözve látta s minden döntő küzdelem esetében kelletekor támogatásra tarthatott számot. Egyébiránt a thebaeiek nem gondoltak arra, hogy nyilt száraztöldi ütközetekben koczkáztassák a szerencsé-

jöket, hanem egyelőre mindent hathatós védelemre rendeztek el. E czélra városuk határát egy nagy elsánczolt táborrá változtatták. Minden tágasabb bejárót felárkoltak s elczölöpöztek; a szomszédos helyek, tavak és folyók megkönnyítették a munkát s bizonyára Epaminondas katonai éleslátása volt, a mi a tervszerű kivitelt vezette. A csapatok e közben szakadatlanul gyakorolták magokat s kiváltkép a lovasság gyors mozdulataiban bíztak, hogy az erősítési vonalakba való behatolásnak gátat fog vetni.

Chabrias, a ki már Kleombrotos előtt elzárta a Boeotiába vivő utat, volt az attikai segédseregek vezére, oly férfiú, a kiben teljesen megbíztak; mert ő az antalkidasi békeig Cyprusban, majd pedig Akoris király szolgálatában (260. l.) nagy dicsőséget s dús haditapasztalatokat szerzett. 5000 gyalog s 200 lovas volt a táborában. Igy nyugodtan várták a közeledő ellenséget.

Ezúttal maga Agesilaus jött, még pedig 18,000 gyalogra és 1500 lovasra menő erővel. Meglepvén a thebaeiek derék munkálatai, túlnyomó hatalmának nem tudta hasznát venni. Mint valamely ragadozó állat egy jól őrzött tanya falait, úgy járta ő körül a sánczokat; mindenütt, a hol be akart hatolni, csatára kész legénység állt vele szembe, s ha semmit se végezve vonúlna el, még az utóhad is érzékeny veszteségeket szenvedne a könnyű száguldó csapatoktól, a melyek a helyi viszonyokat is jól fel tudták használni. Végre sikerült neki behatolni, de a város területének földulásánál egyébre most sem mehetett; az ellenség a táborban maradt, sőt szerencsésen választott állásaiban oly bátran ellent tartott Agesilaus támadásainak, hogy ez felhagyott a harczczal s visszahivta a már-már rohanó csapatokat. Ez kész vereség volt.. Agesilaust az

ellenség higgadt bátorsága lefegyverezte; beérte azzal, hogy Thespiaet ujból megerősítette, Phoibidast katonai helytartónak visszahagyta, s aztán csapataival hazatakarodott.

Vérszemet kapva jöttek elő táborukból a szövetségesek, megtámadták Thespiaet, megverték s megölték a gyűlölt Phoibidast, hiveik napról napra szaporodtak a boeotiai földön s a spartaiaknak nem volt mit tenniök egyebet, mint a következő tavaszféllel ujra talpraállitani csapataikat.

De már ezentúl a peloponnesusi szövetségesek is évről évre nyughatatlanabbakká lettek. A thebaei háború a legfőbb mértékben kelletlen volt; itt-ott nyilt ellenszegülésre került a dolog, s ha a király túlnyomó hatalma, szerencsés gyorsmenetei s Azsiában tanult más egyéb taktikai mesterfogásai által elvétve nyert is némi csekély előnyöket, a fődologban még se haladt semmire. A szövetkezettek bátorságának folytonos növekedésével sülyedt az ő tekintélye ellenség és jóbarát előtt; a becsvágyó királynak másodizben is oda kellett hagynia Boeotiát, a nélkül, hogy alapjában többet ért volna el, mint hogy gyümölcsfákat vágatott ki, parasztmajorokat égettetett föl, s vetéseket kaszáltatott le. Hazamenet megsértette magát Megarában s betegen vitték Spartába; át kellett látnia, hogy ezen a háborún, melynek egykor ő volt indítója, átok nehezedik. Midőn a következő évben (376) Kleombrotos még egyszer Thebae ellen indúlt, túl sem jutott a Cithaeronon; a szorosokat az ellenség által megszállva találta s egy szerencsétlen ütközet után meg visszavonúlt. [14])

Azonban az utóbbi hadjáratok alatt már egy új háború kezdődött, mely másfelől fenyegette Sparta hatalmát. Athén, Sphodriás merénye folytán, felrezzenve eddigi tétlen habozásából, egészen új politikára adta magát. Tudták már

most, hogy hányadán vannak Spartával; átlátták annak szükségét, hogy ily ármányos ellenséggel szemben készen álljanak, s ilyenformán most először ébredt fel az attikai községben újonnan az ő politikai feladatának világos tudata, egy-értelem és elhatározottság. Ennélfogva nem érték be azzal, hogy a thebaeieket támogassák és Spartának Középgörögországra néző uralmi igényeit Thebaeval visszautasítsák, hanem elszántan arra törekedtek, hogy a saját hatalmukat állítsák helyre s a hellenek közt ismét a régi állásukat foglalhassák el.

Korszakos volt e tekintetben Nausinikos archon éve Ol. 100, 3; $37^{8}/_{7}$. Ebben az évben álltak össze Athén legnevezetesebb államférfiai, hogy szülővárosuknak új hatalmi állást szerezzenek, s terveiket, noha új áldozatokkal jártak, menten elfogadta a polgárság. A lakosok megadóztatását ujonnan szabályozták; az Attikában levő összes vagyon az állami javakkal s az árvák birtokával egyetemben pontosan följegyeztetett, s az által, hogy a tőkepénzesekre nem különkülön rótták az állami terheket, mint azelőtt, hanem adóegyleteket alkottak, a hol vagyonukhoz képest a szegényebbek is megadóztattak, az állami fizetéseknek szélesebb és biztosabb alapja vettetett. Az adózó polgárságot, melyből csak a vagyontalanok (valószinűleg azok, a kiknek birtoka 25 minánál=655 tallérnál kevesebbre volt becsülve) maradtak ki, húsz egyesületre osztották, melyeknek mindenike egyenlő adóerőt képviselt. Ezek, mint összeség, kezeskedtek az állam követelte tartozásokért. A legnagyobb adófizetők a különböző egyletekben, számszerint háromszázan, gondoskodtak az illetékek beszolgáltatásáról, s az államnak feleltek érte s szükség esetén kölcsönt vettek föl. Ez által a hatóságok részéről való közvetetlen beavatkozás ki volt kerülve s a

legvagyonosabbaknak a tőlök követelt tetemes áldozatok kárpotlásaképen megfelelő befolyás engedtetett.

Most megéledt a Piraeus, mint egykor Themistocles napjaiban; azokat a hajókat, melyek a korinthusi háborúból még birták, szolgálatba tették, száz trierest ujra építettek, a hajósházakat jó karba helyezték, a legénységet gyakoroltatták. Derék vezérekben nem szűkölködtek az athéniek. Ott volt a leleményes Iphikrates, a próbált Chabrias, a nemes, fenkölt lelkü Timotheus, Conon fia, a ki mindenek felett arra volt hivatva, hogy azt a művet, melynek apja a falépítéssel alapját vetette, tovább folytassa. Ezek mind hadvezérségre voltak teremve. Az aphidnaei Kallistratosban pedig oly államférfiút bírtak, a ki ékesszólásánál, tapasztaltságánál és világismereténél fogva kiváltkép alkalmas volt arra, hogy Athént hatalma megalkotásában segítse. Mert a korviszonyok bölcs tekintetbe vételétől függött minden. De az új törekvések sikerültében legtöbbet a spartaiaknak köszönhettek. Mert ezek az által, hogy az attikai hajóhad megsemmisitése óta galádul vissza-visszaéltek hatalmi állásukkal, nemcsak a szárazon, hanem a szigeti s partivárosokban is oly nagy elkeseredést támasztottak, s velök még most is oly megátalkodott gőggel bántak, hogy az athénieknek az a megbecsülhetlen elsőségök volt, hogy a görög tengeri helyekre, melyek többé-kevesbbé valamennyien megkóstolták a spartai harmostesek kormányát, szabadítók gyanánt mehettek, épen mint egykoron a spartaiak ugyanazon helyeket Athén jármából való felszabadulásra hivták vala fel.

Most azonban minden attól függött, hogy a tengeri államokat meggyőzzék, hogy nem arra vannak, hogy egy igát a másikkal cserélgessenek. Ennélfogva erős biztosítékokra volt szükség az iránt, hogy oly szövetségi politikát

követnek, mely az előbbi tengeri uralmi politikától nagyban különbözik. Megmutatták, hogy okultak a multon, s az új összeköttetés első elvéül minden fennálló statusformák lelkiismeretes tiszteletbentartását tették. Nem akartak pártok által uralkodni a szövetséges helyeken, Athén nem parancsoló főváros, hanem csak előljáró vezérhely akart lenni, a szövetségi tanács széke, melyben minden község, aprajanagyja, képviselve legyen. Kallistratos bizonyos értelemben az új szövetség Aristidese volt, s kétségkivül sokat tett az egyakarat megteremtésére. Az ő műve volt az is, hogy a gyűlöletes emlékezetű »adók« helyébe a szövetség fennállására megkivántató fizetések »járulékok« nevezete alatt hozattak be, ebben az adás önkéntessége lévén kifejezve. Sokkal fontosabb volt az, hogy Athén a szigetállamokban való mindennemű földbirtokról ünnepélyesen lemondott; ottani állambirtokra formálható minden régebbi igényétől elállott s megállapíttatott, hogy ezentúl egy attikai polgár se szerezhessen az országon kivűl földeket: oly határozat, mely a szigetieknek abbeli aggodalmát, hogy a régi kleruchiák újból életre jöhetnének, elenyésztette. Attól is nagyon óvakodtak, hogy Perzsiát ne ingereljék, nehogy ismét Sparta részére találjon szegődni. Az új államalakulás basisának hallgatva meghagyták az antalkidasi békét s csak az egyességnek azon paragrafusát, melylyel Sparta oly gonoszúl visszaélt s melyet végre oly orczátlanúl megsértett, akarták érvényre emelni, de hogy az által egyenjogu szövetkezők önkéntes összeállása ki ne rekesztessék. Ezek képezzenek aztán az ő közösségökben egy oly hellen hatalmat, mely Sparta részéről jöhető minden jogtalanságnak gátat vessen [15]).

Sohasem lépett fel Athén korszerűbb s szerencsésebb politikával. Országvilágszerte tetszésre s örvendő helyeslésre

talált. A külföldi összeköttetések, melyek Spartának feltétlen uralma idején is alattomban tartottak, most nyilvánosan megujittattak, p. Chiossal, e régi hű szövetségessel, mely Sparta tengeri urasága alatt kegyetlen tapasztalatokat tett vala, Mytilenével, melyet Thrasybulus szabadított meg spartai harmostesektől (247. l.), és Byzanczczal. A Cykladokkal, Tenedossal, Methymnával, Rhodussal, Perinthossal szintén kötelőzködtek, tehát mindjárt nagy mértékben s széles terjedelemben újitották meg a régi flottaszövetséget. Tartózkodtak mindenféle ellenséges nyilatkozatoktól, mivelhogy nem támadásra, hanem csak a közös érdekek oltalma végett akartak összeszövetkezni, de meg a régi pártszakadásokat sem akarták semmiképen megujítani Mindazáltal nem mindenütt ment a dolog ily békésen s törvényesen. Midőn Chios hozzáállt a megujított tengeri-államok-szövetségéhez, a demokratia régi vezérei is ujonnan felemelték ott a fejöket, s a Spartával barátságos családoknak, mint p. a Theopomposénak, számkivetésbe kellett menniök [16]).

A megújitott tengeri frigyhez azonban oly államok is hozzácsatlakoztak, a melyek Athénnel eladdig sohasem álltak szövetségben, nevezetesen Thebae, mely az attikai tengeri hatalom fellendültének leginkább hasznát vette. Mert sikerült az athéniek tetterejének, mely ismét legfőbb mértékben feléledt, hogy már a két utóbbi boeotiai hadjárat alatt hajórajokkal jelenhettek meg az ägäi tengeren. Chabrias, Timotheus és Kallistratos voltak az uj szövetségi flotta első vezérei.

A spartaiak úgy mutatták eleinte, mintha ügyet se akarnának vetni ezekre a fontos mozgalmakra. Azonban a szövetségesek az első összejövetel alkalmával erősen tiltakoztak az oly egyoldaluan continentalis politika ellen, mely

mellett a peloponnesusi erők kárba vesznek; nem volt az egyéb, mint a régi Archidamos-féle hadakozás módja. Kiváltkép a korinthusiak voltak azok, a kik tengeri készületet sürgettek. Nem szabad — azt mondták — békén tűrni, hogy az uj tengeri hatalom erőre kapjon; el kell zárni Athént a tenger felől s kiéheztetni. Ez az egyetlen egy helyes támadás módja; tengeren majd a thebaeiekkel is legkönnyebben lehet boldogúlni. A spartai kormánynak engedni kellett, s igy történt, hogy — minden figyelem a tengerre lévén fordúlva — a Boeotia elleni hadjáratok egyelőre félbeszakadtak.

Pollis, a lacedaemoni tengernagy, csakhamar hatvan hajóval kiszállhatott s oly váratlanul termett a keosi s androsi vizeken, hogy egy egész gabnás flotta, mely Hellespontus felől útban volt, csak nagy nehezen bírt előle megmenekűlni. A hajók Euboeának geraestusi kikötőjébe iramodtak, de utjokat nem folytathatták. A Piraeeus ostromállapotban maradt s uj éhségre lehettek készen.

Ekkor neki bátorodott a polgárság s menten annyi hajót állitott ki, hogy azok az ostromzárt keresztül tudták törni s élelmet teremthettek. Chabrias volt a hajóhadvezér. Nem érte ő be a nyert sikerrel, hanem Naxosba indult, a szigetváros ostromlására. Pollis nyomon követte, s a Naxos és Paros közötti széles szorosban akadtak össze a flották; az attikai húsz hajóval erősebb volt. Boëdromionnak, az athéniek győzelmi havának közepe táján volt az idő, és pedig Chabrias a hónap tizenhatodikát (376. szept. 9.) választotta az ütközet napjául; elseje volt ez az eleusisi ünnepeknek, melyek ezzel a szózattal: »tengerre, ti beavatottak« nyíltak meg. Pollis sikeresen támadta meg az athéniek balszárnyát, mig Chabrias a hajóhad szinével oda vetette magát

és — alvezérének, az ifju Phocionnak, vitézsége nagyban támogatván — az ellenséges hajók közül felénél többet elsülyesztett, nyolczat elfogott s oly fényes diadalt vívott ki, hogy az ellen csekély erejét tönkretehette volna, ha az arginusaei vezérek sorsa eszébe nem jut s arra nem inti, hogy szerencséje használatában óvatos legyen. 3000 fogollyal tért haza s a városnak 110 talentumnyi zsákmányt szerzett (körülbelül 172,890 tall.)

Ez volt az első győzedelem, melyet Athén ismét magamagának köszönhetett, igazi polgárgyőzedelem, Sphodrias békeszegésének igazságos büntetése, teljes igazolása azon igényeknek, melyekkel Athén újonnan előállt a görög tengeri államok között.[17])

Mily hirtelen meg is változott egy pár év alatt az államok egész helyzete! Sparta, mely határtalan gőgjében még csak imént egész Görögországot járma alatt gondolta, vízen és szárazon meg volt alázva. Minden erejének megfeszítése mellett többszöri hadjáratban képtelennek bizonyította magát arra, hogy egyetlenegy várost, mely az ő uralmát lerázta volt, megtörjön, aztán pedig egy második hatalomtól, a mely szintoly egyszerre emelkedett fel, akkora vereséget szenvedett, hogy kénytelen volt az Archipelagus összes területén feladni s hajóival nagyijedve a Malea fok mögött keresni menedéket.

Thebaere nézve Athén sikerei megbecsülhetetlen nyereség voltak. Ezen esztendők alatt bú nélkül élhetett legközelebbi feladatainak s dolgozhatott Boeotiában való állásának megszilárdításán. Ebben ildomos mérséklettel járt el, a mi kétségkivül Epaminondas-vezérelte politikáról tanúskodik. Mindenféle erőszakoskodástól tartózkodtak, hogy az egyesítés művét véres párttusával meg ne szentségtelenítsék.

Számítottak a nemzeti pártnak évről évre való gyarapodására, egy hazafias fiatalság felnövekedtére, arra az elbátortalanító hatásra, melyet Sparta vereségeinek a párthíveire tenniök kell. És valóban az olygarchiai kormányok helyzete mind súlyosabbá vált. Thespiaeben annyira jutott a dolog, hogy az olygarchák arra a kétségbeesett tervre vetemedtek, hogy a városbeli ellenfeleiken lacedaemoni katonaság segítségével rajtokütnek, s valamennyit egyszerre leölik. Jeladás lett volna ez sokfelé oly vérengzésekre, melyek végre is bajosan ütöttek volna ki a spártaiak javára. Azért is Agesilausnak még egyik utolsó tette Boeotiában az volt, hogy Thespiaeben elejét vette a polgárháborúnak. [18])

De minél kitartóbb volt Tanagrában, Orchomenosban és Plataeaeben kedvezőtlen körülmények közt is a lacedaemoni párt, annál inkább tarthatott számot derekas támogatásra. Igy hát mindjárt a naxosi csata után új hadjárat rendeltetett el; Sparta azt remélte, hogy, miután az aegaei tengert martalékul hagyta az áthénieknek, tőlök nincs mit tartania, s újonan Thebae ellen fordúlt. A thebaeiek azonban ismét ügyes alkudozásokkal igyekeztek elhárítani a fenyegető veszélyt és névszerint athéni barátjaikat hozták újonnan mozgásba. Ezek azon erősködtek, hogy nem szabad feleutján megállapodni s használatlan hagyni a kivívott diadalokat. A tengeri uralmat egész terjedelmében helyre kell állítani, ha, a mit nyertek, biztosan bírni is akarják. Tudva volt, hogy a nyugoti tenger államai csatlakozni óhajtanak az új szövetséghez, ennélfogva a spartaiak ijedelmére 375 tavaszán egy 50 hajónyi flotta küldetett ki Timotheus vezérlete alatt, mely elsőben a lakoniai partokat pusztítgatta, aztán megkerűlvén a Peloponnesust, a jóniai tengerbe

vitorlázott, hogy ott az uj életre költ tengeri hatalommal szerencsét próbáljon.

A siker rendkivül kedvező volt. A cephalleniabeli paleiek községe volt az első, mely csatlakozott; azután Corcyra állt hozzájok s még ma is látni a Dipylum előtt azt az emléket, melyet az athéniek Thersandros és Simylos corcyrai követeknek állítottak. Ezek jó formán ahhoz a követséghez tartoztak, mely a jóniai szigetek s Acarnania nevében a szövetkezést kijárálta.[19])

Az attikai hadvezér nemeslelkű magaviselete minden szivet hozzáhódított; mert mindenfelé kimélte a fennálló alkotmányokat s lelkiismeretesen tartózkodott a hatalommal való bárminemű visszaéléstől. Gyorsan terjedt az attikai szövetség a nyugoti tengeren; az epirusi fejedelmek is hozzászegődtek. Ennek következtében ugyanaz az aggodalom, mely főoka volt a peloponnesusi háboru kitörésének, hogy t. i. a Peloponnesust körűlkeríti s mintegy behálózza az attikai tengeri hatalom, újra megszállta a spártaiakat s szövetségeseiket; a hűségben megmaradt államok, nevezetesen Leukas és Ambracia, segítséget sürgettek. Tehát, egészen a thebaeiek kedve szerint, a szándékba vett szárazföldi háború ismét elhalasztatott s egy 55 hajónyi flotta küldetett ki Nikolochos vezérlete alatt, hogy a peloponnesusi hatalmat megvédelmezze a jóniai tengeren.

Júniusban találkoztak össze a hajóhadak Acarnania partja közelében, Leukas szigetével szemközt, Alyziánál. Timotheus úgy tett, mint Chabrias a naxosi csata előtt, hogy megemlékezett az ünnepről, melyet az ütközet napján Athénben az Athéna-Skiras tiszteletére üllöttek, s myrthuskoszoruzta hajókkal ment az ellenség ellen. Egy kis rajt arra használt fel, hogy az ellenséget gyors mozdulatokkal

kifáraszsza; csak aztán vitte harczba a többi hajóit s ha nem vívott is ki oly elhatározó győzelmet, mint a milyen a tavalyi volt, de az athéniek felsőbbsége kétségtelen volt, s Timotheus, a corcyrabeliekkel is erősödve, feltétlenül ur maradt a tengeren. Rövid idő alatt s csekély eszközökkel oly sikereket küzdöttek ki, melyek hajdanában évekig tartó nagy erőfeszítésekbe kerültek, s ezúttal azok nem véres forradalmakon vásároltattak meg; a győző keze tiszta volt,— dicsősége szeplőtlen s az athéniek erkölcsi tekintélye nagyobb mint valaha. [20])

De Athén maga nem volt ám a régi, hiányzott a polgárok szives áldozó kedve, a hatalmuk helyreállításáért mindenre kész erős akarat. Timotheusnak legfényesebb sikerei sem bírtak tartós harczikedvet ébreszteni; az ő győzelmi hirein érzett örömet megkeserítették s bosszúra változtatták az ugyanakkori pénzkérések. Hisz oly pénztár se volt, a melyből a hadiszükséget fedezni lehetett volna; az adók csak cseppenve folytak be; a flottára megkivántató pénzt birtokadóval kellett előteremteni, mely kit-kit egyenkint terhelt. Végre meg volt az a kínos érzés is, hogy ezek a súlyos áldozatok kiváltkép a thebaeiek javára szolgálnak. Ezek voltak az egyedűliek, a kiknek biztos és kétségtelen nyereségök volt benne, míg ellenben az attikai vívmányok tartósságában méltán kételkedni lehetett.

Athénben úgy hitték, hogy untig eleget tettek már az állam becsületének visszaszerzésére, s minthogy Sparta is nagyon alábbhagyott a követeléseivel, beleunván a tengeri háborúba, melybe kénye ellen ugy sodortatott volt bele, és fontosabb czélok elérése végett szabad kezet óhajtván: tehát a békealkudozások a legkedvezőbb kilátások mellett kezdődhettek meg. S csakhamar is abban egyezett meg egymással

a két főhatalom, még pedig az antalkidási béke alapján, hogy idegen területekről minden őrség eltávozzék s hogy Sparta és Athén, amaz, mint a peloponesusi államok előljárója, emez, mint egy tengeri szövetség előljárója, egymást kölcsönösen elismerjék. A Spartában letárgyalt egyességet megerősítés végett Athénben a tengeri szövetség küldöttei elé terjesztették. Thebaet kivéve, egyik államnak sem állott érdekében a háború folytatása. Athén tökéletesen megelégedett Sparta engedményeivel; a többi állam örült, hogy csekély áldozatokkal lerázhatta a spartaiak zsarnokságát; a thebaeiek az általános békevágygyal ellenkező külön érdekeiket nem érvényesíthették, de küldöttjöket arra utasították, hogy csak Boeotia nevében írja alá a békét. Ez a küldött Epaminondas volt.

Álmélkodva hallották Thebae követét, a hogy Athén legnagyobb szónokával, Kallistratossal szemben, épen nem alábbvaló módon védelmezte az ügyét. — Személyével is, beszédjével is tanúsította, hogy valóban új kor virradt fel Thebaere s hogy arra van hivatva, hogy más állást foglaljon el, mint az eddigi volt. Azonban senki sem volt hajlandó Thebae kedvéért késleltetni a várvavárt békét; e pont iránt újonnan alkuba kellett volna bocsátkozni Spartával, tudták, hogy Sparta e pontban nem fogna engedni, s alapjában véve ebben teljességgel egyet is értett Athén Spartával. Mert növekedő kedvetlenséggel látták a thebaeieknek abbeli törekvését, hogy a görög nagyhatalmak sorába tolakodhassék. Mihelyt Sparta kényuralma megtörött, elenyészett az a barátságos érzelem is, mely az amaz elleni harczban Athén és Thebae közt fejlődött vala, s ismét erőt vett a régi idegenkedés, fokozva gyanakvó aggodalmak által, melyekre oly férfiúnak, mint Epaminondás, a jelenléte egy irigykedő

szomszédváros szemében alapos okot szolgáltathatott. Kallistratos védelmezte a Spartában megállapított egyességet s Epaminondast az egész tanácskozáson egyetlenegy hang se pártolta. Egészen magára volt; mindamellett is megbizatása értelmében cselekedett, a minek az lett a következése, hogy Thebae az egyességben való részvételből kirekesztetett. Miután Epaminondas hazatért, még egyszer fontolóra vették a kérdést; s nem találván a viszonyokat döntő lépés tételére mégeléggé éretteknek, visszafanyalodtak s egy másik követség aláirta a békét, úgy a mint a többi államok kivánták. [21])

Ez az önuralom, melyre a thebaeiek még egyszer elszánták magokat, bölcs mérséklet lépése volt, a mely legjobb gyümölcsöket termett. Mert a helyett, hogy ellenök, mint egyedűli békebontók ellen fordúlt volna az általános elkeseredettség s ezt Sparta egy új bosszuló hadjáratra használhatta volna fel, most minden ok és alkalom hiányzott az ellenségeskedésre.

Így hát Hellasban örömmel odaadhatták magokat az általános megnyugovás érzésének, de sehol se történt ez nagyobb élénkséggel, mint Athénben. A rövid erőfeszítést fényes győzedelem, a hirtelen háborút szerencsés béke követte. Athénnek a frigyestársai közepett mindnyájától elismert új hatalmi állása volt, melyről remélték, hogy egyfelől nem fog sanyarú kötelezettséggel járni, másfelől meg a kereskedésre és iparra üdvös hatással leszen. Hitték, hogy új erőfeszítésekre s áldozatokra immár nem lesznek kényszerítve, s hogy teljes kéjjel élhetik a boldog békét. A polgárságnak ez a hangúlata nyilvános kifejezést talált egy évenkinti békeáldozat szerzésében, hogy ez által a békekötés napja községi ünnepnappá legyen. A képzőművészetben is kifejezést nyert a napi hangulat, Kephisodotos a béke

istenasszonyát ábrázolván, a mint egy gyermeket tart, a kit a bőség szarva a gazdagság dämonának példázott.[22])

Ez a békeujjongás csak kurta mámor volt, mert a két nagyhatalom között az egyetértés, a mint azt Thebae államférfiai előre láthatták is, rossz alapon nyugodott. Valamint korábbi háborúsidőkben, úgy most se tudták a vezérek a békekötés közzététele után megállani, hogy egy-egy kisebb nyereségre, ha jó alkalom volt rá, szert ne tegyenek. Timotheus hiába! úr volt a nyugati tengeren s mielőtt onnan távozott volna, egy csapat zakynthusit szállitott partra a szigetjökön, s támogatta őket, hogy a kormányt kezökbe kerithessék. Ez a békeszegés felháborította a spartaiakat, s minthogy Athénben nem kaptak elégtételt, legott hajósereget indítottak Zakynthusba s egyúttal egy velök tartó corcyrai párt felszólítását is felhasználták, hogy megtámadják ezt a szigetet, mint a melyet, siciliai összeköttetéseikre nagy fontossága miatt, világért se szerettek volna attikai befolyás alatt meghagyni. Ebben a peloponnesusi tengeri államok részéről nyomós támogatásban részesültek, s minthogy Timotheus időközben odahagyta azt a vidéket, az első próba balkimenetele után 60 hajóval és 1500 emberrel vízen is szárazon is keményen szorongatták a corcyrabeliek városát. Az athéniek azonban nem várattak magokra; szárazföldi úton segédseregeket küldtek Epirusba, a hol azok a barátságos kormány segítségével Corcyrába szállítva, épen jókor érkeztek, hogy az első veszedelmet elháríthassák. Egyszersmind pedig 60 hadihajót is felszereltek, hogy Timotheus alatt a többi csapatoknak utána indítsák.

Igy egypár heti színbéke után újra lángra lobbant a háború, s most már az volt a thebaeik teendője, hogy ezt a váratlan szerencse szolgáltatta új időhaladékot arra hasz-

nálják fel derekasan, hogy a magok országában rendbe hozzák az ügyeket s a bizton bekövetkezendő válságos napra elkészüljenek. [23])

Boeotia városai területeinek békés egybeolvasztása, a mit Epaminondas és barátai reménylettek vala, nem volt kivihető, ha kézzel fogható volt is, hogy az országnak egész jövendője egy központ körül való egyesülésétől függött. Az orchomenosiak még mindig nem tudtak beletörődni abba a gondolatba, hogy az ő régi híres-nevezetes városuk jelentéktelen helységgé legyen a Thebaeből kormányzott tartományban; az alsóbb rendek sokkal míveletlenebbek voltak, semhogy méltányolni birták volna azokat a jókat, melyekkel őket az ország politikai megujhodása kecsegtette, az uralkodó családok meg nem akarták beadni a derekukat, ha át kellett is látniok, hogy állásuk nap nap mellett tarthatatlanabbá válik. A thebaeiektől pedig ki vehette volna rossz néven, hogy köztök legyőzhetetlen gyülölség vert gyökeret a rajtok esett borzasztó szerencsétlenségek okozói iránt! Azoknak a derék férfiaknak, a kik most vezették a thebaei politikát, kellett szülővárosuk régebbi magaviseletéért bűnhödniök.

Tehát fegyveres erőszakhoz kellett nyúlni, s ezt annyival inkább se volt szabad lelkiismeretbeli dolognak venni, minthogy hazaellenes őrségek voltak azok, melyek a tartomány egyesítését gátolták. Mert az uj Thebae elfogadta a régitől azt az elvet, hogy valamely boeotiai városnak külhatalmakkal való bárminemű szövetkezése bűnös hitszegés, hazaárulás; ugyanazt az elvet, melyet a thebaeiek Plataeaere nézve a spartaiak előtt jogosnak vitattak s melyet ezek az antalkidasi béke következtében megszűntnek tekintettek.

Pelopidas volt Thebae előharczosa. Orchomenos ellen

intézett több sikeretlen támadás után azt az időt használta fel, midőn a lacedaemoni dandár, mely az ottani várat őrizte, oda volt Locrisba. A szent sereg s egy lovas szakasz élén a városnak indúl. De oda váratlanul már egy más csapat érkezett; jele, hogy mily gondosan óvták a spartaiak Boeotiában való állásaikat akkor is, ha egyidőre másfelé voltak elfoglalva. Pelopidas visszavonúl Tegyra felé, mely a copaisi tóvölgyön túl Orchomenossal átellenben Cocris irányában feküdött. Egyszer csak az innen hazatérő lacedaemoniakra bukkan. Hogy kitérhessen, abból semmi sincs. Megtámadja tehát őket, két annyi erejök daczára, a lovasokkal, hogy aztán a háromszázzal keresztültörhesse az ellenséges vonalat. Az ellenséges vezérek elesnek s a sorok sikátort adnak, hogy átereszszék Pelopidast. Ő azonban, be nem érvén már evvel a sikerrel, ujfent megtámadja a csapatokat, s szétveri őket, úgy hogy csak az éj óltalma alatt menekűlhettek Orchomenosba.

Igy a fenyegető veszély fényes diadallá lett, s a szent seregnek ez a dicsőséges napja nagy hatást tett az egész országban. Jóformán ekkoriban következett be a boeotiai városok csatlakozása, a nélkül, hogy egyikök is elpusztíttatott volna. Ez idő tájban, mindjárt az Athén és Sparta közötti uj ellenségeskedés kitörése után, a pheraei tyrannussal Jázonnal is már összeköttetéseket szőttek s kisérletet tettek, hogy Phocist Boeotiához hódítsák; ezek voltak az első törekvések egy szövetség alapítására a középgörögországi szárazföldön.

Mialatt Thebae politikája ilyenformán már a tartomány határain túl is merészkedett, azokon belűl is beálltak az utolsó döntő események. Új háborúra való biztos kilátás miatt semmi oly erős hely fennálltát nem volt szabad tűrni,

melyeket Sparta fegyverhelyekül fogna használhatni. Névszerint Plataeae volt már regóta szálka a thebaeiek szemében. Most meg azt hallották, hogy a város Athén oltalma alá szándékozik magát adni; azért is a béke daczára (354. l.) lovas rohammal iziben megvették s lerombolták, a lakosságnak azonban szabad elvonulást engedtek, még pedig oly feltétel alatt, hogy Boeotia földére soha többé lábát nem teszi. Nemsokára Tanagrán s Thespiaen is erőt vettek s kétség kivül falaiktól is megfosztották. Végrevalahára megtisztult a talaj; a hosszu évek törekvése el volt érve. Thebae volt az első s egyetlenegy városa Boeotiának [24]).

Azonközben a tengeri háboru változó szerencsével folyt. A corcyrabeliek keservesen várták az igért hajóhadat. Jóakarat nélkül nem voltak Athénben, bármily zokon esett is a polgároknak békeüdvök hamari elpusztulása; de a pénzhiány, mely már az elindulás előtt beállott, megzsibbasztott minden rendszabályt. Timotheus megtette, a mit tehetett. Ő maga igen nagy áldozatokat hozott, a trierarchok a magokéból előlegezték a legénység zsoldját, igy aztán 373 áprilisében ki is indult a flotta, de a helyett, hogy Corcyrába ment volna, a hol az ostromlottak szüksége napról napra nőtt, Timotheus éjszaknak vette utját, Thessalia és Macedonia partjai felé. Nyilván egy nagy és döntő háborúra volt elkészülve, azért azt tartotta kötelességének, hogy mindenekelőtt uj segédforrások után lásson, uj szövetségeseket szerezzen, és mivelhogy kiki hajlandó azt tartani legfontosabbnak, a mire magamagában legnagyobb képességet érez, hát nem igen furdalta lelkét a corcyraiak várakoztatása, mialatt az ő megnyerő személyiségével a pheraei Jazont s a macedoniai Amyntast, továbbá egy csoport szigetállamot s partivárost sikerült az attikai szövetséghez való csatlakozásra

birnia. Mig Tymotheus, mint békés győző és a tengeri frigy szerencsés gyarapítója, járt-kelt az ägäi tengeren, beletelt az egész nyár. Az ő fényes hazatérte harmincz szövetséges hajóval megszaporodott flottával, nagy számú követekkel, a kik a szövetségi egyesség megkötésére fel voltak hatalmazva, még egyszer kiengesztelte vezérökkel a már morgolódó athénieket, úgy, hogy a hajóhad vezetését ujonnan reábizták.

De a másodszori kivonulásnak sem lett eredménye. Mi haszna volt a hajóhadnak az eltartására való eszközök hiján? Timotheusban se a tettek szomja se a hazafias áldozatrakészség nem hiányzott. A trierarchoknak, az államnak nyujtott előlegekért, saját javait adta zálogba, de ez is csak pillanatra segített a dolgon; lehetetlen volt ily körülmények közt igazi hadjáratot kezdeni s távol a hazától egy próbált flottával megmérkőzni. Egyelőre tehát nem volt mit tennie egyebet, mint czirkálni az aegaei tengerben, hogy legénységét s pénzét kiegészíthesse; aztán meg ismét egyideig a calauriai révben vesztegelt. Bizonyosan senkinek sem esett ez a tétlenség kínosabban, mint a vezérnek. És mégis ő neki rótták vétkül, hogy a háború ekképen elhúzódik s kárba vész a drága idő. Jobb szerették őt Athénen kivül, mint polgártársai. Legveszedelmesebb ellenfelei Iphicrates és Kallistratos voltak, a kik, bár különben nem voltak barátok, támadására összeszövetkeztek. Iphicrates visszatért volt Egyiptomból, a hol Pharnabasus alatt görög zsoldos csapatokat vezérelt vala, s dicsőséges vállalatokra új tért kivánt; Kallistratos azok közé tartozott, a kik Timotheus büszkesége által sértve s háttérbe szorítva érezték magokat. A vezér tehát a polgárság ámitásával s honárulással vádoltatott s a főparancsnokságtól megfosztatott, Iphicrates lett az utódja, még pedig, úgy látszik, különös

felhatalmazásokkal, mert ráhagyták, hogy tiszttársait ő választhassa. Neki ekkoriban nagy bizodalomra kellett szert tennie; jóformán ez időbe esnek abbeli törekvései is, hogy az athénieknek új pénzforrásokat szerezzen, mert tőle származott az a törvény, mely azt parancsolja, hogy a házaknak az utczai közlekedést akadályozó minden kiálló részei vagy eltakaríttassanak vagy külön adót fizessenek; ez által azon jómódu polgároktól, a kik lakásuk kényelmes voltát nem akarták feláldozni, tetemes adó folyt a kincstárba.[25])

Hadvezéri tisztében nem közönséges erélyt fejtett ki Iphicrates. Mint afféle zsóldosvezérnek, nem volt kenyere a teketóriázás; kímélet nélkül rászorította a polgárokat, hogy hajóhadi tartozásaikat beszolgáltassák, s nagyhamar 70 hajót teremtett össze. Okos létére azt a férfiút, a ki neki legtöbbet árthatott, Kallistratost választotta tiszttársúl, azonkivül Chabriast. Ez bizodalmat költött; mert a ki ily férfiakat kért maga mellé, azt mutatta vele, hogy hadviselésében semmiféle ellenőrzéstől sem retteg. Nem minden hiuság nélkül arra tette a czélját, hogy elődjét megszégyenítse. A nagy vitorlákat Athénben hagyta, azt akarván ezzel jelenteni, hogy az ő hajói nem sétálgatni vannak az Archipelaguson, hanem hogy eleitől fogva csupáncsak hadiszerek. Már azok a sebesmenetek, melyekkel körüljárta a Peloponnesust, hadiiskola akartak lenni; értett hozzá, hogy kell a legénységet a legnagyobb fáradalmak mellett is elevenségben s munkás kedvben tartani, hogy kell köztök éleszteni a vetélkedést, táplálni a becsvágyat. Csodálni lehetett a flottán uralkodó szellemet, fegyelmet s hadiiskolát.

Mire megérkezett a háború szinhelyére, már nagyot változtak a viszonyok. Corcyra polgárai egy kétségbeesett kirohanással magok kiszabadították magokat a legnagyobb

szorultságból; ez alkalommal megölték a spártai vezért, Mnasippost s oly rémületbe ejtették a vívó hadat, hogy ez egy athéni flotta közelgésének hirére végkép feladott az ostromon. Igy a szerencsés Iphicrates már odaérkezte előtt győzött, azután pedig meglepett egy Syracusaeből jövő segédrajt, melyet a nagymohón felkerekedett spartaiak elfeledtek bevárni. Tiz siciliai trieres közül, melyek Delphi és Olympia számára drágábbnál drágább szent ajándékokkal is meg voltak rakva, kilencz az athéniek kezébe esett. A fogoly syracusabeliekért fizetett váltságdíjak, a szent ajándékok jövedelme, melyeket Iphicrates, a polgárságnak elég világos akaratnyilvánításától felhatalmazva, menten pénzzé tett, egyidőre ellátták a hajóhadat. Azonkivül Athén és Corcyra egyesült hadának 90 hajójával hasznos zsákmányló háborút viselt, megsarczoltatván a peloponnesusi s középgörögországi partokat s önkéntes járulékokat is szedvén a szövetségesektől.

Ily veszett hadviselést soká folytatni nem lehetett. Átlátta ezt Iphicrates is s ebben teljesen igazat kellett adnia Kallistratosnak. Rávette hát, hogy Athénbe menjen s vagy módokról gondoskodtasson rendes háborúra, vagy békét eszközöljön. Kallistratos csak az utóbbit forgatta elméjében. Ő legjobban végigtekintette a dolgok állását; nem kételkedhetett benne, hogy Sparta most még készségesebben el ne ismerje az athéniek tengeri uralmát, mint ezelőtt három évvel; az athénieknek pedig egyéb czéljaik nem voltak, melyekért tovább kellene folytatniok a háborút. A mi több: Antalkidas ismét Susába küldetett; érdekében állt Athénnek, hogy Perzsia új beavatkozásának elejét kerülje. De kiváltkép a boeotiai viszonyoknak kellett mind a két államot hajlandóvá tenni a békére. Plataeaenek váratlan elpusz-

títása nagy keserűséget szült az athéniek közt, s az elüzött polgárok, a kik vendégies fogadtatásban részesültek nálok, erősen szították a Thebae-től való régi idegenkedést; az új főváros gőgjét, mely nem sokára Boeotiát is szükelleni fogja, rikító színekkel festették előttök. Voltak ugyan, a kik a thebaeiek eljárását helyeselni tudták s politikai kényszerüségnek tüntették fel, de a polgárok többsége határozottan a plataeaebeliek mellett fogott s Isokrates is az ő érdekökben írta plataeaei beszédjét. Mindennélfogva Kallistratos javaslatán kapva-kaptak s elhatározták, hogy békekövetség induljon Spartába s egyszersmind a szövetségeseket, névszerint Thebaet is felszólították az alkudozásokban leendő részvételre.[26])

Emlékezetes napja volt az Görögországnak, midőn 371 júniusában összeült Spártában a congressus. Kiki érezte annak szükségét, hogy a zavaros s bizonytalan állapotok közül ki kell vergődni; kiki sejtette, hogy nagy válság van keletkezőben. A görög államokon kivül Macedonia és Perzsia is képviselve voltak. A perzsáknak saját érdekök azt hozta magával, hogy a görög ellenségeskedéseknek vége szakadjon; mert huzamos tapasztalás arra tanította őket, hogy azt az állapotot kell kiváltkép előmozditaniok, a midőn a két főállam egymással egyensúlyban van; de meg a görög belvillongások megszüntével könnyebben is kaphattak a magok czéljaira zsoldos csapatokat. Sparta részéről Agesilaus vezette az alkudozásokat. Athént is számos férfiú képviselte. Köztök volt Kallias, Hipponikos fia, a ki mit se bírt már az öröklött gazdagságból, de nemzetsége ősi dicsőségéhez csak annál szívósabban ragaszkodott, s kit Spartával való régi összeköttetései miatt, meg hogy a lacedämoniak proxenosa (nyilvános vendégbarátja) volt, épen nem lehetett

mellőzni; továbbá Antokles népszónok, Strombichides fia, és Melanopos s egyebek. A követségnek lelke azonban Kallistratos volt. Thebaet Epaminondas képviselte, a ki ezúttal igen határozott meghatalmazásokkal volt felkészítve.

Az alkudozások a lakoniai polgárság bizottsága előtt kezdődtek, az athéniek indítván meg, mint javaslattévők; Kallias, ez az ötödik kerék diplomata, szaporította a szót az ő őséről Triptolemosról, a ki Demeter titkait Heraklessel, a lakoniai királyok törzsatyjával, közölte; azért hát épen nem illendő, hogy az ily barátságban volt herosok utódjai egymással viszálykodásban éljenek s a peloponnesusiak azoktól, a kiktől hajdan kapták a gabona adományát, elvágják az élelemszállítást. E lágy szókra következett Antokles beszédje, mely mint metsző szél fogta szemközt a spartaiakat. Kiméletlen nyiltsággal vágta fejökhöz a politikájokat, melyet a nagy államháború vége óta követtek Görögországban. »Ti spartaiak, ugymond, mindig az egyes községek önállóságát állítottátok fel oly elvűl, mely szerint a hazai ügyeknek intéztetniök kell; s egy állam se sértette meg ezt az elvet durvábban, mint ti; mert először is a peloponnesusiaktól feltétlen hadrakelést követeltek s meg se kérditek, vajjon a háború kedvökre van-e vagy nincs, s másodszor, a mi még czudarabb, a félszigeten kivül oly kormányokat állítotok fel, a melyeknek az a tisztök, hogy az erőszak minden eszközével leigázva tartsák a községeket. A thebaeiekre haragusztok, a miért a vidéki városokat hatalmuk alá akarják hajtani, holott ti magatok idegen városok erősségeiben ültök. Hogy volna lehetséges Görögország megnyugtatása, ha az antalkidási béke határozmányait másokra nézve bilincsül használjátok, a magatok uralmi vágyának pedig vele korlátlan tért nyittok!«

A lacedämoniaknak ezeket a szemrehányásokat zsebre kellett rakniok s nagy elégtételére szolgált sok megbántott államnak, hogy a spartaiaknak saját városukban, egy nagy gyűlés hallatára, egyszer jól szemökbe mondogatták az igazságot. Kallistratosra szorúlt a tulajdonképeni békebeszéd megtartása. Ő volt a közbenjáró államférfi, a ki az előtte szólottnak kemény beszédjén enyhített, egész készséggel elismervén, hogy mind a két rész sok hibát követett el. Nem az a fő mostan, hogy ezeket egymásnak fölhányogassuk, hanem hogy az okulásokat s büntetéseket, mint a rossz rendszabályok következéseit, az egész nép javára fordítsuk. A spartaiak bizonyára rátértek most, hogy mit szült az a mód, melylyel mindeddig bántak az antalkidasi békével. Thebaenek megkellett volna aláztatnia, s ma hatalmasabb, mint valaha. Ennélfogva aligha rá nem birnák magokat, hogy mérsékelt politikát kövessenek. »Az athénieket« igy szólt Kallistratos, »igazi békeszeretet lelkesíti, és pedig nem a ti Susába küldött követségtek indította őket — a hogy némelyek vélekednek — e mostani ajánlataikra; mert hogy is félnének a perzsa királytól, mikor ők is azt akarják, mit az akar! Meg se vagyunk szorulva, hogy tán gyors békekötés által akarnánk szabadulni a bajból. Inkább a Görögország általános viszonyaira való tekintet s a közös érdekek teszik kivánatossá a két állam szoros egyesülését. Mert valameddig ellenségesen állnak egymással szemközt, mindaddig minden községben tart a feszültség az attikai s lacedämoni párt között. Ezt a régi bajt csak a két állam őszinte egyetértése orvosolhatja meg; mert azzal amaz ellentétek elvesztik jelentésöket, s ilyformán a görög világban idegen beavatkozás nélkül igazán helyreállhat a béke. Bizonyos szövetségesek magatartása is, a mely nekünk ép ugy nincs inyünkre,

mint nektek, egy ok, mely érdekeink egyesítését javasolja. Minthogy a ti szárazföldi erőtök jó karban van, a mi tengerihatalmunk is helyreállt, nincs mindkettőnkre nézve eszesebb politika annál, mint ha egymással őszinte frigyre lépve, mindenféle veszedelem ellen biztosítjuk magunkat, úgy, hogy mindegyik állam a maga nyert szerencsés helyzetével beéri s nem úgy cselekszik, mint a szenvedélyes játékos, a ki, ha egy szerencsés vetést tett, a dupláját teszi rá, hogy mindent megnyerjen; mert igy rendszerint minden — odavész!«

Az e beszédben kifejtett elvek szerint alkották meg a békeszerződést. Velejében az antalkidasi béke megújitása volt ez, csak avval a különbséggel, hogy Sparta nem bizatott meg a végrehajtásával, mint akkoriban. Ezt a felhatalmazást, melylyel oly rútúl visszaélt, nem akarták ismét az ő kezébe adni. Az lett volna a legtermészetesebb, hogy a két nagyállam közösen vállalta volna el a béke fentartásának felelősségét; mert Görögország általános megnyugtatása levén a béke czélja, arról, hogy mi történjék békeszegés esetén, mulhatatlanúl intézkedni kellett volna. De elsőben is átallották Perzsiát, a mely szintén képviselve volt Spartában s a mely az előbbi békéért elvállalta volt a garantiát, úgy egyenesen kizárni, másodszor pedig Athén nem volt képes magát arra bírni, hogy efféle határozott kötelezettségekre vállalkozzék. Mert kiki előre látott egy hamar bekövetkezendő esetet, mely majd okot szolgáltat a békefőltételek erőszakos végrehajtására; már pedig Athén erre az esetre épen nem volt hajlandó, hogy előre megkösse a kezét. Minthogy azonban mégis csak kellett valami határozatot hozni, tehát a 387-iki egyesség harmadik czikkelyében a béke fentartására nézve kitett garantiák ezúttal egyszerűen eltöröltettek; s az vált határozattá, hogy se egyes ál-

lamoknak s szövetkezeteknek nem áll tisztében, hogy a szerződések megtartásáról gondoskodjanak, hanem bármelyik államnak szabadjára s tetszésére van hagyva, hogy a jogaiban sértett községnek segítségére mehessen.

E záradék következtében a béke, mely itt nagy ünnepélyesen egész Görögországra nézve megállapíttatott, valósággal színbékévé, hiú csalképpé lett. Mert minden egyéb határozmányok, melyeket hoztak, hogy t. i. Sparta a helytartóit s őrségeit a külföldi helyekről visszavonja s minden fenyegető szárazföldi s tengeri készülődéseit megszűntesse, már most jelentőségöket vesztették, mert nem volt senki, a ki a szerződési pontok teljesítésére felvigyázott volna. Igaz, keserves megaláztatás érte Spartát, hogy nyilvános gyülésben az igazságot szembe hallgatnia, Athént, mint nagyhatalmat, maga mellett elismernie s az eléjeszabott békefeltételeket minden kikötés nélkül elfogadnia kellett; egész magaviseletét kegyetlenül elitélte s gőgjét kímélet nélkül megbélyegezte a közvélemény szava. Úgy tetszett, hogy a spartaiaknak, Agesilaus politikáját elhagyva, más útra kell térniök. De valójában mégis elérték azt, a mit főképen kivántak. Kötelességök nem, de igen is joguk volt, hogy a szerződésnek ellenszegülő államokat megtámadhassák; szabad kezet nyertek Thebae ellenében, még pedig a legkedvezőbb feltételek alatt, ha majd ezt az államot úgy lehet feltüntetni, mint az általános béke megzavaróját. De a legfontosabb békeczikkely rájok nézve az volt, mely a legtartalmatlanabbnak látszott valamennyi közt; t. i. az a határozat, hogy az általános autonomiánál fogva egy állam se legyen kötelezve egy másik ellen fegyveres segítséget nyujtani. Ezzel a hadrakelés czéljából szőtt minden régebbi összeköttetés, a peloponnesusi is, felbomlottnak látszott és Spar-

tának sem volt többé joga a maga politikájáért hadra híni a félszigeti városokat. Valóság szerint azonban minden a régiben maradt, mert, mig az athéniek szövetséges helyei önálló congressus-tagoknak tekintettek, Sparta az állását, mint feje a peloponnesusi szövetségnek, épségben megtartotta s ennyiben ebből a válságból is Görögország régi s egyetlen nagy-állama gyanánt szerencsésen bonyolódott ki.

A legnevezetesebb s legkétesebb pont, Thebaenek a környékebeliekhez való viszonya, az ülések alatt föl se hozódott. Mind a két fél szántszándékkal kerülte. Epaminondas a spartai politika ellen Autokles módja szerint keményen kikelt; elégtétel volt rá nézve, hogy az ily nyílt rosszalásra talált; a szerződésbeli czikkelyekkel is, betüjökre nézve, tökéletesen meg lehetett elégedve; csak az volt a kérdés, hogy micsoda alkalmazásuk lesz Thebaere, ez pedig csak a congressus végén mutatta ki magát.

Skirophorion 14-ikén (június 16) a nagyobb államok, Perzsia, Sparta, Athén, Thebae képviselői aláirták az egyességet s rá megesküdtek; azután irták alá Athén szövetségesei, mindenik a maga nevében. Másnap — igy beszélik — kapták a thebaeiek s azt kivánták, hogy az ő aláirásukon változtassanak, s hogy »thebaeiek« helyett most »boeotiaiak« legyen alájegyezve. Erre a követelésre nyilván valami közbejött eset szolgáltatott alkalmat; valószinü, hogy a békejegyzőkönyv utólagos aláirások számára nyitva tartatott s hogy a két nagyhatalommal titkosan egyetértve, boeotiai községek követei jelentkeztek, hogy saját külön aláirásukkal a függetlenségökre okleveles jogot szerezzenek. Epaminondas ezúttal el volt tökélve, hogy nem enged. Kinyilatkoztatta, hogy az ő aláirása egész Boeotiára szól; nem úgy irt ő alá, mint Thebae városának tisztviselője, hanem mint

boeotarchos; nincs Boeotia Thebaen kivül; ezért hát követeli az aláirás megváltoztatását, hogy az által boeotiai helységek önálló részvételének a békekötésben egyszer-mindenkorra utját vághassa. Ugyan miért mondjon le Boeotia egymaga arról a jogról, hogy természetes határain belül egygyéolvadhasson? Ha a spartai politika szellemében akarnák végrehajtani az antalkidasi békét, úgy Görögország valamennyi államának feloszlatását lehetne követelni. Lacedaemon is oly helységek csoportjából áll, a melyek kemény erőszakkal egyesíttettek vala egy egészszé, s a most letárgyalt béke sehol se ismer el kényszerített hadrakelésen álló viszonyt jogszerűnek. Ennélfogva Thebae rendőletlen ragaszkodik az ő törvényes jogához s el van szánva, hogy azt idegen hatalmak beleszólása ellen meg is védelmezi [27]).

Ilyenformán a régóta lappangó ellentétek napfényre kerültek; alkudozással itt semmire se lehetett menni. Agesilaus tehát azt a döntő kérdést intézte ellenfeléhez, ha vajjon a megujított antalkidasi béke alapján el akarja-e önállóknak ismerni a boeotiai városokat? »Csak abban az esetben — ezt felelte Epaminondas — ha ti a magatok vidéki városait szabad községekül elismeritek.« A thebaeinek büszke biztossága fokozta a király dühét: szörnyü haraggal ugrott fel a székről, melyet mint a congressus elnöke foglalt el, s végső nyilatkozata abból állt, hogy a thebaeiek nevét kitörölte a békeoklevélből. Ezzel meg volt üzenve Thebaenek a háború, s a béke-congressus azon harcz kitörésével végződött, mely határozandó volt Görögországnak összes államviszonyai felett.

Nincs kétség benne, hogy a dolgok fordulatát a vezérlő államférfiak előre látták, sőt elő is segítették. Agesilaus minden megaláztatást elnyögött, csak hogy a békere-

mények meghiusulásaért minden vádat Thebaere háríthasson, Thebaet egészen elszigetelhesse s így az annyira elhaladt bosszú-hadjáratot valahára a legkedvezőbb körülmények közt hajthassa végre. Az Athénben történt alkudozások után (353. l.) bizonyosra lehetett venni, hogy Thebae Boeotia fővárosaként fog fellépni; Kallistratos és Agesilaus előre megegyeztek abban, hogy ezt nem engedik, mivel pedig Athén és Sparta is mind azt állták, hogy a thebaei igények a béke alaphatározmányaival ellenkezők, a többi államnak eszébe se jutott óvást tenni Agesilausnak kétségkivül önhatalmu eljárása ellen.

A háborúra való hirtelen átmenet is bizonyítja, hogy mennyire elő volt készítve minden s mennyire nem feledték ki számitásból a közbejött esetet. Mert ha komoly szándék lett volna a békeföltételek megtartására, akkor elsőben is tökéletes enle kellett volna fegyverkezniök, minden őrséget visszahúzniok, minden hadtestet feloszlatniok, hogy aztán, ha úgy akarnák, új háborúra készülődjenek s erre a szövetségesek jóváhagyását megszerezzék. S így is gondolkodott Spartában a mérsékeltek pártja, s midőn Kleombrotos, a ki még Phocisban állt egy spartai sereggel, hogy ezt a tartományt védelmezze a thebaeiek támadásai ellen, kérdést tett az ephorusoknál, hogy mi tevő legyen, akkor, igaz, föllépett Spartában Prothoos s azt kivánta, hogy az esküvel fogadott béke szerint kell tenni s nyomban eloszlatni a sereget, de magára maradott, érzelmi politikájával mint valami bolondot kicsúfolták, s mind közűlakarattal azt végezték, hogy a kezökre esett nagy előnyt minél jobban felhasználják, Kleombrotosnak bőven elég erősítést küldenek, avval a parancscsal, hogy haladék nélkül benyomulván Boeotiába a da-

czos Thebaet, mely Spartának uralmát saját földjén merészelte kétségbevonni, engedékenységre szorítsa.

Egész Görögország nem várt egyebet, mint hogy Thebae hatalma mihamar meg lesz törve és kitöltve Sparta bosszúja. Mert ezúttal nem afféle egyes pörös kérdésekről volt szó, melyeket el lehetett intézni, hanem azon város létéről, a mely a nagyállamok sorába akart betolakodni s fel akarta forgatni Hellásban a fennálló rendet. Nem is lehetett ennélfogva a háborúnak más czélja, mint a város megsemmisítése; falaitól megfosztva, falukká szétoszlatva, az istenek számára megtizedelve, hadd szolgáljon rettentő például, hogy mire viszen a Spartával való dölyfös kikötés.

E közben a thebaeiek is mindent megtettek, hogy elkészüljenek a döntő napra. Meg kellett mutatniok, hogy ama büszke szavak mögött, melyek Spartában mondattak vala, oly nép áll, melynek bátorsága és ereje van e szavak megvalósítására; a mozgalom vezetői mind azt hangoztatták, hogy az ifju Boeotiának még egy nehéz vérkeresztséget kell kiállania, ők magok pedig erősen el voltak tökélve, hogy inkább a harczban vesznek el, semhogy másodszor számkivetésbe menjenek. Epaminondas tetőpontján állt befolyásának, melyet lassan, de biztosan szerzett vala. Államférfiúi munkássága legfontosabb ágának mindig a védelmi erők kiképzését tekintette; a különböző contingenseknek egy boeotiai néphaddá egybeolvasztását sürgette szakadatlanúl s egyszersmind utakon-módokon jártatta az eszét, hogy miképen lehessen nagyobb hadierőkön is diadalmat venni.

A spartaiak haditudománya. egyes reformok daczára is (293. l.) még mindig a régi vonal-taktikán nyugodott; most is a régi phalanxuk, az egyforma magasságban felál-

lított csatarendjök volt meg, melyben támadták az ellenséget. Nekik a csata még mind afféle kettős-viadal volt, hogy mind a két sereg téres harczmezőt keresett fel, hogy azon egymással megmérkőzzék. Azt hitték, hogy tömött sorakozással s egyforma vitézséggel bármelyik csatában kivívhatják a győzelmet. Sparta ellenségeire tehát semmisem lehetett előnyösebb, mint ha oly ujitásokat sikerűl létrehozniok, melyekre a spartaiak ne legyenek elkészűlve s melyek gátolják meg őket abban, hogy a harczolás szokott módjával ne élhessenek.

Ezen sokat jártatta az eszét Epaminondas; a hadászat minden haladását figyelemmel kisérte; meggyőződött róla, hogy nehéz viszonyok közt a tömegek tagolása, a csapatrészek fokozott könnyűmozgása, ügyes menetrend s a terrenum felhasználása által mit lehet elérni. A régi szokás békói alól felszabadult csapatvezérlet mesterséggé, a hadügy szervezése komoly vizsgálódás tárgyává lett. Iphicrates és Chabrias már megmutatták, hogy eszes ujitásokkal mire lehet menni a lacedaemoni taktika régi iskolája ellen. Ily előzmények után Epaminondas, kinek philosophusi lelke egyes változtatások s lelemények mellett meg nem tudott állapodni, a taktikának uj rendszerét igyekezett megteremteni, melynek meghonositása a háború folyását s egyúttal a görög-államok egymáshoz való viszonyát is elhatározandó legyen.

Az alapeszme igen egyszerű volt. A régi taktika abban állott, hogy az egész vonalon egyszerre s egyenlő nyomatékkal nyílt meg a harcz; Epaminondas ettől az által eltért, hogy csapatait nem egymagasságu csatarendben állította fel, hanem a jobb vagy a bal szárnyat különösen megerősítette. Egy a front mögött képezett támadóhadoszlop volt arra rendeltetve, hogy ék gyanánt az ellenséges vonal

valamely pontjának szögezve, azt teljes erővel széthasítsa s igy bomlásba hozza az ellenség seregét. Meg volt e mellett a rendszer mellett az a jó, hogy vele arra volt utalva az ember, hogy minden ütközetben a támadó fél legyen; főhaszna pedig az volt, hogy támadáskor ki lehetett keresni az ellenséges vonal pontját, s hogy azon a ponton az ellenségét sokkal meghaladó erő lépvén fel, az első siker majdnem kétségtelen volt. Már pedig ez egy lacedaemoni seregnél, melyben minden a sorok meg nem zavart összetartásától függött, az egész ütközetre döntő fontossággal bírt, holott egy ügyesebb, a sorok megnyitásában s bezárásában gyakorlottabb sereg bizonyára el lett volna képes hárítani az ilyen lökések veszedelmét.

A thebaeiek rá is voltak születve, rá is szokva a rohanó támadás módjára (222. l.). Mivel pedig az utóbbi évek alatt az ily keresztülrontó rohamos támadásokra folytonos gyakorlatok által be voltak tanítva, tehát Epaminondas az úgynevezett ferde vagy félszakos csatarendjével mintegy uj fegyvert adott kezökbe, hogy azzal védhessék országukat a lacedaemoniak ellen. Hogy czélhoz jusson, természetesen más eszközökkel is élt Epaminondas, olyanokkal, melyeket az utóbbi háborús évek tapasztalatai szolgáltattak. Jelesül nagy hasznát tudta venni a boeotiai föld főfőerejének, a lovasságnak; az neki kitünő szolgálatokat tett, mert vakmerő támadásaival dolgot adott az ellenségnek s elvonta a döntő pontról; annál nagyobb értékkel s hatással bírt pedig, hogy az ellenséges lovasság szörnyü siralmas állapotban volt. Mert Spartának leggazdagabb polgárai tartották a lovakat, s ha indulásra került a dolog, a legnyomorúságosabb embereket ültették föl. Hasonlóképen könnyü fegyveresek s különb-különb-

féle fegyvernemek összekötése által is nagy előnyöket tudott kivívni Epaminondas [28]).

Ily készületek után körülbelül 6000 emberrel várta be az ellenséget, még pedig a Cephisusvölgye felől, a merről a phocisi széles és kényelmes út jött alá. Mert ezúttal nem a főváros védelme forgott szóban, mint annakelőtte, hanem az egész tartományé. Azértis a Copais-tó délszaki partján állott fel, Coronea mellett, nyilván nem szándéktalanúl az összes-boeotiai ünnepek és ünnepi játékok eme helyét nézvén ki harczmezőűl. De Kleombrotos más utat választott; lekanyarodott déli Phocisba, Ambrysusból a Helicon déli oldalán fáradalmas hegyi ösvényeken átvonúlt Thisbén és Creusison s igy elérkezett arra a nyiltabb dombvidékre, mely a Cithaeron és Helicon lejtői között terül el. Jóformán azért tette ezt a terhes kerülőt, hogy a Peloponnesusból utána küldött segédcsapatokat magához vonhassa s egyesült hadierővel szállhasson szembe az ellenséggel. Még spartai csapatok tartották megszállva a Cithaeron szorosait s csak kevéssel a csata előtt csatlakoztak a király seregéhez, mely immár most majd két akkora volt, mint a thebaei had.

Igy a két hegység közötti mély sík lett a küzdő hely. Kleombrotos azon déli halmok alján ütött tábort, melyek még Cithaeronhoz tartoznak, Plataeaetól nyugatra; a thebaeiek pedig átalellenben a lapály északi szélén, Leuctra városka mellett, mely Thespiae határában, Plataeaetől másfél órányira fekszik. A két hegység pereme közt keletről nyugatnak egy húsz percznyi széles síkság nyúlik, melynek tél idején mocsaras, nyárban pedig össze-vissza repedezett talaja van.

Habár a thebaeiek már egyízben (Coroneánál 222. l.) vitéz és dicsőséges viadalt állottak a spartaiakkal, a lace-

daemoni phalanxtól való régi félelmen még mind nem tudtak erőt venni; hozzájárult még az ellenséges haderők túlnyomó volta s a terrenum, mely amazoknak szabad kifejlődését nagyon elősegítette. Nem csoda hát, ha Epaminondasnak még a csata előtt kemény küzdelmeket kellett kiállania, ha, mint Miltiadesnek Marathonnál, előbb a saját tiszttársai félénk tétovázását kellett legyőznie. Szerencsére a tüzes Pelopidas állt mellette. Mind a kettő egyetértett abban, hogy nincs most ideje félelmet mutatni és sánczok mögé vonni magát. Egy talpalatnyi boeotiai földet sem szabad oda áldozni, ha azt nem akarják, hogy a boeotiai városok ujra feltámadjanak s a spartaiak vérszemet vegyenek. Ilyenképen sikerült megnyerni a hét vezéri szavazat többségét. Azután pedig oly szellemet kellett a csapatokba önteni, a melyre oly hadvezér, mint Epaminondas, mindent épített. Szent harcz legyen a haza függetlenségéért vivandó küzdelem, önkénytes harcz; azért is mindazokat, a kiknek nem volt kedvök, nyilvánosan felszólította, hogy álljanak ki a sorból s távozzanak el. A thespiaei legénység, követvén a felhivást, bántatlanúl kivált a csatarendből. A többiek annál erősebben összetartottak; átlátták, hogy mit hozna a győzelem az országra, s mi borzasztó következése lenne egy vereségnek. A baljós jeleknek is, melyeket azok, a kik e helyt nem akartak harczot, nagy serényen terjesztgettek, szintén el tudta venni Epaminondas az erejöket; mint Themistocles a szalamisi csata előtt, rábirt orakulumot és papságot, hogy befolyásukat a kedélyek emelésére érvényesítették. Egy istenmondás azt tartotta, hogy »a szűzek sírján« vereséget fognak szenvedni a spartaiak, s ez a mondás két honleány nyugvó helyére magyaráztatott, a kik, a spartaiaktól megfertőztetve, magok gyilkosaivá lettek. Sírjokat felékesgették

s árnyaiknak bosszút fogadtak. Azután Thebaeből azt a hírt hozták, hogy a templomok ajtai egyszerre csak megnyíltak, mintegy a közelgő diadalmi ünnep számára, és hogy a Herakles templomából a honi hős fegyverzete eltűnt. Tehát ő maga is fegyvert ragadott, hogy, mint az aeakidák Salamisnál, bajtársúl harczon teremjen.[29])

E szerint a fődolog el volt érve. Bátran harczi rendbe álltak a csapatok, úgy, a mint vezérök parancsolta, a ki a balszárnyon, az ellenségtől észre nem véve állította fel a támadó oszlopokat, 50 embernyi magasságban; leghátúl Pelopidas vezérlete alatt a szent sereg állt, dönteni az utolsó szükségben.

Az ellenséges hadban nyugtalanság és zűrzavar uralkodott. Hiányzott a rendező szellem, az elszánt akarat. Kleombrotos most se volt csatázó kedvében; se magához, se ügyéhez nem bízott. De sarkalta a környezete, mely ütközni akart. Most czáfolja meg — igy biztatták — azt a vádat, hogy csak ímmel-ámmal harczol a boeotiaiakkal; árulónak tartanák, ha az ellenséges hadat innen elszalasztaná. Reggeli után megtartották az elhatárzó hadi tanácsot, mely délig elhúzódott. Bortól neki hevűlve, vezették csapataikat a spartaiak a tábor elé, a mely a hegyek lejtőjén állott; a gyalogságot hosszú, 12 embernyi magas vonalban állították fel; kétfelől a szárnyak előre voltak tolva; nyilván az volt a tervök, hogy az ellenségnek sokkal rövidebb vonalát bekerítsék. A könnyű fegyvereseket és lovasokat a vonal előtt állították fel. Igy nyomúltak elő a lapályon, még pedig oly sebbel-lobbal, hogy a thebaei seregből még kiválni akaró csapat egy részét vak hevökben visszakergették, úgy, hogy ezek kénytelen-kelletlen visszatértek előbbi állásukba. Erre megkezdődött a csata.

Epaminondas előre küldte a lovasságát, mely az ellenség lovasait visszavetette a gyalogságra. Ez által a spartaiak egyforma előnyomulásukban fel levén tartóztatva, Epaminondas alkalmat talált főtámadása végbevitelére. A balszárnyat gyors-lépést neki indította az ellenség jobb szárnyának, a hol Kleombrotos állt. Hatalmas súlylyal rontott neki a hadoszlop, de a lacedaemoniak sorai szilárdúl összetartottak, sőt Kleombrotos kisérletet is tett a thebaeiek bekeritésére. Mihelyest e mozdulatot megsejtette Pelopidas, tüstént kitört válogatott seregével a hátvédből s visszaszoritotta Kleombrotost. Egyszersmind Epaminondas, fedezve látván magát baloldalán, heves erőszakkal csapott az ellenséges tömeg sűrűjébe. Az első sorokban ember ember ellen küzdött, a hátulsók mind csak előre nyomakodtak s az elől támadt hézagokat nyomban kitöltötték. Fennakadt a csata; mintha csak kőfal előtt álltak volna a thebaeiek. »Még egy lépést adjatok — igy kiáltott Epaminondas az övéinek — s miénk a győzelem.« S ujra előrezúdúlt a rohanó oszlop, a spartai vonal ingott, engedett és szétszakadt. Mint valami résbe, úgy tolultak most be a thebaeiek. Soraik megbontatván, jobbra balra dőltek a spartaiak. A király halálosan megsebesíttetett; az ő személye körül dúlt a legvéresebb tusa. Sphodrias s nem egy jeles vezér hevert a síkon; nem volt már se rend, se fegyelem. Vad futásban menekültek a szétvert tömegek a tábordombra. Miután a jobb szárny odahagyta a csatatért, a bal is belesodródott a visszavonulásba, úgy, hogy csak a tábor árka mögött sikerült a sereget ismét rendbeállítani.

Még most is többségben voltak a peloponnesusiak; balszárnyuknak úgyszólván semmi baja se volt. Összeszed-

vén magokat, helyreállíthatták volna a csatát, hogy legalább a csatatért megtarthassák s holtaikat eltemethessék. De a szövetségeseknek nem volt kedvök arra, hogy a spartaiak vereségét az ő vérökkel üssék helyre. Epaminondas az ő egész támadási módjával igen világosan kimutatta, hogy nem ellenök harczol; a spartaiak pedig csak most vették észre roppant veszteségöket. 700 polgár közül 400 halva maradt; azontúl legalább 1000 lacedaemoni, lovasságuk pocsékká volt verve. Ekkor aztán a legbátrabbak is elcsüggedtek. A vereséget meg kellett vallani s egy heroldot kellett az ellentáborba küldeni, hogy a holtak eltakaritása végett fegyvernyugvást kérjen. Epaminondas megadta, oly kikötéssel, hogy elsőbb a szövetségesek, aztán a spartaiak szedjék fel holtaikat. Amazok kerestek, de nem találtak csak egy-egy halottat; mind valamennyi spartai polgár és alattvaló volt. Kézzelfogható bizonysága volt ez annak, hogy kinek szólt a csata s hogy azokat érte el a Nemesis, a kik az egész háborúnak bűnös okozói voltak. Az ellenséges vezérek pajzsait is megtartotta Epaminondas, hogy a diadal emlékéül Thebaeben felfüggeszsze, mig ott helyben egy győzedelmi emlék állíttatott a honi istenek tiszteletére, a kik Boeotiáról oly súlyos veszedelmet háritottak el. [30])

Ez volt a leuctrai ütközet, mely július elején, nem egészen három héttel a spartai congressus után vivatott. Ily hamar következett Epaminondas felelete Agesilaus gőgös nyilatkozatára, a tettel való bebizonyitása annak, hogy Thebaenek csak úgy joga van magáénak tartani a boeotiai tartományt, mint Spartának a lacedaemonit. A legfontosabbik volt ez mindazon csaták közül, melyeket görögök valaha egymással küzdöttek. E napon lett Thebae önálló hatalommá Görögországban, és a spartai kényuralkodás

visszatérte mindenkorra lehetetlenné vált. Ennélfogva a leuctrai napnak nem csupán Thebaere, hanem egész Görögországra nézve örömnapnak kellett lenni. Mert ha Kleombrotos győz, az imént kötött békét kétségkivül megszegik, Boeotiát ismét lacedaemoni őrségekkel rakják meg s igy Athént is a legelső alkalommal ismét veszedelem fenyegeti. Spartától, míg hatalma volt igazságtalanságot cselekedni, soha se lehetett volna más politikát várni; nem volt hát egyéb mód, ha a helleneknek valódi békét s tartós biztosságot akartak szerezni, mint hogy Spartát egyszer-mindenkorra képtelenné tegyék, hogy határain túl erőszakos beavatkozást ne üzhessen.

E szerint jogosítva hitték magokat a thebaeiek, hogy harczukat nem — mint Agesilaus tartotta — a béke megszegésének, hanem megpecsétlésének tekintsék, s ez értelemben mindjárt is egy heroldot küldöttek Athénbe, hogy a történteket hirül adják s azt a barátságos szomszédi viszonyt, mely a harminczak bukta, valamint Kadmea visszafoglalása idejében oly szerencsésen megigazúlt, újra megerősítsék. De a hírt nem fogadták azzal a szives örvendéssel, melyet a thebaeiek vártak. A bosszuság Thebae fényes emelkedésén erősebb volt a Sparta megbuktatásán költ megelégedés érzeténél. Bosszankodtak, hogy a thebaeieknek sikerült az, a mit Athén soha még csak meg se kisértett, t. i. egy spartai seregnek az ország határán nyílt ütközetben való visszaverése. Bosszankodtak, hogy Thebaenek ime fellendülését, s hatalmának megerősitését magok előmozditották, s nem igen volt kedvök azt az államot, melyet még egyre holmi fitymáló kicsinyléssel tekintgettek, egyrangú államnak ismerni el. Kallistratos politikája uralkodott Athénben s nem átálták ezt a kedvetlen hangu-

latot ki is mutatni. Részvevő és szerencsekivánó öröm helyett a győzelmi hírnök sértő hidegséggel találkozott; a legközönségesebb formaságokat sem adták meg neki. Az állam heroldját meg se hívta a tanács vendégül s ajánlataira választ sem kapott.[31])

A leuctrai síkon a csata után hetekig tartó nyugalom állt be; úgy látszott, mintha a thebaeieknek, saját szerencséjöktől megittasodva, időre volna szükségök, hogy a további rendszabályok iránt tisztába jöhessenek. Azonban nem tétovázás volt, a mi ezt a vesztegséget okozta, hanem Epaminondas higgadt lelke, a ki az övéit minden elhamarkodott lépéstől visszatartotta. Elbizakodástól menten, a nyereséggel tökéletesen kielégedve, a győzelem véres felhasználásától tartózkodott. Miután a thebaeiektől senki sem vitathatta el azt a dicsőséget, hogy, mint hajdan az athéniek Marathonnál, egymagok megállották a harczot a hellen szabadság ellensége ellen, azt akarta Epaminondas, hogy ezt a tettet nemzetinek s valamennyi hellen javára valónak ismerjék el, s hogy a győzelem eredményei egyérzelmű államok szövetkezése által biztosíttassanak. Mert ha most az éjszaki szárazföld államai összeállanak, hogy a spartai kényuralom mindennemű megujitásának ellene szegűljenek, akkor várni lehet, hogy Sparta engedni fog s kerüli a hiábavaló vérontást.

E végett indultak ki a csatatérről a követek Athénbe, továbbá Thessaliába, hol a pheraei Jason akkoriban először egyesítette kormánya alatt az egész tartományt. Jason az eseményeket már régóta figyelmes szemmel kisérte; minden kinálkozó alkalmon kapott, hogy a görög ügyekbe beleavatkozhassék. Ő hát a követséget, melyet Athén oly czudarúl fogadott, élénk örömmel vette, mindjárt is késznek

nyilatkozott az ajánlott szövetség megkötésére, s egy sereggel a harczmezőn termett, hogy ott még a spartaiak elvonulása előtt latba vesse közbenjárói szavát.

A spartaiak táborukba voltak rekedve; egy része a szövetségeseknek, kiknek Epaminondas szabad elvonulást engedett, odahagyta őket. Kinos helyzetökben nagyon kedvökre volt Jason közbenjárása, a kivel abban egyetértett Epaminondas, hogy nem tanácsos az erősített tábort megtámadni s a végső kétségbeesés elszánt harczára kényszeríteni az ellenséget. Ha a legyőzött ellenségnek nagylelkűen megengedik a visszavonulást, ez Sparta tekintélyére megalázóbbnak s Thebaere nézve dicsőségesebbnek látszott, mint a harcz megujitása. A csapatok sokkal jobban el voltak bátortalanodva, semhogy ily helyzetökben be akarták volna várni hazulról az erősitést, s a vezérek tétovázás nélkül kaptak a kinálkozó szabaduláson, bár evvel nagyot vétkeztek a haza hadi törvényei ellen. Gyalázatjok érzetében s nem igen bízva az adott igéretekben, éjjel kerekedtek föl a táborból s nem a Cithaeronon át vivő egyenes utat választották, hanem ugyanazon mellékuton, melyen Kleombrotos az országba jött vala, huzódtak vissza Megarába. Itt találkoztak azon csapatokkal, melyek Archidamosnak, Agesilaus fiának, vezérlete alatt a spartai tábor fölmentésére indultak vala ki. [32])

Sparta a gyász hír hallatán megmutatta, hogy régi nagyságát még nem vesztette el végképen. A gymnopaediák utolsó napja volt, az a nap, melyen ünnepi kartánczok töltötték be a várost s az ifjak virága bemutatta magát az isteneknek. Ekkor érkezett a leuctrai hírnök. Az ephorusok nem engedték, hogy az ünnep félbeszakadjon. Az asszonyok szigorú parancsot kaptak, hogy nyilvános jajveszékléstől tartóz-

kodjanak. Másnap reggel azok jelentek meg vidám arczczal, a kiknek kedvesei oda vesztek, mig ellenben a többiek szomorkodtak és szégyenkeztek, tudva, hogy az övéik csak futással kerülték ki a halált. Azután az ephorusok közönséges hadrakelést hirdettek; az összes fegyverfogható nép talpra állt, Agesilaus király fia alatt; maga Agesilaus még mindig kornyadozott s politikájának minden átkos következményeit meg kellett érnie, a nélkül, hogy segíthetett volna. Archidamos serege nem is volt komoly vállalatra rendelve; föl is oszlott, mihelyt a Boeotiából hazatérő csapatok maradéka biztosságban volt.

Avval is nemes magatartást mutattak a keményen sujtott spartaiak, hogy az Agesilaus elleni bosszúságnak nem adtak helyt, a nép közt elterjedt ama babonás vélekedés daczára is, hogy t. i. az államnak minden szerencsétlensége a jogszerű örökösödés megszakitásából s a »sánta királytól« ered (189. l.), a kitől nem hiába óvott az orákulum, csak megtartották Agesilaus iránt a bizodalmukat s egy ily kínos ügynek, mely ím most tárgyalásra kerülendő, az ő kezébe tették az eldöntését. Spartai törvény szerint ugyanis súlyos büntetés várt a hazatért polgárokra. Ők, hogy életöket megmentsék, megfutottak a csatából; tehát jog szerint a »tresas«-ok, vagy is szökevények közé tartoztak, a kik polgári jogaikat eljátszották s mind éltig magokon kénytelenittettek viselni a beszennyezett becsület bélyegèt. E sarkalatos törvény szigorú végrehajtása most kész lehetetlenség volt; öngyilkosság lett volna, melyet az állam magamagán követ el; de meg fölötte veszedelmes mozgalmakat is támasztott volna az ily eljárás. A saját maga bünös voltát nagyon is érző király legkevesebbé szavazhatott feltétlen szigorúságra;

de hogy veszélyes példát se adjon régi államtörvények eltörlésével, azt javasolta, hogy ezúttal hadd aludjanak a törvények, s evvel ez a kérdés el volt intézve [33]).

De nem a pillanatnyi zavarok voltak a legnagyobbak, hanem azok, melyek csak apródonkint tűntek elő, minél világosabbá lett előttök a dolgok állása. Hisz nem volt állam, melyre vesztett csaták vészesebbek lettek volna, mint Spartára. Polgárainak leolvadt száma nem bírt el ily veszteségeket; hisz mindössze se igen volt több 2000-nél, a kik a csata után még a régi polgárság magvát tették. Sparta hatalma már régóta sokkal jelentékenyebb volt színre, mint valóban, s azok az igények, melyeket formált, semmi arányban se voltak segédforrásaihoz; legfőbb hatalma abban a hagyomás tekintélyben állt, melyet az állam élvezett, t. i. harczias hirében. Ha ezek az alapok megrendűltek, mi maradt meg, miután a hellenek régi hajlandósága jogos elkeseredéssé változott? Ehhez járult az elégületlenség az állam belsejében s az a bosszús kelletlenség, melylyel a lakosság alávetett osztályai a gazdag és kiváltságos teljesjogu polgárok uralmát hordozták. E körülmények közt csak egy mélyreható államreform segíthetett Spartán. Az oligarchia szük körén tagítani kellett s egy uj polgárságot teremteni meg; az elszegényedett polgárcsaládokat s a szabad alattvalókat egyenjogosítva fel kellett venni az államba s magok jószántából adni meg azt, a mit zendűlés utján már el akartak érni (191. l.). Ilyenformán lehetséges lett volna egy uj fellendűlés.

Azonban ily ideákhoz nem tudott fölemelkedni Spartának szükkeblű s rövidlátó arisztokratiája. Nem tett egyebet, mint hogy »aludni hagyta« a törvényeket, hogy a hadratermett polgárok maradványát megtartsa; magatar-

tásával nyilván elismerte, hogy a mint a leuctrai vereséget megtorolni képtelen, úgy nincs ereje elejét venni a közelgető uj sorscsapásoknak is. Azalatt, mig Sparta tétován s renyhén vesztegette a legdrágább időt, az ellenség táborában szakadatlan tevékenység uralkodott, mely világos tudattal tört czélja felé [34]).

A legyőzött hadsereg elvonultával Thespiae és Orchomenos ellenállás nélkül meghódoltak. Epaminondas az elkeseredettség mindennemű kitörését meggátolta azon boeotiaiak ellen, a kik mindvégig a haza ellenségével tartottak; mindenkép azon volt, hogy a diadal dicsőségén semmi folt se essék. Második gondja az volt, hogy a nyereséget biztosítsa s szülővárosának megszerezze azt az állást, melyre harcz és győzelem által a legjogosabb igényeket nyerte vala. Ez azon módon történt, a mint Sparta és Athén tettek volt szert hatalmi állásukra, t. i. a szomszéd államokkal közös hadszervezés iránt kötött szövetségi egyességek által.

Thebae követei Phocisba, Locrisba, Aetoliába, Acarnániába mentek. A laconiai pártot mindenütt megjuházva, az ellenpártot hatalmasnak találták; azért is szivesen hallgattak rájok, midőn arra a közös feladatra mutattak, mely szerint erős összetartással kell a peloponnesusiak Középgörögország ügyeibe való bárminemű beavatkozásának elejét venni, és sehol se vitatták el a leuctrai győzőknek abbeli jogát, hogy az uj fegyverfrigy vezetői s irányadói legyenek. Euboea is csatlakozott, a középgörögországi szárazföld egy darabjának tekintvén magát, nemkülönben az oetaei népségek, a malisiak, sőt Heracleának, Sparta gyarmatvárosának polgárai is. A mily általános volt a Sparta elleni elkeseredettség, oly időszerűnek s szükségesnek lát-

szott a szárazföldi államok erős egyesülése a végett, hogy a peloponnesusi erőszakoskodások visszatértét egyszer-mindenkorra lehetetlenné tegyék. A mérséklet és méltóság, melylyel az Epaminondas vezetése alatt egészen átváltozott thebaeiek föllépték, tiszteletet s bizodalmat szerzett nekik, s ily módon kényszer és pártküzdelem nélkül a legrövidebb idő alatt egy uj amphiktyonia, természetesen összetartozó államok szilárd csoportja képződött, melynek közepette Delphi állott.

Kétségtelen, hogy Delphivel is közelebbi viszonyt szőttek, a mint azt a hagyomány is úgy kívánta. Az uj vezérváros érdekei úgy hozták magokkal, hogy a görög világ régi középpontját ujonnan tekintetre juttassa s a delphii hatalmat czéljaira felhasználja. Azért is Thebae a maga győzelmi zsákmányából egy külön kincstárt alapított Delphiben s ujon szerzett befolyását az amphiktyoni államok körében azzal mutatta meg, hogy a szövetségi tanács abbeli jogait, hogy általános hellen ügyekben legfelsőbb bíróságképen léphessen fel, megujította, és Spartát az előtt békeszegésért bevádolta. Phoibidas bűne pedig annyival is inkább a szentjog körébe esett, mert ünnep idején követtetett vala el. Spartát az amphiktyonok 500 talentumnyi pénzbirságra ítélték, mely birságot nem sok idő mulva megkettőztették. Igaz, hogy Epaminondas előre láthatta, hogy a megujított ítéletre se vetnek ügyet, mivel Sparta a szövetségi gyülés elévült jogait sohasem fogja elismerni. Mindamellett fontos volt előtte a Delphivel való összeköttetés, mert ez által azon harcznak, melyet Thebae megkezdett, kiemeltetett a nemzeti jelentősége, és Spartának lakolatlan bűne nyilvánosan elismertetett. A delphibeli jósszék tekintélye visszaszoríttatott, de nem mellőztetett el. Tehát nem maradt er-

kölcsi hatás nélkül, hogy Spartát kirekesztették a pythiai ünnepekből, mig ellenben Thebae ujonszerzett tekintélyét avval erősítette meg, hogy az ős-régi kornak egy szent intézvényéhez csatlakozott, hogy az amphiktyoni szavazatok többsége részén volt, s hogy Sparta elleni további vállalatait [néminemüképen delphii szentesítés mellett hajthatta végre.

De még most se ragadtatta el magát Epaminondas elhamarkodott rendszabályokra; sőt inkább még egyszer kimutatta békülékeny gondolkodását, s gyülöletét minden belháború ellen. Ajánlatokat tettek Spartának az egyezkedés iránt; az achajai városok, melyek távol maradtak a világ mozgalmaitól s neutrális állásuknál fogva szintén hivatva voltak az itéletmondásra, döntsenek a függőben lévő pörös kérdésekben. Azonban ez a kiegyezkedő kisérlet is dugába dőlt, kétségkivül Sparta ellenmondása miatt, mint a mely csak makacs büszkeségben mutatott erőt és eltökéltséget [35]).

Miután Epaminondas minden békés eszközből kifogyott, hogy Hellasban uj törvényes rendet teremthessen, — elhatározta magát, hogy Boeotia védelméről Spartának a peloponnesusi állásában való megtámadására mégyen.

II.

Thebae támadó háborúi.

A spartaiaknak sejtelmök sem volt azokról a tervekről, melyeket nagy ellenségök forgatott magában. Mert míg azt hitték, hogy csak a maga szülővárosával van elfoglalva, ő szem előtt tartotta egész Görögországot. Neki a háború

szabadságharcz volt, melyet nem boeotiai különérdekből, hanem mint hellen indított vala meg, nemzeti felkelés Sparta nyomása ellen. Miután tehát a Thebaen elkövetett jogtalanság meg volt torolva és Thebae függetlensége biztosíttatott, immár azt is jóvá kellett tenni, a mit egyéb hellenek ellen és régebbi időben vétkezett Sparta, mint a hogy a nagy szabadságháborúban is előbb saját földjeiket védelmezték meg s aztán szabadították föl a túlsóféli vidékeket. Lám, a peloponnesusi tartományok legszebbike, Messenia, imez első áldozata a spartai uralomvágynak, még mind pusztaságban, városaitól megfosztva hevert, jobbnál jobb kikötői daczára se kereskedése, se közlekedése nem volt, rabszolgák mívelték, míg a föld jogszerű birtokosai idegenben laktak vagy hontalanúl bujdokoltak idestova.

Nagygörögországgal való szoros ismeretségénél fogva, melyet Epaminondas pythagorasi barátainak köszönhetett, tudomása volt róla, hogy sokszámos messeni származású görög lakik túl a tengeren. Három ízben vándoroltak egykor e törzsök legjobbjai oda át, s az ira-i s ithome-i hősök maradékaiból a siciliai tengeren virágzó nemzetség tenyészett fel, mely Rhegiumban és Messanában a polgárság magvát képezte. Azért költöztek Athén buktával is a naupactusiak a korinthusi öböl mellől Rhegiumba; tetemesebb részök pedig még messzebbre, a »nagy Syrtis« tájékára, a hol Cyrene határának nyugati szélén Hesperides, a cyrenebeliek leányvárosa feküdt, a mely, hogy akkoriban keményen szorongatták a környékbeli pusztai törzsökök, fris hellen csapatokat kért segítségül. A naupactusiak engedtek a hivásnak, s ugyanaz a férfiú, a ki a sphacteriai csatában élökön állt, Komon, vezette őket át a libyai partra.

Noha a messeniek messze földeken és tengereken szét

voltak szóródva, hazájok szeretetét, Sparta elleni gyűlöletöket, régi istenitiszteletöket s nyelvjárásukat mégis megőrizték; ennélfogva ép oly nagylelkű, mint államférfiúi bölcs gondolatja volt Epaminondasnak az, hogy a messeniek néperejét necsak a félszigeten kivűl, egyes pontokon értékesítse vagy az elpusztúlt tartományban felkeléseket támaszszon, a mint az athéniek tettek volt, hanem hogy a szertezűllött csapatokat újra összeszedje, hogy így a nemes néperő bőségét, melyet az anyaország a spartaiak bűne folytán elvesztett vala, oda ismét visszavigye s a Taygetus mellékén oly államot alapítson, melynek létesűlése Spartát vissza kellett, hogy szorítsa abba az állásába, melyet hóditó politikájának kezdete előtt foglalt el. E végre követek indúltak ki Thebaeből, hogy Italiában, Siciliában és Afrikában visszatérésre hivják fel a messenieket.

Igy járt el a leuctrai győző. De mennyire csalódtak azok, a kik az ő tartózkodását a csata után gyöngeségre magyarázták! Ő volt az, a ki uralkodott a koron, az egyetlenegy, a ki nagy célokra tört s a hellenek sorsát intézte. Higgadt erejével mélyre alázott szülővárosát Középgörögország vezérhelyévé tette, hivó szózatára a hellen világ legszéleiről egybegyülekeztek a messeniek, hogy földjöket visszakövetelj ék Spartától s ezáltal az egész Peloponnesust átalakítsák [36]).

De még mielőtt ez az átalakulás végbement volna, más mozgalmak keletkeztek a félszigeten, melyeknek nem Thebae volt az inditója. Mert bármennyire megszokták is ott a dolgok régi rendjét, úgy, hogy Peloponnesust nem is tudták képzelni spartai főség nélkűl, mindamellett a valamennyi görög község önállóságának ujra meg ujra ünnepélyesen hirdetett elve ott is pártolókra talált, s bosszusággal

kellett eltölteni a peloponnesusiakat, ha mindannyiszor azt kellett hallaniok, hogy ezen elvnek rájok nézve semmi jelentősége nincs, hogy nálok minden a régiben marad. Miután tehát már az antalkidasi béke nem csekély forrongást keltett (282. l.), Thebae merész felkelése a legnagyobb részvétet támasztotta, s mi tehetett volna Sparta vazall államaira mélyebb benyomást, mint mikor azt látták, hogy Thebae elszakadása évekig torlatlan maradt és a város megfenyitésével végtére egészen felhagytak! Ez oly veresége volt Spartának, mely a vesztett csatát sokkal megelőzte. Ekkor is hát ismét nyilt felkelési kisérletek mutatkoztak Sparta s a spartai párt ellen, mikből véres harczok fejlődtek, melyek még külbefolyások érvényesülte előtt megrázkódtatták a peloponnesusi államrendet.

Igy Phigaliában, Arkadia déli szélén fekvő e régi hegyi városban. Ezt Ira elestével Sparta mint valami ellenséges várost, elfoglalta s a polgárok csak nehéz harczok után jutottak ismét városuk birtokába. E miatt nem szűnt meg ott a régi bosszú s folyvást volt egy erős Spartaellenes párt. Ez most fegyvert fogott s elűzte az uralkodó családokat, melyek Spartával tartottak. Az elűzöttek megvetették lábukat Heraeában s innen az épen Dionysus ünnepét ülő szülővárosukon rajtaütöttek s rettentő vérengzést követtek el polgártársaik közt, még pedig csupa bosszúból. Mert átlátták, hogy nem képesek hatalmukat fentartani, azért is, miután bosszújokat megállták, Spartába vonúltak vissza.

Hasonló jelenetek különféle helyen ismétlődtek, de jobbára ellenkező sikerrel. Mert legtöbb helyen a mozgalmi párt volt a gyengébbik; hívei az utóbbi években kiüzettek s az ellenpárt hatalma megerősödött. Azért Korinthusban és Phliusban is balúl ütöttek ki a demokraták abbel

kisérletei, hogy ismét hatalmukba ejtsék szülővárosukat, de mindakét helyt csak nagy vérontás után [37]).

A peloponnesusi demokratia főtábora Argos volt; még pedig a pártnak nemcsak egyes vállalatai indultak ki innen, hanem maga a város is hevesnél hevesebb polgári villongások színhelyévé lett, mert ha itt nem spartai befolyásra támaszkodó párt volt is kormányon, még is szakadatlan zsúrlódások voltak a népvezérek s a kormány férfiai közt, kiket még nagyobbrészint a felsőbb rendek közül választottak. Ezek beleúnván a tűrhetetlen zaklatásokba, végre egy tervet koholtak, hogy ellenségeiktől megszabadúlhassanak. A terv kitudódott s a legtekintélyesebb polgárok közül harmincz éltével lakolt érte. De ez csak a kezdet volt. Mert az egész polgárság szörnyű felháborodását arra használták fel a népszónokok, hogy a városnak minden népellenes elemektől való gyökeres megtisztítását kivánják, s egy nap a dühbe hozott tömeg bottal esett azoknak, a kik egy vagy más okból gyanúsaknak látszottak. Tizenkét száz polgár lett martaléka a baromi erőszaknak, s midőn a népvezérek, magok is elszörnyedve az önokozta iszonyúságokon, ezeknek gátot akartak vetni, ők is elfogattak s megölettek, úgy, hogy csak a vérontásba való belefáradás után tért vissza a nyugalom. Ez volt a skytalismos (botozás) néven ismeretes zendülés Argosban, oly esemény, melynek eddigelé nem volt párja a görögök történetében, úgy, hogy külföldön az idők borzasztó jelének tekintették és az athéniek városuk megtisztítását vették munkába, úgy vélekedvén, hogy ama szörnyű tettek az egész hellen népet megfertőztették.

Ez az esemény körülbelül egyidejü volt a leuctrai csatával; a többi városokban dúlt véres zavargások még a

fentebbi esztendőkbe eshettek s aligha a 374-iki alkudozásokkal (352. l.) nem függenek össze, holott már az első békekötés az általános autonomia alapján, hasonló mozgalmakat idézett volt elő (282. l.) Mindenütt meg volt rázkódtatva a községi élet s az állami szövetségek régi rendszere.

A természet világában is oly jelenségek tüntek fel akkoriban, melyeket, mint a perzsa háborúkat megelőzött természeti eseményeket, fenyegető jósjeleknek tekintettek. Igy Asteios archon évében (37 $^{4}/_{3}$) egy roppant nagyságu s fényességü üstökös, az u. n. tűzgerenda, rémitette a hellen világot s ugyanezen évbe esnek a legvégzetesebb földindulások, melyek Peloponnesust, »a földrengető Poseidon« régi »lakhelyét« valaha meglátogatták. Bura, archiv város, egy földhasadékba sülyedt s Helike a földdel együtt, melyen állt, a tengerbe veszett, úgy, hogy ennek mélyén vélték, hogy még felfedezhetik a régi jón városnak egyedüli maradványait [38]).

Midőn a leuctrai csatának híre futott a félsziget városaiban, az a párt, mely évek óta a peloponnesusi viszonyok átalakításán munkált, természetesen új bizodalmat nyert. A félelem, mely eddig tartóztatta, megszűnt. A kimerült Sparta, melynél minden egyes ember számot tett, hazahivta helytartóit azokról a helyekről, a hol eddig különös felvigyázatot tartottak szükségesnek. Színre azért történt ez, hogy az utolsó egyesség kötelezettségeinek eleget tegyen, de senki sem kételkedett benne, hogy Sparta nem tette volna e lépést, ha Kleombrotos győz Leuctránál.

Most könnyű feladatnak látszott Peloponnesusban is megvalósítani az egyes községek megigért szabadságát; lehullott a bilincs, szabad volt a mozgás. Azonban roppant

nehéz volt a régi viszonyok kerékvágásából a fejlődés új ösvényeire térni. A szokás hatalma oly nagy volt, hogy még a csata után is majdnem mindenütt hajtottak Sparta hadra hivására, habár az egész thebaei háború eleitől fogva nem tetszett. Forrongott az egész félsziget, de a mozgalomnak se középpontja, se egy közös czélja nem volt. Sparta minden államot isolált; egyik se mert előlmenni.

E viszonyok nem kerülték ki az athéniek figyelmét. Athén már az utóbbi congressus-tárgyalások alkalmával abban járt, hogy a peloponnesusi államok függőviszonyát megszüntesse; de nem ért czélt; végre még is csak teljesen elismerte Spartának vezérkedő állását. Most helyre akarták ütni az elmulasztottat. Most egy peloponnesusi vezérváros állása úgyszólván meg volt üresedve; csak azon fordult meg hát a dolog, hogy ebbe a hézagba valami más harmadik hatalmat be ne bocsássanak. Azért is nem sokkal a leuctrai nap után felszólítás érkezett a peloponnesusi államokhoz, hogy követeket küldjenek Athénbe, az utóbbi béke feltételeinek új esküvel való megerősitése végett. Ilyenformán Athén a béke felett őrködés jogát a maga kezébe kerítette s ez a jog még nagyobb jelentőséget nyert azzal, hogy ezúttal határozattá lett, hogy a részvevők mind kötelezve legyenek a békét elfogadott államok bármelyikének függetlenségére tett mindennemű támadást közös erővel visszautasítani. Egy teljességgel új és merész politika indulatja volt az, hogy Athén készületeket tett, hogy a félsziget vezértelen községeit maga körül csoportosítsa, és ha Spartával szemben minden bizonynyal a frigyestársi érzület gonosz sérelmének tetszett, hogy a spartaiak vereségét nyomban saját előnyükre zsákmányolták ki, hogy a hatalmát szinte elenyészettnek hirdették s örökségét készségesnek

mutatták magokat elfoglalni: csak avval lehetett mentegetni ezt az eljárást, hogy ez által Thebae beavatkozásának akarták elejét venni. De csakhamar kitünt ám, hogy az athéniek nem voltak arravalók, hogy a peloponnesusi ügyek vezetését a magok kezébe vegyék [39]).

Itt a mozgalmak nemsokára igen komoly és határozott jellemet öltöttek, névszerint Arkádiában. Mert ez a tartomány volt a félsziget minden része közül Sparta túlhatalma által leginkább gátolva a fejlődésében. Arkádia egy csoport városi és falusi községből állott, melyeket régtől fogva közös istentiszteletek, jelesül a Zeus Lykaios-é s Artemis Hymniá-é, kötöttek össze. A Lykaion csúcsa volt a szent hegy, minden arkadok Olympusa. Izmos, erős hegyi nép lakta az arkadi kantonokat s az a sok zsoldos, a kik innen kivándoroltak, hogy Siciliában, Ázsiában és Egyiptomban hírt-nevet és gazdagságot szerezzenek, bizonyítja a népnek duzzadó erejét s vállalkozó kedvét. Azért is mindig egyik főszempontja volt a spartai politikának, hogy ezt a néperőt a maga czéljaira fordítsa s magának alávesse. Mióta tehát Arkádia leigázása a tegeabeliek s szövetségeseik ellenállásán hajótörést szenvedett, Sparta mind csak azon volt, hogy Arkádiában minden önálló hatalomképződést megakadályozzon. Legfeltétlenebbül azokat a falusi községeket vezette, melyek az Alpheus és mellékfolyói völgyeiben laktak és laza törzsi összefüggésök miatt eszök ágában se forgott, hogy saját politikát üzzenek. A tartomány városai közül Tegea régi szerződésekkel volt Spartához kötve, s jelentősége miatt mindig nagy csinján és óvatosan bántak vele. Azonban Mantineára teljes súlylyal rázúdúlt vala a spartai fenyitőhatalom itélete; falusi községekké oszolva, polgárai, a mint Spartában mondogatták, tökéletes megelé-

gedettségben éltek (286. l.). Mindazáltal a mantineabeliek, mihelyt szabad kezök lett, ismét megszüntették ezt az állapotot, visszahították az elűzött népvezéreket és, miután tizennégy esztendeig szanaszét laktak volt, városukat ismét felépítették. Okulva a káron, melyet Agesipolis ostromlásakor vallottak (285. l.), már most kirekesztették az Ophis patakát s a körfalnak kőalapot vetettek, melynek nem árthatott a víz.

A város megujitása nyílt zendűlés volt Sparta ellen, szövetségesei közt a legelső határozott harczrakelés. Azért is közös peloponnesusi ügynek tekintették. A szomszéd helyek segítettek építeni, s az elisiek pénzt küldöttek, hogy az épitést siettessék, mielőtt a spartaiak meggátolnák a munkát. De ezek oly bátortalanok voltak, hogy a komoly akadályozás eszökbe sem jutott. Csak azon voltak, hogy becsületök s tekintélyök világos sértését elhárítsák. Azért is Agesilausnak, a ki barátságos összeköttetésekkel bírt Mantineában, meg kellett próbálni, hogy személyes óvástétellel legalább a falépités félbeszakítását eszközölje ki. Fordúljanak csak a forma kedvéért Spartához, ő kezeskedik, hogy meglesz az engedély, de még magok támogatják az építést. A megbizás már magában véve nagyon kellemetlen volt; még megalázóbb volt azonban, hogy Új-Mantinea hatóságai kaptak az alkalmon, hogy Sparta királyával a dolgok megváltozott állását keservesen éreztessék. Czudarúl viszszautasitották, mert a község határozatán — ezt vetették — semmit sem lehet változtatni, s ezt a megalázást is el kellett nyögni Spartának. Tehát Peloponnesusban is ott bűnhödött először, a hol legsúlyosabban vétkezett vala; az elpusztitott Mantinea lett az arkadiai népfelkelés kiinduló pontja [40]).

Arkádia szabad községi alkotmányra termett hegyi tartomány volt. Parasztokból, vadászokból s pásztorokból álló sűrű népsége éperős és megelégedett, harczias és vál lalkozó volt s magát a félsziget tulajdonképi törzsnépének tekintette. A perzsa háborúk idejében összes hadiereje mintegy 25000-re rúgott, melynek egy harmada a három nagyobb városra, Tegeára, Mantineára s Orchomenosra esett, a többi a kisebb városokra s a megyékre. Mert hisz Arka dia valóságos köztársaságok-mutatója volt. A legkülönbözőbb korszakok államformái egymás mellett álltak fenn itt a különféle kantonokban, a legmodernebb város-alapitásoktól, minő a demokratiai Új-Mantinea volt, a legegyszerűbb s legrégiesebb alkotmányokig, a milyenek az Alpheusvölgy paraszt kantonaiban dívtak, a Parrhasia- és Cynuriabeliek s egyebek közt, a kik szétszórt helységekben telepedve, törzsöki szentségeiken kivűl semmi közössel sem bírtak. Ezt a szétdaraboltságot Sparta mindenképen ápolgatta, mert abban állt a tartomány gyengesége. Ily állapottal nem birta magát megóvni a tartomány a spartai befolyástól; nyílt utja volt a lacedaemoni hadaknak; a lakosok mindig kész anyagúl szolgáltak a Spartában készített hadi tervekre s a sok kis község szavazata biztosította Spartának a többséget a szövetségesek minden tanácskozásán.

Ez a méltatlan alávetettség már régen nagy elégületlenséget támasztott, a mely Sparta hatalmának alászálltával ki is tört. A leuctrai csata után nyiltan előáll az a párt, mely Arkadiát fel akarja szabadítani. Nemzeti öntudat kezd ébredezni. Érzik, mily gyalázat, hogy a félsziget legrégibb s egyszersmind legerősebb s legszámosabb népe, az ő gyámoltalan s tehetetlen létére, mindenkor idegen czélokra használtatott fel; érzik, hogy e nép egészen más állásra

van hivatva a görög világban. Nagy hatással volt Thebae világoskodó példája. A néppárt győzelme folytán Thebae egy pár év alatt Sparta hűbéreséből nagyhatalommá lett. Ugyanez a gondolat gyujtott itt is; ki akartak vergődni a nyomoruságos kisállamkodásból; azt akarták, hogy egy egységes és erős Arkadia álljon fel s ennélfogva oly mozgalmak támadtak, melyek messze túlcsaptak Mantinea határain s egész Arkádiában elterjedtek [41]).

Itt sokkal nehezebb volt a föladat, mint Boeotiában. Nem volt itt oly Thebae-féle hely, mely a tartomány középpontjává lehetett volna; úgy kellett uj középpontot teremteni, új fővárost alapítani, még pedig az országnak azon részében, hol még nem volt város, azon megyék közepett, a melyek legközelebb feküdtek Spartához s tőle tökéletes függésben állottak.

A demokrata pártnak régóta dolgoznia kellett alattomban, mert mindjárt a leuctrai csata után egyezés jön létre a legfontosabb rendszabályok iránt s messzevágó határozatok tétetnek. Az uj fővárosnak ki van nézve a helye, még pedig déli Arkádia legtermékenyebb síkságán, a Hellissonon, az Alpheus mellékfolyóján, amattól fél mérföldnyire.

Nem az erősségére való tekintet választotta ezt a helyet; mert egy teknőforma hajlásban fekszik, se várnak való orma, se természetes védelme nincs. Másfelől a termékeny tájék nagyban kedvezett egy nagyobb város virágzásának lehető volt itt a mezei és városi élet összekötése, a mi a mezei foglalkozásokhoz szokott arkadoknok épen kedvére esett; a fődolog azonban az volt, hogy Déli-Arkádia két legnevezetesebb törzsének itt érintkeztek a lakhelyei, a maenalokéi s a parrhasokéi.

A Maenalus hegységéből szakad alá a Helisson s az uj város déli felének egy maenali helység után Orestia volt a neve. A másik part a parrhasoké volt, a kik a Lykaiont birták, mely erdős csúcsaival nyugatra kimagaslik az Alpheus-völgy felett, azért is az uj város közepén a lykaioni Zeus-tiszteletnek, az egész vidék ez ősrégi középpontjának, egy fiókját alapítottak. Ez a város fekvésénél fogva keresztpontja volt az Arkadiát, Messeniát és Lakóniát összekötő legnevezetesebb országutaknak; azt akarták, hogy erős gyűlőhelye legyen a környékbeli falusi községeknek, melyeknek határa mindaddig egészen nyitva volt a spartaiak előtt, s ez által nemcsak az arkádiai községek remélhették, hogy önállásra juthatnak, hanem azon rokon-törzsökök, melyeknek határa századok óta be volt kebelezve Lakóniába, t. i. az Eurotas- és Oenusvölgy lakói szintén mozgásba jöttek, mihelyt lehetség mutatkozott egy ujon keletkező, hatalmas Arkádiához csatlakozniok, s ilyformán Spartát saját terűleti birtokában fenyegette veszély.

Az épités helyének gyors és szerencsés megválasztását, nemkülönben az uj városalapítás hathatós kivitelét bajos volna megértenünk, ha az arkádok, a kik közös vállalatokra el sem is voltak készűlve s mindennemű vezérvárosi vezetés nélkül szükölködtek, teljességgel önmagokra lettek volna szorúlva. Lehetetlen külső befolyásra nem ismernünk s Epaminondas egyenesen az uj főváros alapítójának neveztetik. Ő tőle származnak tehát, bizvást fölvehetjük, a vezérgondolatok; az ő inditására alakult egy hatóság, mely a tartomány különböző városaiból s megyéiből választva s meghatalmazásokkal fölszerelve, a közös művet megalkotta. Tíz férfiúból állt ez a hatóság, kettőt-kettőt szolgáltatván Mantinea, Tegea és Clitor, a maenalok és parrhasok. Ezek felügyelete

alatt folyt a városépités, még pedig nagyszabásulag. Mert nem puszta fegyverhelyet akartak a határ védelmére, nem puszta falgyűrűt, mely háború idején magába fogadja a falusiakat, hanem egy hatalmas, teljesen rendezett telepítést, szabályszerű, modern nagyvárost, mely egy földmívelők és pásztorok lakta vidék közepett, egyszerre, mint varázsütésre állt fel s egy egész tartományt átalakított. Egy 50 stadiumnyi tojásdad falgyűrű rekesztette körül az utczákat s nyilvános tereket, melyek a folyó két partján terültek. »Nagy város«-nak (megale polis) nevezték el s rajta voltak, hogy pompás szinház, piacz és híd stb. épitésével bizonyságát adják, hogy az arkádok se eszközöknek, se míveltségnek nincsenek híjával. Egyes gazdag emberek pompás palotákkal diszítették a várost, melyeket a bőkezű épittetőkről neveztek el. Ilyen volt a Thersilion, mely az uj-arkadiai összestanács gyülésezései számára épült.

Pammenes, a thebaei hadvezér (324. l.), volt megbizva, hogy az egésznek alkotása és kivitele fölött őrködjék. De nem mutatkozott semmi hadi veszedelem. Ugyanazon biztosság-érzetével, mely a hely megválasztásában s a város büszke elnevezésében is nyilvánúlt, épitették fel ezt az ellen-Spartát Lakonia határain, mintha már Sparta nem is lett volna; annyira is meg volt ez juhászodva, hogy minden megaláztatást elszívelt s már nem merte hadával átlépni az ország határait.

Azonban Megalopolis egyelőre még állam nélkül való város volt; gyümölcse volt egy nemzeti fellendülésnek, jelképe egy oly egységnek, melynek valósulása még megoldatlan probléma volt. Igaz, hogy a városépitéssel egyszerre egy tartományi alkotmány szerzésére is gondot fordítottak. Azt akarták, hogy Megalopolis necsak az addig várostalan

kantonoknak, hanem egész Arkádiának központja legyen; az arkádiai központi hatóságoknak s az egész tartomány képét viselő községek gyülésének legyen a székhelye. Ilyenek voltak az úgynevezett »tizezrek«, kik számára épült a Thersilion, Arkádia összes polgárságainak bizottsága; ő tanácskozzék itt meghatározott időben, határozzon a fontosabb országos ügyek felett s válaszsza a hatóságokat, melyek a fővárosban székeljenek, s egy 5000-nyi állandó sereg, az »epariteoi«, álljon rendelkezésére [42]).

Az alkotmány terve hamar készen lett, de kivitele legyőzhetetlen akadályokra bukkant. Mert a helleneknek a helységi különbözőségekhez való ragaszkodásban mutatott saját szivóssága sehol se volt nagyobb, mint Arkádiában, a hol mindegyik község erősen kidomborodó külön életet élt. A különböző kantonoknak egy közös hazává összeolvasztása elsőben is azokon az államokon múlt, melyek mindegyre Spartával tartottak s e szerint az egész spartaellenes és demokrata mozgalmat eleitől fogva rossz szemmel nézték. Ezek közé tartozott Orchomenos, ez a hatalmas várorommal biró óvárosias kanton (Mantineától éjszakra), mely a maga tulajdonképi területén túl még egynehány helységet (Methydriont, Theisoát, Teuthist) hatalma alá vetett, rajtok, mint várnépségen, uralkodván. Itt szoros nemzetségek-kormánya állt fenn s ennek következtében erős ragaszkodás Spartához. A Mantinea iránt való szomszédi irigykedés csak fokozta ezt a hangulatot, és mivel az Orchomenostól függő helységek önálló községekképp járultak a főváros alapításához, természetes, hogy Orchomenos igen ellenséges indulattal volt ez ujitásokkal szemben. Hasonló állást foglalt el Heraea, ez a főhelye kilencz megyének, melyek az Alpheus jobb partján, a Ladon és Erymanthus

mellékén feküdtek szanaszét, ott, a hol a szűk hegyi tájék Elisre nyilik.

Ez a két állam volt az, mely erős sánczként állt ellen a demokratiai koráramlatnak, s mig a többi városban még volt a lakosságnak egy-egy töredéke, mely régi családi hagyományból spartai érzülettel bírt, ezekben sohase tudott életre kapni demokrata párt. Ha tehát Sparta nem volt is képes mindenkép utját állani az arkádiai mozgalomnak, nem tehette, hogy ily szövetséges társakkal ne törődjék. Csakugyan gondoskodtak is róla, hogy Orchomenost 1000 lacedaemoniból álló őrség biztosítsa; ehhez még egy 500 boeotiai s argosi menekültből alakult csapat csatlakozott, melyet az orchomenosiak Polytropos vezetése alatt zsóldjokba fogadtak vala. Heraeát pedig ez idő tájt nagyobbították s erősítgették meg; csak most lett igazi várossá, a végre, hogy a demokrata főváros ellenében a conservativ párt fegyverhelyévé s középpontjává legyen.

A második nehézséget az egységi törekvések elé délnyugati Arkádia kis községeinek ellenállása gördítette. Az ő javokra történt kiváltképen az új alapítás; de meg a községek küldöttei késznek is nyilatkoztak az uj város megnépesítésére. De midőn a parrhasoknak le kellett volna szállniok erdős hegyeikről s betelepedniök a körfalak közé, egyszerre hatalmasan felébredt bennök a régi hazaszeretet; jelesül négy község volt, melyek semmi áron se akartak megválni lakhelyüktől, s igy történt, hogy azt a vállalatot, mely a legszabadabb nemzeti akarat igazi szüleményének s rég óta táplált népvágyak teljesülésének látszott, erőszakkal kellett végrehajtani. Lykoa és Trikolonoi úgy kényszeríttettek engedelemre. A trapezusiak kivándoroltak a kényszerítés elől; a Lycaeum pataka mellett fekvő Lycosurát, melynél —

a monda szerint — régibb városra nem sütött a görög nap, megkimélték az erőltetéstől. Lakosai megmaradtak, holott az Alpheus és mellékvölgyei egyéb községei önállóságukról lemondva egészen vagy részben a fővárosba telepedtek át [43]).

Még sokkal súlyosabb volt azonban amaz államok helyzete, melyek régi időktől óta önállóak voltak, és saját történetök volt. Ily helyeken nem volt mód kikerülni a pártküzdelmeket, azt kivánván a nemzeti párt, hogy az egységes Arkádia kedvéért a városok mondjanak le önállóságukról, a mit a többi olybást nézett, mint saját tűzhelye eladását; magok nem akarták magokat feláldozni. Ilyformán a tulajdonképi arisztokratákon kivül, a kiknek a reformok demokrata jellemök miatt, nem kellettek, sok mérsékelt irányu polgár is ellene volt a nemzeti párt kivánságainak s a polgárságok ellenséges felekre szakadtak. Igy névszerint Tegeában.

A tegeabeliek századok óta hű szövetséges társai voltak Spartának, s azokban a családokban, a melyek ily szellemben vezették a nyilvános ügyeket, nemes lélek lakott, a mint ezt az akkori conservativ pártvezér, a becsületes Stasippos is bizonyitja, kiről tudva van, hogy minden afféle felszólitást, hogy jogtalan úton szabadúljon meg ellenfeleitől, haraggal visszautasított. Az ellenpárt vezérei Kallibios és Proxenos voltak, ez utóbbi egyike azon biztosoknak, kik az uj főváros alapitását vezették vala. Tegea tehát imezt hivatalosan előmozdította, segédkezet nyujtott s lakosságának egy részét is odaküldötte. De a nemzeti párt tovább akart menni s midőn a város kormánya saját önállóságuk feláldozásáról tudni sem akart, erőszakoskodásra került a dolog. A nemzetiek fegyvert ragadnak, Proxenos elesik az utczai harczban, serege pedig a városnak Mantinea

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

felől való kapujáig veretik vissza. Itt a kapuépületben ujra rendbe áll s mig Stasippost megindított alkudozások tartóztatják a felkelés tökéletes elnyomásában, Mantineából, az arkádiai demokratia főfészkéből, alattomban erősitést sikerül szereznie. Most megfordúl a koczka. Stasippos pártja kénytelen tágulni a városból s Artemisnek egy elővárosi szenthelyébe vonúl vissza. De a hely szentsége nem védi meg a boldogtalanokat. Kizavarják őket, lefegyverzik s kötözve egy kocsin a városba szállitják. Ott rájok egy törvényszék vár, mely egész rendellenesen a mantineabeliek hozzájárulásával alakúlt vala. Ez elitéli s kivégezteti mindnyáját. Forradalmi terrorismus volt ez, mely mindennemű ellenkezést az összes-állami érdekekkel hazaárulásnak tekintett s a daczoskodó elemeket ki akarta irtani.

Nyolczszázan Spartába menekültek s ott érdekeik védelmét kérték. Az ephorusok azt tartották, hogy valamit kell tenniök, hogy az esküvel erősített szerződésekhez képest megtorolják a békeszegést s Agesilaust el is indították egy sereggel, mely Heraeából s Lepreumból kapott gyarapodást. Az arkádok Aseánál állottak egyesülve, kivévén a mantineabelieket, a kik időközben Orchomenus ellen keltek volt hadra.

Agesilaus benyomúlt a maenalok határába s ott megszállta Eutaea helységét, a mely ahhoz a földterülethez tartozott, melyet a mantineabeliek régebben magok alá vetettek (284. l.). A lakosok, úgy látszik, még nem voltak Megalopolisba áttelepedve; nagy szelídséggel bántak velök, sőt falaik helyreállitásában is támogatták; hadd lássák, mily kevéssé akarja őket Sparta önállóságukban háborgatni. Ekkor Agesilaus Mantineának indúl; az arkádok követik, de egyik félnek se volt csatára kedve. Agesilaus büszke-

sége olyannyira meg volt alázva, hogy már azt is dicsőségnek vette, hogy egy sereggel ismét Lakonián kivűl mutatta magát, néhány földet elpusztított, s mi több: az ellenséget ütközettel kinálta meg. Ez alatt zordonra vált az idő. Visszavonulásának főoka azonban az volt, hogy egy thebaei had jövetelétől tarthatott. Mert az arkadok saját gyöngeségök érzetében külföldi támogatás után néztek. Athénhez fordúltak, mert onnan, a minapi értekeződések folytán (391. l.), segitséget várhattak. Athén visszautasította őket; annál nagyobb készséget mutatott Thebae.[44])

Thebae Közép- és Éjszaki-Görögországban erős állást nyert vala. Most hát más szinhelyre s más feladatra volt szüksége, hogy új hatalmi állására méltónak mutassa magát, a felserkent harczi bátorságot edzze s közös vállalatokban erősítse azt az összeköttetést, melyet Boeotiában s a környékbeli tartományokban létesített volt. Hisz valamennyi hellenekért viselte a függetlenségi háborút (385—386. l.). ő volt az önállóságra törekvő félszigeti törzsökök hivatott gyámola és szövetségese. Boeotiának állami egyesülése volt z arkádok mintája; Heraeán s Orchomenos on, szintén mint Plataeaen, Thespiaen, s a boeotiai Orchomenuson, erőt kellett venni, hogy az egységes-államot létrehozhassák. Csakhogy Arkádiában nem volt egy történetileg adott vezérhely, oly szövetségi főváros, melynek csak fel kellett ujitani az igényeit, hanem egy ujdonúj főváros, egy mesterségesen alkotott központi hatalom, s Arkadia foederalistái a tartomány egész természeténél s történeténél fogva sokkal jogusultabbak voltak az egységi párt ellenében, mint a hogy Boeotiában volt az eset.

Epaminondas maga bizonyosan nem gondolt arra, hogy az arkadokra az állami egyesítésnek valami meghatá-

rozott formáját tukmáljon; de már azért minden hatalmával jól kellett állnia, hogy Arkádiát ujjáalakulásában Sparta meg ne háborítsa; mindent el kellett követnie, hogy Arkádia tartós képességet nyerjen az ellenség uj támadásainak való ellenállásra; evvel egyszersmind bizonyitékát adta Thebae önzéstelenül nemzeti politikájának, mint a mely nem kivánt elgyöngült államokon uralkodni, hanem neki erősödött államokkal egyesülve, a görög törzsökök függetlenségét akarta megóvni. Ennél fogva az arkádok segítségkérése, kikhez Argos és Elis csatlakoztak, épen kapóra jött Epaminondasnak, hogy Thebae, a mely irányadó befolyását a messeni és arkadiai ügyekben már érvényesítette volt, most fegyverrel kezében is hellen hatalom gyanánt léphessen föl a félszigeten.

Peloponnesust még mindig Hellas biztos védelmű legbelső várának tekintették. Maga a természet oly gondosan elzárta az Isthmus-hegyekkel, hogy e korlátokat keresztültörni vakmerőségnek tetszett. Iphikrates keresztültörte őket, de Közép-Görögország összeköttetéseinek egyes félszigeti államokkal soha sem volt igazi maradandóságuk. Most máskép lett. A Spartától való félelem elenyészvén, vele az isthmusi szorosok is elvesztették jelentőségöket. Epaminondas, Pelopidas s a többi szövetségi vezérek még a 370-ki év utolja előtt átvezették a hadsereget az Isthmuson s az arkádokkal, argivokkal s elisiekkel Mantineánál egyesültek; egy 70,000-nyi sereg gyűlt itt össze, közte felinél több nehéz fegyveres.

A mi a mantineabeliek megvédését illeti, nem volt szükség a sereg jövetelére; mert a thebaeiek közeledtének puszta hire elégséges volt, hogy elvonulásra birja Agesilaust. Már most a thebaeiek is sarkon visszaforduljanak? Ez volt az uralkodó vélemény a vezéri tanácsban s már az

is mellette szólt, hogy nemsokára a téli napforduló tájáu végire jár a boeotarchok tiszte s további vállalatokra nem volt felhatalmazásuk. De Epaminondas nyilván eleitől fogva mást forgatott az eszében; nem akart siker nélkül hazatérni. Tudta, hogy az arkadiai mozgalom Sparta környékére is elragadt s hogy a határszélek rosszúl vannak védve, minthogy a spartaik ez évszakban nem vártak támadást. A peloponnesusi szövetségesek sarkalták, hogy használja fel a kinálkozó alkalmat; remélhette is, hogy az Eurotasnál a Sparta zsarnoki uralma ellen viselt egész háborúnak gyors és dicsőséges végét vetheti.

Ennélfogva Pelopidással együtt magára vállalta a további hadjárat felelősségét; a többi vezér visszalépett; a két barátnak személyes tette volt ez. Négy hadcsoportban vezették a csapatokat Lakonia hegyszorosain keresztül; egyesítették őket az Oenus völgyében Sellasiánál, az Oenus torkolatától levonúltak az Eurotas balpartján s ellenállásra nem találván, Sparta előtt termettek; csak az Eurotas hidja választotta el őket a város piaczától, melyet nagy kiterjedésében se fal, se semmi vármű nem védett. [45])

Ha meggondolja az ember, hogy mindeddig mily biztosan érezték magokat a spartaiak magas hegyek környékezte völgyük közepett, s hogy a heraklidák vándorlása óta nem jelent meg ellenséges had az Eurotas völgyében, elképzelheti azt a hallatlan rémületet, mely a lakosságot megszállta. A fegyveres nép csekély és bátortalan volt, az asszonyok, kik ellenséges tábortűz füstjét sohasem láttak, még nevelték a zavart szörnyü jajveszéklésökkel. A perioikok helységei a szövetséges hadban szabadítójokat látták, s felzendültek zsarnok uraik ellen; a helótákat kellett a város védelmére hadra hívni, de azok is megbizhatatlanok voltak s nem lehetett tudni, vajjon ujon alakított csapataik-

tól, melyek 6000-re rúgtak, tartani kell-e inkább vagy reményleni? De legveszedelmesebb volt a bizonytalanság magok a polgárok közt, akadván közűlök árulók, a kik azt hitték, hogy Spartának ütött az órája, s a győzőnek idejében hódolni kell. Hisz tudjuk, mennyi forrongó anyag s ujitó vágy volt a tartományban.

E szükségben kitett magáért Agesilaus. Ő, a kinek meg kellett ismernie, hogy az ő politikája juttatta az államot ily helyzetbe, most minden lehetőt elkövetett, hogy a multat jóvá tegye s szülővárosát megmentse. Hihetetlent vitt véghez. Az egyes államoktól érkezett erősitéseket biztos uton magához tudta vonni; fentartotta a rendet a siralomborította városban; gátot vetett a férfiak harczi dühének, a kik Spartát az ellenség kezébe juttatják, ha nyilt csatába ereszkednek; a magaslatokon rakta szét a csapatokat, csodálatos lélekjelenléttel elnyomta a kezdődött árulásokat, s a törvények által nehezen igazolt szigorúsággal hajtott végre rögtöni halálos itéleteket a bujtogatókon. Kezére dolgozott a város fekvése. Mert a terrain természettől olyan volt, hogy egyfelől a folyamnál és mocsáros partjainál, másfelől a számos dombcsoportoknál s szoros utaknál fogva mesterséges erősítések hiján is meg lehetett védelmezni.

Epaminondas eleinte az Eurotas hidján egyenesen a város szivébe akart hatolni; de midőn a hidon állt, látta, hogy a csapatok a tulsó parton Athéna Alea templománál oly czélszerűen vannak felállítva, hogy nem volt bátorsága erőltetni az átmenetelt s a közel piaczra vivő horgoson keresztül törni magának utat. Tehát az Eurotas mentében, mely magasra dagadt vizével legjobb szövetségese volt Spartának, lefelé húzódott, a Menelaeum alján, mely, mint a római Janiculus, a várossal átellenben levő part fölé emelkedik.

Félmérfölddel lejebb ügygyel-bajjal kivívta az átmenetelt, megvetette a lábát Amyclaeben, elözönlötte lovasságával a városnak egész déli környékét, s egy második kisérletet tett a városba hatolásra. De csapatain, a mint az Eurotas lapályán előhaladtak, lesből rajtok ütöttek s egyidejü lovas támadással visszaverték. A thebaeiek ilyes hadakozásra nem igen voltak elkészülve, a szövetségesek pedig még kevesbbé voltak hasznavehetők s megbízhatók. A peloponnesusiak jó részének egyéb se volt a czélja, mint hogy a portyázásokban megszedjék magokat, s miután ez nekik a jólművelt s ellenséget nem látott tartományban kedvök szerint sikerült, kaptak az első alkalmon, hogy hazatérjenek, kivált, hogy a lakoniai tél is egész zordonságában kezdett jelentkezni.

Epaminondasnak ebben a saját felelősségére viselt hadjáratban minden komoly balesettől a leggondosabban ovakodnia kellett. Felhagyott tehát Sparta ellen minden további kisérlettel, levonúlt az Eurotas völgyén s hazájának annyi feldulásáért a tartománynak egész a helosi tengerpartig való tökéletes elpusztításával állt bosszút. A nyílt helyeket felgyujtották, Gythiumot hajógyáraival s tárházaival három napi ostrommal bevették; sőt thebaei őrséget raktak belé, hogy onnan a kisháborút folytatni lehessen. Amolyan Decelia volt lakoniai földön, még pedig kétszeres fontosságú, mert a környékbeli lakosság ellensége volt a spartaiaknak s nagyszámmal csatlakozott a szövetségesekhez. Azt kellett megvédeni Sparta bosszúja ellen. Evvel — úgy vélekedett Epaminondas — az idei vállalatait Lakoniában be kell rekesztenie. Kedvezőtlen itélők már a régi korban nemtelen indító-okokkal akarták elvonulását megmagyarázni, részint megvesztegetéssel, azt mondván, hogy Agesilaus őt a spartai Phrixos által tiz talentummal kinálta meg, részint

avval az aggodalommal, hogy Sparta megsemmisitése az egész félszigetnek a thebaei hatalomra nézve veszedelmes egyesülését vonhatná maga után. Meg lehetünk győződve, hogy Epaminondas saját megfontolás s a dolgok állásának helyes megitélése szerint cselekedett. Ezt a mérsékletet a viszonyok sürgősen parancsolták. Nem volt szabad a körülmények növekvő kedvezetlensége mellett a kétségbeesés végső harczára kényszerítenie a lacedaemoniakat s élnie is kellett az idővel, hogy kedves tervét, Messeniának helyreállítását, melynek már évek óta egyengette útját, végrehajthassa [46]).

A tartományt java felkelésben találta. A parasztok, kik helotákká voltak alázva, felzendültek földesuraik ellen s a századok óta elhagyatott öblöt megelevenítette a sok hajó, melyekben a messeniek Italiából, Siciliából és Afrikából elősiettek, hogy honi lakhelyeiket újra elfoglalják (387. lapon). Epaminondasnak személyes jelenlétére volt szükség, hogy a zavarnak gátot vethessenek s a nehéz művet foganatos czélra lehessen vinni. Mindenekelőtt az uj államnak erős központra volt szüksége.

Ennek megválasztásában alig lehetett kétségeskedni. Mert mintha szarva volna Messeniának, úgy emelkedik a tartomány két fő síksága közt erdőnőtte kettős ormával az Ithome hegység, Aristodemus vára, melyhez a hajdankor legdicsőbb emlékei tapadnak. Ithome terrasseain küzdöttek egykor a messeniek Spartával legszerencsésebben; 86 évvel azelőtt ugyanaz a hegy még egyszer, ha mulólag is, fészke volt a szabadságnak.

Most valami maradandót kellett teremteni, egy életerős államnak kellett letenni az alapkövét, s bizonyára egyik legboldogabb napja volt Epaminondas életének, mi-

dőn neki jutott a szerencse, hogy a szabadsága és hona visszaadásáért hálásan ujjongó lakosság közepett, s áldva mind a hellenektől, a kik egy régi bűnnek ime jóvátételében az istenek igazságosságára ismertek, ünnepi áldozatok és imádság közt megkezdhette Messene városának épitését.

Ez volt az első ilynevű város. A magas Ithome-orom tövében terült el egy erdős és bővizű völgymedenczében, mely délnek alásülyed, a honnan kilátás nyílik az öbölre. Dús eszközökkel s a mesterség minden szabálya szerint vitték végbe az épitést. A körfalakat, a völgy széle mentében, úgy rakták, hogy Ithome legteteje régi Zeustemplomával együtt bekeríttetett; alant, egy patak folytában, terjedeztek a nyilvános helyek és épületek. A város főkapuja az éjszaki kapu volt, melynek épségben maradt részei ma is hirdetik az egész építkezés solid pompáját s a mesterek derekségét; ez volt a Megalopolis felé néző kapu. Mind a két város egy czéllal, egy befolyás alatt épült, kettős védfalául a peloponnesusi szabadságnak Sparta uralmi vágya ellen. Az arkádok a messeni alapitás-ünnepének hekatombáira hegyeikről hozták az áldozó barmokat, a messeniek Arkádiát második hazájoknak tekintették. Aristomenes idejéből való régi hagyomány volt ez, melyet most teljes erejében megujítottak. Argos is résztvett az alapitásban s az argosi hadvezér, Epiteles, Epaminondassal együtt, a városépités legmunkásabb előmozditója volt.

De nemcsak a főváros falaiban támadt fel Messenia; a régi dicsőség egyéb helyeit is akkoriban kicsinyenkint megujitották; így a nestori Pylust, Irát,s Methone régi tengeri városát. Ez alapitásokról nincs egyéb, a mi bizonyságot tenne, mint a falak maradványai, melyek még megvannak a messeni tartományban s e korbeli műveknek ismerhetők fel [47]).

Kiváló gondot azonban a régi istentiszteletekre fordítottak; elnyomásuk volt Sparta főbűne, megujitásuk tehát első tiszte volt azoknak, a kik a multat jóvá akarták tenni. A tartomány legszentebb tisztelete pedig a »nagy istenasszonyok«-é volt, Demeteré és Persephoné-é, melyet a legrégibb tartományi főváros, Andania mellett levő berekben szoktak volt nagyszentűl megtartani. Ezek a tiszteletek a második messeni háború végével megszűntek s nehéz feladat volt ujra felvenni a hagyomány elejtett fonalát. Azt mondják, hogy az istenek magok meg segítették oldani e nehézségeket, Kaukon heros, az istentiszteletek szerzője, megmutatván Epitelesnek álomban azt a helyet, a hol elásta Aristomenes a szentiratokat, midőn hazáját oda kellett engednie az ellenségnek. Találtak egy czin-tekercset, melyre az áldozások egész szertartása fel volt jegyezve, s minthogy messeni papinemzetségek maradékai is jöttek vissza Messeniába, ezek ujra elfoglalták régi szolgálatukat s jogaikat és három százados félbeszakításra ujfent megkezdődtek Carnasion cziprus ligetében az évenkinti ünneplések, melyeknek ismét annyira divatjok lett, hogy jelentőségre csak az attikai eleusiniák multák fölül. A népnek ez a hosszú szétzüllöttségből való egybegyülekezése s istentiszteleteinek helyreállítása hasonlít ahhoz, a mi Izrael népével történt a fogság után.

Természetes, hogy az uj szállók közt a származás jogának nem lehetett pontosan végére járni. De meg a messeni népnek épen az elejéből jó rész külföldön maradt, a hol a legkitünőbb állásokat foglalták el, mint p. Rhegiumban és Messanában. Másfelől pedig nagyszámu szerencsevadászó nép csődült oda, hogy földbirtokokat szerezzen, melyek közül jó sok bitangul maradt a spartaiak kiüzése

folytán. Ez által a tartomány igazán népies megujhodásán s uj fejlődésének tartós megalapításán eleitől fogva nagy csorba esett. Koloniákat is hoztak külföldről; így támadt Corone tengeri városa a coroneai Epimelides vezetése alatt, mint boeotiai gyarmat a messeni öböl mellett. Mennyi idő alatt és mily egymásutánban jöttek életre ezek az intézmények, nem lehet kimutatni, de csodálni való, hogy a nehéz munkának ily gyors és gáttalan haladása volt. Ezt is, mint a megalopolisi hasonló vállalatot, csak az a rendkivüli ügyesség érteti meg, melylyel a görögök városi telepitések és intézvények dolgában birtak; legfőbb érdem azonban kétség nélkül Epaminondast illeti, a ki mint rendező szellem, az egészet áttekintette, a tömegeket vezette s az alkalmas embereket, mint p. Epitelest, a mű előmozditására meg tudta nyerni s a szomszéd törzsöknek Messenia ujjászületését mint általános peloponnesusi ügyet, úgy tudta szivökre kötni [48]).

Ekkor megkezdte Epaminondas a visszavonulását, kétségkivül Megalopolisban is személyes jelenletével előmozditván a városépitést. Volt oka, hogy a visszavonulást siettesse. Mert időközben a spartaiak Athénben kértek segitséget, s az athéniek, elrémülve Thebaenek a Pelloponnesusban kifejtett hatalmán, haladék nélkül egész hadierejöket talpra állitották, hogy megmentsék Spartát a romlástól s ellenségei dölyfének gátat vessenek. Mihelyt megtudták, hogy Sparta mentve van, lohadt a tűz és Iphikrates, a ki a hadsereg élén állt, mutatta ugyan, mintha a thebaeieket el akarná rekeszteni a Peloponnesusban, megszállván a Korinthus melletti jólismert szorosokat, de azt a parti utat, mely az Isthmus keleti szélén Cenchreae mellett huzódott, nyitva

hagyta, vagy oly lanyhán védelmezte, hogy Epaminondas bántatlanúl hazatérhetett.

Azt mondják, hogy a hadjárat végén még közvetetlenebb érintkezésbe került Epaminondas az athéniekkel, s nincs is valószinűség nélkül, hogy, miután szerencsésen túl volt az Isthmuson, élt az alkalommal, hogy az athéniekkel is éreztesse a hatalmát, a kik őt rögtöni ellenségeskedésökkel a legnagyobb veszedelembe ejtették vala. Most igaz oka volt rá, hogy Attikát ellenséges földnek tekintse; kíméletlenül átvonúlt tehát Attikán, s csapatai egész a város közeléig száguldoztak. Az athéniek nem mertek falaik közűl kimozdúlni, a mint mondják, Iphikratesnek határozott utasítására, melyet mint fővezér ez esetre adott vala [49]).

Igy tért haza Epaminondas, a hadvezéri tiszt törvényes vége után négy hónappal. De a demokratia szervezésekor szigorú törvények hozattak a hivatalos hatalommal való bárminemű visszaélés ellen, s akadtak irigyek, a kik kapvakaptak minden alkalmon, hogy azon férfiaknak, kik most a nap hősei voltak, árthassanak.

A támadás Menekleidas pártjából indúlt ki, a ki a piaczon előcsahoskodott s mint a népjogok védője igyekezett becsvágyó tervei balsikeréért kárpótlást szerezni. Az alkotmánynak nyilt sérelme forgott most fenn, a főparancsnokságnak önhatalmú meghosszabbítása, melyet könnyen zsarnoki törekvések kezdete gyanánt lehetett feltüntetni. Nincs kétség benne, hogy törvényszéki eljárás indíttatott meg. De midőn Epaminondas a számadás alkalmával, mikor a törvénytelenségeknek mind szóba kellett jönniök, annak a tartalmát, a mi a négy hónap alatt történt, egyszerűen előadta, ez oly roppant hatást tett, hogy a rosszakarat minden incselkedései meghiusúltak.

Hisz ama rövid hadjárat alatt véres ütközetek s áldozatok nélkül oly eredmények vivattak ki, melyek Görögországban az állami viszonyokat egészen megváltoztatták, s melyek által lett Thebae csak igazán első hatalommá. A Peloponnesus sziklakapui át voltak törve, a hozzáférhetetlen Lakonia végtől végig mérve és Spartának teljes tehetetlensége a saját tűzhelyén megmutatva; államának belső összefüggését szétrombolta a perioikok elszakadása, kikötővárosa Thebae kezében volt, területének egyik fele, mint Uj-Messenia, elszakítva; Arkádia, Argos és Elis Thebae alatt Sparta ellen álltak fegyverben, s ott voltak végre az ujonépült városok, a tartós siker zálogai, melyek Thebaet anyavárosuknak tisztelték s dicsőségének maradandó emlékei voltak, melyek Mantineával és Argosszal gyűrűt képeztek Sparta körül, vonalát oly ellenséges pontoknak, melyek Spartát szabad mozgásában mindenkorra akadályozták s minden jövendő hatalmi vágyainak gátot vetettek. Athénnek agyarkodása is csak arra szolgált, hogy a thebaeiek dicsőségét öregbítse; mert legnagyobb hadvezére sem mert Epaminondásszal megmérkőzni. Egy szóval az első külföldi hadjárat, melyet a thebaeik tettek, oly gazdag volt dicsőségben és eredményben, hogy e hadi szerencse szerzőjét holmi törvényes határozatok megsértése miatt elitélni nem lehetett; ezért, a mint mondják, nem is került az ügy törvényszéki tárgyalásra.

Nyilván úgy is volt a dolgok állása, hogy a külföldi viszonyokat, melyekbe Thebae elegyedett, csak Epaminondas tudta áttekinteni s vezetni. Az ő személye volt az, mely iránt Arkádiában s Messeniában bizodalommal viseltettek, ennélfogva hát szintén magától értetődött, hogy őt műve java folytából kiszólítani nem lehetett. Az alkotmányos rendele-

tek mellőzése e szerint tulajdonkép csak abban állt, hogy nem jelent meg Thebaeben személyesen, hogy az uj hivatalos év kezdetére (Bukatios havában) a hadvezéri tiszt megujitásáért folyamodjék. [50])

De bármily fényesek voltak is az első hadjárat eredményei, csak a fennállónak fölforgatását idézték elő, de a dolgoknak uj rendjét megalapítani koránt se tudták. Argos és Arkadia tovább folytatták a háborút, hogy a spartai hatalomnak többi támaszpontjait is még elpusztitsák. Az arkádok bevették Pellanát s ezzel a felső Eurotas völgyét elszakították Spartától, az argivok Phliust támadták meg, nyilván egyetértve a thebaeiekkel, a kiknek nagyon érdekében kellett állani, hogy a korinthusi öblön egy pár helylyel rendelkezhessenek, hogy onnan szabad járásuk legyen a félszigetbe. Ez már azért is nagy fontossággal bírt, mivelhogy az athéniek az isthmusi szorosok őrzését éjszakon — ily csodálatos fordulatot vettek a viszonyok! — tartották még egyre feladatuknak, sőt most az eddiginél nagyobb erélyt fejtettek is ki. Ezúttal Chabrias volt, a kire a határőrzést bizták. Ő Korinthusban egy 10,000-nyi sereget gyüjtött össze, athénieket, megarabelieket és pellenei achivokat, a kik nagy hűséggel ragaszkodtak Spartához. Felállt ezen kivül egy másik hasonló erejű sereg is, lacedaemoniak s egyéb peloponnesusiak, részint arkádiai szökevény pártosok, részint oly államokból valók, melyeknek az uj átalakulások épen nem voltak kedvére; ilyen volt Lepreum, továbbá Hermione, Epidauros, Troezen s egyéb argolisi városok. Korinthus is most határozottan Sparta részén állt, egyrészt azért, mert tengeri hatalmát fenyegetve látta Thebae által, a mely a korinthusi tengeröblöt hatalmába igyekezett keríteni; másrészt pedig az se volt inye szerint.

hogy az ő határabeli szorosok mindig nyilt átjárója legyenek a thebaeieknek. Végre a spartaiak a syracusaei Dionysiusszal is összeköttetést szőttek, hogy az Isthmus védelmére segédcsapatokat kaphassanak. Ekkép mindent elkövettek, hogy a szorosokon uralkodhassanak s a Thebae és peloponnesusi szövetséges társai közt az összefüggést megszakaszszák. Ha ez sikerűl, meg voltak győződve, hogy az utóbbiak semmi valamirevalót s tartósat nem fognának létre hozni; politikájok dugába dőlne, csak úgy, mint mind a korábbi különszövetségi tervek.

A dolgok ilyen állásában a thebaeieknek még azon évben ismét ki kellet vonúlniok. Ezúttal az onei hegységet három átjárójával együtt, t. i. a Cenchreae és Lechaeum melletti két parti szorossal és a korinthusi torkolaton keresztűl vivő középső átjáróval, gondosan megszállva találták, még pedig oly sereg által, mely, nem számítva rendkivűl kedvező állását, a háromszoros túlhatalom elsőségével bírt. Mintha csak valami zárt erősség előtt állt volna Epaminondas, és, minthogy az ellenség nem mutatott hajlandóságot nyílt csatára lejönni, valamelyik átjárót meg kellett ostromolnia. A három szoros közűl a nyugatit választotta, melyen át leghamarabb czéljához juthatott. Itt a lacedaemoniak állottak a pellenei achivokkal, a sereg többi szakaszaitól, mint a helyiség természete magával hozza, teljesen elválasztva. Miután Epaminondas éjszakán át az ellenséget az egész vonalon folytonos feszültségben tartotta, másnap első rohammal sikerűlt őt visszavernie, úgy, hogy bátorságát vesztve, fegyverszünetet kért s szabad átmenetelt engedett. Ekkor egyesűltek a thebaeiek szövetségeseikkel, a kik Nemeánál állottak, s együtt Sicyon elé vonúltak, mely, mivel Pammenes is szorongatta a tenger felől, hozzájok pártolt.

A további vállalatok nem voltak ily szerencsések. Pellene, a sicyoniak achiv szomszéd városa, erős fekvése s polgárai vitézsége miatt nem volt megvíható. Az Epidaurus ellen menetelnek vajmi csekély sikere volt; a Korinthusra intézett támadásnak pedig még egy szerencsétlen ütközet is volt a következése s a thebaeiek helyzete még veszedelmesebbé vált azzal, hogy épen akkor érkeztek meg Korinthusban Dionysius segédcsapatai; az lett belőle, hogy Epaminondas hazatért.

Ez a hadjárat még se volt hiábanvaló. Mert elsőben is általa eltérült délről a figyelem, minek következtében a messenieknek és megalopolisiaknak untig elég idejök volt falaik tovább épitésére. Másodszor a korinthusi szorosnak megostromlása fényes haditett volt, s jutalma Sicyon birtoka. A sicyoni tartomány pedig ősrégi összeköttetésben állt a szemközt fekvő boeotiai parttal s ennek az összeköttetésnek mostani megujitása a legnagyobb fontosságú volt Thebae hadi vállalataira nézve, mert most egy kényelmes kikötő-helylyel rendelkezhettek s az Asopus völgyén keresztül nyílt útjok volt a félsziget belsejébe; ennek a lacedaemoni párt által megkisérlett elzárása lehetetlenné volt téve. E háromszoros siker daczára is a hadjárat a thebaeiek szemében, kik Epaminondastól (mint az athéniek egykor Alcibiadestől) csak rendkivülit vártak s minden balsikert jó akarat hiányának tekintettek, sikeretlen volt; kivált pedig azt hányták szemére, hogy a lacedaemoniakat a lechaeumi ütközet után megbocsáthatatlan módon kimélte; s az lett a következés, hogy hadvezéri tisztéből kitették. [51])

Azonban Peloponnesus nem maradt a háború egyedüli szinhelye, Thebae ugyanekkor éjszakon is fontos tért lelt politikai munkásságának, nevezet szerint Thessaliában.

Thessalia régóta külország volt Hellasra nézve; dynasta családjaival, melyek a városokban tartottak udvart s nagyszámu nemszabad lakosságával, mely a földet mívelte, magára való világ volt, a mely csak alkalom szerint jött érintkezésbe a görög államokkal, hamikor különös mozgalmak támadtak, melyek az ottani viszonyokat megrázkódtatták s a görögök figyelmét felköltötték. Ezek a mozgalmak részint oly egyes fejedelmektől indultak ki, a kik nagyobb mértékü hatalomra törekedtek, részint a parasztoktól, a kik földesuraik ellen felzendültek. Amafféle volt az a harcz, mely az oenophitai csata után Athén beavatkozását okozta. Akkoriban Orestes, Eicekratides fia, ez a hatalmas dynasta Pharsalusban, segitségül hítta az athénieket s Athén rövid continentalis uralmának fénypontja volt, midőn a boeotiaiakkal s phocisiakkal együtt Pharsalus elé vonult, hogy ott itélőbirókép lépjen fel s befolyását egész az Olympusig kiterjeszsze. Demokratikus szinüek voltak a peloponnesusi háború folytán támadt mozgalmak s ezeket is felhasználta Athén befolyása öregbitésére. De ezek az összeköttetések époly eredménynélküliek voltak, mint a korábbi vállalat. Nem is állott érdekében az athénieknek, hogy Thessaliában minden áron előmozditsák a demokratiát, holott köztök s a dynasták közt régi idők óta zsóldos szerződések álltak fenn.

Azonban a dynastai családok meg voltak magokban is hasonolva, s egyes tagjaikat azon néppárt élén találjuk, mely felkelt a nemesség hatalma ellen; igy p. Polymedest és Aristonust, kik a peloponnesusi háború kezdetén az athénieknek segítségére mentek. Mind a kettő ahhoz a párthoz tartozott, mely ellene volt a fennálló kormányzásnak. A szakadás és pártvillongás imez állapotai a peloponne-

susi háború egész folytában tartottak, s azt tapasztaljuk, hogy egyes pártfők, a kik otthon vesztettek, külföldön néznek segítség után s a belügybe ilyformán idegen államokat avatkoztatnak be. Igy a larisai Hellenokrates Archelaus macedoniai királyhoz folyamodik, Aristippus pedig Cyrushoz, a ki pénzt küld neki, hogy csapatokat gyüjthessen s fentarthassa magát Larisában.

Az Athénnel volt régi összeköttetések akkor természetesen megszakadtak. Ellenben Sparta abbeli törekvéseit, hogy Thessaliában hatalomra tegyen szert, Athén legyőztével új buzgósággal folytatta. Heraklea városát, melyet az athéniek ellen Thessalia déli szélén alapított vala, ujból birtokába vette, Pharsalusba őrséget rakott, s uralmat szerzett magának a déli thessaliai törzsökökön. Ezek a vállalatok is kétségkivül belzavargásokkal állnak összefüggésben [52]).

Ugyanis a peloponnesusi háború vége táján új mozgalmak törtek ki Thessaliában, melyek sokkal fontosabb következményüek voltak, mint mind a korábbiak. Pheraeből indultak ki, Thessalia belső sikságának délkeleti részén fekvő eme régi városból, mely négy órányira volt a tengertől, a hol Pagasae híres-nevezetes kikötőjével birt. Itt feltámadt egy fejedelem, a ki azon jártatta az eszét, hogy az ő városát teszi egész Thessalia középpontjává; neve Lykophron. Politikájának a Larisában, Pharsalusban és Krannonban lakó régi nemesi nemzetségeknek, az aleuadáknak és skopadáknak megbuktatása volt czélja; hatalma azon a lakosságon nyugodott, mely mindaddig alattvalóságban élt vala, s azért uralma tyrannisnak neveztetett. 404 szeptemberében nagy diadalt vett a larisabelieken; ő volt az, a ki aztán amaz aleuada Aristippust magában Larisában szorongatta, s a thessaliai városok ellen intézett támadásaiban kétségkivül

Sparta gyámolította. Igy magyarázható meg, miért fogtak a korinthusi háborúban a Sparta ellen szövetkezett államok a tyrannus ellen is pártot s küldöttek a larissai dynastának Mediosnak zsoldoscsapatokat segítségül. Akkor sikerült is Pharsalust, nemkülönben Heracleát ujra kiragadni a spartaiak kezéből, s Thessaliában volt minden befolyásuknak a haliartusi vereség vetett véget (214. l.).

De Lykophron idegen segítség nélkül is fenn tudja magát tartani; sikerül hatalmába kerítenie Pharsalust. Ott Medios zsoldosain rajtokütnek s lemészárolják; oly nap volt az, melynek iszonyuságain egész Görögország elszörnyedt; a külföldi zsoldosok holttesteit halomszámra kinn hagyták heverni a szabad mezőn, úgy hogy, hír szerint, Attikából és Peloponnesusból mind Pharsalusba gyülekeztek a hollók.[53])

Lykophron terveit Jason vitte ki, utódja az uralkodásban s alkalmasint fia, rendkivüli lelkierővel megáldott egy férfiú, a ki a korviszonyok pontos ismereténél s új segédeszközök előteremtésében s felhasználásában kifejtett szakadatlan energiájánál fogva rászületett, hogy egy kisded államot nagygyá tegyen. Amolyan Themistoclesféle ember volt, szellemi felsőbbsége és fejedelmi származása daczára is nyájas, leereszkedő s ment minden nemesi rátartiságtól. Nagy mértékben megvolt benne a ravaszság, melyet thessáli jellemvonásnak szoktak tekinteni s melyre jó iskola voltak a végnélküli cselszövő pártoskodások; eszközei megválogatásában sem volt valami nagyon lelkiismeretes; de becsvágyát mérsékelni tudta, nem volt tele zsarnoki szeszélyekkel; lovagias gondolkodású férfiú volt, magán uralkodni értő s igazságos. Hivatásáról nemes képzettel bírt, első kellékének a valódi szellemi műveltséget tartván.

Otthonos volt az attikai társaság legjobb köreiben, Timotheus és Isokrates barátja, bámuló tanítványa Gorgiasnak.

Nem mindennapi becsvágy volt az, a mely lelkesítette; a korviszonyokban a maga személyéhez és a népéhez felhívást látott, melynek eleget kivánt tenni. Hellasnak egy vezérkedő hatalmú államra volt szüksége, ha nem akart belső küzdelmekben felemésztődni s teljes függésbe sülyedni Perzsiától. Ilyen főségre mindenek felett a még el nem pazarlódott erejű éjszaki törzsökök látszottak hivatva lenni. A macedoniaiak s epirusiak nagyon is idegenek s nagyon is alanti fokon állók voltak a görögök előtt. De már Thessalia a görög nép legnemesebb ágainak hona volt, vallásos és politikai összes intézményeinek legrégibb székhelye. Mindennemű segédeszközökben dús létére csak ujra kellett rendezni Thessaliát, a régi nemesi kormányzást, szakadatlan huzavonák e kútforrását, csak félre kellett tenni, s a néperőt egy görög műveltségű fejedelmiház által egyesíteni, hogy a thessáli nép nagy jövőre számithasson; mert a másodrangú államok, melyek Sparta ellen sikra szálltak, az egyesült Thessaliával semmiképen se mérkőzhettek. Ki vitathatná el hát Jasontól a hellenek vezérségét?

De hogy az egyes államokat hajlandókká lehessen tenni, hogy az egység kedvéért az önállóság teljességéről lemondjanak s a monarchikus fővezetőségtől való idegenkedésökön erőt vegyenek, nemzeti dicsőségnek s győzelmi zsákmánynak kellett kilátásba helyeztethetnie. Ezt úgy akarta Jason elérni, hogy ha a helleneket ujra Perzsia ellen vezeti. Tehát Thessalia egyesitése, *egy* Hellas az Olympustól Cretáig és perzsa háború thessaliai vezérlet alatt — ezek voltak a pheraei merész fejedelem céljai, s ugyanazon partról, a honnan hajdanában európai görögök tengerre szállottak,

a minyek szülő hazájából, indúl ki most, úgy látszott, Hellasban a dolgok új rendje.

Thessaliában több faja volt az alattvaló törzsököknek. Voltak olyanok, melyek egyes városi községeknek voltak alávetve; továbbá olyanok, melyek az uralkodó városok összességének fizettek adót; végre olyanok, melyek csak színre s múlólag ismerték el a városok főuraságát. Ezeket a különb-különbféle törzsökök csoportjait Jason, a mint már Lykophron megkezdette volt, magához tudta hódítani; a dolopok s más hegyi népek is fejet hajtottak neki. Ilyformán lassankint aláásott a városok hatalmának, úgy, hogy utóbb ezeknek is egymásután hozzája kellett csatlakozniok, s ő sohase mulasztotta el, hogy a csatlakozás föltételeit minél elfogadhatóbbakká ne tegye, mert nem rontani, hanem építeni akart. 374-ben még csak az Enipeus melléki Pharsalus városa daczolt vele. Itt elszánt ellenállásra talált; itt az ó-nemes párt vezéreinek legkiválóbbika, Polydamas, volt fővé választva; a végső erős pontja volt ez az ó-thessáli uralkodásnak. Polydamas Spartában vetette reményét, mert ez az állam időközben megváltoztatta thessaliai politikáját s kötelességének ismerte ellene állni a pheraei fejedelem hatalmának. De Spartát kötve tartotta Thebae. Jason mindenképen azon volt, hogy békés kiegyenlítés jöjön létre. Ő a maga uralmát is csak törvényes és szokásban lévő formában akarta bírni, tehát a »tageia« vagyis a »hadnagyság« után törekedett, s az ujitás, melyet ki akart vinni, csak abból állt, hogy ez a tisztség ne legyen mindenkorra az aleuadák és skopadák öröksége, hanem hogy az a család juthasson hozzá, mely személyiségeinél és hatalmi állásánál fogva rá van teremve a vezérségre. Polydamasnak időt engedtek, hogy bevárhassa a spartai támogatást. Nem érkezvén se-

gítség, általadta a várat; Jason most már egész Thessaliában fővezérnek ismertetett el, s dicsőségére válik politikáját nak, hogy mindez erőszakosság nélkül lett meg, hogy semmi rombolásra és elüzésre nem volt szükség, mint a melyek külföldi államok beavatkozását okozták volna.

Jason méltónak mutatta magát a bizodalomra. A régi országos törvényrendeletek nem semmisíttettek meg, hanem csak szabályoztattak. Igy nevezetesen a szabad parasztoknak és a jobbágyoknak vagy »penestes«-eknek megadóztatása. Itt sok rendetlenség és önkény kapott lábra, s az ezen támadt igazságos elégületlenség örökös forrongásban tartotta Thessaliát. Jason visszavette azokat a törvényes határozatokat, melyeket a skopadák egyike, mint szövetségi fő, szerzett vala. Legfőbb gondja azonban az volt, hogy a tartomány védelmi erejét, mely mindeddig külföldi zsoldos szolgálatban s belső pártvillongásokban veszelődött el, rendezze és növelje. Azt akarta, hogy Thessalia, az egyes városoknak meghagyott szabadság mellett is, hadszerkezetében egy egész legyen, hogy az államfőnek rendelkezésére álló közös hadsereg által minden egyes részében hova-tovább jobban összeforradjon s a maga saját erejét megismerje. Ő maga egy derekasan betanított zsoldossereget tartott; ehhez járúltak a thessáli városokból szedett contingensek. Fáradhatatlan volt a csapatai kiképzésében s rövid időn annyira vitte, hogy 20000 embert volt képes teljesen fegyverkezve maga köré gyűjteni, nem számítva a fölös könnyű fegyvereseket s a 8000-nyi válogatott lovasságot. Egy ilyen, minden pillanatban harczrakész hatalom élén már igazán Görögország parancsoló urának tekinthette magát, mint a mely az ő polgárkatonaságával s egyes zsoldoscsapataival egy ily sereggel ki nem állhatott. A szemesebb görögök meg is

sajdították a veszedelmet. Aggó feszültséggel látták éjszakon ama felhőt tornyosúlni s lassan közeledni, mely szabadságukat fenyegette.

Azonban Jason csínján bánt a dologgal. Legelsőben is külföldi összeköttetések által igyekezett erősödni, de kedvire valóbb szövetségest keresve se találhatott volna az epirusi Alketasnál, a kivel összeállva, a görög államok háta mögött az egész hegyi tartomány iránt biztosságban volt. Hogy pedig őket oldalt is foghassa s a legfontosabb tengeri utakon úr lehessen, Euboea szigetére volt szüksége. Itt egyes városokba hatalmasokat tett be, a kik neki hódoltak; p. Neogenes tyrannust a sziget éjszaki partján lévő Histiaeába. Sokkal nehezebb volt kellő viszonyba lépnie közép-Görögországgal; mert itt az az uj jelentőség, melyre Thebae emelkedett, erősen útját állotta.

Akármelyik más kortársánál jobban átlátta ő, hogy Thebae nagysága Epaminondason nyugodott; a mint mondják, többször meg is próbálta, hogy őt szigorú igazságérzetében megtántorítsa s megnyerje a saját, személyes becsvágyon indúlt terveinek. De midőn ez nem sikerült, minden tétovázás nélkül frigyestársúl szegődött hozzá, mert Sparta megbénitása s a peloponnesusi szövetség felbontása tökéletesen megfelelt az ő maga érdekeinek. Oly bizalmasan hozzácsatlakozott tehát a thebaeiekhez, hogy leányának Thebe nevet adott, s a leuctrai csatatéren nyomban ott termett, hogy a diadalmas szövetségesnek szerencsét kivánjon s a további rendszabályok iránt együtt tanácskozzék. Abbeli tanácsa, hogy a spartai tábort nem kell megtámadni, ha helyes volt is, de aligha volt haszonleső mellékczél nélkül. Sparta megalázása kedvére esett, a tökéletes vereséget nem

kívánhatta; mert a hellen államok háborújának tovább folyása személyes czéljainak előmozdítására szolgált.

A thebaeieket is kétség fogta elő szövetségesök becsületességén. Mert nem érte be vele, hogy ez alkalommal első izben mutatta magát fényes seregével Közép-Görögországban, hanem hazamenő utját, félremagyarázhatatlan módon, haszonleső szándékaira használta fel. Ugyanis a Cephissus sikjától a kis Assosvölgyön vonúlván fölfelé, útközben megrohanta Hyampolis városát, mely itt Phocisba és Boeotiába éjszak felől elzárta a bejárást; azután meg árulással hatalmába kerítette Heracleát s az erősitéseket elpusztította, a város határát pedig az oetaeabeliekre és malisiekre osztotta, a mivel ezeket szerfölött lekötelezte. Ezáltal úr lett a Thermopylaeken. Úgy ment hát el, hogy visszajőjjön; elrombolta a kapukat, melyeket előtte majdan becsukhatnának. [54])

Hazaérve megkettőztette a tevékenységét. Az éjszakithessaliai hegyitörzsököket, névszerint a perrhaebeket, részint szép szerével, részint erőhatalommal hadseregéhez csatlakoztatta. A készületek és gyakorlások is szakadatlanúl folytak; Thessalia egy nagy haditábor volt s a tengeren is, az argonauták ősi révpartján, megkezdődött már a hadihajók épitése; Pherae volt az egész tartomány központja és gócza; a régi mágnási családok meg voltak nyerve vagy kötve voltak a pheraei udvarban élő kezesek által; egyakarat uralkodott a Thermopylaektől fogva egész a Tempe szorosáig. Nem volt benne kétség, hogy Jason nemsokára igazi szándékaival ne álljon elő, s Epaminondas is keservesen akadályozva érezhette magát a vállalataiban.

Nőtt a feszültség, midőn 370 tavaszán híre terjedt, hogy Jason a Pythiák közelgető ünnepére meg fog jelenni Del-

phiben, még pedig, mint hadikirály, hatalma teljes fényétől körülvéve. Hihetetlent beszélt a hír. Thessalia minden városát vagyonosságához képest hozzájárulásra szólították az áldozó-menethez s annak számára, a ki a legszebb bikát hozza menetvezetőnek, aranykoszorú volt szánva jutalmúl. Ilyformán 1000 bika került össze, másféle áldozati barom, juh, kecske és disznó pedig tízannyi is. Ez óriás hekatomba mutassa az ország gazdagságát az isten tiszteletére, valamint egy szemenszedett hadicsapat az új életre költ Thessalia erejét akarta láttatni. Az ő királyi hatalmát szándékozott Jason Delphiben megbámultatni a világgal. De többet akart ennél.

Delphi volt az összekötő, melynél fogva Thessalia évszázak óta érintkezésben maradt Hellasszal, s az amphiktyon-frigy intézvényei legvilágosabb tanuságot tettek arról a korról, midőn a thessaliai törzsökök a délre költöztekkel egy nagy népegészet alkottak.

Ebből indúlván ki tehát Jason ama nagyszerű hódolatok által, melyekkel a delphii istennek kedveskedett, nem csak azt akarta elérni, hogy Thessalia uj fejedelmének ismertessék el (a minthogy régi szokás szerint kétséges esetekben csakugyan az orákulum szokta kijelölni Thessalia fejedelmi urát), hanem a Delphihez való viszonyokat, melyek üres formasággá lettek, korszerű módon meg is akarta újitani, és minthogy a szövetségi tanács tizenkét szava közül hét Thessalia azon törzsökeire esett, melyek az ő urasága alatt voltak egyesítve, tehát erre akarta építeni abbeli jogát, hogy hatalmának megfelelő állást foglaljon a görög államrendszerben, hogy az orákulum védelmét s az ünnepek vezetését tiszteleti jogúl igénybevegye s a törzsökök és államok uj egyesitésének alapját vesse. Az eszes fejede-

lem kétségkivül magában Delphiben már régóta összeköttetést szőtt s az ottani befolyásos férfiak közül nyilván sokan akadtak, a kik Delphire a fénynek uj korát remélték s nem idegenkedtek Jason igényeinek támogatásától. Megnyugtatták a lakosságot is, mely nem hiába élt a gyanupörrel, hogy Jasonnak Delphi kincseire is fájhat a foga, — azt a választ adatván az Istennel, hogy majd tud ő gondot viselni maga a kincseire. [55])

A Pythiák ünnepe közeledett, a nagy áldozó menetek megindúltak s a király utolsó szemlét tartott a lovasság felett, melylyel Delphibe be akart vonúlni. Fiatal erőben állt egy nagy jövő küszöbén, sokszori csodával határos megmaradása s fényes sikerei növelték önérzetét s bizalommal töltötték el szerencséje iránt. Királyi székén ült szabad ég alatt, hogy elfogadja a kérelmezőket. Ekkor egy csapat ifju közeledett felé, hogy valami közös ügyét-baját előadja; de mihelyt körülvették, mind a heten rárohantak s meggyilkolták. Az összeesküdtek közül, a kiket valami sérelmes büntetés vitt e tettre, az egyiket még a merény közben megölték a testőrök, egy másikat futtában értek utól. A többiek kész lovakon elmenekültek s különféle helyeken oly férfiakúl tiszteltettek, mint a kik érdemeket szereztek a hellenek szabadsága iránt. Világos jele volt ez annak a hangulatnak, melylyel Jason utóbbi vállalatait tekintették.

Vele Thessaliának egész jövője sirba szállott. Csak kis korú fiakat hagyott hátra. Azért is a »hadnagyság«-ot testvéreinek adták, Polydorosnak és Polyphronnak. Emez, eltévén testvérét láb alól, egy évig uralkodott, s aztán megölte Alexandros, a háznak egy rokona, a ki úgy mondta, hogy Polydorosért állt bosszút, de, a helyett, hogy, a mint igérte volt, megbuktatta volna a tyrannist, a maga kezébe keritette. Jason-

nak csak úgy tűnik ki igazán a nagysága, ha szemügyre veszszük az állapotokat, melyek halálával bekövetkeztek. Mert ha bár Alexandros Jason leányát vette nőül s hozzá készült, hogy elődje művét tovább folytatja, még is mindannak, a mire amaz czélját tette, valósággal az ellenkezője létesült; törvényes kormány helyett vad despotia, a tartomány egyesülése helyett szétforgácsoltság, az ország határain túl terjeszkedő hatalom helyett gyengeség, idegen beavatkozás s a külföldtől való függés. [56]).

Alexandrosnak előttünk ismeretes kormánytettei nem egyebek, mint ádáz düh kitörései egyes ellenfelek, egész községek, kivált pedig családjának régi ellenségei, a thessaliai arisztokraczia tagjai ellen. Már Polyphron meggyilkoltatta a pharsalusi Polydamast, kivel Jason bölcs kímélettel bánt vala. Alexandros az aleuadákat, kik már beletörődtek volna a viszonyok uj rendjébe, üldözésével ujonnan felizgatta, úgy hogy Macedoniába fordúltak segítségért. Az lett belőle, hogy az Amyntas fia, Alexandros benyomúlt Thessaliába s nem találván ellenállásra, megszállotta Larisát és Krannont. De az ő segitsége nyilván nem volt egyéb, mint saját hatalma növelésére tett kisérlet; úgy tett, rendezkedett a Peneus völgyében, mint valami macedoniai provinczában, s a reményökben megcsalódott thessalok már most Thebaehez folyamodtak.

A thebaeieknek Pheraehez való barátságos viszonyai már Jason utolsó esztendejében becsvágya félreismerhetetlen szándékai miatt bomladozni kezdtek.. Utódjaival közlekedni természetesen még kevesebb hajlandóságot éreztek. Az utóbbi eseményeken okulva élesebb szemre kellett venniök a thessaliai viszonyokat, se egy túlhatalmas tyrannis feltenyészedését, se azt nem volt szabad tűrniök, hogy Ma-

cedonia Thessaliában megvesse a lábát. Politikájok tehát tisztán állt előttök; az volt a feladatuk, hogy a thessaliai városokat minden belső és külső elnyomás ellen oltalmazzák s az ottani, valamint a peloponnesusi községek önállóságát megvédjék, hogy igy a magok befolyása mindenütt biztosítva legyen. A Sparta ellen kivivott szerencsés sikerek annyira felbátorították őket, hogy egy uj harcztért nyitni se haboztak, s akkortájban, hogy Epaminondas másod izben végigvonúlt a Peloponnesuson, Pelopidas egy thebaei sereget vezetett Thessáliába.

Föllépésének a legjobb sikere volt. Megszabadította Larisát, s a tartományt szabad községi-alkotmányok elve szerint rendezte; aztán tovább ment Macedoniába s ott az Alexandros és Ptolemäos közt kitört trónvillongásoknak végét vetette. A büszke aleuadák Thebae oltalma alá adták magokat, Macedonia királya testvérét adta Pelopidásnak kezesül s a pheraei tyrannus kénytelen volt oly egyességet kötni, melyben a felszabadított városok önállóságát elismerte s kétségkivül hadrakelést is igért a thebaeieknek.

Alexandros megbizhatatlansága miatt csakhamar második küldetésre volt szükség. Thebae tekintélye Thessaliában azonközben már oly szilárdnak látszott s maga Pelopidas annyira bizott magához s ügyéhez, hogy sereg nélkül, csak Ismenias kiséretében, vállalkozott Thessaliába menni, hogy számot kérjen a tyrannustól; oly eljárás, mely egészen arra a bátor bizalomra emlékeztet, melylyel egykor Sparta tisztviselői jelentek meg egymagok a görög államokban. Pelopidas aztán egy zsoldos csapatot gyűjtött, melyel Macedoniába ment, a hol Alexandros királyt Ptolemäos megölte volt. Zsoldosai cserben hagyva, itt nagy veszedelembe kerűlt, de Ptolemäos nagyon is nagy fontossá-

got tulajdonított a Theabaevel való jó egyetértésnek s Pelopidásszal méltányos egyességre lépett. Rosszabbúl járt hazamenet. Egy újon toborzott sereggel Pharsalus ellen nyomúlt, hogy az őt elárult csapatokat megfenyítse, de itt egész váratlanúl a kevély tyrannusnak erős hadára bukkant, a ki felhasználván Pelopidas vigyázatlanságát, őt társával együtt rabúl ejtette.

Ez az erőszaktétel egyszerre megváltoztatta a dolgok állását. Jelszó volt egy uj háborúra. Thebae serényen készülődött s a pheraei Alexandrosnak szövetségesek után kellett néznie. E végre Athénhez fordúlt, mert ott legtöbb féltékenységet tehetett föl Thebae ellen, s ebben nem is csalatkozott. Az athéniek nagy örömmel fogadták pénzküldeményeit s hódolatát, azonnal szövetséget kötöttek s 30 hajót és 1000 gyalogot indítottak el Autokles alatt támogatására. De a legnagyobb fortély, a mely most használá fordúlt a tyrannusnak, abból állt, hogy a thebaeiek akkor magok magokat megfosztották legjobb hadvezéröktől. Epaminondas le volt téve a hivataláról (415. l.); közvitézként szolgált Kleomenes alatt. A sereg nem volt csekély (7000 jól fegyverkezett harczosból s 600 lovasból állott), de hiányzott a kellő vezérlet. Kleomenes és Hypatos gyorsan előre nyomúltak, de az élelemszállitás fennakadta miatt vissza kellett vonúlniok, a nélkül, hogy a körül száguldozó ellenséggel megütközhettek volna. A visszavonulón kezdődött a baj csak igazán. Lovasai és könnyű csapatai túlnyomó számánál fogva az ellenség szörnyü károkat tudott tenni a thebaeiekben, úgy hogy ezek, sok embert vesztvén, utoljára oly igen megszorúltak, hogy a sereg egy szívvel-szájjal Epaminondast kivánta vezérül. Ez állván élökre, visszatért a bizalom és a

rend; neve félelmes volta megzsibbasztotta az ellenség támadásait, ügyes vezérlete megmentette a sereget.

E szerencsétlen hadjáratnak legfőbb eredménye az volt, hogy a thebaeiek jó indulata megkerülvén Epaminondas iránt, ez hadvezéri tisztébe visszaiktattatott. A sereg legszükségesebb pótlásai után haladék nélkül ismét táborba szállt (368 vagy 367; Ol. 103, 1), hogy a tyrannusnak, még mielőtt megerősödhetnék a tartományban, dölyfét megtörje. Nehéz feladat volt ez; mert barátja élete forgott veszedelemben, ha Alexandros netán a kétségbeesés lépéseire sodortatnék. Epaminondas meg tudta ezt a feladatot oldani; elszánt föllépével annyira megfélemlítette az ellenséget, hogy ez nagy szerencséjének tartotta, hogy a foglyok kiadásának föltételével harmincz napi fegyverszünetet kaphatott. Pelopidasra nézve pedig fogsága ideje is dicsőséges dő volt; mert kitüntette ott az ő rettenthetetlen bátorságát és, holott élete a tyrannus kezében volt, iránta érzett utálatát szabad-merészen kimondotta.[57])

Bármily kevéssé volt is a fegyverszünettel valami határozott czél elérve, a nyert eredményekkel még is be kellett érni egyelőre, mert időközben más fontosabb ügyek kerekedtek előtérbe, melyek a thebaeiek figyelmét egy pár esztendőre eltérítették Thessaliától. Thebae diadalmas volt éjszakon és délen, elvitázhatatlanúl ő volt a görög szárazföld leghatalmasabb állama, az egyetlenegy, mely határozott politikát követett s oly férfiakat tudott felmutatni, a kik Görögország vezetésére termettek.

Mind e sikerek daczára csekély volt az eredmény. A régi rendszer szét volt rombolva, Sparta túlhatalma megsemmisítve, de a viszonyok uj és szilárd rendje helyett csak

erősödő forrongást és nőttön-növő zavart lehetett látni a hellén törzsökök között.

Elsőben is Sparta, mély megaláztatása mellett se volt végkép megbénítva; még tartotta magát egyes szövetségesei hűsége által, a kik vagy sohase ingadoztak, mint p. Epidaurus, vagy Thebaevel szemben most erősebben ragaszkodtak hozzá, mint akármikor, p. Korinthos és Phlius; azonkivűl Athén kedvező indulatjáról is bizonyos volt s a syracusaei Dionysiusban nevezetes szövetséges társra talált.

Továbbá azok a peloponnesusi államok, melyek fegyvert fogtak vala Sparta ellen, se magok közt, se Thebaevel korán sem értettek egyet. Mindaddig Thebae volt a peloponnesusi különszövetség vezetője. Thebae adott példát és ösztönt felkelésre; Epaminondas volt az intézője, s jó rendin neki köszönhettek minden sikert s az ő önzetlen politikája mindenesetre teljes bizodalmat érdemlett. De most épen az ellenkező állt be.

Az arkadiai nép, kizavarva paraszti viszonyaiból, s a kor politikai mozgalmába egyszerre, minden előkészület nélkül, belesodorva, nem volt képes józan mértéket tartani. Szenvedélyes szónokok vettek hatalmat a népgyüléseken, melyek Megalopolis piaczán tanácskoztak s híját érezték oly férfiaknak, a kik a nyilvános ügyekben jártas létökre az ildomosság nyelvén szólottak volna. Főszónok a mantineabeli Lykomedes volt. Az arkádok, ugymond, a félsziget legrégibb s egyszersmind legszámosabb s legharcziasabb népe. Karjaikon mindenütt kapnak, a merre vitéz férfiakra van szükség, a hellen világ keletén és nyugotán. Nélkülök se a spartaiak Athében, se a thebaeiek Spartába és Gythiumba soha sem jutottak volna. De ugyan miért ontanák véröket mind csak idegen dicsőségért s miért lennének mind csak mások pa-

izshordozói! Ennek végének kell szakadni. Az arkádok beérik önmagokkal. A félsziget középső, java tartományát lakván, annak nemcsak első lakói, hanem természetes urai is és épen ez az uraság a küzdelem igaz jutalma s ujon szerzett függetlenségöknek tulajdonképi megpecsétlése.

Immár Lykomedes volt a nap hőse. Tehetett mindent, tetszése szerint töltögette be az állomásokat a közigazgatásban és seregben; demagog dictatorságot hozott be s az arkádokat valóságos harczi mámorba ejtette. Meg akarták most mutatni, hogy nem szorúlnak a thebaeiekre, hogy dicső tetteket vihessenek véghez. Segítségére siettek az argivoknak, a kiket egy Epidaurusra intézett támadás alkalmával felette megszorított Athén és Korinthus, azután pedig a magok kezére folytatták Sparta ellen a harczot.

Miután a felső Eurotas-völgyben Pallanát elfoglalták volt, már most a tengerpart felől is megpróbáltak beljebb nyomúlni. Megtámadták Asinét, ezt a régi kikötővárost Gythium közelében, megverték az őrséget s megölték parancsnokát, a spartai Geranort. A hadviselés e nemének mesterei voltak az arkádok; mint edzett hegyilakók, gyakorlott katonák, fáradhatatlan gyaloglók, minden útnak ismerői, kiváló ügyességgel birtak abban, hogy az ellenséget váratlan támadásokkal ejtsék rémületbe. Hadjárataik sikerülte bátorságukat vak önbizalommá fokozta, s a hol csak megfordúltak csapataikkal, mindenütt szilaj kedvvel üzték pusztitó zsákmánylásukat.

Ily módnal, természetes, hogy nem szerezhettek magoknak jóakarókat a peloponnesusiak közt; de legkevesbbé az elisiek voltak velök megelégedve. Mert ezek, midőn Sparta ellen feltámadtak, mindenek előtt arra vetettek szemügyet, hogy területöknek azon részeit visszakaphassák, melyeket a

spartaiak elvettek vala tőlök (184. l.). De az arkádoknak eszökbe se jutott, hogy ebben nekik segédkezet nyujtsanak; arra hivatkoztak, hogy Triphylia lakói magok az ő törzsrokonaiknak nyilatkoztatták magokat, s világért se szalasztották volna el ezt az alkalmat, hogy tartományuk határait mind a tengerig ki ne terjeszszék. Igy a két szomszéd állam közt keserű gyülölködés támadt s mivel ugyanekkor a thebaeiek is szörnyen el voltak keseredve az arkádok magaviseletén, s méltán nehezteltek hálátlanságukért, tehát azon államok, melyek közös érdekeiknél fogva legjobban egymásra voltak utalva, teljesen különváltak.

Hogy a görög ügyek bomlását növelje, hozzájárult még a külföld beavatkozása is.

Akkoriban ugyanis, mint phrygiai satrapa, a perzsa Ariobarzanes uralkodott, Antalkidas barátja, a ki eleitől fogva jó indulattal viseltetett a lacedaemoniak iránt s államukat annyival kevesbbé akarta, hogy tönkre menjen, mert ő maga is alattomban hatalma öregbitésére s függetlenségre törekedett; tehát érdekében kellett állani, hogy fentartsa azokat az államokat, melyektől kelletekor támogatást várhatott. Ennélfogva felhasználta a nagykirálynak az antalkidasi békében elismert állását, hogy az ő nevében egy congressust hívjon egybe, mely a szárazföldi béke helyreállitására szolgáljon, voltakép azonban Arkádia túlterjeszkedésének és Sparta további megalázásának vegye elejét. E czélra Ariobarzanes egy ügyes emberrel rendelkezett, a ki már régóta bizalmasa volt, t. i. az abydusi görög Philiskosczal, a ki mint zsóldoskapitány alapította volt meg a szerencséjét. Ez Delphiben perzsa meghatalmazással lépett fel, és, a mi fontosabb volt, perzsa pénzzel. A lacedaemoniak, az

athéniek s a thebaeiek közt folyt alkudozás. A főpontot Messenia tette.

Thebaet engedékenységre próbálták birni; de hogy semmisíthette volna meg ismét a saját maga alkotását, s hogy dobhatta volna Messeniát már-már felépült városával martalékul a spartaiaknak! Ezen hajótörést szenvedtek az alkudozások és Philiskos egy zsoldos csapatot teremtett ösz-sze, hogy Spartáért sikra szálljon. Ő maga visszahivatott ugyan Ázsiába, de 2000-nyi előre kifizetett zsoldost hagyott a spartaiaknak, s ilyformán végre is ezek voltak az egyedüliek, a kik a dolgok zavaros állapotjából hasznot húztak. Mert a szakadás, mely az ellenséges táborban beállott vala, ismét bátorságot öntött belé jök; ehhez járult az athéniek abbeli igérete, hogy Thebaet éjszakon foglalkoztatják, továbbá új segítség Siciliából: Dionysius celta csapatai.

Most hát legelsőbben is saját határaikat kellett biztosítaniok. Az arkádok dölyfös becsapásai kimondhatatlan elkeseredést szültek s Agesilaus ifju fia, a tüzes Archidamus, épen arra termett, hogy a lacedaemoniak harczi dühét szítsa és felhasználja. A celta segédhadakkal egyesülve, fölfelé vonúlt az Oenus völgyén, bevette Caryaet s megfenyítette elszakadásukért a hegyilakókat. Azután benyomúlt Arkádiába, de a közeledő arkádok és argivok elől visszahuzódott s Malea ormain ütött tábort. Itt kinyilatkoztatták a celták, hogy a szegődött idejök kitelt, s Kissides vezérök alatt mindjárt is visszaindúltak Spartába.

Alighogy elvonúltak, egy szorosban bekerítik őket a messeniek; rögtöni segítséget kérnek ugyanattól a hadvezértől, a kit csak imént oly czudarúl odahagytak. Archidamus ott terem; az arkádok és argivok nyomon követik s visszavonuló útját elállani igyekeznek.

Ha botorság volt a celtákat elvonultokban feltartóztatni, hát még nagyobb botorság volt a bomlóban lévő ellenséges hadi seregeket közös erőfeszítésre, kétségbeesett védelemre kényszeríteni.

Az elbizakodottság a legirtózatosabb módon megboszúlta magát. Mert a spartaiak, a kik életökért küzdöttek, az élökre állt királyfi példáján s kedvező jeleken neki bátorodva, oly roppant hévvel rohantak az ellenségre, hogy az egy perczre se volt képes helyt állani. Rendben való visszavonulásra se lehetett gondolni, ugy, hogy a lovasok és celták ezreket leöldöstek, holott a lacedaemoniak közül — hir szerint — egyetlen egy sem esett el. Ez volt ama hires »könny nélküli diadal«, mely először emelte föl ismét Spartát annyi sorscsapás után [58]).

Agesilaus a város tisztviselőivel szerencsekivánattal ment fia elébe; de nem sokkal kisebb volt az öröm az arkádok vereségén Thebaeben és Elisben. A felfuvalkodottság igazságos megtorlására ismertek s a kapott leczkének jó hatását remélték. Az elisiek engedékenységet reméltek Triphyliára nézve, a thebaeiek meg, hogy már most majd átlátják az arkádok, mennyire szükségök van okos vezetésre s hogy Thebae nélkül semmire sem tudnak menni.

Epaminondasban bizonyára valamennyi thebaei közt legkevesebbé volt meg a káröröm gonosz indulatja; búja a görög államok közt meg-megujuló zavar és villongás volt, gondja pedig nem egyéb, mint hogy valahára rendezett állapotot hozhasson létre. Azt, a mi a fő, elérte: Boeotia egyesítését, Spartának a régi határai közé szoritását, Messenia ujjászületését, Arkádia önállóságát. Minden kivánsága az volt, hogy tevékenysége eredményeit szilárd tényekül ismertethesse el s rajtok egy új államjogi viszony tar-

tós épülete emelkedhessék. Minden eszközön, mely e czélra vitt, kapva kapott, hahogy erkölcsi elveivel nem ellenkezett. Azért is nincs mit csodálkozni rajta, ha Thebae e végre Perzsiához fordult, s nincs ok úgy vélekedni, hogy ez a lépés Epaminondas kívánsága ellen történt volna.

Hisz Thebae eleitől fogva se állt soha oly ellentétben Perzsiával, mint a többi államok; nem multjának megtagadása volt tehát, mint ahogy Athénnel volt az eset, ha a nagykirálylyal alkuba bocsátkozott. Szövetségest se keresett Susában, mint a hogy Sparta és Athén tették volt, és a nemzeti ügy eladását emlegetni senkinek se állt jogában.

A perzsáknak a szerződések Görögországra nézve bizonyos auctoritást adtak; tőlök indult ki az a béke, mely az érvényben levő államjog alapját képezte. Az antalkidasi béke alapelvei, melyek Spartának csupán uralkodni-vágya eszközeiül szolgáltak vala, Epaminondas által lettek csak igazán valósággá. Nagy nyereség volt tehát, ha e tényeknek Perzsia részéről elismerésével Sparta a vélt jogalapját elvesztette. A Görögország és Perzsia közötti viszonyok rendezése volt, hiába, a külpolitika főpontja s különös feladata az azt intéző nagyhatalomnak, s a görögök szemében is e szerint sokérő volt, ha Thebae a susai udvarban nagyhatalomként egyezkedhetett s ott a vezérkedő állásra formált igényeit elismerik.

Közvetetlen megegyesülés pedig annyival is nagyobb fontossággal bírt, mert a Philiskosszal Delphiben folytatott alkudozások után (432. l.), akár csakugyan a nagykirálytól, akár csupán Ariobarzanestől volt is meghatalmazva, Thebae konok békebontó gyanánt tűnhetett föl. E bal felfogást el kellett Thebaenek enyésztetnie, s Susában igaz joga érvényesitésén munkálnia. Végre még az is hozzájárult, hogy Sparta

már ismét kötelőzködni kezdett Perzsiával s Athén szinte ilyes szándékkal volt. Sparta Antalkidas halálával egy Euthykles nevezetű követet küldött volt oda. Szükségesnek látszott tehát, hogy Euthykles törekvéseinek utját vágják, netalán a régi béke megujittassék és Sparta eszközt és módot találjon régi politikája folytatására. Kiváltkép erre a körülményre utaltak is a thebaeiek, midőn szövetségeseiket közös követküldésre szólították fel. Az arkádok és elisiek engedtek a felhivásnak; Pelopidas és Ismenias vezették Thebae nevében a követséget. Az athéniek nagy sietve Leont és Timagorast indították el Susába érdekeik védelme végett. Úgy látszik, hogy a követek, mint egyébkor történt vala, ez alkalommal is békés társaságban tették meg utjokat.

A perzsa udvarban természetesen nagy barátsággal fogadták a követeket; új megismerése volt ez a hellenek részéről annak, hogy a nagykirály nélkül nem tudnak boldogúlni, új hódolás, melyet hatalmának magok jóvoltából tettek. A véres államok-háborújából diplomatiai harcz lett, melyet a követek személyisége döntött el.

A thebaeiek eleitől fogva elsőségben voltak. Tetteik híre előttök járt s az után, a mit a perzsáknak Agesilaus dölyfétől szenvedniök kellett, nekik a leuctrai diadal híre örömhír volt, s bámulták azokat a hősöket, a kik azon államot, mely még csak minap Ázsiát akarta meghóditani, az Eurotasvölgyére szorították. Antalkidas személyesen tapasztalta a perzsa udvar megváltoztát; ajánlatai megvetőleg visszautasíttattak; otthon is Susában is becsületét vesztve, elkeseredésében — hir szerint — maga vetett véget életének.

Se Spartával, se Athénnel nem lehetett valami tartós bizalmi viszonyt hozni létre; máskép állt a dolog The-

baevel. Ettől a várostól a perzsáknak soha semmi bántódásuk nem volt; vele már Xerxes ideje óta vendégbaráti összeköttetésben állottak; ő volt akkoriban a legbuzgóbb frigyes társ és hűségeért keserves napokat kellett kiállania. A háladó indulat azonban a perzsáknak egyik főjellemvonása volt; a valódi férfiút is nagyra tudták becsülni. Igy hát Pelopidas lovagias személyisége, fenkölt magaviselete, tökéletes önzéstelensége elhatározó hatással volt, derekasan támogatván őt az ügyekben Ismenias jártassága. A többi követekhez képest a thebaeiekben teljes elismerésre talált a beszéd egyenessége, a szándékok világossága s a nyílt őszinteség. Pelopidást nyilván elébe tették mind valamenynyinek s ajánlatait a nagykirály tökéletes helybehagyással fogadta.

Tehát mindenekelőtt az Antalkidas alkotta viszonyt szűntették meg Perzsia és Sparta között; Sparta nem volt többé bizalmi állam. Azután az, a mit Thebae életre költött, jogszerint fennállónak ismertetett el; nevezetesen Messenia függetlensége. De Thebae még többet akart. Most állása szilárdításának egy állam se volt már útjában, egyéb Athén, melylyel őszintén, de hiába igyekezett vala barátságos viszonyba lépni. Meg lehetett róla győződve, hogy az athéniek akár Peloponnesusban, akár Thessaliában, vagy Macedoniában való minden ő előmentének gátot fognak vetni; volt ok e szerint az athéniek elleni elkeseredésre. De az attikai flotta Perzsiára nézve is mind az volt, a mitől leginkább tarthatott; ennélfogva a thebaeiek oly királyi határozatot nyertek ki, mely Athénnek legmélyebb megalázását foglalta magában, azt a parancsot t. i., hogy hadihajóit leszerelje, partra vonja, tehát hogy maga magát lefegyverkeztesse s védtelenné tegye. Amphipolisra formált igényeivel

is, melyeket pedig elismert vala a spartai congressus, határozottan elutasították s ama város királyi oltalom alá vétetett.

A Susába ment követség új diadala volt Thebaenek, az ő javára átidomított antalkidasi béke jött létre, az ő javaslatai szerint perzsa főfelügyelet alatt egy új államrendszer alkottatott; Thebae, szoros szövetkezésben Perzsiával, elismertetett vezérkedő állásában s reá bizatott az egyesség végrehajtása is. De mily ingatagok voltak ezek az eredmények, mily kevéssé lehetett megbízni egyfelől a nagykirályban s másfelől épiteni arra, hogy a görög államok helybenhagyják a Susában megállapítottakat!

Az utóbbi legelőször kitűnt. Mert midőn államok congressusát hirdettek Thebaebe, hogy itt az egyesség alapján egy új szövetkezetre álljanak össze, semmire se lehetett menni. Mindenik követ azzal állt elő, hogy eskütételre nincs felhatalmazva; de leghatározottabban az arkádok léptek fel, a kiknek követjét nem látták Susában oly emberséggel, mint az elisiekét, s a ki földiei előtt a perzsa birodalom nyavalyás állapotát eleven szinekkel rajzolta. Lykomedes tehát Thebaeben perzsa tekintélynek mindennemű beavatkozása ellen tiltakozott, azt vitatta, hogy a thebaeieknek épen semmi joguk nincs a városukban tartatni a gyüléseket, végre pedig Arkádia nevében forma szerint kilépett a congressusból.

A thebaeiek már most egyebet próbáltak. Elküldöttek az egyes városokba s a szerződést elfogadás végett elibök terjesztették. De evvel sem értek semmit. A korinthusiak hasonló okokkal, mint az arkádok, daczosan megtagadták az elfogadást s a követek a királyi irattal eredmény nélkül tértek haza. Az egész abbeli kisérlet, hogy a nagykirálytól irással erősített igényöket érvényesítsék a hege-

moniára, s hogy perzsa közbenjárással új államrendet alkossanak, sikeretlennek bizonyodott. Thebae élénkebb ellenkezésre talált, semmint várta volna, s ez az ellenkezés annál rosszabbul esett, mert nemes, nemzeti inditó okok színét mutatta, holott voltakép csak szivós partikularismusból származott. Elég az, Thebaenek át kellett látnia, hogy csak fegyverrel lehet a dolgoknak maradandó rendjét megteremteni. [59])

Thebae tehát ujonnan készülődött és Epaminondas, a ki thessáliai szerencsés vállalatai által ismét megnyerte vala polgártársai teljes bizodalmát, harmadizben vezetett hadat Peloponnesusba.

Korinthus és Arkádia ellenséges volta miatt most más pontokon kellett megvetni a lábokat, erre pedig egy vidék se volt fontosabb, mint Achaja, mert a korinthusi tengeröböl birása Thebaere nézve főfőjelentőségű volt. Az achajai parti városokban jobbára aristokratikus alkotmányok álltak fenn, melyek oda a spartai uraság ideje alatt voltak bevíve. Epaminondas itt a legnagyobb ildomossággal járt el; kezeskedett a családoknak, melyek az egyes községek nyilvános ügyeit vezették, hogy semmiféle erőszakos felforgató változások nem lesznek; azért hát, különben is távol esvén Spartától, szépségesen hozzáálltak a thebaeiekhez, s egyúttal azokat a városokat is szabadon eresztették, melyeket a túlsó parton bírtak, Naupactust és Calydont. Nagyot lenditett ez a thebaeiek hatalmán a korinthusi öbölben, de nem kisebb nyereségére szolgált szárazföldi erejöknek is, mert immár nem volt szükségök az Isthmusszorosokra, hogy Peloponnesusba juthassanak.

Mindazáltal ezek a rendszabályok nagy elégületlenséget támasztottak magában Thebaeben is, de még inkább

a szövetségesek közt. Az uralkodó családok kimélése, azt mondták, eladása a népszabadság elvének, melynek pedig a Sparta ellen harczban álló valamennyi állam hódol; a demokratia a közös összekötőjök, egységök és erejök. Aristokraták kormánya alatt lévő városok mindig titkos czimborái maradnak Spartának s a ki az aristokratákat bárhol védi, támogatja, az maga is alattomban egy húron pendül a spartaiakkal. Ennyire félreértették Epaminondas politikáját, a ki előtt nyilván magasabb czél lebegett, mint holmi demokratiai propaganda, s a ki a pártszenvedélyeknek nem felzaklatására, hanem lecsillapitására törekedett.

Az arkádok panaszt tettek Thebaeben, a hol is készségesen meghallgatták őket. Itt is azon pártszellem vett erőt, de meg azt tartották, hogy különös tekintettel kell lenni az arkádok iránt, noha akármely okos ember átláthatta, hogy minden engedékenység mellett se lehet erre a népre sokat épiteni. Tehát a thebaeiek minden tétovázás nélkül megszüntették a kötött szerződéseket, tiszttartókat küldöttek Achaja városaiba s kikergették az uralkodó nemzetségeket. Ezzel a szövetségesek közt helyreállt ugyan a testvéries egyetértés, de egyszersmind meg volt adva a jel egy új polgárháborúra, mely a félsziget éjszaki részét pusztította, de senkit se sujtott jobban, mint épen az arkádokat. Mert az elűzött nemzetségek fentartották magokat a tartományban, mint kóborló csapatok, melyek, Thebaetől elárulva, visszapártoltak Spartához s dúlva, fosztogatva sarczoltatták az arkádiai határszéleket, hogy a szenvedett méltatlanságot megtorolják [60]).

Az adott példa még messzebbre is hatott. Mert Sicyonban szintén érintetlenül hagyták a belső viszonyokat s beérték azzal, hogy ezt a fontos várost szövetségeseik közé

számithatták. Föllépett immost az előkelő sicyoniak közt egy Euphron nevezetü becsvágyó polgár, ki annakelőtte Sparta bizalmasai közé tartozott. Ez az achajai események következtében alkuba állt a szövetségesekkel, s késznek nyilatkozott, hogy Sicyonban is megbuktatja a nemzetségeket, népuraságot hoz be, s ilyformán kiviszi, hogy szülővárosa velök igazán megbizható frigyre lép. Az arkádok és argivok mohón kaptak rajta, és Euphron forradalmat támasztván, maga lett a csapatok vezérévé s zsoldos segitséggel a város urává. Az egész kormányzatot felforgatták, a régi családokat elkergették, a birtokokat elkobozták, a vagyonosabbakat Spartához való állitólagos hajlandóságukért mind pörbe fogták, rátették a kezöket templomi birtokra is, és feles új polgárt vettek fel a községbe. Meg volt a tökéletes kényuralom s az új zsarnok oly czudarul garázdálkodott, hogy a szövetségeseknek magoknak kellett közbelépni. Euphron menekült. Menekültében egyszerre megváltoztatta a politikáját, a kikötő várost még hajóra szállta előtt a spartaiak kezére adta, aztán Athénbe sietett s onnan egy zsoldos haddal tért vissza, de nem tarthatván magát Sicyonban, Thebaebe ment, hogy új összeköttetéseket szőjön, s ott a Cadmeán, utána ment pártosok gyilkolták meg. A gyilkos igazolván tettét, mint zsarnok-gyilkolást, fölmentetett, de magában Sicyonban még annyira kedvelték Euphront, hogy mint valami herosnak, a piaczon sirt és templomot emeltettek neki. Ekkép Euphronban a legkiméletlenebb hasznlesés mintaképére s egyszersmind az emberek és jogviszonyok nyilvános megitélésének tökéletesen ingatag voltára ismerünk.

A peloponnesusi bonyodalmakat csak öregbitette Athénnek ujonnan való beavatkozása. Ugyanis az athéniek

elvesztették ez időtájt Oropust, ezt az Asopus torkolatánál fekvő régtől fogva pörös határszéli várost, a mely Euboeával való közlekedésökre nézve szintén nélkülözhetetlen pont volt. E várost a deceliai háborúban vesztették vala el, de majd az antalkidasi béke után ismét birtokukba szerezték. De mióta Thebae államférfiai abban jártak, hogy Boeotiát egész nagyságában helyreállitsák s egyesitsék, az euboeai tengermelléknek figyelmök kitünő tárgyának kellett lennie. Ki kellett onnan tudni az athénieket s erre pedig a mindenkor megbizhatatlan s ingadozó oropusi lakosságnak a perzsa követség után keletkezett pártmozgalmai kivánt alkalmat szolgáltattak. Az Athén iránt ellenséges pártot kiűzte a másik; utóbb azonban euboeai tyrannusok (422. l.) segitségével visszatérhetett. Az athéniek készületeket tettek a város visszavételére, de még mielőtt ez megtörténhetett volna, a thebaeiek kivitték, hogy a vitás város kezökbe adatott, mihelyt pedig egyszer urai voltak, eszök ágában se forgott, hogy visszaadják [60]).

Ez az eset Athenben roppant keserűséget szült, még pedig nemcsak Thebae ellen, hanem csak úgy a saját szövetségeseik, jelesül Sparta ellen, mely őket hála fejében a tett szolgálatokért cserbenhagyta. S ez az érzés olyannyira hatalmat vett, hogy az athéniek nemcsak hogy segédcsapataikat kivonták a Peloponnesusból (a mi nyomban az oropusi zavarok kitörtekor megtörtént), hanem magok is ellenséges állást foglaltak Sparta iránt s igy közvetve a thebaeiek kezére dolgoztak.

Ujonnan arra a gondolatra jöttek, hogy felhasználván Sparta gyengeségét, a Peloponnesusban önálló szerepet kezdjenek (391. l.) s megvessék lábokat a félsziget éjszaki részén. E végből különösen Korinthust vették

szemre, mivelhogy az Isthmusnál többnyire csapataik állottak. De evvel a szándékukkal épen az ellenkezőt érték el. Mert a korinthusiak jókor észrevették magokat; a háboruskodásba már úgy is végkép beleuntak, most még, minthogy az athéniekben nem bizhattak, önerejökből tartsák a szükséges csapatokat, hogy Thebae ellen résen állhassanak! Ezt már el nem viselhették. Tehát az új veszedelmet, mely önnön szövetségesöktől fenyegette, arra használták fel, hogy Spartában helyzetüket hiven előadják. Kinyilatkoztatták, hogy minden hűségök mellett is neutrális állásra kell törekedniök. Ha mindegyre folytatják a harczot, annyira kifogynak az erejökből, hogy többé már soha se lehetnek Sparta hasznára; azt kivánja hát az okosság, hogy most kiméljék magokat. Ugyanez a békére való hajlam uralkodott Phliusban is, Spartának e leghivebb szövetséges városában, melynek kimondhatatlan zaklatást kellett kiállani az arkádoktól és argívoktól s mely folytonos ostromállapotban tartatott. Sparta, nem tudván segíteni, rá állt, hogy a városok, érdekeikhez képest, Thebaevel egyezkedhessenek. Korinthus, Phlius, s alkalmasint Epidaurus is, már most viszonyba léptek Thebaevel, elismerték a Thebae ajánlotta békét s lekötelezték magokat a hadrakelésre, de oly kikötéssel, hogy régi szövetségi fejök ellen harczra ne szorittassanak. Igy a félsziget éjszaki részén némi nyugalom állt be, mig belsejében új bonyodalmak szövődtek [61]).

Az arkádok, Lykomedes vezetése alatt, alighogy az attikai politika megfordultát észrevették, mohón kaptak ezen az alkalmon, hogy a Thebaevel való kelletlen összeköttetésöket megszakítsák. Az arkádiai szövetséghatóság Lykomedes ösztönzésére frigygyel kinálta meg az athénieket, s ezek rá is állottak, a nélkül azonban, hogy azért a spartaiaknak fel-

mondták volna a barátságot. Ők hát egyszerre szövetkezve voltak Spartával is, Arkádiával is, szintúgy az arkádok Thebaevel meg Athénnel, holott ez amazzal nyílt ellenségeskedésben állott. Ezenközben a régi határháború a Megalopolis és Lakonia közötti hegységekben mindegyre folyt, melyben a syracusaei segédseregek is részt vettek spartai félen, végezetre pedig, hogy a zűrzavarnak beteljék a mértéke, még Arkádia és Elis között is kitört a háború.

Ime két állam közt ugyanis már régóta mély keserűség uralkodott. Az elisiek a Lepreum visszaszerzése iránt táplált reményeikben csalatkoztak meg (180. l.), az arkádok pedig se azt a kárörömet nem birták megbocsátani az elisieknek, melyet ezek Archidamus »könnynélküli diadalmán« mutattak, se azt, hogy az elisieket Artaxerxes udvarában elibök tették (438. l.). Triphylia tartományát Lepreummal együtt, mely önként csatlakozott hozzájok, nem akarták kiereszteni a kezökből, sőt sovár szemmel tekintettek a dús szomszédföld más egyéb tájékai, nevezetesen a kincses Olympia felé is; nagyon hitték, hogy a nyilt Elisen csak annál könnyebb szerrel erőt vehetnek, mert egy velök tartó párt is volt a tartományban, s annak mindinkább nőtt a befolyása. De épen ezért az arkádiai demokratia iránt ellenséges párt, mely még polczon volt, sürgette az eldöntést. Az elisiek kiindulnak, s elfoglalják a Peneus forrásainál fekvő Lasion hegyivárost, mely Arkádiához pártolt vala, azonban visszaveretnek az arkádok által, kiknek hadai a fővárost is fenyegetik s az Olympián fölül levő felföldön vetik meg lábokat.

Az elisiek mód nélkül sulyos helyzetbe kerültek. Nem volt egyéb segitségök, mint az achajai szabadcsapatok (440. lapon), melyek a fővárost őrizték, míg a demokratiai párt a közügyektől visszavonult s Elis akropolisára tett

hasztalan kisérlet után a főváros mögött fekvő fontos várost, Pylust, keritette hatalmába. E szorultságban az elisieknek nem volt mit tenniök egyebet, mint Spartához folyamodni; a spartaiaknak pedig volt okuk, hogy vissza ne utasítsák a segedelemkérőket. Az Olympiában volt befolyásuk elvesztését már régóta keservesen érezték, azt is meg kellett érniök, hogy az utóbbi olympiai játékon (103; 368) Damiskos, az első messeni, hirdettetvén győztesnek, ez által Messeniának egész Hellastól való függetlensége ünnepélyesen elismertetett. Mind a két félen roppant erőfeszitéseket tettek, mert már közeledett az új olympiai ünnep, s az elisiek oly rendkivüli tetterőt mutattak, a milyent erről a békeszerető s elpuhult népről föl nem tett volna az ember; tudták ők, hogy az arkádok nem csekélyebbet forralnak agyukban, mint hogy a nagy nemzeti ünnepnek évszázak óta fennállott rendjét felforgassák, s Olympia legrégibb birtokosaival, a pisaiakkal közösen, arkádi főség alatt tartsák meg az ünnepet. Az állam legnevezetesebb tiszteleti jogainak, nemkülönben az isten kincseinek megoltalmazása forgott tehát szóban.

E végett, az elisiek kértére, Archidamus beütött az arkadiai hegyi vidékbe s megszállta Kromnost. Mihelyt az idegen csapatoktól megszabadultak az elisiek, nyomban fölkerekedtek, hogy saját tartományuknak a demokraták kezében lévő helyeit visszafoglalják; midőn pedig az arkádiai csapatok hamarabb visszatértek, semmint várni lehetett volna, s Olympiában erős állást foglaltak, hogy ott a fegyverek oltalma alatt a szokásos időben, t. i. a nyári napforduló után első holdtöltekor, megtartsák az ünnepélyeket, oda termettek az elisiek az achivokkal, hogy legalább az az elégtételök meglegyen, hogy ez a forradalmi olympiai ünnep ne mehessen végbe háboritatlanúl.

Most történt első izben, hogy azon az ünnepen, melynek közeledtével egyébkor az egész félszigeten minden fegyver pihent, még a templom téren is véres harcz dúlt. Az arkádok, argosi és athéni segédnépeikkel, a Cladeus mellett állottak fel, mely nyugatra a szent föld határát teszi; a tulsó parton álltak az elisiek, kirekesztve tulajdon honi ünnepök ünneplésiből. Az elkeseredettség ezen a gyalázaton valódi hősiességet gyujtott bennök. Átkeltek a Cladeuson, visszaverték az arkádokat s feltarthatatlan erővel űzték őket egész a templomliget közepéig, a hol a nagy áldozó oltár állott. Itt azonban felette veszedelmes helyzetbe jutottak. Minden csarnok és templom ellenséget rejtett, s az elisiek, mindenfelől szorítva és lőve, kénytelenek voltak nagy veszteséggel visszavonúlni a Cladeuson. Az erre következő éjszakán elsánczolták magokat az arkádok, úgy, hogy másnap reggel az elisiek nem merhettek új támadást intézni s az ellenség maradt ura a szent földnek.

Az arkádok azt hitték, hogy tudja mi nagyot értek el. Ők voltak most Olympiának védhatalma, az ő kezökben volt az a tiszteleti jog, melyre Sparta mindenkor különös sulyt helyezett; egyszersmind azonban, a pisaiak nem levén hatalom, a templom is minden kincseivel együtt az ő birtokukba esett. Ellenségeiket, Spartát és Elist, fájósabb megalázás, való igaz, nem érhette volna. De nem volt áldás ezen a szerencsén, s alighogy kezökben volt a templomkincs, csakhamar véres meghasonlásra szolgáltatott okot a győzők közt.

Az arkádi vezérek kaptak rajta, hogy csapataiknak a hátralévő zsoldjokat megadhassák. Állami kincstár nem volt, tehát a hadjáratok nyereségére voltak szoritva, a vezérek pedig semmi okát se látták, mért tekintsék az elisi hadi-

zsákmányt másnak, mint egyebeket. A szövetségi hatóság jóváhagyta ezt az eljárást és mindazokra nézve, a kik valóban egy közállamot akartak, kiszámithatatlan nyereség volt, ha a templom-kincset szövetségi pénztárnak lehetett használni s ekkép, az egyes államok illetékei nélkül is, fenn lehetett tartani a szövetségi hadsereget. Igy és csak így vergődhetett a központi hatóság szilárd hatalmi állásra.

De épen ebben rejlett már ok az ellenmondásra azok részéről, a kik a szövetségi államnak ily megerősitését nem akarták, s ezt az ellenmondást pedig vallási tekintetekkel is hathatósan lehetett támogatni; mert a szent kincsnek elköltése nyilván még nagyobb bűn volt, mint oly szent ajándékok kézrekeritése, melyeket ellenséges hajók szállitottak az Isten számára (361. lap.). Most névszerint a mantineabeliek keltek föl, kik közt Lykomedes halála után ismét az az aristokrata párt vett bizonyára erőt, mely a városi önállóságnak volt szószólója. A mantineabeliek szót tettek a templomi pénzek elköltése ellen, a maguk contingensének a városi pénztárból küldtek zsoldot s e bűnben való minden részesség alól ünnepélyes nyilatkozattal kivonták magokat. A szövetségi hatóság ellenben ez ellenkezésért feleletre vonta a város tisztviselőit, elitélte őket s csapatokat küldött a makacskodó városra; de a mantineabeliek nem eresztették be őket, s minthogy a szigoruság teljességgel semmit se használt, csakhamar észrevehető fordulat állt be az arkádi tartományban. A központi hatóság tehetetlensége nyilvánvalóvá lett, s már most a kisebb községek közül is sokan vérszemet kapván, a mantineabeliekhez állottak. Ily ősrégi erkölcsü nép közt sokban a templomrablás következtén aggodalmas érzés kezdett támadni; nem akarták lelköket terhelni, attól tartottak, hogy a megszentség-

telenitésért őket s gyermekeiket éri majd el a boszú, s végre is a nagy szövetségi gyülésen azt határozta a szavazatok többsége, hogy a templomi pénzekhez nyúlni nem szabad [62]).

Ennek legelső következése az lett, hogy a vagyontalanok mind odahagyták a sereget, s csak a jobbmóduak maradtak meg. Ezek önkéntes szolgálatra ajánlkoztak, rávették barátjaikat, hogy önkénteseknek álljanak be a szövetségi seregbe, s ilyenformán az egész dolog oda lyukadt ki, hogy a vagyonos családok fiai alkották a csapatok magvát; Mantineában kieszelt aristokratiai reactió volt ez a demokratia elvei ellen, mint a melyeken az egész újarkádiai államrendszer nyugodott, s egyszersmind teljes megzsibbasztása a központi hatóságnak, mely már most egészen az egyes államok jótetszésétől függött; a particularismus határozott diadala.

Lykomedesnek, a ki mindjárt az Athénnel való szövetkezés megkötése után húnyt el, nem volt oly utódja, a ki képes lett volna a nemzeti pártot összetartani s általa Arkádiát egyesíteni. A tartomány ujra szétbomlott s ennélfogva a Mantinéa és Tegea közt volt régi ellentét is ujonnan életre kapott, még pedig olyképen, hogy Mantinea az aristokrata és különállamias irány fészke lett, mig Tegea, melyben egy boeotiai őrség is tanyázott, a demokratiának s a központosító pártnak lett főtábora.

Ez a feszültség határozta meg már most a külföldi viszonyokat is. Mert a nép vezetői és tisztviselői, a kik a szövetségi állam érdekében a templomi pénzek vakmerő eltulajdonítását üzték vala, attól féltek, mióta kisebbségben maradtak, hogy még majd felelősségre találják őket vonni. Ők tehát a thebaeiekhez folyamodtak segitségért, figyelmeztetvén őket, hogy egész Arkádia már-már az aristokra-

ták kezében van, a kik a tartományt maholnap minden bizonynyal ismét a spartaiak hatalmába fogják játszani. De alighogy ez a lepés kitudódott, az ellenfélt ellendemonstratióra inditotta; ezek egy arkádiai közvégzést eszközöltek ki, mely az előbbi követséget teljesen jogosulatlannak nyilatkoztatta s a külföldi beavatkozás ellen tiltakozott; egyúttal azonban erre vihető minden okot és alkalmat is nagyszorgosan elkerültek.

A mantineabeliek inditására kibékülés jött létre Elissel, mely szerint Arkádia Olympiához tartott minden jogáról végképen lemondott. Az arkádiai szövetség színre ismét helyreállittatott, és a thebaeiek nagyobb boszujára épen Tegeát, a boeotiai csapatok állomáshelyét, szemelték ki, hogy ott tartsák meg az ünnepies békenapot. Minden megyéből voltak ott küldöttek s el lehet gondolni, hogy az uj szövetségi határozmányok az arisztokrata párt érdeke szerint szerkesztettek.

De mig a sokaság gyanútalan ülte a testvéresülés ünnepét, az ellenpárt alattomos csínyt forralt magában Ugyanazon emberek voltak ezek, a kik személyes biztosságuk felől még mindig aggodalomban voltak, és nem kecsegtethették magokat azzal, hogy önerejökön ismét fölülkerekedhessenek. Ráesnek tehát a thebaei hadparancsnokra, a ki szerfölött kelletlen tanúja volt az ünnepnek, megmagyarázzák neki kézzelfoghatóan, hogy mily veszedelmes következései lennének egy erőre kapott arisztokrata reactiónak, olybá tudják előtte feltüntetni az egész ünnepet, mint Thebaenak nyilvánvaló sérelmét, s reá veszik, jóformán készakarva támasztott zavargással és garázdasággal, hogy, noha ő maga is megesküdött volt a békére, este felé iziben zárassa be a város kapuit, s a Tegeában összegyűlt

arkádok legfőbb kolomposait vettesse fogságba. Abban voltak, hogy ily módon az arisztokrata pártnak valamennyi fejét, névszerint pedig a mantineabelieket hatalmukba keríthetik s ekkép az egész Thebaeellenes mozgalmat egyszer mindenkorra elnyomhatják. De a meglepés szörnyen balúl ütött ki; mert épen a mantineabeliek kapuzárás előtt már útban voltak valamennyien hazafelé s helyettök jobbára jelentéktelen népekkel tömtek tele börtönt és városházát. Már most az ellenkezője következett be annak, a mit a meglepéssel czélba vettek. A nemzeti pártot illette a törvénytelenség vádja; az ő biztatására szegte meg Thebae a hittel erősített békét. Tehát Mantinea, nem hogy megalázódott vagy meghunyászkodott volna, ügye igazságának tudatában csak most lépett fel még igazi önérzettel, sorba elküldött a kantonokba, polgárhadával Tegea elé termett s követelte a foglyok szabadon bocsátását, kezeskedvén, hogy mindazok, a kik ellen ok van a vádra, a szövetségi törvényszék előtt fognak magokért felelni.

A thebaei parancsnok, a kinek csak háromszáz embere volt, egy felháborodott lakosságtól körülvéve, roppantúl meg volt szorúlva. Nem meri visszautasítani a kivánságot, mind szabadon ereszti a foglyokat s másnap egy e czélra összehívott arkádok-gyűlésén beszédet tart a maga mentségére, okúl adván, hogy oly hírt kapott, mely szerint lacedaemoni csapatok állanának a határon s árulás volna készülőben. De a mantineabeliek, be nem érvén ezzel a megalázkodással, Thebaebe küldenek s a menthetetlen békeszegésért halált kérnek a vezérre.

Ezek estek Peloponnesusban a 364-iki nyár olympiai ünnepe óta 362 tavaszáig. Minden azon fordúlt meg már

most, hogy mikép fogadják Thebaeben ezeket az eseményeket [63]).

A thebaeiek harmadik peloponnesusi hadjáratuk óta egészen másféle dolgokban voltak foglalatosak, szárazon is vizen is. Mert ha azt akarták, hogy az utóbbi békében Perzsiával czélbavett lefegyverkezése Athénnek valósággá legyen, úgy Thebaenek tengeri hatalommá is kellett lennie. Epaminondasnak nem volt személyes hajlandósága a tengerészet iránt, mint Themistoclesnek; egész müvelődésénél fogva jól kellett látnia azon veszedelmeket, melyek honfitársait az esetre fenyegetik, ha megszokott életköreik közül kiragadtatnának, de még inkább a roppant nehézségeket; mert ha tengerpartnak s kikötőknek nem volt is hija, mégis hiányzott a flotta alkotásához mulhatatlanúl szükséges alap: egy tengerre szokott, kereskedő lakosság, a boeotiai partlakók csak halászok és buvárok lévén. Egy ideig ugyan az Athénnel való őszinte egyetértést és a segédeszközök kölcsönös kipótlását lehetőnek tartotta Epaminondas. Mióta azonban ez a remény saját hibáján kivül füstbe ment, egyéb választása nem volt. Nem nyughatatlan becsvágy, nem konok féltékenység, hanem politikai kényszerűség volt hát, ha földieit is parasztokból matrózokká tenni s maga is a tengerbe beletanúlni iparkodott. Csak egy tengeri hatalommal érhette el a czélját, csak egy hajóhad által foghatott kezet a gyarmatokkal s tehetett szert oly hatalomra, mely szükséges volt, hogy a hellen törzsököket végre-valahára egyesíthesse és megnyugtathassa.

Menekleides ellenmondása daczára is, a ki itt oly szerencsés helyzetben volt, hogy a philosophus államférfival szemközt a bölcs mérséklet kötelessége mellett szólt szót, kivitte Epaminondas a hajóhad épitése és hajógyárak fel-

állítása iránt tett javaslatát; s e tekintetben is a legnagyobb bámulatra méltó erélyt fejtettek ki. Mert már 363 körül kievezhetett Thebae első flottája, oly flotta, mely képes volt az euboeiai tengeren útját álló athénieket visszaverni s az Archipelagust éjszaktól délig diadalmasan bejárni. A zsenge tengeri hatalomnak ez első felléptét határozott siker követte. Mert a nagyobb tengeri városok kaptak az alkalmon, hogy az athéniektől elpártoljanak; Rhodus, Chius és Byzancz a thebaeiekhez csatlakoztak [64]).

E készülődésekkel szoros kapcsolatban állanak a Thessaliában indított vállalatok, mely tartománytól a Perzsiába menő követségi út s a harmadik peloponnesusi hadjárat ideje alatt félre térült a figyelem. Ezt a közt arra használta Alexandros, hogy ismét tért foglaljon az országban. Erőszakosságai ellen keserves panaszok érkeztek Thebaebe, és, a mi legtöbb aggodalmat költött, az athéniek mindig készen álltak a zsarnok támogatására, csak hasznot húzzanak tőle. Azon kellett hát lenni a thebaeieknek, hogy ennek az összeköttetésnek végetvessenek, Alexandros hatalmát megtörjék, Thessalia kikötőit kezökre kerítsék s a tartomány tengeri hatalmát a magok szolgálatjába szegődtessék. E czélra Pelopidas egy 7000 nehéz fegyveresből álló haddal volt Thessáliába nyomulandó. 364 júniusa volt. Minden indulásra készen. Ekkor napfogyatkozás állott be (júniús 30-ikán) s oly rémülést okozott, hogy a vállalat kivitele teljes lehetetlenné vált. De Pelopidas harczi hevének nem volt semmi gát. A sereget hátrahagyta s 300 válogatott lovassal útra kerekedett.

Az Alexandros elleni gyűlölség volt legjobb szövetséges társa. Alighogy átlépte a határt, mindenünnen tódult hozzá a nép. Szabaditókép ment városról városra; Phar-

salus mellett, a cynoscephalaei halmokon várta be őt még egyszer annyi erővel a pheraei zsarnok. Pelopidas előre rohan. Megpillantja Alexandrost s élet-halál, vakmerő bátorsággal neki vág a testőrségnek, hogy közepette a gyűlölt zsarnokot maga kezével ejtse el. De mielőtt a hátrálót elérné, a zsoldosok lándzsáitól átdöfve, földre rogy. Az övéi utána rontanak s elestét tökéletes diadallal torolják meg. Következése az lett, hogy Alexandros városa területére szoríttatott s magát hadrakelésre kellett köteleznie; fényeresége azonban a drágán vett győzedelemnek abban állt, hogy Pherae és Athén közt az összeköttetés megszakadt, hogy már most a zsarnok kalózhajói nagyban segitették tántorgatni Athén tengeri hatalmát, s neki nemcsak az Archipelagusban, hanem saját partjain is tetemes károkat okoztak. Akkoriban esett ez, midőn Epaminondas első ízben jelent meg boeotiai hajósereggel az aegaei tengeren [65]).

Ilyen előmeneteleket tett a thebaei hatalom éjszakon s a tengeren, midőn Arkádiából beállítottak a követek, hogy a tegeai hadihelytartó megbüntetését kívánják. Epaminondas, mint főhadvezér, az állam élén állt, tekintélye tetőpontján; polgártársai jobban érezték, mint bármikor, hogy mik lettek általa, s ő maga el volt szánva, hogy már most teljes energiával fogja a dolgot a Peloponnesuson. Biztatta a remény, hogy a peloponnesusi községek nagy többségével véres háborúk nélkül is megtörheti Sparta uralmát; azonban szövetséges társai megbizhatatlansága, a peloponnesusiaknak önállásukért való féltő aggodalma, s Athén beavatkozása meghiusították a szándékait. Mantinea, a melyre mindenkor kiváltképen számított, ellenei főhadiszállása volt. Ilyenformán nem volt már most mit tennie egyebet,

mint összeszedni a thebaei párt maradványát, s ellenségeit földre tiporni.

Ennélfogva a követeknek oly kemény és keserű feleletet adott, a minőre száját még soha nem nyitotta. A hadihelytartó, a kinek megbüntetését kivánják, (így közlik szavait) helyesebben cselekedett az elfogatással, mint a szabadon eresztéssel. A thebaeiek Arkádia kedvéért s lakossága kértére roppant áldozatokra vállalkoztak s nehéz háborúkba keveredtek; egyesegyedül Thebae által áll fenn egy független s szabad Arkádia. Ez által talán csak szerzett Thebae magának annyi jogot, hogy az arkádok az ő beleegyezése nélkül ne köthessenek békeszerződéseket s ne alkothassanak új állami intézkedéseket. Minden efféle önhatalmu eljárás frigyszegés és árulás. Ilyen állapotok nem tarthatnak tovább. Majd elmegy ő maga az országba, hogy a hűségesekkel egyesüljön s az ellenféllel szigorúságát éreztesse.

Ily válasz érkezett Arkádiába s lázas háborodásba ejtette az országot. Az arkádiai szövetség tényleg föl volt bomolva; két haditábor támadt. Az egyikben Mantinea vitte a szót s kinyilatkoztatta, hogy most legalább nyilvánvaló, mit akar Thebae. Csak azon törekedik, hogy az arkádiai városokon hadihelytartók által uralkodhassék. Azért volt oly szálka szemében a tegeai békeünnep, mert Arkádia viszálkodása és belső gyengesége a föltétele uralomvágya kielégítésének. Az az elszánt akarat, hogy ez ellen síkra szálljanak, erősebb volt minden egyéb tekintetnél. Még Spártával se haboztak újból összeköttetésbe állani, csakhogy Thebaet ne engedjék uralkodásra jutni a félszigeten. A spartaiak pedig ebben a nyilvános hangulatnak kedvök szerinti örvendetes megfordúltát ismerték fel, látták, hogy a gyűlölt szövetségi állam magamagában meghasonlott, s a de-

mokrata szellemet, mely azt megteremtette, egy honi ellenpárt visszaszorította; nem késtek hát támogatásukat megajánlani, még pedig a nélkül, hogy a hegemoniára való régi igényeikkel ismét előállottak volna. Sőt ez alkalommal a peloponnesusi szövetségjognak egy egészen új alapelvét állítottak fel, mely szerint t. i. a szövetkezett államok közül azt illesse a hadvezetés joga, a melynek területén foly a háború. E határozat föltételével Athén is hozzáállott a thebaeellenes szövetséghez.

Így tehát most egészen új államcsoportok képződtek. Egy részről a Mantinea vezérelte Arkádia Elissel és Achajával, Spártával és Athénnel szövetkezve, más részről Arkádiának másik fele Tegeával, a Thebaehez vonzó kantonok vezérhelyével, a melyek közé nevezetesen Megalopolis tartozott, szövetkezve Messeniával és Argossal. Végre voltak oly államok is, melyek Thebaevel frigyet kötöttek ugyan, de oly feltétellel, hogy a Sparta elleni háborúkban semlegesek maradhassanak, mint p. Korinthus és Phlius. Hasonló állást foglalt el éjszakon Phocis, kijelentvén, hogy csak akkor köteles hadrakelni, ha Boeotia megtámadtatnék [66]).

Ezek a viszonyok sokáig nem lehettek maradósak; szilárd állapotokat csak a harcz megujulta teremthetett. Egy második Leuctrának kellett letiporni azon államokat, melyek végső erejöket megfeszítették Thebae ellen, hahogy Epaminondas városa kezébe akarta venni a görög világ vezetését.

Szorongó, komor csendben várta kiki a véres napot s a görög seregek zivataros felhők gyanánt gyülekeztek éjszakról és délről az arkádiai hegységek felé. Délről a spártaiak vonultak föl az Eurotas völgyén, Agesilaus alatt, fegy-

verfoghatóik összes erejével, éjszakról a thebaeiek hada Epaminondas alatt, a kinek most barátja nélkül kellett a döntő próbát megállania; de teljes erőben volt, czéljának tudatával bírt, és magasztos bátorság lelkesítette. Nemeánál megállott, hogy az athénieket, a kikről tudta, hogy még nincsenek a félszigeten, utjokban támadja meg. De annak a hirnek, hogy az athéniek ezúttal vizen mennek Lakoniába, hitelt adván, a szorosokat odahagyta s Tegeát tette főhadiszállásává, a hol magához vonta a messenieket, déli arkádiabelieket és argivokat, úgy hogy hadiereje 30,000 nehézfegyveresre s 3000 lovasra rugott. Azonban csapatait a városon belül tartotta, úgy, hogy erejökről s minémüségökről az ellenség, mely ekközben Mantineában foglalt állást, semmiféle tudomást nem szerezhetett. Minden szem Tegea sikja felé nézett, rögtön kicsapást vártak a város éjszaki kapuján. E helyett Epaminondas egy este, a sötétség beálltával — nyárdereka volt — délnek vonult ki csapataival. Tudta, hogy Sparta úgyszólván védetlen; az volt a szándéka, hogy megszállja a várost, s ott diktál békét a spartaiaknak. Igy remélte, hogy véget vethet ellenei szövetségének s csata nélkül eldöntheti a hegemonia kérdését.

A vállalat vigan haladt előre, az ellenség nem vett észre semmit. De a seregben magában voltak árulók. A thespiaebeliek csapata közül, kik kelletlenül szolgáltak a seregben, egy Euthynos nevezetü éjjel elillant s hirül vitte az ellenséges táborba, hogy mi van készülőben. Agesilaus futárt küldött előre Spartába, s maga is minden seregestül felkerekedett, hogy szülővárosának segitségére menjen. Hajnalhasadtával alászálltak a thebaeiek az Eurotas völgyébe s a hidon át bevonúltak a városba; tervüket teljesen sikerültnek kellett hinniök. De a hogy beljebbnyomultak az

utczákba, nagy meglepetésökre mindent ellenállásra készen találtak. Archidamos volt a városban. Rendeletére valamennyi szorosabb út el volt sánczolva; a háztetőkön álltak az öregek, asszonyok és gyermekek, hogy kővel s hajitófegyverrel boritsák el az ellenséget; a házakat és kertek falait lerontották, még a szent háromlábakat se kimélték, csakhogy minden bejárást eltorlaszoljanak. Agesilaus a legénységet a legfontosabb pontokra osztotta szét s fiával személyes odaadással vetélkedett a szülőváros megmentésében. Másod izben történt most, hogy a spartaiak saját tűzhelyökért küzdöttek, s Epaminondasnak ujonnan azt a tapasztalást kellett tennie, hogy nem egy tekintetben nehezebb nyilt városon venni erőt, mint a melyet fal vesz körül. Egy kőrfal megvédésére nem lett volna képes a harczosok csekély száma, s ha egyszer valamely városgyürü egyik részén keresztül van törve, rendszerint minden veszve van, mert a védőket a város belsejében ujból rendbeszedni nagy ritkán sikerül. Aztán meg a fal az ő tornyaival a vivóknak, mihelyt valamely ponton behatoltak, erős állással s födözettel szolgál. De egy oly nyilt és terjedelmes városban, minő Sparta, a harcznak számos külön ütközetekre kellett oszolnia, melyeket nehéz volt áttekinteni, még nehezebb vezetni s a melyek többnyire nagyon kedvezőtlen viszonyok közt estek, úgy, hogy az egyes pontokon kivivott sikerek is vajmi csekély jelentőséggel birtak. Epaminondas a csapatával szerencsésen egész a piaczig előrehatolt, a honnan a főutak a különböző városrészekre vittek; továbbá egyes magaslatokat is megszállott a folyó jobb partján. De más helyeken a benyomult csapatokat hatalmas erővel visszatolták a spartaiak a folyó felé, még pedig a thebaeiek tetemes veszteségével. A heloták s a perioikok Thebae javára való felzendülése nem

történt meg; ellenben Arkádiából a Spartával szövetkezettek segitségét minden órán várni lehetett [67]).

A dolgok ilyen állásában Epaminondasnak tovább maradni nem volt tanácsos. Az a terve, hogy Spartát Agesilaus megérkezte előtt szállja meg, dugába dőlt; mivel pedig arra nem gondolhatott, hogy az alkalmatlan Eurotas-völgyében várja be az ellenséget, arra határozta magát, hogy gyorsan visszatér Arkádiába, jól tudván, hogy az ellenség másik főhadiszállása, Mantinea, most csapatoktól pusztán áll s ennélfogva remélvén, hogy egy második meglepő támadást nagyobb sikerrel kivihet. Tehát az őrtüzet a bal Eurotas-part ormain nem engedte kialudni, ugy, hogy Spartában másnap reggelre a harcz megujitását kellett várniok, mialatt ő maga az éj beálltakor fő erejével észrevétlenül elvonult s különféle utakon Arkádiába visszament. Másnap a gyalogságnak pihenőt adott Tegeában, de a lovasságot haladéktalanul beljebb inditotta Mantinea határába, melynek polgárai majd valamennyien a kapuk előtt voltak s a váratlanul beállt háborui vesztegséget arra használták, hogy termésöket betakarithassák. Az ellenséges dandárok véletlen megjelente szörnyü rémületet okozott. Nemcsak termésök s nyájaik a számos munkással, asszonyokkal s gyermekekkel együtt, a kik kinn a mezőn voltak, hanem maga a város is a legnagyobb veszedelemben forgott.

De abban az órában, midőn a polgárok egy része a vészhirrel szörnyekedve rontott be a városba, váratlanul ott termettek az attikai segédhadak, melyek az Epaminondastól odahagyott szorosokon át bántatlanul vonultak a thebaeiek nyomában, számszerint 6000-en Hegesilaus vezetése alatt. Lovasságuk még nem ért rá, hogy az éjjeli menet fáradalmaiból pihenéssel s étellel felüdüljön, mindamellett

a fenforgó körülmények közt nyomban kész vo sikra szállani, és támadása a thebaeiek és thessálok tulnyomó lovasságára oly jól intézett s oly hatalmas volt, hogy ezeknek heves viaskodás után Tegeába kellett visszahátrálniok, nem lévén kézügyben gyalogság, mely őket támogatta volna. Ekkép a mantineabeliek magokat is, városukat is mentve látták, miglen Epaminondasnak második, bölcsen kieszelt, hadi terve is, oly körülmények által, melyeket emberi éles elme előre el nem láthatott, tökéletesen meg volt hiusúlva.

A hadvezér bátorságát e baleseményeket meg nem rendithették. El akart egy véres csatát kerülni: ez nem sikerült. Már most összeütközésre kellett a dolognak kerülni s nyílt mezőn felsősége felől legbiztobban volt Epaminondas. Csapatait a hasztalan sebes menetek korán sem csüggesztették el, sőt vigan követték vezéröket. Kivált az arkadokban mutatkozott ez a hangulat, a kik közt különben meglehetős idegenkedés uralkodott Thebae ellen, s bizonyára emlékezetes tanusága az Epaminondas hadvezéri nagyságának, hogy ők, Epaminondas személyisége által megnyerve, magok thebaeiek akartak lenni s a boeotiai czimert, a Herakles-buzogányt, paizsaikra tették s a csatára, mint valami ünnepre, ugy készültek [68]).

Epaminondasnak nem lehetett a csatát halasztania; a szövetségesek egy része jóformán csak bizonyos időre kötelezte magát. Mind az egész hadával Tegeából a Pelagos erdőn keresztül az ellenséges terűletre nyomult, de nem ment egyenesen az ellenségnek, mely ismét teljes számmal volt összegyűlve Mantinea előtt, hanem balra elkanyarodott, azok felé a hegyek felé, melyek éjszak-keletről a lapályt perémzik. Ott megállott, lerakatta a fegyvert s ugy mutatta, mintha táborba akarna szállani. Az ellenség, mely már tel-

jes hadi rendben volt felállva, midőn Epaminondas az erdőből előtünt, — félrekanyarodtából azt következtette, hogy kerüli a csatát; tehát sorait felbontván, lezablázott. De Epaminondas a távolabbi állást csak azért választotta, hogy az ellenséget elámitsa és észrevetlenül intézhesse a támadást.

A thebaeiek s arkádok szinejavából alkotta a balszárnyat, mely a csatát eldöntendő volt. Azt állitotta fel mély oszlopban, ékformán, hogy keresztültörje az ellenséges csatarendet, mialatt a középhadnak az volt a kötelessége, hogy foglalkoztassa az ellenséget, ugy, hogy ez ne lehessen képes a főtámadás ellen segitségre menni. E czélra a jobb szárny legvégiben még egy euboeabeliekből és zsoldosokból való külön dandárt is felállitott, mely arra volt rendelve, hogy az ellenség bal szárnyát oldalt fenyegesse s szabad mozgásában akadályozza.

Meglévén az előkészületek, jel adatik. Elsőben is a lovasság, mely szintén ékformára, a támadó szárny mellett volt felállitva, megy előre, hogy meglepje az ellenséget. Ez nagy tolongás közt nyakrafőre fegyverre kap, kiki helyére igyekszik, a lovakat felzablázzák s a spartai lovasság széles tömegbe áll, hogy a szárnyukra törő thebaeieket visszaverje. De hiába. A thebaeiek keresztülrontanak, szétszórják az ellenséget s visszavetik a gyalogságra.

Mindeddig azt hiszik, hogy csak lovastámadással van dolguk, mely a minap kapott csorbát akarja kiköszörülni. De egyszerre csak az egész hadat nyomúlni látják a hegyek aljából s magát Epaminondast a rohamlépésben előrerontó szárny élén. A mantineabeliek a szövetségéseikkel, úgy a hogy, rendbeszedődtek. Mind együtt egy hosszú vonalat képeztek a síkon keresztül, háttal a védelmezendő városnak. A jobb szárnyon állnak a mantineabeliek a többi arkádok-

kal; övék volt, a legutóbbi egyességnél fogva, a vezérlet. A lacedämoniak csatlakoztak hozzájok, ugy aztán az elisiek és az achívok. A balszárnyat a 6000 athéni képezte. Mindössze 20,000-nyi gyalogságból s 2000 lovasból állottak: tetemes kisebbség az ellenséghez képest. Bátorságnak s harczi kedvnek nem volt hija, de igenis egy oly vezérnek, a ki képes lett volna megmérkőzni Epaminondas haditudományával. Nem volt saját határozott tervök s elnyuló vonaluk által csak megkönnyitették az ellenfélnek a tervei kivitelét Midőn az ellenséges hadoszlop belefurta magát a jobbszárnyba, vége volt az ellenállásnak. Az egész szárny felbomlott s a közép hadat is szörnyü zavarba rántotta. A csatát mindjárt kezdetével megnyerték a thebaeiek. De alighogy meglett a diadal, ismét kárba is veszett a győzők minden sikere, mert Epaminondas, élete koczkáztatásával, a harczto-longás közepébe tört, úgy, hogy nehéz sebben kellett kivinni a csatából. Egy darabig még feltétlen előnyben maradtak a thebaeiek, de csakhamar tanácstalanúl érzik magokat a csapatok, az üldözés fennakad, az ellenség kezdi magát összeszedni, sőt az athénieknek avval a thebaei dandárral, mely a jobb szárny legszélén volt felállitva, szerencsés viadalt sikerül állaniok.

Ott, a hol a tripolitzai nagy síkság szoros uttá szükül össze, melynél egykor Mantinea és Tegea városok határai érintkeztek, a nyugati hegyoldal felől egy nyelvforma gerincz szökken elő, melyről szabad kilátás nyilik az éjszaki térmezőkre. Tövében terült el a Pelagos-tölgyes, mely a szorost borította s jó egy órányira nyúlt Mantinea felé. Ezt az ormot »skopé-«nak, látónak hitták, s a sürü határvillongások alkalmával nyilván sokszor arra használták a tegeabeliek, hogy megvigyázzák az ellenség mozdulatait. Ez volt az a hely, a

hová Epaminondast vitték; ott a súlyosan sebesült még egyszer teljesen feleszmélt s örült, hogy a viadalban elejtett pajzsát meghozták hű bajtársai; még meghallhatta a győzelem hirét s épen rendeleteket akart küldeni Jolaidas és Diophantos főembereinek, hogy mikép használják a győzelmet. De midőn ezeknek is elesett hirét hozták, azt a tanácsot adta, melyet végső nyilatkozatúl hagyott szülővárosának, hogy békét kössenek! Igaz, hogy evvel elismerte, hogy az a politikai czél, melyre ő törekedett, nincs elérve s el sem is érhető. Azonban ez az érzelem nem zavarta lelke felséges nyugalmát, mert tudta jól, hogy mind éltig haszonlesés nélkül fáradozott népe szabadságán és nagyságán. Nyugodt egykedvüséggel húzatta ki melléből a kopjahegyet s meghalt.

Valamint barátját a thessáli föld fogadta magába, úgy őt hivei Mantinea határában temették el, a hol a thebaeiek első izben ütköztek össze a spartai lovassággal, úgy, hogy már a két férfiu sirja is bizonyságot tett arról, hogy mely vidékeken volt az erényei által nagyra nőtt Thebae győztes és hatalmas [69]).

Ha végigtekintünk a 379-től 362-ig lefolyt események során, meg kell vallanunk, hogy alig van a görög történetnek szakasza, melyben az államviszonyokat oly gyors és gyökeres átalakulás érte volna, mint e tizenhét év alatt.

Egy régtől fogva dicstelen, s szellemileg hátramaradt város, mely kisded, belföldi határra volt utalva, saján földjén ellenséges szomszédoktól volt sürűen körülvéve, melyet pártok szaggattak szét s utóbb Sparta teljesen letiport, — rövid idő alatt, önnön maga erején, egy oly állam központjává emelkedik, mely a Görögországban uralkodó hadihatalmasságot

földig alázza, területének felétől megfosztja, Peloponenesusban új városokat és államokat létesít, Thessaliát hadrakelésre kényszeríti, macedoniai fejedelmi fiakat kiván kezesekül, Byzanczot és Rhodust tengeri frigyre csatlakoztatja s Hellas vezérállamaként alkudozik a külfölddel.

Thebae politikája tulajdonképen nem volt valami uj; inkább csak a régi ellentétek szálltak új formában küzdőtérre, ellenmondás volt ez Spartának követelődző igényei ellen, a mely soha sem akart lemondani Görögország uraságáról, s attól a pillanattól kezdve, hogy Thebae ez igények ellen önálló hatalom gyanánt állott ki, kezébe vette az attikai politikát, melynek vezetésére maga Athén gyenge volt.

Nevezetes részletenkint is az egyezés, melyet Thebae hatalmi fejlődése az Athénével mutat, csakhogy, a thebaei történetben az esztendők rövid sorára szorúl össze az, a mi Athén lassankinti gyarapodtában évszázak határa közt fekszik. Mindakét város a tartománynak egy államterületté való egyesitésére alapította hatalmát. Azután mindakét államban egy törvényellenes uralkodás bukta lett új történet kezdetévé. Valamint Athénben, úgy a thebaeiek közt is, hogy az uj feladatnak megfelelhessenek, sokoldalu s magasabb míveltség fokozottabb szüksége fejlődött ki, s a mint Athén a szigetektől s Kisázsiától, ugy Thebae Athéntől s Kisázsiától sajátitotta el az uj művelődés anyagát.

Mindakét államnak harczban kellett zsenge szabadságát s az evvel összekötött szellemi lendületet kipróbálnia, még pedig először is az önvédelem kényszerü harczában, azon kisérletek ellen, melyek ujra nyakukba akarták vetni a zsarnoki jármot. Leuctra a thebaeiek Marathonja volt. A védelmi háború támadóra vált, mert igazi biztosságot csak úgy érhettek el, ha az ellenséget saját földjén felkeresték,

ha az általa elnyomott többi helleneket ls felszabadították, őt magát pedig képtelenné tették leigázó politikája folytatására. Thebae, mint Athén, a népszabadság előharczosa lett, egy haszonleső, erőszakos rendszernek Hellasra sulyosodó nyomása ellen küzdvén; csak annyiban volt neki szerencsétlenebb sorsa, hogy mindig törzsökbeliek ellen kellett harczolnia, holott az athéniek külföldi ellenség ellen való nemzeti harcz dicsőséges korszakában büszkélkedhettek.

Ha kis államok korlátolt körükből kiválnak, hogy nagy feladatokra törjenek, ez csupán csak oly egyes férfiak vezérlete alatt történhetik, a kik az akarat erejére s szellemi tehetség dolgában kimagaslanak a közönséges emberek sorából. Thebae, az ő emelkedése idején, nem kevés oly fenkölt lelkü férfiakkal dicsekedhetett, a kik nagy czélokért minden áldozatra készek voltak; mindamellett egész nagysága két személyiségen nyugodott, a kik annyit tettek, a mennyit az attikai államférfiak hosszú fényes sora. Pelopidas volt az előharczos, az uttörő, a ki Miltiades és Cimon módjára, a legközelebbi feladatokat oldotta meg hatalmas erővel; Epaminondas pedig a messzebbre látó államférfiú, a ki az államot belül szervezte, s jól megfontolt terv szerint intézte annak külviszonyait; ő teremtette meg hatalma alapjait, mint a hogy Themistocles és Aristides tettek Athénért, s e hatalmat szelleme erejével, második Periklesként, élete fogytáig fenn is tartotta. Bizony az egész görög történetben bajosan találkozik két oly államférfi, a kik szemilyeségök s külső életviszonyaik minden különbözősége mellett is, törekvésökben és sorsukban olyannyira hasonlítanának egymáshoz s oly belső rokonságban állanának, mint Pericles és Epaminondas.

Mind a két férfiunak befolyása kiváltkép a magas és

sokoldalu szellemi műveltségökön nyugodott; az egész valóságukat átjáró s megnemesítő tudnivágyás volt az, a mi nekik szellemi felsőbbséget szerzett. »Thebae«, ugymond Alkidamos rhetor, »boldog volt, mióta philosophusok voltak a vezérei«.[70]).

Tehát Thebaeben is a demokratia közepett arisztokrata vezetést találunk, a szellemileg első ember személyes kormányzását. Epaminondas is, mint a polgárság bizodalmasa, mint évről-évre ujból megválasztott hadvezér, úgy vezeti szülővárosát; ő neki is, mint Periclesnek, tapasztalnia kell polgártársai ingatag voltát s azon ellenpárt támadásait, mely az alkotmányszerű egyenlőséget sértve látja. Menekleidesféle emberek (411. l.) játsszák Kleon szerepét. Epaminondas is magasztos lelki nyugalommal elszivelt minden támadást és méltatlanságot; neki is, mint Periolesnek megvolt az az elégtétele, hogy hozzá, a nélkülözhetetlenhez, ujra vissza-visszafolyamodott polgártársai bizodalma s mindvégig hű maradt. Ő is, Perioleshez hasonlólag, mint hadvezér minden nevezetesebb vállalatban szerencsés volt, mert a legnagyobb előrelátást a legfőbb erélylyel egyesíteni, kivált pedig, mert vitézeit szelleme által nemesíteni és emelni tudta. Mint Pericles az athénieket, arra tanította őket, hogy babonás előítéleteken erőt vegyenek, továbbá a pártgyülölségről s vad erőszakoskodásról leszoktatta. Mihelyt az ő befolyása alábbszállt, azonnal visszaestek a thebaeiek régi hibáikba, s ily korból valók azok a cselekedetek, melyek gyalázatot és kárt hoztak rájok, mint p. az a hitszegés, melyet az achajai városok irányában elkövettek (441. l.) és Orchomenus kegyetlen elpusztítása. Epaminondas alatt a boeotiaiak más emberek voltak; régi otrombaságukat levetkezték, vadságuk és szenvedélyességök féken

volt. Ily befolyásu emberek természetök szerint pótolhatatlanok. Valamint Periclesnek, ugy Epaminondasnak sem volt utódja, s halála is egy oly történeti epochának berekesztése volt, mely soha többé vissza nem térhetett [71]).

Az attikai államférfi a pestis által, mely a régibb nemzedék színejavát elragadta, árvaságra jutott; Epaminondas mindig egymagában állt. Mert hisz kétségkivül az a nagy különbség a két államférfi működése közt, hogy Athén, a Pericles városa, az ő igényei számára lassankint és belsőleg megérlelődött, holott Thebaenek a legrövidebb idő alatt kellett helyrehoznia a rég elmulasztottat. Ezért hogy egyrészt Epaminondas személye még sokkal csodálatraméltóbb, egyénisége még genialisabbnak, ereje hősiesebbnek tünik fel, másrészt pedig Thebae nagyságánál eleitől fogva a különállónak benyomását érezzük, az elhamarkodottságot, melytől tartós eredményt nem várunk, az erők túlfeszítését, melyre csak annál nagyobb leszerelteségnek kell következnie. Mig Perikles minden ő felsőbbsége mellett is lényeg szerint attikai müveltség alapján állott, addig Epaminondas ugyszólván idegenkép volt szülővárosában; nem is akart ő soha oly értelemben thebaei lenni, a milyben Pericles athéni volt; inkább az volt élete czélja, hogy testestől-lelkestől hellen lehessen, s államférfiui törökvése se volt egyéb, mint hogy az igazi hellenségbe, mely a polgári erényben s a bölcseség szeretetében állott, be igyekezett vezetni polgártársait.

Neki magának átalakitó erővé lett a philosophia, a nélkül, hogy azért eltérítette volna őt a hellen népszerüség földjéről. Még utolsó órájában is, midőn örült a megmentett paizsnak, igazi hellennek mutatta magát; így a Sparta és Athén elleni háborút is valódi görög szempontból oly

harczi versenynek tekintette, mely a Hellasban való hegemonia dicsőségéért vivatik, oly dicsőségért, melyet méltán csak szellemi és erkölcsi felsőbbség által lehet elnyerni [72]).

A harcz kikerűlhetetlen volt; sőt nemzeti kötelességgé lett, mert Sparta uralma a hellen népet meggyalázó zsarnoksággá volt fajulva. A harcz alatt sohasem tagadta meg Epaminondas a hellen patriotismust, oly mértékben, mint Themistocles és Perikles, soha se vezérelték őt szülővárosa érdekei. Sparta iránt mutatott szelid bánásáért keserüen meg-megtámadták hazafitársai; az ellenfélben soha sem tudta feledni az egyvért. Ezért, hogy, a mig csak lehetett, kerülte a véres eldöntéseket, s peloponnesusi és thessaliai hadjáratait egyiket se becsvágy vagy bosszúéh idézte elő, hanem a legsürgősebb ok- és kénytelenség. Sohase is gondolt arra, hogy Spartát megsemmisítse, mint a hogy Sparta Thebaevel szándékozott; csak ártalmatlanná akarta tenni ezt a népellenes államot. E czélra a legnemesebb eszközökkel élt, nevezet szerint mint városalkotó.

A városokban érlelődött meg mindaz, a mi a helleneket egyéb nemzetek fölött kitüntette; a városi község feloszlatása tehát a legfőbb gyalázat s a leggonoszabb erőszak volt, a mi valamely hellen törzsököt érhetett. A haszonleső Sparta nem átallta városi központok megsemmisitésével vagy városi egyesülés meggátlásával erősiteni hatalmát, mert hogy mindenütt csak venni tudott, adni nem, csak gátlani, de előmozditani nem; Epaminondas ellenben azzal is valódi hellen politikát követett, hogy feladatának tekintette, hogy elpusztitott államokat uj életre költsön, gyámoltalan községeket polgári önállóságra segéljen, s a történeti életnek uj központjait teremtsen. Nem volt az szándékában, hogy a helleneket egyállamba kényszeritse; sőt inkább

épen azzal lakoltatta legkeservesebben a spartaiakat, hogy a hellen községeknek általok fennen hirdetett autonomiáját, mely az ő szájokban képmutató szófiabeszéddé lett vala, a maga részéről megvalósította, az által, hogy az antalkidasi béke alapján helyreállitotta Messzeniát és Déli Arkádiát önállóvá tette. Miután pedig Epaminondas a görög államokat felszabaditotta a spartai járom alól, az volt czélja az ő boeotiai patriotismusának, hogy saját szülővárosát méltóvá és alkalmassá tette, hogy kezébe vehesse a szabadon egyesült államok fővezetését s e tiszteletbeli hivatal nehéz kötelességeit több igazsággal teljesitse, mint azelőtt Sparta és Athén.

E feladat súlyos volta miatt minden megengedett eszközzel élt, hogy szülővárosa tekintélyét emelje. E végett összeköttetésbe állott Delphivel, de Perzsiával is; ez utóbbit több önzéstelenséggel tette, mint előtte Sparta és Athén; mert azt nem lehet rábizonyitani, hogy perzsa arany csábitotta volna. De a mit a lacedaemonioktól senkise vett rossz néven, a thebaeieknek meg nem bocsátották, s politikájok minden rendszabálya közül ez hozott rájok legkevesebb áldást. S valójában ily nemzeti büszkeséggel eltölt férfiaknál nagyon fájdalmasan esik az embernek, látva, hogy nagykirályi kézirással erősitik Görögországban formált igényeiket; egyébiránt ezeket a lépéseket az ellenfeleikéi tették szükségessé s a mi pironságos ebben volt, az azon államok büne, a melyek Hellást a külföldtől ily függő helyzetbe vitték vala.

Mennyire sikerült volna Epaminondasnak a görög ügyek tartós vezetését biztositani hazája fiainak, ki akarna arról itéletet tenni! Java férfi erejében esett el a csatatéren, a hova a politikájával ellenkező államok minden még

meglévő erejöket talpra állították; Görögország megtörve hevert előtte, és Thebae szövetsége a messeni tengeröböltől kezdve Macedoniáig terjedt, sőt már az Archipelagus első tengeri államait is magában foglalta. Ugyan ki szegülhetett volna ellen annak a békének, melyet Epaminondas Thebae nevében megállapított volna?

Tehát egy államférfiút sem szabad kevésbé a politikája sikere után ítélni meg, mint őt. Az ő nagysága abban állt, hogy gyermeksége óta szakadatlanúl azon igyekezett, hogy polgártársainak a hellén erény mintaképe legyen, hogy se akadály se félreismerés soha törekvésében meg nem zavarta és csak egyszer se birhatta rá magát, hogy nemes czélokat tisztátalan eszközökkel szennyezzen be. Szűzen és önzetlenül haladt, magát soha meg nem tagadva, egy mozgalmas életen, egy példátlan hadiszerencse minden kisértésein, minden megpróbáltatásokon és baleseményeken keresztül. Büszkén visszautasította Jason zsarnoknak ajánlatait, a ki nagyon szerette volna őt terveibe belevonni; szabad szegénységben élt s egyéb örömet nem keresett, mint a melyet neki egy mélyen átérzett élethivatás hű teljesítése s a barátjaival való társalkodás szerzett.

A barátság a helléneknek s kivált a Pythagoras tanítványainak nem csupán az élet ékessége s becses kincs volt, hanem oly erény, mely nélkül igazi emberi élet nem is volt gondolható. Ezt a valódi görög nézetet senki se fogta fel mélyebben s igazolta jobban, mint Epaminondas, a ki mind a rokonérzelműek belső testvéresülésében látta fő eszközét annak, hogy szülővárosát a műveltség és hatalom magasabb polczára lehessen emelni, s a ki a nagyobb szövetkezésen belül Pelopidasával oly barátok párját alkotott, a minőnek a görög világ se azelőtt, se azóta mását nem ta-

pasztalt. Irigység nélkül álltak ők egymás mellett, tántoríthatatlan hűségben, egymást közös hivatásukban kiegészítve és gyámolítva. Pelopidas közelebb állt a világhoz, az emberekhez, mint a komolyabb, tartózkodóbb Epaminondas, népszerűbb is volt ennél s azért nyilván sokat tett, hogy barátjának szélesebb körökben elismerést szerezzen. Ő előharczosa volt neki a tyrannusok ellen intézett ama vakmerő csinyben; majd azután egészen barátja útjaira tért, szeretetreméltó szerénységgel rendelvén alá magát a nagyobb szellemnek. A tett embere volt ő, mint a ki vidám bizodalommal segítette kivinni Epaminondas gondolatait.

A régiek gyér tudósításai a thebaei politikának csak külső eredményeiről szólanak. Nőne bámulatunk, ha a barátoknak a város belsejében kifejtett munkásságát, s azokat a nehézségeket, melyeken ott hatalmat kellett venniök, áttekinthetnők. Epaminondas nemcsak egy hadrendszer teremtője volt, az ő találós elméjét azzal szintúgy megmutatta, hogy a se kereskedés, se ipar által nem gazdag, kisded országban elő tudta keríteni azokat az eszközöket, melyek egy nagyállami hadsereg s egy hadiflotta fentartására elégségesek voltak.

Korábbi államkormányzatok termékeny eszméit mind magáévá tette s nevezet szerint az athénieknek kellett, mint természetes mintaképeknek és előmunkásoknak, szeme előtt lebegniök. Mert valamint a fegyverforgatás és csapatvezérlet haladásait, melyeket Xenophonnak, Chabriasnak és Iphicratesnek lehetett köszönni, szülővárosa számára értékesítette, s valamint ez utóbbinak sikerei bátorították fel, hogy példáját követve keresztültörje az isthmusi szorosokat s a spártaiakat félszigetjökön támadja meg (274. l.), úgy azt is az athéniektől tanulta, hogy Görögország hegemoniája csak

a tengeren dűlhet el, nemkülönben az újabb attikai tengeri frigy alkotóihoz csatlakozott abban az elvben is, hogy a frigyestársak honi alkotmányait kimélni kell (346. l.). Ennélfogva teljes ereje szerint ellene dolgozott annak a kiméletlen politikai propagandának, a milyent a thebaei népvezetők akartak. Végezetre Görögország bármily más államférfiánál inkább Athén nyomdokába lépett Epaminondas avval is, hogy a művészet és tudomány nyilvános ápolását azon állam főfő kötelességének tekintette, a mely vezérkedő állásra kiván számot tartani.

Ő maga legtöbbet tett arra, hogy a philosophiát Thebaeben meghonosítsa, még pedig nemcsak valamely válogatott körben ápolt szellemes kedvtöltés gyanánt, hanem a felsőbb megösmerésnek a népet emelő és tisztító erejeképen. A nyilvános szónoklat a szabad alkotmánynyal egyszerre honosodott meg Thebaeben s Epaminondas a szó erejére s szerencsés lélekjelenlétre nézve nemcsak maga meg tudott mérkőzni Athén legelső szónokaival, jelesül Kallistratosszal, hanem, a mint a susai követség bizonyítja, barátjai is a legrövidebb idő alatt megtanulták, a többi államok mellett, melyek már régtől fogva külföldi összeköttetésekben állottak, hathatósan, ügyesen és méltósággal védelmezni Thebae érdekeit.

Minden téren szellemi sürgés, hatalmas lendület mutatkozott, hogy az elmulasztottat helyrehozzák. Anaxis és Dionysodoros boeotiai történetet irtak. A művészetek közül főkép a festészet indúlt szerencsés fejlődésnek. Aristides volt a feje egy boeotiai festőiskolának, mely Thebae felszabadítása idején virágzott, s komoly és nemes irányával, a szellemi motivumoknak mély és világos ábrázolásával tüntetvén ki magát, ez által nemzeti dicsőségre tett szert.

Az e korbeli építészetről az Epaminondas vezetése alatt épült messéni várművek reánk jutott maradványai ma is tiszteletes tanuságot tesznek (408. l.); remekei ezek a nagy stilben űzött architekturának. A falak hatalmas darabokból vannak rakva; a részint szabálytalanúl faragott roppant kövek kivülről durván vannak hagyva, de igen pontosan egybeillesztve s széleiken szépen kisimítva, úgyhogy a hatalmasság jelleme a díszszel és csínnal csodálatosan egyesítve van.

A képzőművészet is tanyát lelt Thebaeben. Már Athén és Thebae között az első összeköttetést a művészet pecsételte meg, Alkamenes a szent ajándékot alkotván Thrasybulus számára (63. l., a hol hibásan áll »festmény« »szobormű« helyett.) A korinthusi háború idején az érczöntésnek nevezetes iskolája virágzott Thebaeben. Ebbe tartoztak Hypatodoros és Aristogeizon a kik az oenoei ütközet alkalmából (236. l.) Polyneikes szövetségeseit s az epigonokat állították fel az argosiak számára Delphiben. Sebeshaladva eltértek a régiességtől, mely Boeotia művészetében, valamint nyelvében és irásában megmaradt vala. Meghívták Athén ifjabb iskolájának mestereit. Skopastól volt az Athéna, mely Phidias egy Hermesének mellékdarabjául az Ismenion bejáratánál állott, Praxiteles pedig a Heracleum oromzatát díszítette szobrokkal. Mert a mint Athénben, úgy Thebaeben is a dicsőséges harczok után a város templomai, névszerint az ismenosi A pollóés a nemzeti hős Heraklesé, új fénynyel szereltettek öl. A Phidiasféle előharczos Athénának megfelelt a thebaeiek Herakles Promachos-a, s városuk piaczán az Artemis Eukleia temploma emelkedett a Skopastól való állóképpel, valamint az athéniek is a marathoni diadal után ugyanezen istenséget

ünnepelték. Sok egyebet a városban s a várban nyilván Epaminondas létesített vagy leglaább tervezett, mert az volt a törekvése, hogy — okkalmóddal — a perilesi Athén fényét Thebaere származtassa, s ezért mondta, hír szerint, polgártársainak, hogy, ha Hellasban elsők akarnak lenni, Athén Propylaeumait kell a Cadmea feljáratára állítaniok [73]).

Azonban Thebae nagysága még sem volt csupán korábbi idők utóhangja; rövid fennállta daczára a következendő korokra is önálló jelentőséggel bírt.

Epaminondas által Thebae az athéniek városával, mint a szabadság politikájának székhelye, egyrangra emelkedett. Ennélfogva vált lehetségessé, hogy e két város a görög szabadságért vivandó közeli harczban együtt tarthatott, s enynyiben Epaminondas Demosthenesnek volt útjaegyengetője. De a macedoni királyoknak is elődje ő legnemesebb és legfontosabb munkáikban. Mert ő mutatta meg, mikép értékesítheti sikereit a győző békességes úton, mikép ébreszthet a leigázott tartományokban és paraszt cantonokban új életet s mikép teremthet városok alapitásával a jótékony befolyásnak maradandó emlékeit. Ha fontolóra veszszük, hogy Epaminondas csekély eszközökkel s oly rövid idő alatt alapította vagy alapitani segítette Mantineát, Messenét, Megalopolist, továbbá hogy más helyekre is, teszem Coronéba, thebaei szállókat telepitett, akkor Epaminondástól semmiképen sem lehet elvitatni azt a dicsőséget, hogy a városalapítás királyi mesterségében N.-Sándornak és utódjainak előzője volt.

De abban is az volt ő, hogy görög erkölcsök terjesztésével hazája szük határait kitágította s az éjszak népeit belevonta a görög történet körébe. Ő képviselője volt egy oly hellenség eszméjének, mely helyi történetességektől függetlenül szabad-fennen lebegett az államok és törzsökök kü-

lönbsége fölött. Mindaddig csak oly államférfiakat ismertek, a kik nagy athéniek vagy nagy spartaiak voltak; ő először hellen volt s csak aztán thebaei s igy utját egyengette annak az álláspontnak, melyen a hellenséget a születőhelytől független, szellemi birtoknak tekintették, és ez a hellenismus álláspontja.

Minthogy a hellen szellem Epaminondasban szabadabban és emberiebben tűnt fel, mint Görögország előbbi államfőiben, őt a későbbi ivadékok is sokkal jobban megértették. Könnyebben belétalálták magokat s személye mindazon helyeken, a hol hellenek vagy philhellenek laktak, például szolgálhatott. Igy az ő nyomdokiba léptek azok a férfiak, a kik késő időkben meg igyekeztek óvni a hellen nép becsületét, Philopoemen és Polybius, s a római világ előtt se állt egy görög is nagyobb tiszteletben, mint Epaminondas [74]).

Ily körülmények között valóságos bűn volna az ő munkásságát sikertelennek s magasztos törökvését hiábavalónak tartani. Nagyban hozzájárult ő ahhoz, hogy a görög történet örökérő szellemi tartalomban gazdagodott; ő a hellen cultura fejlődésében kiváló helyet foglal el, ha bár működésének külső eredményei véglehelletével nyomban elenyésztek is.

Aggó feszültséggel várt egész Görögország a mantineai napra. A hegemoniáért régtől folyó küzdelemben annyi hadierő még eddig soha sem állt egymással szemközt. Ezúttal, ugy tartották, mindennek el kell dülnie. Thebae megnyerte a csatát, de ez győző nélküli győzelem volt és semmi harczdíj se került elosztásra. Csak azt tudták, hogy Sparta mindörökre elvesztette a hegemoniát s hogy Thebae azt megtartani nem fogja.

Jegyzetek

az ötödik könyvhöz.

[1]) (3. l.). Spartaiak Achajában: Thuc. IV. 21.

[2]) (4. l.). Ellenes szövetségek elismerése Sparta által: Thuc. I. 112., 115., V. 18.

[3]) (5. l.). A ἁρμοστής névben tulajdonkép semmi sértő nem volt; sőt mint enyhébb az atticai szövetségi-inspectorokénak (ἐπίσκοποι, φύλακες) tétetik ellenébe. Theophr. Harpokr.-nál: ἐπίσκοποι. V. ö. Diod. XIV. 3. (ἁρμόζοντες μὲν τῷ λόγῳ, τύραννοι δὲ τοῖς πράγμασιν). Nem új név volt; de nem a peloponnesusi szövetségi viszonyokból vétetett, hanem azon tisztek neve volt, a kiket Sparta a perioikos kerületekbe küldözött (Schol. Pind. Ol. 6., 154. Schömann Gr. Alt. 1[3], 216). Ha tehát az alávetett szövetséges helyekre szintén ‚harmostesek' (οἱ παῤ αὐτοῖς καλούμενοι ἁρμ. Diod. XIV. 10.) küldetnek ki, ebből azt lehet következtetni, hogy a szövetséges helyeket külföldi tiszttartóságok gyanánt tekintették, melyekkel abban is egyeztek, hogy adózniok kellett. Szabadabban használja ezt a szót Thuc. VIII. 5., a hol oly állást jelöl vele, a minővel Gylippos bír Syracusaeben. — Klearchos: Xen. I. 1., 35.; I. 3., 15. sk. — Kivétel életkorra nézve: Thuc. IV. 132. τῶν ἡβώντων παρανόμως ἄνδρας ἐξῆγον ἐκ Σπάρτης. Ez 423-ban történt s jóformán Brasidas boszújára.

[4]) (61. l.). Lysander mint nauarch az állam megbízásából cselekszik: Diod. XIV. 10. Aegina és Melos helyreállítása: Xen. Hell. II. 2., 9. Plut. Lys. 14. Skione u. o. A messenebeliek elűzetése Naupactusból s a szigetekből: Diod. XIV. 34. (Cephalleniából) és XIV. 78. (Zacynthusból). Paus. X. 38., 10. Lykon προδοὺς Ναύπακτον

Metagenes ‚Homeros'-a: Meineke Fragm. Comic. Graec. 2., 755. Bergk. Rel. Com. Att. 423.

[5]) (8. l.). Lysander Miletusban: Plut. Lys. 19.; Thasosban: Corn. Nep. Lys. 2. Polyaen. I. 45., 6.

[6]) (9. l.). Helóták, mint harmostesek: Xen. Hell. III. 5., 12. Adók 1000 talentumig: Diod. XIV. 10. Plut. Lys. 17.

[7]) (14. l.). A »harminczak« uralkodásáról: Xen. Hell. II. 3 skk. Lysias beszédei Eratosthenes, Agoratos és Nikomachos s m. ellen. Alkalmilag Isocrates s más szónokok. Újabb előadások: Lachmann Gesch. Gr. vom Ende des pelop. Kr. bis Alex. 1839. Sievers Gesch. Gr. vom Ende des pelop. Kr. bis zur Schlacht bei Mantineia 1840. Scheibe Oligarch. Umwälzung zu Athen am Ende des pelop. Kr. und das Archontat des Eukleides 1843. Weissenborn Hellen 1844. (197. sk. l.). — Xenophon a hét első könyvben Thuc. időfelosztását fogadja el. Előadásának hanyagsága s a szöveg nagy romlottsága miatt a chronologiát csak combinatióval lehet megállapítani. — A »harminczak« intézkedéseiről: Scheibe 66. A heliastes-i törvényszékek eltörlése magától értetődik; az areopag feloszlatása Rauchenstein Phil. 10., 605. szerint Lysiasból (I. 30.) következik. Ennek ellenében Schömann Gr. Alt. I[3] 581. l.; v. ö. alább a 29-ik jegyz. — Pythodoros, a 400 egyike (kiknek collegiuma a 30-ak seminariuma volt): Plat. Alk. I. 119. l. Diog. Laert. IX. 54., philosophiai műveltségű, mint Aristoteles, a collegája. Bergk Rel. Com. Att. 100.

[8]) (16. l.) Kallibios: Xen. Hell. II. 3., 14. Diod. XIV. 4. Autolykos: Paus. I. 18., 3.; IX. 32., 8. Plut. Lys. 15. Cobet. Prosop. Xenoph. 54. l. Alkalmasint Lysander maga volt, a ki a csapatokat odavezette s beiktatta a harmostest, miután Samost elfoglalta s a thrák parton kivitte vala erőszakos rendszabályait.

[9]) (18. l.) *Βάτραχος ὁ πάρεδρος ὁ ἐξ Ὠρεοῦ* Archippos Athen.-nál 329 *c*. — K. Fr. Hermann Staatsalterth. §. 139. Meierrel de bon. damn. 188. a »harminczak« alatti s a democratiabeli *ἔνδεκα* identitása ellen. De két »ti zenegyek« collegiumát, egyforma hatáskörűt, csak nem lehet felvenni. A régi hatóság megujíttatott s egész más jelentőséget nyert. Scheibe 68. — A *κατάλογος*-ról (*ὁ μετα Ἀνυάνδρον κ.*): Rauchenstein Philol. 15, 338. és Lysiashoz XXV. 16. — Agoratosról, a ki azt állítván, hogy része volt Phrynichos megölésében, polgárjogot követelt magának: Lys. XIII. 70 skk. l.

[10]) (20. l.). Alcibiades belelát Cyrus terveibe: Ephoros Diod.-nál XIV. 11. Nep. Alc. 10. A haláláról való tudósításokat Cornel. Plut. Justin- és Diodornál, — Fricke, Untersuchungen über die Quellen Plutarchs im Leben des Alk. 110., Theopomposra, a Diodornál találtató eltérő hagyományt pedig Ephorosra viszi vissza. Timandra Athen. szerint 574: Theodote. Ephoros szerint Pharnabazus a Cyrusról való tudósítást nem akarta más által az udvarhoz juttatni; de ez nem magyarázza meg a véres tettet. Ezért valószinű Cyrus közreműködése, mint a ki Alc.-től leginkább tarthatott. V. ö. Grote 8., 427. (4., 550. N. F.) — Az ifjabb Alc. kitiltása s vagyonának elkobzása: Isocr. de bigis 40 és 46.

[11]) (23. l.). Eukrates és Nikeratos (nem pedig: Nikoratos): Lys. XVIII. 4., 6. — Leon: Andok. Myst. 94. Scheibe 83. — Lycurgus: A X. R. é. 841. Clinton F. H. a 337.évhez (nem Lykophron atyja Scheibe szerint 101). — Peison és Theognis: Lys. XII. 6. Xen. Hell. II. 3., 2. A kereskedők nyomása megfelel az oligarchák politikai elveinek, mint a kik az államot kalmár irányától el akarták téríteni. V. ö. [Xen.] de rep. Ath. 2.

[12]) (28. l.) A 3000-ek új kiadása voltak a polgári bizottságnak. Theramenes *κόθορνος*: Xen. Hell. II. 3., 31. Schol. Ar. Ran. 47.; a mindkét lábra jó saru az *ἀμφοτερισμός*-t jelenti a politikában. Poll. VII. 90., 91. Rhein. Mus. 20, 390.

[13]) (30. l.) Theramenes védelme: Hell. II. 3., 35. skk. Xen. pártját fogja; továbbá Lysias XII. 77. Scheibe 93. A liberalisok sehogy sem akarták őt ügyök vértanujának elismerni. Ellenben kedvező ítéletet talált Isocrates iskolájában, v. ö. Volquardsen Unters. über die Quellen des Diod. L. XI—XVI. 1868, 63. — Kritias multja: Xen. Hell. II. 3, 36. Mem. I. 2., 24.

[14]) (32. l.) Periander: Diog. Laert I. 7. Az arsenalok elpusztítása: Lys. XIII. 46. Isocr. Areop. 66. A Pnyx átalakítására nézve v. ö. Curtius Att. Studien. 1., 56. A szabad tanítás eltiltása: Xen. Mem. I. 2., 31.

[15]) (35. l.) *Οἱ περὶ Χαρικλέα*, az ultrák és a harminczak vezetői (mint Phrynichos társai a 400 alatt): Arist. Pol. 205., 2. — Külföldi részvét: Plut. Lys. 27. Diod. XIV. 6. Demosth. XV. 22. — Anytos (*πλούσιος ἐκ βυρσοδεψικῆς* Schol. Plat. Apol. 18.) hajórajával vihar által tartóztatva Maltánál, s Pylos veszte után bevádolva, első

példáját szolgáltatja a törvényszék megvesztegetésének (*κατέδειξε τὸ δεκάζειν* Arist. Harp.-nál *δεκάζων*). — Archinos, alkalmasint Myronides fia, *μετά γε τοὺς θεοὺς αἰτιώτατος τῆς καθόδου τῷ δήμῳ* Dem. XXIV. 135. Sievers 107. l. Az att. várak lerombolása: Lys. XII. 40. De Phyle *χωρίον ἰσχυρόν* maradt Hell. II. 4., 2.; Eleusis is.

[16]) (18. l.). Eleusis megtisztítása: Hell. II. 4. 8. (és Salamisé: Lys. XII. 52.; XIII. 44.; Diod. XIV. 32). 300 semmi esetre sem teljes száma a fegyverfogható polgároknak. Vagy különválasztattak a piaczon a gyanúsak a nem gyanúsaktól, vagy hogy ez utóbbiak már előbb kivonúltak vala. Az első esetet veszi föl Scheibe is, a ki azonban 111. l. a lovasok mustrálásáról beszél. Grote 8., 364. (4., 515. N. F.) szerint valamennyi polgárt elhurczoltak volna.

[17]) (41. l.). Harcz Munychiában: Hell. II. 4., 10. sk. Kleokritos *ὁ μυστῶν κῆρυξ*, §. 20. Trasybulusnak hasonló beszédet tulajdonít Iustinus V. 10. — A *δέκα ἄνδρες αὐτοκράτορες* felállítása Diod. XIV. 33.; *δεκαδοῦχοι* Harp., Suid. e szó a. *δέκα*. Lys. XII. 55.

[18]) (42. l.). A tyrannusok Kritias, Hippomachos, Theramenes halála és Eratosthenes s Pheidon kiválása után is megtartották Eleusisben ezt a hiv. nevet: »harminczak.« — Névaláírás: *οἱ Ἐλευσινάδε ἀπογραψάμενοι* Lysias XXV. 9. V. ö. Grossert Fleckeisen Jahrb. 1869. 204 l. — Segítség Acharnaeből: Lys. XXXI. 16. Lysias: A X. R. É. 835., (s Ismenias) Justin. V. 9. Isotelia Hell. II. 4., 25. Szükség Athénben: Xen. Mem. II. 7., 2.

[19]) (45. l.). Pheidon Spartában: Lys. XII. 58. Hell. II. 4., 28. Plut. Lys. 21. Pausanias *φθονήσας Λυσάνδρῳ — πείσας τῶν ἐφόρων τρεῖς, ἐξάγει φρουράν* Hell. 29. A mi az agiadákat illeti, Leonidasban határozottan hellen érzület mutatkozik; Pleistoanax kerüli a háborút Athénnel (Thuc. I. 114); szintúgy Pausanias. Utódja Agesipolis leghatározottabb ellensége az erőszakoskodó s egyoldalúan spartai politikának; Kleombrotos nemkülönben. Azért is többnyire proklidákat találunk Attikában hadvezérekül. Sievers 382. l.

[20]) (47. l.). Diognetos: Lys. XVIII, 10. Paus. a *κωφὸς λιμήν*-nél kémszemléz. Hell. §. 31. Ez jóformán a Pyraeeusnak az emporiumtól fallal elvágott legbelső része (melyet Ulrichs *Ἀλαί*-nak nevez), a hogy én de port. Athen. 34. l. vélekedtem. Mert innen akartak Phalerum felé egy falat vonni, mely elrekeszsze Pyraeeus félszigetét.

[21]) (48. l.). Grosser, Amnestie des Jahres 403. Minden 1868. 39. l. 1. Kibékülési szerződés: Xen. Hell. II. 4., 38: ἐφ' ᾧτε εἰρήνην μὲν ἔχειν πρὸς ἀλλήλους, ἀπιέναι δὲ ἐπὶ τὰ ἑαυτῶν ἑκάστους πλὴν τῶν τριάκοντα καὶ τῶν ἕνδεκα καὶ τῶν ἐν τῷ Πειραιεῖ ἀρξάντων δέκα. Megkülönböztetése a kibékülésnek az amnestiától: Hinrichs óta: De Theramenis Critiae et Thrasybuli rebus et ingenio Hamburg 1830. — Külön szerződés Spartával: Lys. VI. 38.; Isocr. XVIII. 29.; Hell. II. 4., 36. — Grosser a kibékülési műnek három aktusát különbözteti meg (διαλλαγαί): 1. συνθῆκαι, kibékülési egyesség az ἐξ ἀστεος és az ἐκ Πειραιῶς valók közt. 2. οἱ ὅρκοι, a hites ratificatio. 3. οἱ ὅρκοι καὶ αἱ συνθῆκαι οὖσαι τοῖς Ἐλευσινόθεν Lys. VI. 45., a teljes amnestia.

[22]) (49. l.). Τὶ δέ τινες φοβοῖντο etc., Hell. §. 38., nem egyességbeli föltétel Grosser szerint (10. l.), hanem hozzácsatolt tény. Igy Diod. a XIV. 33. συνεχώρησαν. Andoc. I. 90. szintén nem említ efféle szerződésbeli határozatot.

[23]) (52. l.). Plut. szerint de glor. Ath. a számkivetettek (οἱ ἐκ Πειραιῶς) Boedromion 12-ikén (Sept. 21. Böckh szerint) vonúlnak haza; a χαριστήρια ἐλευθερίας napja volt ez: A. Mommsen Heortologie 217. Αἴσιμος (ugyanaz mint Schol. Ar. Eccl. 208. ?) vezeti ominis causa a πομπή-t Lys. XIII. 80.; v. ö. Monatsberichte der Berl. Akademie 1870. 169. l. Thrasybulus beszéde: Hell. §. 40. Phormisios (Dion. Hal. Lys. 34.) nem oligarcha, mint Grote vélekedik: Schömann Verfassungsgesch. Athens 93. l. Blass Gesch. der griechischen Beredsamkeit bis auf Lysias 442. l. szerint az Aristoph. Békáiban (965.), Eccl.-ban (97.) kicsufolt demagog. — Lysiasnak Phormisios javaslata ellen intézett beszédére nézve v. ö. most Usener Jahrb. f. Phil. 1873, 145. l. Szerinte a beszéd csak a városi párt, nem a δῆμος híveiből álló gyülekezet előtt tartatott, melyben csupán a magasabb censusosztályokbeli földbirtokosok lettek volna jelen. 167. l. Ezek alkották volna, a mint Us. a 169. l. kifejti, a Drakontidas-féle alkotmányváltoztatások óta jog szerint fennálló ἐκκλησία-t, a μετέχοντες τῆς πολιτείας-t (Isocr. XXI. 2) — Εἰρήνη a Thrasybulus visszatérte utáni idő. Ἀμνηστεία mint technikus kifejezés csak hellenistice, azelőtt τὸ μὴ μνησικακεῖν.

[24]) (53. l.). Grosser Ende der Dreissig, Jahrb. für. Phil. 1869. 193. l.: Xen. Hell. II. 4., 43. τοὺς στρατηγοὺς αὐτῶν (a harminczakat) εἰς λόγους ἐλθόντας ἀπέκτειναν, v. ö. Justin. V. 10., 8. ad colloquium

veluti dominiationem recepturi per insidias comprehensi trucidantur. Isocr. VII. 67. *αὐτοὺς τοὺς αἰτιωτάτους τῶν κακῶν ἀνελόντες.* A harminczak vesztével az eleusisi párttal való egyességre nézve l. a 21-ik jegyz. — Eratosthenes: Lysiasnak ellene tartott (XII-ik) beszéde akkorból való, midőn a harminczak boszút forralva, Eleusisben voltak: 80. *μηδ' ἀποῦσι μὲν τοῖς τριάκοντα ἐπιβουλεύετε, παρόντας δ' ἀφῆτε.* 94. *καὶ τοῖς πολεμίοις μάχεσθε*; de aligha volt eredménye: Frohberger Einl. 20. l.

[25]) (54. l.). Feltétlen amnestia: Xen. II. 4., 43. *τοῖς δ' ἄλλοις — ἔπεισαν συναλλαγῆναι καὶ ὀμόσαντες ὅρκους ἢ μὴν μὴ μνησικακήσειν, ἔτι καὶ νῦν ὅμοῦ γε πολιτεύονται καὶ τοῖς ὅρκοις ἐμμέναι ὁ δῆμος.* Justin V. 10. populus quem emigrare jusserant, in urbem revocatur. Atque ita per multa membra civitas dissipata in unum tandem corpus redigitur, et ne qua dissensio ex ante actis nasceretur, omnes jurejurando obstringuntur, discordiarum oblivionem fore. Dem. XX. 11. Isocr. VII. 67. Plat. Menex. 15. *παντελὴς εἰρήνη.*

[26]) (55. l.). A harminczak kölcsöne Spartában: Dem. XX. 11. sk. Thirlwall erre vonatkoztatja Ar. Pol. III. 1. 59. l.

[27]) (55. l.). *Παραγραφή* »kifogástélel« minden amnestiaellenes vádak ellen Aischines törv. szerint (Isocr. XVIII. 2.) Rauchenstein Einl. zu Lysias XXV. *Συλλογεῖς* és *σύνδικοι* (Harp.) Lys. XVI. 7. V. ö. most R. Schöll Qu. fiscales juris Att. Berol. 1873.

[28]) (59. l.). Okiratcensura: C. Curtius Metroon 7., 17. l. Nikomachos peregrinitása: Philippi Beiträge zur Geschichte des attischen Bürgerrechts 1870., 123. l. — Tisamenos: Lys. XXX. 28. Andok. Myst. 82. Schömann Verfassungsgeschichte 90. l. — A »húszak«-nak Grosser Amnestie 42. l. szerint olyanforma állásuk volt, mint az areopagnak Ephialtes előtt, v. ö. Plut. Sol. 19. Andok. I. 84. ezzel: Andok. I. 81. Poll. VIII. 112. Míg ők vitték az ügyeket, nem gondolhatjuk működésben a régi magistraturát; a tanács helyreállítása megelőzte a hivatalokét, ha az első archon helyét nyomban betöltötték is: Frohberger Lysias 1., 177. — Diokles póttörvénye Dem. XXIV. 42. Meier de bon. damn. 71. — Aristophon: Karystios Athen.-nál 577*b*. A Schäfer. Demosthenes und seine Zeit 1., 123. A *ξενία* vádjának helye legyen: 1. azok ellen, a kiknek a szülei egyik se polgári vér; 2. azok ellen, a kik anyúl nem egyenrangúak, ez utóbbi esetben azonban csak úgy, ha

Eukl. archonsága után születtek: Philippi Beiträge zur Geschichte des attischen Bürgerrechts 1870., 54.

[29]) (60. l.). Az areopagnak a »harminczak« által eltörlését, a mint Schömann Griech. Alt. I[3] 581. l. nem ok nélkül hangsúlyozza, nem lehet kimutatni; egy független, legfelső vértörvényszéknek a rémrendszer alatt csonkítatlan fennállta meg épenséggel valószínűtlen. Az areopágot már a tyrannis előtt az alkotmánypárt részén látjuk Theramenes ellen (Lysias XII. 69. Scheibe 41. l.) Hasonlókép a tyrannis után demokrata szellemben lép föl.

[30]) (61. l.) Euklides után már nem voltak hellenotamiasok, Eukl. előtt se *ταμίαι τῶν στρατιωτικῶν*, se tisztviselő *ἐπὶ τῷ θεωρικῷ*. Böckh Staatsh. 1, 246. — Az *ἄγραφοι νόμοι* eltörlése, a *ψηφίσματα* alárendelése a *νόμοι*-nak: Andok. Myst. 86., 87. — Régi és új okiratforma Schömann Gr. Alterth. 1[3], 410. Böckh Staatsh. 2., 50. Szerződésekben az archon neve már régibb okiratokban is előfordúl, igy CIG. n. 74., C. I. Att. n. 33.

[31]) (63. l.) A kétféle irásról *ἡ παλαιὰ* [*τὰ Ἀττικὰ γράμματα*] és *ἡ μετ' Εὐκλείδην γραμματική* Franz Elem. Epigr. Gr. 24., 148. l. Samosi Kallistratos: Ephor. Schol. Venet. Il., VIII. 158. Suidas: *Σαμίων ὁ δῆμος*. Kirchhoff Stud. z. Gesch. d. griech. Alphabets 68. s. kk. *Σ* helyett *Ϟ*, Ol. 84., 1. óta az adólisztákban. Az euklidesi alphabetumban *Γ*, azelőtt *Λ*; *Λ*, azelőtt *Γ*; ujonnan behozva *Η* és *Ω*, melyek közül az előbbi hehezet jelnek használtatott vala; *Ξ* előbb *ΧΣ*, *Ψ* előbb *ΦΣ*. Hogy a jóniai alphabetum ismerete már a pelop. háború kezdete előtt el volt terjedve Athénben: Kirchhoff 71. l. Más újitások Euklides után: az évi irnok Böckh Epigr. Chronol. Studien 40. l. Sauppe Philol. 19., 249. *Ἐν ἀκροπόλει* azelőtt *ἐμ πόλει*: C. Curtius de act. publ. cura 20. l. *Ἀθηνᾶ*: Böckh Staatsh. 2., 51.; *Ἀθηναία* még később: Hermes 7., 162. Az Euklides utáni kor decretumaiban bizonyos összegeket vetnek ki a feliratok készítésére és felállítására: Schöne Griechische Reliefs 18. l. — A revideált törvények felállítása a Kerameikoson: Andok. Myst. 95. Lyc. Leokr. ellen. 126. Bergk zu Andok. ed. Schiller 129. l. Attische Studien 2., 66. *Στοὰ βασίλειος* Hermes 2., 30. — Diätetesi törvény Meier szerint Eukl. idejéből; ennek ellenében Schömann Verfassungsgeschichte 44. s k. Az epipsephisisnek a proedros-okra ruházása Ol. 100., 3 utánra esik. Böckh

Mondcyclen 46. — Eukl. éve korszakos év; innen a közmondás: *τὰ πρὸ Εὐκλείδου ἐξετάζειν* Luciannál Catapl. 5.

[32]) (63. l.). Euklides ismeretes az *ἐπὶ συναγωγῆ τεθαυμασμένοι* között Athen. 3. Itt kétféle gyüjtők vannak megkülönböztetve, olyanok, a kik állami eszközökkel rendelkeztek, aztán pedig privátemberek, kik rangjuk szerint vannak megjelölve. Az első csoport bizonyára történetileg ismert személyiségekből állott; azért is, úgy vélem, Polykrates s Pisistratus és a pergamosi királyok közt *Νικοκράτης* helyett: *Νικοκλῆς ὁ Κύπριος* olvasandó (v. ö. Arch. Zeit. 1844., 347) s így Euklidesnél is csak a hires archonra kell gondolnunk. Talán e helyett is: *Εὐκλείδην τὸν καὶ αὐτὸν Ἀθηναῖον: τὸν ἄρχοντα* (vagy *ἄρξαντα*) *καὶ α. Ἀ.* olvasandó. Ennyit M. H. E. Meier kétségei ellenében. Opusc I., 85. Becker is Charikles 2., 119. privátbibliothékára gondol. — A pandionis végzése Kallikrates indítványára: CIG. n. 213. — Athena és Herakles Paus. IX.. 11., 6. V. ö. a 382. l. Archinos indítványa a *καταγαγόντες τὸν δῆμον* tiszteletére: Aesch. III. 187.

[33]) (65. l.). »Harmincz zsarnok« már Aristot. Rhet. II. 24. p. 105., 24. Hasonlóan Diod. XIV., 2. Cornel. Nep. Thras. 3. Justinus V. 10.

[34]) (66. l.). Pénz külföldön: Athen. 532. *σπάνις ἀργυρίου* Lys. XIX. 11. Platon. Com. Fragm. Meinekénél 2., 692.

[35]) (67. l.). Így Agesilausnak az Athena Itonia templomába menekültek kimélése különös érdemül tulajdoníttatik: Xen. Hell. IV. 3., 20.

[36]) (68. l.). Emberi és isteni dolgok pusztultsága: Eur. Iphig. Taur. 560. Kirchh. — Idegen vallások: Bergk Rel. Com. Att. 75. Isistisztelet, melyet az »egyiptomi« Lycurgus, a szónok öregapja hozott divatba: Köhler Hermes 5., 351. Az athéniek nyelve *κεκραμένη ἐξ ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων* ‚Xen.' Resp. Ath. 1., 8. — Eurykles *ἐγγαστρίμυθος* (*ἐγγαστρῖται, Εὐρυκλεῖδαι*): Arist. Darazs. 1019. Schömann Gr. Alterth. 2[2]; 294.

[37]) (70. l.). Az abderai Democritus Diog. Laert. XIX. 41. szerint negyven évvel flatalabb Anaxagorasnál, tehát Ol. 80 tájban született. Az ő emberforma *εἴδωλα*-i, *τὰ μὲν ἀγαθοποιά, τὰ δὲ κακοποιά* (Sext. Emp. IX. 19.) néminemüképen a néphit daemonainak felelnek meg (Zeller Gesch. der griech. Ph. 1., 643.). Diagoras *ὁ ἄθεος, ὁ Μήλιος*,

mint mysteriumgyalázó (Suidas) számkivettetik, Peloponnesusban is üldöztetik (Schol. Ar. Madarak 1072. Békák 320. Clem. Alex. Protrept. 7. l. Sylb. emendálva Cobet által Nov. Lect. Praef. 14. l. (*Διαγόρα τοὔψον παρασκευάσαι*). Athenagoras *Πρεσβεία π. Χρ.* 5.: *ἵνα τὰς γογγύλας ἐψοῖ κατακόπτων τὸ τοῦ Ἡρ. ξόανον.*

[38]) (71. l.). Thucidides atheismusa Anaxagorashoz való viszonya miatt, Antyllos szerint Markellinosnál. Krüger Krit. Anal. 1., 56. Diagoras számkivetése Diod. XIII. 6. Az adat kétes; mindenesetre Ar. Madarak 1072. pört és számkivetést előre feltesz, l. e helyhez Kockot.

[39]) (74. l.). Az ellenséges hadvezér 406 őszén csak a deceliai csapatok parancsnoka lehetett (nem Lysander, mint a biograph és Plinius VII. 109. mondják) s könnyü elgondolni, hogy a lacedaemoniak az arginusaei csata után keményebben szorongatták a várost, hogy a hajóhad veszedelméért a szárazon álljanak boszút s az athénieket hajlandókká tegyék a békére. A Decelia felé vivő uton feküdt a költő sirja, kétség kivül Kolonos megyében. V. ö. v. Leutsch Plilol. 1., 129. Phrynichos Meineke Fr. Com. 2., 192.

[39 *b*]) (75. l.). Sophokles utódairól: Sauppe Sophokleische Inschriften, Gött. Nachrichten 1865., 244. l. Aeschylus utódai: Astydamas az öregbik, l. Suidas *Ἀστυδάμας*, a hol egy fia is Astydamasnak neveztetik. Welcker Griechische Tragödie 3., 1060. — Hogy tovább élnek Aeschylus tragődiái az attikai szinpadon: Schol. Ar. Békák 892. Aesch. Agam. v. Schneidewin VI.

[40]) (76. l.). Theognis: Arist. Acharn. 140. Thesmoph. 170. Morsimos: Arist. Béke 801. Mors. Sthenelos- és Melanthiosról: Cobet Platon. Com. Rel. 184. Arist. Gerytades: Meineke Fr. Com. 2., 1005. — *Ὁ δ' αὖ Σοφοκλέους τοῦ μέλιτι κεχρισμένου ὥσπερ καδίσκον περιέλειχε τὸ στόμα* 2., 1176.

[41]) (77. l.). Agathon »*ὁ καλός*« Ritschl Opusc. 1., 411., 405-ben már Pellába volt költözve *εἰς μακάρων εὐωχίαν*. Ar. Békák 85. *Ὑμβόλιμα* Arist. Poet. 8. *Ἄνθος* Poet. 9.

[42]) (79. l.). — Euripidesről Suidas és az életiratok Philochoros felhasználásával. Gellius XV. 26. Salamis a születőhelye (valószinüleg azalatt, hogy menedéke volt az athénieknek) s később is kedvelt tartózkodója a költőnek. Welker Alte Denkmäler 1., 489. A bölcs ideálja, Fragm. 101. Clem. Alex. Strom. IV. 536 d Dind. Bernhardy Gr. Litt.

2., 365. — Protagoras *περὶ θεῶν* olvas Eur.-nél. Diog. L IX. 8., 54. — Eur. mint leghiresebb könyvgyüjtő Aristot. előtt. l. a 32. jegyz.

43) (81. l.). Euripidem M. Varro ait cum quinque et septuaginta tragoedias scripserit, in quinque solis vicisse Gellius XVII. 4., 3. Az alexandriaiak 92-őt ismertek a didascaliákból, melyekben csak azok a darabok voltak feljegyezve, melyek a három dij valamelyikét elnyerték vala. Nauck Eur. XXIII. — Protagoras: Diog. L. IX. 8., 52. — Tudós dajkák: Eur. Hippolyt. 453. — Eur. mint úti olvasmány: Arist. Békák 52. — A Syracusaeben foglyul esett athéniek vigasztalása, a kik neki köszönik a hazatérést: Plut. Nik. 29. — Anaxagoras irataínak elterjedése Plato Apol. 26. Böckh Staatsh. 1., 26.. 2. Nachtr. IV.; könyvpiacz (*οὗ τὰ βιβλία ὤνια* Eupolis, Polluxnál IX. 47. Meineke Fr. Com. Gr. 2., 550.) a Kerameikos orchestrájában: Schőne Jahrb. f. Philol. 1870., 802. l.

44) (82. l.). Ael. V. H. XIII. 4. Bántalmak az udvarnál, melyeket Arch. megtorol, s ez által magának szerez ellenségeket Arist. Pol. 220., 7. — Archelaos Fragm.: *ἔπαυσ᾽ ὀδουροὺς λυμεῶνας.*

45) (86. l.). Atticai tárgyúak Aigeus, Alope, Erechtheus, Heraklidák, Oltalomkérők, Hippolytus, Jon, Theseus, Skiron. V. ö. Schenkl Polit. Anschauungen des Eur. Wien. 1862., 23. l.

46) (88. l.). Vonatkozás Pericles halálára, Hipp. 1459.: *ὦ κλεινὸν Ἀθηνῶν Παλλάδος θ᾽ ὁρίσματα, οἷον στερήσεσθ᾽ ἀνδρός.* Böckh Trag. Princ. 181. l. H. Hirzel de Eur. in comp. div. arte 64. l. — Antiphanes Meinekénél 3., 106. — Régebbi költők rejtett ócsárlása a phönicai nőkben (752. K.), Philoktetben, Electrában s e. V. ö. Schneidewin Bev. Philokt. hez.

47) (90. l.). Szerelemből bűnös nők: Jahn Arch. Beiträge 245. l. Rhein. Mus. 1871., 286. l. — Hippol. 607. *ἡ γλῶσσ᾽ ὀμώμοχ᾽, ἡ δὲ φρὴν ἀνώμοτος.* V. ö. Nägelsbach Nachhomer. Theologie 439.

48) (91. l.). Pindar Nem. 3., 40. sk.

49) (93. l.). Hogy Eur. nem dolgozott mindig nagy könnyedén, mutatja a nem valószinüség nélküli történet Val. Max.-nál III. 7., 1. ext. — Deus ex Machina Soph.-nél is, de nodus deo vindice dignus alkalm. V. ö. H. Abeken Trag. Lösung im Philokt. des Soph. Berl. 1860. Euripides Sophokles utánzója Bergk Soph. XXXVIII. Köchly Iphig. Taur. XL., Schrader zur Würdigung des d. ex mach. Rhein. Mus. N. F. 22., 544. l. — A prologok kritikája Arist.-nél Békák 1200

[50]) (94. l.). *Ἀνέτρεφον μονῳδίαις* Békák 944.; a monodiák parodiája 1330.

[51]) (97. l.). Melanippides: Suid. Arist. Rhet. III. 9., 6., 125. l. 3.: *ἀναβολαὶ ἀντὶ τῶν ἀντιστρόφων.* Kinesias: Mein. Com. 1., 228. Philoxenos, Cythera elfoglalásakor 424-ben atticai fogságba kerül; *Δούλων* Hesych. Athen. 643. D. — Karkinos: Arist. Dar. 1501. Mein. Com. 1., 513.

[52]) (99. l.). A zene minden művészet közül legmélyebb hatással van az ember erkölcsi állapotára: Arist. Pol. 138. Aristokleides: Schol. Arist. Felhők 965. Phrynis *ἐπὶ Καλλίου ἄρχοντος* (81., 1.; 456.) Schol., valósz. *Καλλυμάχου* 83., 3.; 446. Meier Panath. 285. O. Müller Gr. Litt. 2., 286. Volkmann Plut. de mus.-hoz 77. l. Plut. 6.: *ἡ κατὰ Τέρπανδρον κιθαρῳδία μέχρι τῆς Φρύνιδος ἡλικίας παντελῶς ἁπλῆ τις οὖσα διετέλει.* Westphal. Harmonik 97. l.

[53]) (101. l.). Plato Törv. 666. Müller Dorier 2., 322. A régi héthúr szaporításáról. Westphal 95. l. Spartai dekret. Timotheos ellen Boeth.-nál de mus. I. 1., Phil. 19. 308.

[54]) (103. l.). A metrum és compositio stiljének epochái: G. Hermann El. d. Metr. 123. l. H. Hirzel de Eur. in comp. div. arte 92. l. A tetr. troch. sűrűbb használata Ol. 91. után.

[55]) (108. l.). A régi komoedia vége Cobet Plat. 48., 146. Böckh Staatsh. 1., 607. K. F. Hermann Ges. Abh. 41., 61. Hiányzott eszköz és türelem a karok begyakoroltatására, a mely hónapokig is eltarthatott.

[56]) (114. l.). Apollodoros *ὁ μανικός* Plato Symp. 172. sk. Cobet Prosop. Xen. 63. Arch. Zeit. 1858., 248*.

[57]) (118. l.). S. három csatában (Potidaea, Delion, Amphipolis) Plat. Apol. 28. A tények összetévesztése. Athen. 216. Nem való Xenophon életének megmentése Delionnál (Strab. 403. Diog. L. II. 22.), a mint Cobet bebizonyította. Mnemos 7., 50. (Nov. Lect. 538.). Authenticus tudósítás Delionról: Plat. Symp. 221., a ki Laches megmentését is Sok.-nek tulajdonítja: *διὸ καὶ ἀσφαλῶς ἀπῄει καὶ οὗτος καὶ ὁ ἕτερος.* — Kevéssel megelégedése: Xen. Mem. I. 6., 1. sk. — Külföldi ajánlatok: Diog. L. II. 5., 9. Arist. Rhet. II. 23., 98., 30.: *ὕβριν τὸ μὴ δυνασθαι ἀμύνασθαι ὁμοίως εὖ παθόντα ὥσπερ καὶ κακῶς.* — Az élelmi szerek ára Ath.-ben: Plut. de tranq. 10. Böckh Staatsh. 1., 131 (*χοῖνιξ*, egyremásra egy embernek napi élelme, 4 *χοιν.* dara

egy oboloson = 1 j. garas.) Az árak Solon óta már kétannyira emelődtek.

[58]) (121. l.). Aristippus: Xen. Mem. II. 1., 8. Thrasymachos: Plat Rep. 338. »Minden jog az erősebbnek érdekén nyugszik.« K. F. Hermann Ges. und Gesetzgebung im Alt. 66. l. Strümpell Gesch. der praktischen Phil. d. Gr. 83. l. Schanz Beiträge zur vorsokratischen Philosophie 1867. 109. l. sk.

[59]) (123. l.). *Γνῶθι σεαυτὸν* Delphiben az isten üdvözlete a belépőhez: Plut. de *E* Delph. 17. Ulrichs Reisen und Forschungen 1., 75.

[60]) (124. l.). Heraklitus: *ἐδιζησάμεν ἐμεωυτόν,* Plut. adv. Colot. 20.

[61]) (131. l.). Eupolis F. C. 2., 553.: *μισῶ τὸν Σ. τὸν πτωχὸν ἀδολέσχην.* Arist. Békák 1491.: *Χαριὲν οὖν μὴ Σωκράτει παρακαθήμενον λαλεῖν. — τὸ δ'ἐπ σεμνοῖσιν λόγοισι καὶ σκαριφησμοῖσι λήρων διατριβὴν ἀργὸν ποιεῖσθαι, παραφρονοῦντος ἀνδρὸς.* Ar. támadásai ellen a Felhőkben, védekezik S., de se benne, se tanítványaiban nyoma sincs a neheztelésnek Ar. ellen. — A *ψυχαγωγια*-ra nézve (127. lap) v. ö. Rhein. Mus. 18., 473.

[62]) (133. l.). Chairephon Delphiben: Plat. Apol. 20. l. — Pythodorosról és Aristotelesről l. a 7. jegyz. *Χαιρίδης ὁ Λακώνος* a pyraeeusi »tizek« közül való: Xen. Hell. II. 4., 19.

[63]) (134. l.) Lysias XII. b. Eratosthenes ellen Euklides archon évéből, Rauchenstein 12. l. Frohberger 16. l. sk. Blass attische Beredsamk. b. auf Lysias 539. l.

[64]) (136. l.). Lysias XXV., visszautasítása egy oly vádnak, a melyben »alkotmányfelforgatás«, a demagogoknak e jelszava, főszerepet játszott; innen a beszédnek nem szabatos elnevezése *»δήμου καταλύσεως ἀπολογία«*; röviddel Eleusis eleste előtt tartatott (Frohberger 1., 177., 183.), mielőtt Archinos paragraphé-je közzététetett volna (56. l.). Ha e beszédben csak két párt említtetik, *οἱ ἐκ Πειραιῶς* és *οἱ ἐξ ἄστεος*, ez utóbbi az oligarchák mindkét fractióját magában foglalja, a mérsékeltet is, meg a szélsőt is, a mely Eleusisbe ment vala. Az Eleusisben megkötött amnestiaegyesség daczára is az utóbbi párt némely hívei, mint Batrachos (Lys. VI. 45.), már a ‚harminczak' sorsára való tekintetből is gyanakodhattak a demokratia ellen, s lehetett az alkalmat külföldön az oligarchia restauratió-

jára: ἐχθροὶ τῇ πόλει (XXV. 6.) és φεύγοντες (24.); a beszéd elmondójának pedig érdekében állt a számukat tetemesnek tüntetni föl: Grossernek abbeli felvétele, hogy a beszéd Eleusis eleste előtt tartatott, aligha van eléggé okadatolva. (Fleckeisen Jahrb. 1869., 199. sk. lap.)

[65]) (137. l.). Andokides, 84., 3.; 442 tájban született; negyvenes volt, midőn beszédjét »a mysteriumokról« tartotta (hibás szület. dátum 78., 1., 468.). Kirchhoff Hermes 1., 7., 14. Blass i. h. 279. l. Kephisios Kalliastól ezer drachmával megvesztegettetik Andok. I. 121.; sikkasztást követ el valami állami adó körül: 92. Meletos vádlótársa: 94.

[66]) (138. l.) Xen. Hell. III. 1., 4. νομίζοντες κέρδος τῷ δήμῳ, εἰ ἀποδήμοιεν καὶ ἐναπόλοιντο. A κατάστασις visszafizetése: Lys. XVI. 6., Sauppe Philol. 15., 69.

[67]) (140. l.). Sokrates vádlói, l. Zeller 2., 1., 131. Meletos és Lykon Plat. Apol. 28 e. Anytos: Xen. Apol. 29. Cobet Mnemos. 7., 259. szerint S.-nek, mint Kritias és Alcibiades tanítójának, vádolása csak Polykrates sophista által hozatik fel.

[68]) (141. l.). Plat. Apol. 36 a (helytelen olvasás τριάκοντα). V. ö. Lehrs N. Jahrb. f. Phil. 1859. 561. l. Homályos Diog. L. II. 41. Zeller 135.

[69]) (144. l.). Delosi Theoria. (Mommsen Heortologie 402.) A hellen büntetőjog régi normája: μὴ ἀποκτιννύειν ἐν ἑορτῇ Hell. IV. 4., 2. Az athéniek bánata: Plut. de invid. 6. Diog. L. II. 43., VI. 9. sk. — S. mint az attikai isegoria védelmezője az oligarchák ellen a salamisi Leonnak elfogatásakor: Pl. Apol. 32. — Polgáresküː Poll. VIII. 105.

[70]) (146. l.). Lysander cultusa Plut. Lys. 18.; Lys. udvara (Choirilos, Antilochos, Antimachos a heracleai Nikeratus, Aristonus a cziterás) Plut. Lys. 18. Athen. XV. 696. l. Naeke Choerili Samii quae supersunt coll. 48. l.

[71]) (149. l.). Sestost meghódítja Xantippos Her. IX. 118., lysanderi veteránokgyarmata Plut. Lys. 14. Thorax kivégeztetése, Lysander hazahívása Plut. Lys. 19., 20. A libyai ut Plutarch szerint 21., az athéni krisis előtt, valószínűleg azonban későbbre esik. Thirlwall 4. App. 8., 562 l. Grote 9., 283. (V. 164.). L. meg próbálja vesztegetni a delphibeli s dodonai orakulumokat: Diod. XIV. 13. L. és

Ammonium, melynek királya *ξένος αὐτῷ πατρικός* Diod. XIV. 13. Zeus Ammon birta rá, úgy mondják, L.-t, hogy Aphytai ostromával felhagyjon Plut. Lys. V. ö. Leake Num. Hell. Eur. 15.

[72]) (150. l.). A spartaiak nagy bronzcsoportjai Delphiben: Paus. X. 9., 7., azok közt, a kik *συνειργάσαντο τῷ Λυσάνδρῳ τὰ ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς*, a samosi Kleomedes is, a ki Schönénél Gr. Reliefs 26. l. jön elé feliratb. — Lysander szentajándokai Delphiben: Plut. Lys. 18. Ulrichs Skopas 4.

[73]) (152. l.). Spartai pénz külföldön: Athen. 233. CIG. 1. 697. Kirchhoff Monatsb. der Berl. Ak. 1876. 58. l. -- Gylippos: Plut. Lys. 16. Nic. 28. Diod. XIII. 106. — A birtok aránytalansága: Ar. Pol. II. 9., 46 l. Kirekesztés a phiditiából: Ar. Pol. II. 9., 50. l.

[74]) (153. l.). Tisamenos: Her. IX. 33. — A régi polgárság helyébe az úgynevezett *ὅμοιοι*, kik talán a *μικρὰ ἐκκλησία*-t képezik s *ἔκκλητοι*-nak is neveztetnek Hell. V. 2., 33. Egyébiránt e neveket és viszonyokat meglehetős homály fedi.

[75]) (154. l.). Ar. Poll. II. 9., 49. l.: *ἡ ναυαρχία σχεδὸν ἑτέρα βασιλεία*. A tíz *σύμβουλος* kinevezése csak a jelen esetre néző rendszabály volt ugyan, a mely Agis személyét illette; de praecedenssé lett jövendőre s azért használja Thuc. V. 63. ezt a kifejezést: *νόμον ἐτέθοντο, ὃς οὔπω πρότερον αὐτῷ ἐγένετο αὐτοῖς*, a mi nyilván korszakot jelöl a királyi hatalom történetében. Hogy Agis maga Deceliában e korlátozás alul ismét ki bír szabadúlni (Thuc. VIII. 5.), ez ellen semmit sem bizonyít. Ugyane hadibiztosok később is különféle formában előfordúlnak, mint ephorusok Pausanias mellett (Hell. II. 4., 36,), mint *συνέδριον* (Diod. XIV. 79.), *ἡγεμόνες καὶ σύμβουλοι* (Plut. Lys. 23.) Agesilaus, Agesipolis s e. mellett. V. ö. Sievers Gesch. 35. lap. Herbst N. Jahrb. f. Phil. 77., 681. sk. l. Ephorusok: *ἡ ἀρχὴ κυρία τῶν μεγίστων —, γίνονται δ'ἐκ τοῦ δήμου πάντες, ὥστε πολλάκις ἐμπίπτουσιν ἄνθρωποι σφόδρα πένητες εἰς τὸ ἀρχεῖον, οἳ διὰ τὴν ἀπορίαν ὦνιοι ἦσαν*. Ar. Poll. II. 9., 47. l.

[76]) (158. l.) Korinthus indítványa Athen ellen. Justin. V. 10, Sp. és Syracusae: Diod. XIV. 10. Todt Dionysios I., 1860. 12. l.

[77]) (161. l.). Hogy Susában az uralkodó különös rendelkezéseit kirekesztő szoros örökösödés nem állt fenn, bizonyítja Her. is VII. 2., Thirlwall 2., 246. — *Ἀρταξέρξης* (*Ἀρτοξέρξης* Her. Plut.) Arta — khshatra: magnum imperium habens. Cyrus Tissaphernest magával

vitte ὡς φίλον (Anab. I. 1., 2.) : azaz mintha barátjának tartaná. Mert már régibb idő óta tudott Cyrus Tissaph. ellenséges indulatjáról. Nikolai Politik des Tissaphernes, 1869. 44. l. — A gyilkoskisérlet dolgában Ktesias 57. Justin. V. 11. ellen bizonyít. — Jonia városait T. a nagykirálytól ajándékon birta. Anab. I. 1., 6.

[78]) (163. l.). Plut. Artax, 6.

[79]) (166. l.). Cheirisophos : Anab. I. 4., 3. — Cunaxa, csak Plut. Artax. 8, (valószinűleg Ktesiasból) említve, szerinte 500, Xen. szerint II. 2., 6. 360 stadiumnyira Babylontól. Artaxerxes serege Xen. I. 7., 12. Plut. Artax. 7. szerint 900,000 ember (Deinon), Ephoros szerint (Ktesiasból : Plut. Art. 13.) Diod. XIV. 22. — 400,000. l. Volquardsen Qu. des Diodor 65., 131. l.

[80]) (173. l.). Cyrus halála : Anab. I. 8., 24. sk. Plut. Artax. 10 Deinon szerint, 11 Ktesias szerint. Diod. XIV. 23. — Ariaios : Anab. II. 1., 4. — A hadvezérek elfogatása s megöletése : Anab. II. 5., 24. sk. Plut. Art. 18. Diod. XIV. 26., 27. — Achivok és arkádok : Anab. VI. 2., 10. sk. — A gör. megpillantják a tengert : Anab. IV. 7., 20. — *Κυρεῖοι* Hell. III. 2., 7. (*οἱ Κύρου στρατιῶται* Anab. VII. 2., 6.). — Anaxibios igéretei : Anab. VI. 1., 16. VII. 1., 3. (*Βυζαντίων ναύαρχος* Diod. XIV. 30. helytelen kifejezés az állandó szállás jelölésére), nauarch 400-ig VII. 2., 5., mikor Polos lép helyébe. V. ö. Weser de Gytheo 88. sk. l. Cyrusék Bizanczban VII, 1., 7. sk. l. — Koiratadas 1., 33. sk. l. — Aristarchos VII. 2., 5. sk. l. — Anaxibios és Xenophon, 2., 8. sk. l. — Seuthes 2., 10., 15. sk. l. Attikai értékű ezüstpénzéről Duc de Luynes Num. des Satr. 45. l.

[81]) (179. l.). Tissaphernes Kisázsiában : Xen. Hell. III. 1., 3. Diod. XIV. 35. — *Θίβρων* (*Θίμβρων*) Xen. Hell. 1., 4., hadjárata valószínűleg 400, Krüger Clintonhoz 399. Th. és Cyrusék Pergamumban. Anab. VII. 6., 1.; 8., 24. — Demaratus (Her. VI. 70.), Eurysthenes és Prokles utódai Pergamumban, Teuthraniában és Halisarnában, Hell. III. 1., 6. Gorgion és Gongylos Gambreionban, Palaigambreionban, továbbá Myrinában és Gryneionban (Hell. 6. V. ö. Beiträge zur Geschichte und Topographie Kleinasiens (Abh. der Berl. Akad. d. W. 1872. 46. l. — *Δερκυλίδας* (*Δερκυλλίδας* Plut. Diod.) *Σίσυφος* Hell. III. 1., 8.; *κοινολογησάμενος τῷ Τισσ. ἀπήγαγεν ἐς τὴν Φαρναβάζου χώραν τὸ στράτευμα* 9. Fegyvernyugvás Ph. szal. 2., 1.; Diod. XIV. 39.

[82]) (180. l.). Elis: Pelop. 2., 15. l. Lepreon u. o. 86. Lacedaem. őrség Thuc. V. 49. 2000 mina, 2 egy-egy hoplitára, ὥσπερ ὁ νόμος ἔχει Thuc. u. o. — Thrasydaios προεστηκὼς τοῦ Ἠλείων δήμου Paus. III. 8., 4. Hell. III. 2., 27. Lysias barátja: Leben der X Redner 835.

[83]) (184. l.) Agis első hadjárata: Hell. III. 2., 23.: második hadj.: 25. ἐπισιτισμὸς τῇ Πελοποννήσῳ v. ö. Pelop. 2., 26. l.

[84]) (185. l.). Az elisi háború chronologiája. X. Derkyllidas hadjárataihoz fűzi III. 2., 21. Ennek folytán Manso 399—98., Krüger 398—397-be teszik; az utóbbit követi Sievers és Hertzberg (Agesilaus 242.). Ellenben Diodor XIV. 7. a kezdetét 94., 3.; 401-re teszi. Az ázsiai és elisi hadviselésnek X.-ból se szükségesképen következő egyidejűsége ellen szól: 1. az elisi Phaedon története, ki Sokr. halála előtt Athénbe eladatott s kétségkivűl az el. háborúban esett rabbá, a mint ezt Preller Rh. M. N. F. 4., 324. (Ges. Abh. 365.) megmutatta; 2. a spartai királyok chronologiája. Agis (Diod. XII. 35. szerint) 27 évig uralk., Thuc. III. 89 szerint 426-tól f. (427. Archidamos már alkalm. beteg. Ley Fat. et cond. Aeg. 38.). E szerint Agis 400 vagy 399-ben halt volna meg. Ages. pedig 399-ben jutott uralkodásra, ha kimúltát Böckh-kel Manethos 369—71. (v. ö. Schäfer Dem. 1., 442.) 358-ra teszszük és (Plut. Ag. 40 után) 41 évig uralkodtatjuk. Mivel pedig 400 nyarán a 95-dik Ol. ünnepeltetett, még pedig, a mint fel kell vennünk, szokásos módon, tehát az el. háborúnak 401—400-ig kellett folynia és Grote méltán úgy vélekedik (5., 183. N. F.), hogy az elisiek azon voltak, hogy az ünnep előtt befejezzék. De nincs igaza, midőn három évre terjeszti. — Ellenállás Ol.-ban Xen. III. 2., 26., daczára Paus. és Diod. szerint.

[85]) (186. l.). Naupactus: Diod. XIV. 34. Paus. IV. 26. Lykon a »harminczak« idejében commandans: προδοὺς Ναύπακτον Metagenesnél Meineke F. C. II. 755. Bergk. Rel. Com. 422. — Heraklea: Diod. XIV. 34. Polyaen. II. 21., 1. Hermes VII., 382. l.

[86]) (190. l.) Lysander, Ages. εἰσπνήλας-a, v. ö. Schömann G. A. 1[3], 276. Trónviszály: Hell. III. 3., 1—4. Plut. Lys. 22. Ages. 3. Paus. III. 8., 7. sk. l. Agesilaus trónralépte 399 (szül. 442). Pauly Realenc. I[2] 553. Hertzberg Leben des Ag. 1856. 246. l. Hasonló volt a trónczivódás Leotychides és Demaratos közt: Her. VI. 61—70., de nem a trónralépéskor. Diopeithes ἀνὴρ εὐδόκιμος ἐπὶ χρησμολογίᾳ: Plut-

Ages. 3. Hell. III. 3., 3. Ugyanő volt Anaxagoras vádlója is: Ar. Madarak 988., Lovagok 1085.

87) (192. l.). Kinadon: Hell. III. 3., 4—11. Polyaen. II. 14. Ar. Pol. 207., 27., 49., 26. ὅρος τῆς πολιτείας, τὸν μὴ δυνάμενον τὸ τέλος φέρειν μὴ μετέχειν.

88) (196. l.). Pharnab. fegyvernyugvást köt. Ol. 98., 2., útja Susába: Diod. XIV. 39., Justin. VI. I. — Conon, a kinek atyját s fiát Timotheusnak hívják (az Eumolpidák családi neve, Rehdantz Vitae Iphicr. Chabr. Timothei 46. l.), az egyetlen egy bűntelen az aegospotami-i vezérek közül (becsületes volt Philokles is): Hell. II. 1., 29. — Euagoras: Isocr. Euag. Diod. XIV. 98. Ktesias 58., 77. l. ed. C. Müller. — Klesias műve végén elbeszélte, hogy a rhodusi hajóhadépítésben való részvételeért bevádoltatott; művét Ol. 98., 3. fejezte be Diod. XIV. 46. szerint. A hajóhadépítés 398-ban kezdődhetett s ugyanazon évben vádolhatták be Ktesiast. Volquardsen. Qu. d. Diod. 121.

89) (196. l.) Herodas: Hell. III. 4., 1. — A szövetségesek egybehívása 4., 2. Plut Lys. 23.; Ages. 6. (az ázsiai városok képviseltetését kétli Herbst 702. l.). — Ages.-nak Ázsiába küldését nem lehet, mint a hogy Volquardsen 122. akarja, Conon megszabadulása következésének fogni fel. L. alább a 103. jegyz.

90) (198. l.). Agesilaus, király létére, mindenesetre a született hadvezér volt. Mindamellett lehet szó »keresés«-ről, mivel nem a laced. seregek szabályszerű hadrakelése forog fenn hadi fejök alatt, hanem egy egészen rendkivüli expeditio, melynek vezetésére a király kéretik föl vezérül. A »harminczak« kétségkivül inkább amolyan »vezérkar« voltak, semmint controláló hatóság; de egyenesen σύμβουλοι-nak és συνέθριον-nak neveztettek, s nincs benne kétség, hogy mint a »tiz« nek Agis mellett (l. 75. jegyz.), olyforma működés volt rájuk bizva Agesilaus mellett, ha tényleg alá rendelt állásba jutottak is, ugy hogy kinevezésük Agesilausra volt hagyva: Diod. XIV. 79. Nagy bizonytalanság hatalmazott el Sp.-nak minden nyilvános intézvényeiben. — Arístomenidas (Ἀριστομηλίδας? Keil Anal. Epigr. 236.). Ag. anyai nagyapja Paus. III. 9., 3. szerint. Ilyennek azonban Plut. Ag. I. Melesippidast említi. V. ö. Hertzberg 235. l. Felötlő, a mit Paus. 9., 2. a korinthusiak nagy harczi kedvéről mond; szinte iróniá-

nak érzik. *Κατακλυσθέντος* helyett, Camerarius hibásan : *κατακαυθέντος*. Peloponn. 2., 537.

[91]) (198. l.). Geraistos volt az Ázsia és Attika közötti közlekedésre az átkelőhely Str· 446. Azt hinné az ember, hogy Ag. azért tette ezt a kerülőt, hogy még több erősítést kapjon s kivált a boeotarchokkal (Plut. Ag. 6.) értekeződjék. De Xen. is III. 4., 3. az Aulisban való áldozatot mondja fődolognak ; nemkülönben Paus. III. 9., 3.

[92]) (203. l.). Fegyvernyugvás Tissaph. sel : Hell. III. 4., 5. — Lys. Jóniában : 4., 7. sk. Plut. Ag. 7. *χρεωδαίτης* Plut. Ag. 8. Készületek Jóniában Hell. III. 4., 11. — Ag. és Xenophon : Plut. Ag. 9. — Hadjárat Hellespontus f. : Hell. 4., 12—14. — Téli kvártély Ephesusban : Hell. 4., 15. sk. Ag. 9. Agesil. elengedte a gazdag jóniaiaknak, a kik egy lovast állítottak, a személyes szolgálatot ; a többiek maguk szolgáltak ; ezek a katonaság (»miliczia«) 217. l. — Hadjárat Tissaph. ellen : Hell. 4., 20—24. Ag. 10. — Tissaphernes bukta felől különféle hagyomány volt. Elpártolás és árulás királyi urán Corn. Nep. Con. 2., 3. Ellenben Xen. Hell. III. 4., 25. Diod. XIV. 80. Plut. Ag. 10. V. ö. Nicolai Politik des Tissaphernes 37. — Tiss. halálával öregbedett bátortalanság : Xen. Ag. 1., 35.

[93]) (205. l.). A nauarchia (l. 75. jegyz.) s a szárazföldi had vezetése : Plut. Ages. 10. *τοῦτο μόνῳ πάντων ὑπῆρξεν Ἀ.* Hasonlók. Paus. III. 9., 6. Tehát mégis kellett (jóformán Pausanias árulása óta) valami törvényes szokásnak fennállania, mely a kettősméltóság egyesítését megtiltotta. — Otys (nem Oxys) : Hell. IV. 1., 3. és többsz. Kotys : Plut. Ag. 11. Xen. Ag. 2., 26.

[94]) (207. l.). Tithraustes, a kir. testőrség parancsnoka, Ktesias pártjához tartozik : Nicolai 34. l. Alkudozások Ag. szal : Diod. XIV. 80. közben. egy Kallias nevű spartai : Xen. Ag. 8., 3. sk. Ag. 50. tal. elégitik ki : Hell. III. 4., 26. — 5., 25 : *τὰς δ' ἐν τῇ Ἀσίᾳ πόλεις αὐτονόμους οὔσας τὸν ἀρχαῖον δασμὸν ἀποφέρειν*]; gyarmatok, melyek földadót fizettek, mint Olbia. — Timokrates : Hell. III. 5.; régi perzsa praxis volt ez : Thuc. I. 109. Ag. *μυρίοις τοξόταις ἐξελαυνόμενος τῆς Ἀσίας* Plut. 15. A nagykirály mint íjász : Brandis Münzwesen in V.-Asien 244., 360. Knieende Figuren. Berlin 1869., 7. l.

[95]) (208. l.). *Κορινθιακὸς πόλεμος* Isocr. Isaios Diod. XIV. 86., a ki a boeotiait megkülönbözteti s mégis 8 évre terjeszti a háborút ; Paus. III. 9. Sievers Gesch. 59. sk. Hertzberg Ages. 80. Spiller krit.

Gesch. d. k. Kr. 1852. Xen. Hell. III. 5., 3. sk. szárazföldi háboru ; IV. 8. —V. 1. tengeri háboru, de chronologia nélkül. Az egyedüli kétségtelen támaszpontot a napfogyatkozás szolgáltatja Hell. IV. 3., 10. *Κύλων, Σωδάμας* stb : Paus. III. 9. : Hell. III. 5. 1.

[96]) (210. l.). Hell. III. 5., 3. *πείθουσι Λοκροὺς τοὺς Ὀπουντίους* (hibásan Paus. III. 9., 9. *οἱ ἐξ Ἀμφίσσης Λ.*). §. 2. *Ἀθηναῖοι οὐ μεταλαβόντες τοῦ χρυσίου* Paus. III. 9., 8. ellenében. *Κέφαλος* és *Ἐπικράτης* (utóbbi *σακεσφόρος*). A phocisiak segedelemkérése : Hell. 5., 4. Athéni követség Spartába (Paus. 9., 11.). Grotetól kétségbevonva 9. 409. (5., 235. Jegyz. N. F.) ; hogy Xen. ezt elhallgatja, könnyen megérthető ; Sparta Thebae elleni háborújának motivumai közül 5., 6, csak a Piraeaeus elleni hadviselés megtagadását (403) hozza föl, de sem az Elis (2., 25.), sem a Perzsia ellenit nem említi (Paus. III 9., 2. ; v. ö. Hell. 4., 2. *τὸ σύνταγμα τῶν συμμάχων*). — A szövetségi egyesség töredéke Köhlernél Hermes 5., 1. : *συμμαχία Βοιωτῶν* (nem *Θηβαίων*) *καὶ Ἀθηναίων*. — Spart. őrségek Attika körül : Dem. XVIII. 96. — Az athéniek Thrasybulus alatt : Paus. III. 5., 4. Frohberger Phil. 17., 438.

[97]) (214. l.). Haliartos : Hell. III. 5., 18. sk. Diod. XIV. 81. — Lys. *μελαγχολία*-ja : Aristot. Plut. Lys. 2. Forradalmi tervei : Plut. 24. sk. Diod. XIV. 13. Nep. Lys. 3. Ephoros után. »Második Pausanias« Athen. 543. Grote 9., 418. szerint Kleon (Plut. 25.) önállóan készítette volna az iratot; ez ellen Lachmann 2., 394. Hertzberg 282. A mennyiben L. a királyságból valami lényegesen mást akart csinálni, azt mondja Ar. Pol. 192., 31. *ἐπιχειρῆσαι καταλῦσαι τὴν βασιλείαν*, de nem mint tényt, hanem *ὥσπερ ἐν Λακ. φασὶ Λύσανδρόν τινες*. Nep. Lys. 3., 5. — Silenosnak, az állítólagos Apollófinak történetét Plut. Lys. 26. egy *ἀνὴρ ἱστορικὸς καὶ φιλόσοφος* (Theophrastus ?) tanuságára beszéli el.

[98]) (214. l.). Pausanias Hal.-nál : Hell. 5., 22. sk. halálra ítéltetik 25.; Plut. szerint Lys. 30.: *εἰς Τ. ἔφυγεν, κἀκεῖ κατεβίωσεν ἱκέτης ἐν τῷ τεμένει τῆς Ἀθηνᾶς* (t. i. *Ἀλέας*). Paus. III. 5., 6.

[99]) (217. l.). A szövetségesség kiterjesztése : Diod. XIV. 82. *πρῶτον μὲν συνέδριον κοινὸν ἐν τῇ Κορίνθῳ συστησάμενοι τοὺς βουλευσομένους ἔπεμπον καὶ κοινῶς διῴκουν τὰ κατὰ τὸν πόλεμον :* Diod. u. o. — Egyesség Locris és Athen közt : Hermes 5., 2., -- *Μηδίου τοῦ τ. Λαρίσης δυναστεύοντος διαπολεμοῦντος πρὸς Λυκόφρονα τὸν*

Φερῶν τύραννον: Diod. XIV. 82. — Az éjszaki görög államok csatlakozása: u. o. Heraclea: a lakon. származásu lakosok megöletnek, a többi peloponnesusi származásuakat szabadon bocsátják, a Herippidas által elűzött trachisiakat a boeotiaiak Ismeniás alatt visszaviszik: Diod. XIV. 82. l. Weil Hermes, 7., 383. — Agesilaus elvonúlása: Hell. IV. 2., 3.

[100]) (219. l.). Timolaos: Hell. IV. 2. 11.

[101]) (220. l.). Csata Oenoenél (Paus. I. 15., 1.; X. 10., 4. *ἐν Οἰνόῃ τῇ Ἀργείᾳ Ἀργεῖοί τε καὶ Ἀθηναίων ἐπίκουροι Λακεδαιμονίους ἐνίκησαν*) Köhler éleszű combinatiója szerint Hermes 5., 5. — Hell. IV. 2., 13.: *ἐξῆεσαν τὴν ἀμφίαλον*; Herbst N. Jahrb. f. Phil. 77., 690. így olv.: *ἀμφὶ Ἀλέαν*; talán: *ἀγχίαλον*. A hely értelmét úgy hiszem jól fogtam fel 220. l. Nemeamelléki csata: Hell. IV. 2., 8. sk. Diod. XIV. 83. Lys. XVI. 15. Dem. XX. 52.: *ἡ μεγάλη μάχη πρὸς Λ. ἡ ἐν Κορίνθῳ*. Xen. Ag. 7., 5.: *ἡ ἐν Κ. μάχη*. A csata idejét így határozta meg Aristides II. 370. Ddf. *τῆς ἐν Κ. μάχης καὶ τῆς ἐν Λεχαίῳ μέσος ἄρχων Εὐβουλίδης*. E szerint az első csata Diophantos archonévébe esik, mely 394. jul. 14-kével záródik. V. ö. Kirchner de And. quae fertur tert. or. 19. l. Amphipolisban értesűl Ag. a nemeai csatáról. (Hell. IV. 3., 1.). E szerint a csata jul. közepén, körülbelül egy időben történt a Cnidusival.

[102]) (222. l.). Agesilaus ugyanazt az útat választja, melyet Xerxes: Diod. XIV. 83. — Harcz a thessálokkal Pras és Narthacium közt: Hell. IV. 3., 3 sk. — Coroneai ütközet: Hell. IV. 3., 10—21. Plut. Ag. 18. Cnidusi hír: l. Hell. 3., 10. Plut. Ag. 17. A thebaeiek második ütközése: Hell. 19. A holtak összeszedése. Xen. Ag. 2., 15. — Ag. Delphiben: Diod. XIV. 84. Plut. Ag. 19. Hell. 21.

[103]) (224. l.). A caunusi ostromzár három évig tart Isocrates Paneg. 142. szerint: *τρία μὲν ἔτη περιεῖδε τὸ ναυτικὸν — πολιορκούμενον, πεντεκαίδεκα δὲ μηνῶν τοὺς στρατιώτας τὸν μισθὸν ἀπεστέρησεν*: 397—5. Conon *első* utja a perzsa udv. 396. tavaszán: Plut. III. 9., 2. *Ἀθηναῖοι πυθόμενοι ὡς Κ. ὁ Τιμοθέου πρὸς βασιλέα ἀναβεβηκὼς εἴη, κατὰ τοῦτον ἡ σύχαζον μάλιστα*. C. Pharnab.-tól az utazásra ösztönözve, Tithraustestől bevezetve, előkészíti Tissaph. buktát: Nepos Con. 3. (helytelenűl Justin., a ki az 1. és 2. utat összeelegyíti: VI. 2). Conon megszabadúlása és Rhodus elszakadása épen a pactolusi ütk. előtt: Diod. XIV. 79. — Conon *második* utja Babylonba, a perzsa téli székhelyre, 395. telén. — 4: Diod. XIV. 81. — *Κόνων Φαρνάβαζον*

ἑλόμενος: Diod. XIV. 81. Nep. Con. 4. Pharn. nem csupán kincstartója C.-nak, hanem névszerinti főparancsnok: Xen. Hell. IV. 3., 11. *Φαρν. ναύαρχον ὄντα σὺν ταῖς Φοινίσσαις, Κόνωνα δὲ τὸ Ἑλληνικὸν ἔχοντα.* — Az ő Ciliciában való készületei s hajóvezérsége idejéből valók a tarsusi Pharnabazuspénzek: Luynes Monnaies des Satrapies 7. l. Brandis 226. l. — Conon hellen hajói (Hell. u. o.) jórészt attikaiak (*φυγάδες καὶ ἐθελονταί*: Plat. Menex. 245. *a*). Conon helyettesei a flottánál Hieronymus és Nikodemos, mindkettő athéni: Diod. XIV. 81. — *Πόλεμος δὲ Κόνωνι μελήσει.* Diogen. VII. 75. Rehdantz 2. l.

[104]) (225. l.). Diod. XIV. 83. szerint Ph. és C.-nak kilenczvennél több, Peisandrosnak 85 hajója volt. Nem világos X. Hell. IV. 3., 12. A csatáról való tudósítások épenséggel ki nem elégítők. A csatának egy emlékét látja Newton a cnidusi oroszlánemlékben. V. ö. Gött. Gel. Anz. 1864. 383. l. A győzelemnek egy másik emlékét ismeri föl Beulé (Drachme de Conon), Revue Numism. 1858. 357. l.) azon athéni drachmában, melyen egy szárnyas Athena Nike félalakja van, Müller-Wieseler Denkmäler d. A. K. 2., 220.

[105]) (227. l.) Conon sikerei Kis-Ázsiában s a szigeteken: Diod. XIV. 84. Hell, IV. 8., 1—3., Sestus és Abydus 8., 3—6. Conon falépítése: Hell. 8., 7—10. Diod. XIV. 85. Demosth. XX. 68. Aristomachus családja: attikai díszdekretum Köhlernél Hermes 5., 5. — Thrasybulus és Conon Phil. 17., 439.

[106]) (228. l.). Agathinos: Hell. IV. 8., 10. — *Εὔκλεια* (a corcyrai ünnepi naptár analogiája szerint febr.-ban Kirchner 10. l.): Hell IV. 4., 2—3. — *Οἱ ἀργολίζοντες*: Ephoros Steph.-nál e sz. a. *Ἄργος.* — Hell. 4., 6. *ἀφανιζομένην τὴν πόλιν διὰ τὸ καὶ ὅρους ἀνεσπάσθαι, καὶ Ἄργος ἀντὶ Κορίνθου τὴν πατρίδα αὐτοῖς ὀνομάζεσθαι καὶ πολιτείας τῆς ἐν Ἄργει μετέχειν.* V. ö. Vischer Staaten und Bünde 25. l.

[107]) (230. l.). Pasimelos és Alkimenes: Hell. IV. 4., 7. Csata a falak közt (*δυσχωρία*: Plat. Menex. 245. e): 4., 9—12. Ez a Lechaeum melletti harcz megkülönböztetendő annak bevételétől (4., 19.). Grote és Herbst szer. N. Jahrb. f. Phil. 77., 694. l. — Iphicrates: Nep. Iph. 1. Az események valószínű időrendje. A háb. kezd. 96., 1—2; 395. nyarán. Haliartus 96., 2.; Cnidus 394. Aug. kezd. Coronea Aug. közepén. Ag. elbocsátja seregét 394 őszén. — Haditábor K.-ban és Sic.-ban 393. — Conon az Isthmusnál, Korinthus teng. készül. Forrongás K.-ban 392. Eukleia Febr. A falak elromb. Krommyon és Sidus megszáll.

(ἐκ δὴ τούτου στρατιὰι μεγάλαι διεπέπαυντο VI. 4., 14.). — A zsoldosok portyázásai 391. (tél, tavasz). Teleutias (Ag. ὁμομήτριος. Plut. Ag. 21. A rút Eupoliának második házasságbeli fia? Herbst 703. l.) Nauarch. — Lechaeum elfogl. 97., 2. A sereg eloszlatása. — Isthmiák 390. Ages. Piraeumban. A »mora« veresége. Hyakinthiák. Májusb. — Ag. Acarnaniában 389. Így Grote és Kirchner szerint.

[108]) (233. l.) Piraeum: Hell. IV. 5., 1. skk. Peloponnesos 2., 552. — Az isthmiák ünnepe — trieteris — a 2. és 4. olymp. évben, nem sokkal az olympiák előtt. De isthm. 412. tavaszán ünnepeltettek (Poppo Thuc.-hez VIII. 9.), tehát 390. b. is. Kirchner 12. Ἀργεῖοι τότε ποιοῦντες τ. θυσίαν, ὡς Ἄργους τῆς Κορίνθου ὄντος. Ag. oltalma alatt οἱ φυγάδες τῶν Κορινθίων (5., 2.). ülik meg az ünnepet, elvonúlta után az argosiak újból. — A boeotiaiak követsége: 5., 6. — Hyakinthiák tavasz kezd. után. A »mora« megtámadása 5., 11—17. Aesch. III. 243. Ἰφικράτει, ὅτι μόραν Λακεδαιμονίων ἀπέκτεινε. Harp. ξενικόν.

[109]) (236. l.). Az akarnaniai és argolisi harczok chronologiájára nézve csak az egymásutánt ismerjük Hell. IV. 6. és 7. — Andok. III. 27.: Ἀργεῖοι πατρίαν εἰρήνην ὀνομάζοντες ἢ χρῶνται (ἰδιᾷ) (régi herakl. szerződések) ὑποφέρειν τοὺς μῆνας: Hell. IV., 7. 2. — Az athéniek győzelme Oenoe-nél: Paus. I. 15., 1. X. — 4. Apophthegm. Lac. var. 7. Kirchhoff Gesch. d. Gr. Alph. 90. l. — Ezzel berekeszti Xenophon a κατὰ γῆν πόλεμος-t.

[110]) (242. l.). Antalkidas: ἐχθρὸς ἦν Ἀγησιλάῳ, καὶ τὴν εἰρήνην ἐξ ἅπαντος ἔπραττεν, ὡς τοῦ πολέμου τὸν Ἀγησίλαον αὔξοντος, καὶ ποιοῦντος ἐνδοξότατον καὶ μέγιστον Plut. Ag. 23. Apophth. Lac. Ag. 60 (Herbst 699. tagadja a polit. ellenkezést). 1. Ant. küldetése Tiribazushoz c. 392. Hell. IV. 8., 12. Kirchner 35. — Tiribazus pénzei: Brandis 353. sk. — Struthas: Hell. 8., 17. — Conont fogva tartja T.: Hell. 8., 16., Nep. Con. 5. szerint azért, mert Joniát és Aeolist ismét meg akarta szerezni az athenieknek. Némelyek szerint C. a királynál veszett el, Dinon — effugisse scripsit (jóformán Struthas segitségével) Nep. 5. Isocr. Paneg. 154. Halála Cyprusban Lys. XIX. 39. v. ö.: Rauchenstein.

[111]) (247. l.). Epilykos: Andok. de pac. 29. v. ö. Hiecke de pace Cim. 9. Kirchner 69. l. — Andokides pártirata 420—15-ből. Kirchhoff Hermes 1., 5. — Andok. békebeszédjének, melyet már Dionysius kétségbe tett, valódiságára nézve Böckh Staatsh. 1., 211. Grote 9., 477.

(5., 273). Kirchner de Andoc., Blass 322. l. Andok. követségét Philochoros tanusítja az argumentumban. Hibák a régibb történet dolgában, mint p. Demosth.-nél, de nincs ellenkezés a 391. év situatiójával, se a falakra nézve (23. §.), se Thebaenek békeszeretetére (18., 24., 28. § ; v. ö. Hell. IV. 5., 6.) se arra, hogy az argosiak határozottan birtokukba venni (ἐλεῖν 27. §.) kivánták Korinthust. V. ö. Hertzberg 294.

[112]) (248. l.). Teleutias : Hell. IV. 8., 23. sk. Thrasybulus hadjáratai : 8., 25. skk. l. Frohberger Philol. 17., 439. πλεύσας εἰς Βυζάντιον ἀπέδοτο τὴν δεκάτην τῶν ἐκ τοῦ Πόντου πλεόντων ; 8. 27. Böckh Staatsh. 1., 442. — Xen. 8., 31. Thrasyb.-ról μάλα δοκῶν ἀνὴρ ἀγαθὸς εἶναι. Ergokles bevádolása: Lysias XXVIII. és XXIX. ; Erg. mint csábító XXVIII. 5. (l. Dem. is XIX. 180.). Thras. halála 8.

[113]) (249. l.). Derkyllidas és Anaxibios (a Cyrusék ellensége 171. l.) : Hell. 8., 32. Harczok Abydusnál. 33—39. — Aegina : Hell. V. 1., 1—9. Chabrias 10 skk. Sievers 135. l. — Teleutias a Piraeusnál Hell. V. 1., 21. sk.

[114]) (254. l.). Diphridas, Thibron utódja : Hell. IV. 8., 21. Diod. XIV. 97. A Rhodus elleni vállalatot 391. Ekdikos kezdi (8., 20.), Teleutias (8. 24.), majd Hierax (V. 1., 5.) folytatja, kimenetelét nem említi Xen., v. ö. A. Schäfer Demosthenes 1., 24. — Hell. IV. 8., 24. οἱ Ἀθηναῖοι φίλῳ χρώμενοι βασιλεῖ συμμαχίαν ἔπεμπον Εὐαγόρᾳ τῷ πολεμοῦντι πρὸς βασιλέα, ὅ τε Τελευτίας Λακεδαιμονίων πολεμούντων βασιλεῖ τοὺς πλέοντας ἐπὶ τῷ ἐκείνου πολέμῳ διέφθειρεν. — Antalkidas Iphicr. és Thrasyb. ellen : Hell. V. 1., 25 skk. — A hadviselő államok ellankadása : 29. — Az első congressust (valósz. Sardesb.) helyesen megkülönbözteti Grote 9., 534. (5., 307.) a spartaitól, noha a régiek ezt sehol sem teszik, de így szól Xen. 30. : ἐπεὶ παρήγγειλεν ὁ Τιρίβ. παρεῖναι τοὺς βουλομένους ὑπακοῦσαι ἣν βασιλεὺς εἰρήνην καταπέμποι, ταχέως πάντες παρεγένοντο. ἐπεὶ δὲ συνῆλθον, ἐπιδείξας ὁ Τιρ. τὰ βασιλέως σημεῖα ἀνεγίγνωσκε τὰ γεγραμμένα. εἶχε δὲ ὧδε. Ἀρταξέρξης etc. Diod. XIV. 110. Békekötés 19 évvel Aegospot. után Polyb. I. 6., Theodotos archon első havában 98., 2. ; 387—6., Diod. XIV. 110., 117. Xen. V. 1., 36. a békét elfogadva οἱ Λακεδ. πολὺ ἐπικυδέστεροι ἐγένοντο ἐκ τῆς ἐπ' Ἀνταλκίδου εἰρήνης. Ellenben Plut. Artax. 21. εἰ δεῖ τὴν Ἑλλάδος ὕβριν καὶ προδοσίαν εἰρήνην καλεῖν.

[115]) (258. l.). Congressus Spartában : Hell. V. 1., 32., 33. Spartaiak προστάται τῆς ὑπὸ βασ. καταπεμφθείσης εἰρήνης : 36. — The-

baeiek : 32. sk. A plataeaeb. visszavitele : Paus. IX. 1., 4. — Korinthust oda hagyják az argosiak ; a számkivetettek visszatérése : Hell. 1., 34. — *τοὺς Μήδους λακωνίζειν :* Plut. Ages. 23. — *ἐν βασιλεῖ τὰ τῶν Ἑλλήνων :* Arist. Phys. ausc. IV. 3., 310. b ; Persia a *κινητικόν*. — Az ázsiai városokkal v. bánás : Isocr. Paneg. 117. de pace 97. s m.

[116]) (259. l.). Cyprusi fejedelemségek, 10. ékiratokból kimutatható, Rawlinson Her. 1., 483. Brandis Assyrien Pauly Realenc-ban 1., 1898. — Cypr. háború tiz éves : Diod. XV. 9. Isokr. IX. 64. (394—1. a fejedelems. meghóditása Diod. XIV. 98., 391—87. perzsa háboru jelentékeny eredmény nélkül, 386—5. Euag. hatalma tetőp., a hajóhad veresége, feladás). Engel de Euagora 1846. de temp. quo divulgatus sit Isocr. Paneg. 1861. Rauchenstein Isokr. V. 22.

[117]) (262. l.). Pénzviszonyok : Brandis Münzwesen 364. sk. l. Salamist a fővár. Euag. görögösíti (Isocr. IX. 47. skk. *παραλαβὼν τὴν πόλιν ἐκβεβαρβαρωμένην, καὶ διὰ τὴν τῶν Φοινίκων ἀρχὴν οὔτε τοὺς Ἕλληνας προσδεχομένην οὔτε τέχνας ἐπισταμένην οὔτ' ἐμπορίῳ χρωμένην οὔτε λιμένα κεκτημένην, ταῦτά τε πάντα διώρθωσε — καὶ οὕτως ηὔξησε τὴν πόλιν ὥστε μηδεμιᾶς τῶν Ἑλληνίδων ἀπολελεῖφθαι.* — 50.: *Τοσοῦτον μεταπεπτώκασιν, ὥσθ' ἁμιλλᾶσθαι, οἵτινες αὐτῶν δόξουσι φιλέλληνες εἶναι μάλιστα* etc. — Chabrias : Hell. V. 1., 10. Nep. Chabr. 2. — Hódítások Phön. és Cilic.-ban : Isokr. IX. 62. Diod. 35., 79. Akoris (körülb. 392 óta) : Diod. XIV. 98., XV. 2. sk. Tiribazus és Orontes hadi ereje : Diod. XV. 2. Tengeri ütközet : XV. 3. Tiribazus letétele : XV. 8. — Békekötés, *ὥστε βασιλεύειν τῆς Σαλαμῖνος καὶ τὸν ὡρισμένον διδόναι φόρον κατ' ἐνιαυτὸν καὶ ὑπακούειν ὡς βασιλεὺς βασιλεῖ προστάττοντι :* Diod. XV. 9. Isokr. IX. 63. sk.

[118]) (263. l.). A feliratok felállit. költségei : Schöne Griechische Reliefs 17. l. A kétféle kincs egyesítése : Kirchhoff Bemerkungen zu den Urk. des Schatzes der and. Götter 54. l. A kétféle kincsrészek egyesítésének ábrázolását Schöne 29. l. Athéna és Demeter csoportjában ismerte föl. Kevéssel Euklides előtt és után hiányzanak pénzügyi okiratok.

[119]) (265. l.). Ünnepi pénzek : Böckh Staatsh· 1., 235. sk. — Dijazás : Ar. Eccl. 184., 308. *τριώβολον ζητοῦσι λαβεῖν ὅταν πράττωσί τι κοινόν.* 592. Sievers 99. l. — Confiscatiók : (*δημεύσεις*) : Böckh Staatsh. 1., 518. Lys. XIX. 11. : *χαλεπὸν μὲν οὖν ἀπολογεῖσθαι πρὸς δόξαν ἣν ἔνιοι ἔχουσι περὶ τῆς Νικοφήμου οὐσίας, καὶ σπάνιν ἀργυ-*

ρίου, ἣ νῦν ἐστιν ἐν τῇ πόλει, καὶ τοῦ ἀγῶνος πρὸς τὸ δημόσιον ὄντος. Blass 526. l. Lys. XVIII. 17.: *νυνὶ πάντες ὁμολογήσαιτε ὁμόνοιαν μέγιστον ἀγαθὸν εἶναι πόλει, στάσιν δὲ πάντων κακῶν αἰτίαν, διαφέρεσθαι δὲ πρὸς ἀλλήλους ἐκ τῶν τοιούτων μάλιστ' ἂν οἱ μὲν τῶν ἀλλοτρίων ἐπιθυμῶσιν, οἱ δ' ἐκ τῶν ὄντων ἐκπίπτωσιν.* — Euripides Ar. Eccl. 824. skk. Böckh 642. — Epikrates (l. 208. l.): Dem. XIX. 277.

[120]) (266. l.). Conon szentajándékai: Az Aphrodite Euploia temploma Piraeeusban: Paus. I. 1., 3.; Dem. XXII. 72.; *τῇ μὲν Ἀθηνᾷ καθιέρωσεν εἰς ἀναθήματα, καὶτῷ Ἀπόλλωνι εἰς Δελφοὺς πεντακισχιλίους στατῆρας,* végrendeletében: Lys. XIX. 39.: Conon szobra: *χαλκῆν εἰκόνα ὥσπερ Ἁρμοδίου καὶ Ἀριστογείτονος ἔστησαν πρώτου:* Dem. Leptin 70.; csoportosítva a Timotheoséval s Euagoraséval Zeus Eleutherios stoá-ja előtt: Paus. I. 3., 2. v. ö. Att. Studien 2., 20. Samosban és Ephesusban: Paus. VI. 3., 16. — Nikophemus Cytherában: Hell. IV. 8., 8. A győzelem következményei: Böckh 546. — Athén új szövetségesei: Diod. XIV. 84. — Követség Syrac.-ban: Lys. XIX. 19. Sauppe javít. szerint.

[121]) (268. l.). Dexileos sirja: Rangabé Eunomia 1863. május. 31. Gött. Nachrichten 1863., 190. Salinas monumenti sepolcrali scoperti in Atene 1863. — Mantitheos: Lys. XVI. 13., 14., 15. (*ὕστερον τοῦ σεμνοῦ Στειριέως τοῦ πᾶσιν ἀνθρώποις δειλίαν ὠνειδικότος*). Thrasybulus állása: Philol. 17., 445. — Thrasybulust Archinos *παρανόμων* vádolja be: Aesch. III. 195. — Agyrrhios tengeri hadvezér Thr. helyében: Hell. IV. 8., 31.

[122]) (270. l.). Lysias olymp. beszéde XXXIII. 4., 5.: Schäfer Philol. 18., 188.

[123]) (270. l.). Aristophanesnek s barátinak áldozó készsége: Lys. XIX. 21. skk. Arist. pöre: *Νικόφημος καὶ Ἀριστοφάνης ἄκριτοι ἀπέθανον, πρὶν παραγενέσθαι τινὰ αὐτοῖς ἐλεγχομένοις ὡς ἠδίκουν:* Lys. XIX. 7.

[124]) (275. l.). Zsoldosrendszer: *πρότερόν ποτ' ἀκούω ξενικὸν τρέφειν ἐν Κορίνθῳ τὴν πόλιν, οὗ Πολύστρατος ἡγεῖτο καὶ Ἰφικράτης:* Dem. IV. 24. Arist. Plut. 173. Harpokr. *ξενικὸν συνεστήσατο αὐτὸ πρῶτον Κόνων, παρέλαβε δ' αὐτὸ Ἰφικράτης ὕστερον καὶ Χαβρίας.* — Iph. peltastái: *συνεῖλε τὰς ἀσπίδας καὶ κατεσκεύασε πέλτας συμμέτρους, ἐξ ἀμφοτέρων εὖ στοχασάμενος, τοῦ τε σκέπειν ἱκανῶς τὰ σώματα καὶ τοῦ δύνασθαι τοὺς χρωμένους ταῖς πέλταις δια τὴν*

κουφότητά παντελῶς εὐκινήτους ὑπάρχειν — ηὔξησε τὰ μὲν δόρατα ἡμιολίῳ μεγέθει, τὰ δὲ ξίφη σχεδὸν διπλάσια κατεσκεύασε. — τάς τε ὑποδέσεις τοῖς στρατιώταις εὐλύτους καὶ κούφας ἐποίησε (Ἰφικρατίδας): Diod. XV. 44. — Iph. tervei: Diod. XIV. 92. Aristid. Panath. 167. Rehdantz Vitae Iphicr. Chabr. Tim. 16. l.

[125]) (276. l.). *Τὰ τῶν Ἑλλήνων σώματα τῶν δαπανᾶσθαι δυναμένων*: Lys. XXXIII. 5.

[126]) (279. l.). Lys. XXXIII. 7. Az antalkidasi békére, mint Sparta régi politikájának consequentiájára nézve v. ö. kül. Herbst N. Jahrb. f. Phil. 77., 704. l.

[127]) (282. l.). Agesilaus és Agesipolis: Plut. Ages. 20. Hell. V. 3., 20. Diod. XV. 19. — *συμμαχικὴ αἵρεσις*: Polyb. IX. 23. — Agesilaus és az ephorusok: Plut. Ages. 4. Manso Sparta 3., 1. 215.

[128]) (283. l.) Peloponnesusi városok *ἀπολαβοῦσαι τὰς αὐτονομίας λόγον ἀπῄτουν παρὰ τῶν ἐπεστατηκότων ἐπὶ τῆς Λακεδαιμονίων ἡγεμονίας* Diod. XV. 5., mint a békeszerződés közvetlen következményét.

[129]) (287. l.). Diodor a Mantineával volt harcz kitörését 98., 3. teszi, 386—5. és folyamatját 98., 4.; 385—4., v. ö. XV. 5. is *Λακεδ. οὐδὲ δύο ἔτη φυλάξαντες τὰς κοινὰς σπονδάς*. Xen. V. 2., 2. ellenben: *ἐλέγοντο δὲ καὶ αἱ σπονδαὶ ἐξεληλυθέναι τοῖς Μαντινεῦσι τούτῳ τῷ ἔτει αἱ μετὰ τ. ἐν Μαντ. μάχην τριακονταετεῖς γενομέναι*. Thuc. V. 81. szerint a szerződés már 418-ban megköttetik. Tehát vagy X. ellenére két évi szünetet kell felvennünk a szerződés lejárta s a háború kitörése közt, vagy Thuc. ellenére a szerződés megkötését néhány évvel utána tennünk a 418-ki csatának. V. ö. Hertzberg 313. sk. l. — Agesilaus és Agesipolis: Hell. V, 2., 3. — Ophis: 2., 4., 5. Diod. XV. 12. Peloponnes. 1., 239. — Pausanias *φιλικῶς ἔχων πρὸς τοὺς ἐν Μαντινείᾳ τοῦ δήμου προστάτας*: Hell. 2., 4.; *διεπράξατο — ἀσφαλείαν γενέσθαι αὐτοῖς ἀπαλλαττομένοις ἐκ τῆς πόλεως* (az argolisoskodóknak): 6. — *καθηρέθη τὸ τεῖχος, διῳκίσθη δ' ἡ Μαντίνεια τετράχῃ, καθάπερ τὸ ἀρχαῖον ᾤκουν*: 7,; Diod. XV. 5. és Ephor. szerint Strabónál 337. *πέντε κῶμαι*, a hová a város területén visszamaradt község hozzá van számítva: Pelopennes. 1. 268. *Ἐπεὶ δὲ οἱ ἔχοντες τὰς οὐσίας ἐγγύτερον μὲν ᾤκουν τῶν χωρίων, ὄντων αὐτοῖς περὶ τὰς κώμας, ἀριστοκρατίᾳ δ' ἐχρῶντο, ἀπηλλαγμένοι δ'ἦσαν τῶν βαρέων δημαγωγῶν, ἥδοντο τοῖς πεπραγμένοις*: Hell. 2., 7.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

[130]) (289. l.). Sparta és Phlius: Hell. IV. 4., 15., a hol a menekültek vissza nem vitele sp. kiváló nagylelküségének magasztaltatik. — Visszavitelük: V. 2., 8. skk.

[131]) (291. l.). Az akanthosi és apolloniai követeket az ephorusok *πρὸς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τοὺς συμμάχους* vezetik. Kleigenes beszéde: Hell. V. 2., 12—19.

[132]) (294. l.). Hadireformok: *ἀργύριόν τε ἀντ' ἀνδρῶν ἐξεῖναι διδόναι τῇ βουλομένῃ τῶν πόλεων, τριώβολον Αἰγιναῖον κατ' ἄνδρα, ἱππέας τε εἴ τις παρέχοι, ἀντὶ τεττάρων ὁπλιτῶν τὸν μισθὸν τῷ ἱππεῖ δίδοσθαι* Hell. V. 2., 22. *ὁπλίτης πρὸς δύο ψιλοὺς τεταγμένος* Diod. XV. 31. Grote 10., 77. (5., 534.). Böckh Staatsh. 1., 379.

[133]) (297. l.). Eudamidas kiindulta: Hell. V. 2., 24. *Εὐδαμίδας ἐξιὼν Φοιβίδαν τὸν ἀδελφὸν ἐδεήθη τῶν ἐφόρων τοὺς ὑπολειπομένους τῶν ἑαυτῷ προστεταγμένων ἀθροίσαντα μετιέναι.* Diod. XV. 20. helytelenül először Phoib. indítja utnak. — Kadmea bevétele, *Πυθίων ὄντων* csak Aristid. I. 419. szerint. Dind. (azért is 99., 3. Clintonnál); helyesebben Xenophon V. 2., 29. *διὰ τὸ τὰς γυναῖκας ἐν τῇ Καδμείᾳ θεσμοφοριάζειν, θέρους ὄντος,* szintígy Plut. Pelop 5. A Damatriosban tartott thesmophoriákat Böckh (Mondcyclen 83.) hozzávetve september közepén tulra teszi. Mások más Demeterünnepekre gondoltak, Sievers 159. l. a Thalysiákra (Theiluthios — Thargelion — Május). — *στασιαζόντων τῶν Θ., πολεμαρχοῦντες μὲν τύχαιον. Ἰσμηνίας τε καὶ Λεοντιάδης, διάφοροι δὲ ὄντες καὶ ἀρχηγὸς ἑκάτερος τῶν ἑταιριῶν:* Xen. V. 2., 25. — Leont. árulása: 2., 26—29. — Ismenias elfogatása: 2., 30. — Demokraták: *ἀπεχώρησαν εἰς τὰς Ἀθήνας οἱ ταὐτὰ γιγνώσκοντες Ἀνδροκλείδᾳ τε καὶ Ἰσμηνίᾳ μάλιστα τριακόσιοι:* 2., 31. Plut. Pel. 5.

[134]) (301. l.). *οὐ προσταχθέντα ὑπὸ τῆς πόλεως ταῦτα ἐπεπράχει (Φ):* Hell. 2., 32. — Phoeb. Ages.-tól igazolva; 32. sk. Plut. Ages 23. *Φοιβίδαν τῆς εἰς Ὄλυνθον στρατηγίας ἀπέστησαν:* Plut. de genere Socr. 1; a 3. harmostes: Lysanoridas, Herippidas, Arkissos: de gen. Socr. 38. Pelop. 13. — Thebae és Olynth. 2., 27. v. ö. 2., 15. — Ismenias mint *μεγαλοπράγμων καὶ κακοπράγμων* itéltetik el, Xen. 2., 35. szerint Thebaeben, Plut. Pelop. 5. szerint Spartában.

[135]) (306. l.). Phlius és Agesipolis: Hell. V., 3. 10. — Az aristokraták sérelmei: 3., 11. skk. — Localitas: Peloponnesos 2., 471. skk. — Ostrom: 3., 16. skk. — Delphion, *λαμπρὸς δοκῶν εἶναι,*

λαβὼν πρὸς αὐτὸν τριακοσίους ἄνδρας Φλιασίων, ἱκανὸς μὲν ἦν κωλύειν τοὺς βουλομένους εἰρήνην ποιεῖσθαι etc. 3., 22, skk. — A »százak« bizottsága : πρῶτον μὲν ἀνακρῖναι ὅντινά τε ζῆν ἐν τῇ πόλει καὶ ὅντινα ἀποθανεῖν δίκαιον εἴη. ἔπειτα δὲ νόμους θεῖναι, καθ' οὓς πολιτεύσοιντο: 3., 25. — Az ostrom 20. hónapig tartott: Hell. 3., 25. — Teleutias Eudamidas után indítva 381. tavaszán esik el Olynthus előtt: Hell. 3., 6. Diod. XV. 21. Agesipolis Olynthus előtt 380-ban κατὰ θέρους ἀκμήν halt meg: Hell. 3., 19. Diod. 23., — 14 esztendei uralkodás után az olynth. háború 4-ik évében. Polybiades erőt vesz Olynthuson: Hell. 3., 26. Diod. 23. Phlius megadása 379. nyárutóra esik. V. ö. Sievers 390. l.

[136]) (308. l.). Sparta hatalmának tetőpontja: Hell. V. 3., 27. Diod. XV. 23. — Macedonia szövetségben Sp.-val: Diod. 19. Aesch. de f. leg. 26. — Dionysius és az illyrek; a sp. szövetsége a molossokkal: Diod. 13. Sievers 164. l.

Jegyzetek

a hatodik könyvhez.

Főforrás Thebae hegemoniájának idejére Ephoros volt, a kinek aeol patriotismusa Boeotiára is kiterjedt; a ki könyveit olvasta azt bámulat fogta el Epaminondas tettein. (Plut. de garrul. 22.). Hadi dolgokban való tudatlanságáért ócsárolja Polyb. XII. 25. Ő belőle merít Diodoros, sok történeti eseményre ez az egyedüli hiteles iró, a kinél azonban egészen hibás adatokat is találni, p. o. XV. 82. Theopompost, a ki az ő Fülöp Történetében a közvetlen megelőző korra sokszor kikitér, nem használta fel Diodoros (Volquardsen Untersuchung über die Quellen des Diodor 67. l. skk.). Diodoros ellenőrzésére Xenophon szolgál (rá nincs Diod. tekintettel), a ki azonban pártossága miatt teljességgel megbizhatatlan. Ő kivetkezteti a történetet, Thebaenek minden sikere vakeset, Agesilausnak minden szerencséje érdem; csak az utolsó hadjáratban lesz Ep. iránt igazságos. Hellenikáit, melyek hova-tovább peloponnesusi történetre szorúlnak össze, ujabban némelyek (Campe, Kyprianos s főkép Grosser N. Jahrb. f. Phil. 1866. 721. l. skk. 1871. 723. l. skk.) Lobecknek Aiaxban 366[3] lévő egy megjegyzésére támaszkodva, Xenophon eredetileg terjedelmesebb műve puszta kivonatának akarták tekintetni s azt vélték, a Plut. biographiákban akadtak annak maradványaira. De ha ennek az egyébiránt nagyon vitás (Büchsenschütz N. J. 1871. 218. l., Breitenbach Rh. M. 1872. 497. sk. l., sm.) hypothesisnek helyességét megengedjük is, kétségtelen marad az, hogy a mű alaphangja s Xenophon pártálláspontja az irat mai formájában is tökéletesen meg van őrizve. Agesilaus valódi hű képe több mint kétséges, nagyon kiemeli benne a szerző a barbar-gyülöletet (holott effélét Ag. valójában csak az ázs. hajdárat folytán muta-

tott). Cauer szerint (Quaest. de fontt. ad Xen. Ag. pertinentibus 1847. 30. l.) Theopomposnak N. Sándorról való felfogását vitte át Ag. szer. a maga hősére; egyébiránt Theopompos itélete Ages.-ról hasonlit az Enkomionéhoz, őt *μέγιστος ὁμολογουμένως καὶ τῶν τότε ζώντων ἐπιφανέστατος*-nak nevezvén (Plut. Ages. 10). Plutarchus Agesilausában jó kútfőket használ (*ἀναγραφαὶ λακωνικαί* 19). Pelopidasában s a Sokrates daimonionjáról való beszélgetésben jóravaló anyagot nyujt neki a honi hagyomány. Epaminondas életéből egy is más is az Apophthegmatákban maradhatott fenn. Pausanias a 9-dik könyvében igen jó adatokkal rendelkezik, kivált c. 14.; érdeklődik Ep. iránt, minélfogva a mantineabelieket VIII. 8., 6. hálátlanságukért megrója, s nevezetesen a messeniek iránt is. Egyes hiteles tényekre nézve Nepos is az egyetlenegy szavahihető iró. Alkalomszerűt nyujtanak ezek a szónokok: Isokrates (Plat. 12. igazságtalan Thebae iránt) Demosthenes, Aischines, Deinarchos. Anaxis és Dionysodoros boeotiai historikusokat, kiknek munkái Fülöp trónraléptéig terjedtek (Diod. XV. 95.), felhasználta Diod. és Plutarchos, de hogy miben, ki nem mutatható. — A chronologia itt is nagyon bizonytalan, nevezetesen a mantineai ütközetig. Szilárd támaszkodóul szolgáltak a 104., 1.; 364. olymp. játékok s az a napfogyatkozás, mely Pelopidas utolsó hadjáratát megelőzte. V. ö. a 65-dik jegyz. — E kornak összefüggő tárgyalását adja Sievers derék könyve: Geschichte Grichenlands vom Ende des pelop. Kr. bis zur Schl. b. Mantineia 1840. Monographiák: Vater Leben des Pelopidas (Jahns. Jahrb. Suppl. 8., 328. l. skk.), Pomtow Epameinondas, Berl. 1870. Hertzberg Agesilaos. Du Mesnil Politik des Epameinondas, Sybels Zeitschr. 1863., 292. l. skk.

---

[1]) (313. l.). *Βοιωτία τριθάλαττος* Ephoros Str.-nál 400. — Hesiodusi iskola Boeotiában: Rangabé Ant. Hell. 3., 892. Egyesitése *συνθυτάων τᾶν Μωσάων Λίσιοδείων*, v. ö. Bergk Griech. Literaturgeschichte 1., 923. — Aeoliai zene Boeotiában: Müller Orchomenos 72., 382. l.

[2]) (314. l.). Philolaos a bakchiada: Aristot. Pol. 57., 25. Boeotiai urirend: Orchomenos 409. l. Bergk Gr. Lit. 1., 942.

[3]) (315. l.). Egyoldalu athletikai képzés: Arist. Pol. 125., 29. Boeotiai politika Athén ellen utoljára még a város elpusztítását ill. javaslásban: Hell. II. 2., 18. Plut. Lys. 15.

[4]) (317. l.). Demokr. párt Thebaeben: Plut. Lys. 27. — Thebae és Nagy-Görögország összef.: Böckh Philolaos 10. Philolaost és Lisist Plut. de gen. Socr. 13. hibásan mondja egykorbelieknek. 400, mint a kylonok felkelésének legkorábbi időpontja: E. Rhode über die Quellen des Jamblichos, Rh. Mus. 1871., 566. l. Aristoxenos tudósitása a ház égéséről stb. Jamblichosnál 241—251. Simmias és Kebes: Xen. Mem. I. 2., 48.; III. 11., 17. Plato Phaedon 84. c. Zeller 2. a, 171. Lysisnek Ol. 93-ig kellett élnie, ha Epaminondas Ol. 90., 2. született. Plut. de gen. Socr. 3. Nepos 2., 2. Ep. a felszabaditás idején 40 éves volt: Plut. de occ. viv. o. 4.

[5]) (322. l.). Epaminondus bizalmasai: Mikythos Nep. Ep. 4., Asopichos Athen. XIII. 605., Kaphisodoros Plut. Amat 17. — *Τὰ περὶ Ἀρχίαν τε τὸν πολεμαρχοῦντα καὶ ἡ περὶ Φίλιππον τυραννίς:* Hell. V. 4., 2. *ἔργῳ μὲν τύραννοι, λόγῳ δὲ πολέμαρχοι:* Plut. Ages. 24. *οἱ περὶ Ἀρχίαν καὶ Ὑπάτην:* Hell. VII. 3., 7. A kormány jelleme: Du Mesnil Sybels Zeitschr. 9., 264. — Alkmene reliquiái: Plut. de gen. Socr. 5. skk. Böckh Sonnenkreise 145 l.

[6]) (323. l.). 300 menekült Diod. XV. 20., 400 Androtion Schol. Arist. III. 278. Dindf., *τριακόσιοι* Müller Fr. Hist. Gr. IV. 646. Xen.-nál Hell. V. 2., 31. kétes az olvasás. — Az athéniek magatartása: *τοὺς φυγάδας Ἀθήνησι διατρίβειν τῷ τε πλήθει προσφιλεῖς ὄντας καὶ τιμὴν ἔχοντας ὑπὸ τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν.* Pelop. 6. Sparta kivánsága visszautasittatik: Pelop. 6. — Az olig. *πέμψαντες ἀνθρώπους ἀγνῶτας Ἀνδροκλείδαν μὲν ἀποκτιννύουσι δόλῳ, τῶν δ' ἄλλων διαμαρτάνουσιν:* Pelop. 6. Az Androkl. vagyonán támadt örökségi pörben Pherenikos (Pelop. 5., 8.) számára tartatik Lysiasnak CXX-ik beszédje (228., 229. Müller). — Phyllidas: Pelop. 7. de gen. Socr. 4 skk. Xen. V. 4., 2.

[7]) (324. l.) Ep. *διὰ φιλοσοφίαν ὡς ἀπράγμων, διὰ δὲ πενίαν ὡς ἀδύνατος:* Pelop. 5. v. ö. 7.; Pelop.-szal Mant.-nál Pelop. 4. Paus. IX. 13., 2. (kétségbevonja Palmer és Krüger Clintonnál 385., Grote 10, 16.; l. ellenben Pomptow 27. l.): kénytelen hadrakelése volt az a thebaeieknek, szintén mint az olynthusi is: Hell. V. 2., 37. — Lysis halála: de gen. Socr. 16 és többsz. — Gorgidas és Pammenes: Sie-

vers 197. sk. — Archias és Leontiades Simmias házában: de gen. S. 2. skk. l.

[8]) (326. l.). Melon. Xen. szerint a fölszabadítás főszerzője, ezért Hell. V. 4., 19. *ἡ τοῦ Μέλωνος ἐπί τοὺς περὶ Λεοντιάδην ἐπανάστασις*. Pelopidas, kinek részvételét a felszabadításban Xen. készakarva hallgatta el: Plut. Pel. 7. — Amphitheos: de gen. Socr. 4., 32. Egyebek tudósításaitól eltérőleg: Arist. Pol. 206., 22. *ἐκ δικαστηρίου κρίσεως ἡ ἐν Ἡρακλείᾳ στάσις ἐγένετο καὶ ἐν Θήβαις, ἐπ' αἰτίᾳ μοιχείας δικαίως μὲν στασιωτικῶς δὲ ποιησαμένων τὴν κόλαζιν τῶν μὲν ἐν Ἡρακλείᾳ κατ' Εὐρυτίωνος, τῶν δ' ἐν Θήβαις κατ' Ἀρχίου· ἐφιλονείκησαν γὰρ αὐτοὺς οἱ ἐχθροὶ ὥστε δεθῆναι ἐν ἀγορᾷ ἐν τῷ κύφωνι.* — Pherenikos és társai: Pelop. 8. — A 12 megérkezése Charonnál: Pelop. 9. de gen. Socr. 25. — Phyllidas lakomája: Pelop. 9. de gen. Socr. 4.

[8b]) (328. l.). Charon Archiashoz rendelve: de gen. Socr. 26., 27. Pel. 9., 10. Archias atheni hierophantes levele: *εἰς αὔριον τὰ σπουδαῖα.* — Arch. és Philippos meggyilkolása: Pel. 11. de gen. Socr. 30.; Leontiadesé és Hypatesé: Pel. 11. de gen. Socr. 31.; Xenoph. V. 4., 7. amazt az *ἀμφὶ Μέλωνα* levőkkel, emezt Phyllidas s 3 más által viteti véghez. — A foglyok kiszabadítása: Xenoph. 4., 8. de gen. Socr. 32. — *Ἦκε δὲ καὶ Ἱπποσθενίδης μετὰ τῶν φίλων καὶ οἰκετῶν τοὺς ἐπιδεδημηκότας κατὰ τυχὴν πρὸς τὰ Ἡράκλεια σαλπιγκτὰς παραλαμβάνων:* de gen. S. 33. — *οἱ τῶν Λακεδαιμονίων ἄρχοντες — φοβηθέντες ἡσύχαζον τ. Καδμ. κατέχοντες:* Pel. 12. Hell. V. 4., 10.

[9]) (329. l.). Ep. a zsarnok-gyilkosokat az *ἐκκλησία*-ba vezeti; *δεχομένων τοὺς ἄνδρας ὡς εὐεργέτας καὶ σωτῆρας:* Pel. 12. — Boeotarchok az év végnapjaira: Pel. 13. Sievers 186. Vater 342. A boeotiai esztendő vége a téli napforduló táján: Pel. 24. — A boeotiai párt szóvivői (*οἱ βοιωτιάζοντες* v. ö. Antiphanes »*Φιλοθήβαιοι*«-át) a kollytosi Thrasybulus, Leodamas, Aristophon, Kephalos, Thrason (a theb. proxenosa), Archedemos, Pyrrhandros, Phormisios, Eleios: Dinarch. I. 38. — A mi Athén részvételét illeti, Xen. V. 4., 14. a zavaros Diodorral szemben azt bizonyozza, hogy az állam részéről semmi sem történt. Grote 10., 122 (5., 380.); Schäfer Dem. 1., 15. A Cithaeron-szorosoknak Chabrias által megszállása nyilván csak a semlegesség megőrzésére szolgált. A hadvezéri pör (Hell. V. 4. 19.) azonban azt mutatja, hogy nem csupán egy pár önkéntes volt, a ki részt

vett. Hogy Demophon egyike volt-e az elitélteknek, bizonytalan marad; Chabrias semmiképen sem. Diod. jóformán két egészen különböző eseményt zagyvál össze, a Cadmeáért való harczot és a nyári hadjáratot. Schäfer 18. l.

[10]) (332. l.). A Plataeaeből érkező segítség visszaveretik: Hell. V. 4, 10. Cadmeát feladják: 4., 11. Kleombrotos. Meg.-ban: Pelop. 13. *Βοιωτάρχαι*, a boeotiai frigyhatóság, változó tagszámmal, Schömann Gr. Staatsalt. 2, 78. *Βοιωτοὶ ἐν Θήβαις:* Aesch. III. 142. A thebaeieknek ugyanezen igénye az antalkidasi békekötés után l. 254. lapot és 372-ben a spartai békealkudozásokkor: *ἀντὶ Θηβαίων Βοιωτοὺς ὁμωμοκότας:* Hell. VI. 3. 19., szintúgy a 96., 2. frigyszerz.-ben (96. jegyz. a 210-ik laphoz).

[11]) (334. l.). A K. átadása: Hell. V. 4., 12. Menekleidas: Pelop. 25. Nep. Epam. 5. Eumolpidas és Samidas: Plut. de gen. Socr. 3. — A »háromszáz« (normális száma egy válogatott csapatnak, mint Cyrenében, Spartában) Deliumnál: Diod. XII. 70.: *οἱ παῤ ἐκείνοις ἡνίοχοι καὶ παραβάται καλούμενοι*, valamint a homéri korban a szekérharczosok a gyalogság előharczosai s egyszersmind ketten-ketten egyesülve voltak. A hadszekér használatának Boeotiában sokáig divatoznia kellett, úgy, hogy az elnevezés még a régi harczmód megszűnte után is fenmaradt.

[12]) (337. l.). Athén segítsége: l. a 9-ik jegyz. — A th. *κατελθόντες εἰς τὴν αὐτῶν οὐδένα χρόνον ἐνέμειναν, ἀλλ᾽ εὐθὺς εἰς Λακεδαίμονα πρεσβεῖς ἀπέστελλον, ἕτοιμοι δουλεύειν ὄντες καὶ μηδὲν κινεῖν τῶν πρότερον πρὸς αὐτοὺς ὁμολογημένων:* Isokr. XIV. 29. Ages. elkedvetlenedése: *εἶα αὐτοὺς βουλεύεσθαι ὁποῖόν τι βούλοιντο περὶ τούτων:* Hell. V., 4., 13. Plut. Ages. 24. — Theb. menekültek Sp.-ban: Hell. 4., 14. — Kleombrotos *πρῶτον τότε ἡγούμενον, μάλα χειμῶνος ὄντος*; hadjárat Boeotiában: 4., 14 – 18.

[13]) (340. l.) Sphodrias Thespiaeben: Hell. V. 4., 15. — Sph. tervének *μηχάνημα τῶν περὶ Πελοπίδαν καὶ Μέλωνα βοιωταρχῶν* az indítója: Plut. Ag. 24.; *Θηβαῖοι πείθουσι Σφ., χρήματα δόντες, ὡς ὑποπτεύετο:* Xen. Hell. V. 4., 20.; Kleombrotos az indítója: Diod. XV. 29. Grote okai Xen. adata ellen 10., 135. (5. 387.); szerinte Sph. Ag. ösztönzésére cselekedett volna; »von spartanischer Seite ausgesprengt« Schäfer Demosth. 1., 16. De ugyan miért kürtölték volna világgá ezt az elbeszélést a spartaiak? Nyertek volna-e ők vagy nyert

volna-e Sph. azzal, ha olyan embernek tűntetik fel, mint a ki egy boeotiai utazókereskedőnek hagyja magát békeszegésre beszélni rá? — Spartai követek *ἐτύγχανον Ἀθήνησι ὄντες παρὰ Καλλίᾳ τῷ προξένῳ Ἰτυμοκλῆς τε καὶ Ἀριστόλοχος καὶ Ὤκυλλος:* Xen. Hell. V. 4., 23. — Ephorusok Sph. ellen: 4., 24.; mellette Kleombrotos: 25., Agesilaus: *χαλεπὸν εἶναι τοιοῦτον ἄνδρα ἀποκτιννύναι τὴν γὰρ Σπάρτην τοιούτων δεῖσθαι στρατιωτῶν:* 32.

[14]) (342. l.). Az itélet hatása: *πολλοῖς ἔδοξεν αὕτη δὴ ἀδικώτατα ἐν Λακ. ἡ δίκη κριθῆναι* Hell. 4., 24. — A thebaei párt (*βοιωτιάζοντες*) kerekedik felül; *ἐπύλωσάν τε τὸν Πειραιᾶ, ναῦς τε ἐναυπηγοῦντο, τοῖς τε Βοιωτοῖς πάσῃ προθυμίᾳ ἐβοήθουν:* Hell. 4., 34. — A theb. elsánczolt tábora: 38. Chabrias hadállása: *παρήγγειλεν τοῖς στρατιώταις δέχεσθαι τοὺς πολεμίους καταπεφρονηκότως ἅμα καὶ ἐν τῇ τάξει μένοντας, καὶ τὰς ἀσπίδας πρὸς τὸ γόνυ κλίναντας ἐν ὀρθῷ τῷ δόρατι μένειν:* Diod. XV. 32. Nep. Chabr. 1. Dem. XX. 76. Rehdantz 53. — Ag. hadviselése eredménytelen: Hell. 39. skk. — Phoibidas: 42. skk. — Ag. 2-ik hadjárata (377.): Hell. V. 4., 47—55.; megbetegszik Megarában: 58. — Kleombrotos hadjárata: 59.

[15]) (346 l.) Új becslés: Böckh Staatsh. 1., 667—93. — 20 egyesület, *συμμορίαι:* Philoch. V. 126. Harpokr. c. s. v. A tengeri frigyről Nausinikos évében Diodor XV. 28. sk. s az 1851. feltalált szövetségi oklevélre nézve, melyet Eustratiades, Rangabé, M. H. E. Meier és Schäfer adtak ki, v. ö. Schäfer 1., 25. — *σύνταξις* e. h.: *φόρος*: Harpokr. *συντ. ἐψηφίσαντο δὲ καὶ τὰς γενομένας κληρουχίας ἀποκαταστῆσαι τοῖς πρότερον κυρίοις γεγονόσι, καὶ νόμον ἔθεντο μηδένα τῶν Ἀθηναίων γεωργεῖν ἐκτὸς τῆς Ἀττικῆς:* Diod. 29. *ἐτάχθη ἀπὸ τῆς κοινῆς γνώμης τὸ μὲν συνέδριον ἐν ταῖς Ἀθήναις συνεδρεύειν, πόλιν δε ἐπ' ἴσης καὶ μεγάλην καὶ μικρὰν μιᾶς ψήφου κυρίαν εἶναι, πάσας δ' ὑπάρχειν αὐτονόμους, ἡγεμόσι χρωμένας Ἀθηναίοις:* Diod. 28.

[16]) (347. l.) Isokr. Plut. 28. a Chiosszal Myt.-vel és Byz.-czal való szövetségnek szakadatlan fennállását bizonyítja Xen. Hell. V. 3., 27. daczára (*Ἀθηναῖοι ῥηθωμένοι*); most kijebb terjesztik: Diod. 28. A Byz.-czal való egyességnek akkoriban lett megújítására vonatkoztatja Köhler a feliratokat Hermes 5., 10. sk. lapokon. — A lakonisták kiűzése Chiosból: Photius 176. cod. 120. l. Schäfer Quellenkunde 55.

[17]) (349. l.). Thebae csatlakozása: Diod. 29. — Peloponnesusi hajóhad Pollis alatt: Hell. V. 4., 61. Naxusi tengeri csata: Diod. XV. 35. Datum: Plut. Phok. 6. *περὶ τὴν παυσέληνον* Böckh Mondcyklen 4. *Ἀλάδε Μύσται*: Mommsen Heortologie 246. Zsákmány: Dem. XX. 77.

[18]) (350. l.) Agesilaus Thespiaeben: Hell. V. 4., 55. Ag. hosszú nyavalyája és gyöngesége egész a leuctrai csata utánig: Plut. Ag. 27.

[19]) (351. l.). Az attikai szövetségi flotta felszerelése a th. indítására: Hell. 62. Timotheus körülhajózza a Peloponnesust: 65. Diod. XV. 36. — *Παλαιῆς* és *Κερκυραίων ὁ δῆμος*: szövetségi oklevél (Schäfer Comm. de sociis Athen. 11.) A corcyrabeliek követsége: Rangabé 2., 382. Síremlék a Ceramicuson C. Curtius Arch. Zeit. 1871, 28. l,

[20]) (352. l.). A molossi Alketas s fia Neoptolemos: Szövetségi okl. Nikolochos Hell. V. 4., 65. Tengeri csata Alyzia mellett: Xen. 65., *περὶ Λευκάδα*: Diod. XV. 36., Polyaen. III. 10., 4.: *ἣν ἑορτὴ Σκίρα*. A skirákat (késő őszszel) könnyen összetévesztik a skirophoriákkal. Schömann Gr. Alt. 2^3, 466. Ily összetévesztés valószínűségét vették fel itt is az évszak miatt; így aztán a csata Skirophorion 12-kére — junius 27-ikére — esik, Schäfer Demosth. 1., 43.

[21]) (354. l.). Tim. pénzkérései: Hell. 66. — Béke: (*Ἀθηναῖοι*) *πέμψαντες πρεσβεῖς εἰς Λακεδαίμονα εἰρήνην ἐποιήσαντο*: Hell. VI. 2., 1. Manso, Vömel s. m. a 374-iki békét kétségbe vonják; Sievers 220. »soha sem hajtották végre.« Rehdantz 71. kk. helyesen fölismerte a kettős békealkudozásokat: Diod. XV. 38 és 50. Kallias két ízben békét szerzett (387. és 374.): Hell. VI. 3., 4. — Ratificatiója az athéniektől Spartában megkötött békeszerződésnek az athéni szövetségi tanács által: Diod. 38. Tartalma: *ὥστε πάσας τὰς πόλεις αὐτονόμους καὶ ἀφρουρήτους εἶναι*. Az idegen őrségek elvezetésére *ἐξαγωγεῖς* rendeltettek: Diod. u. o. Thebaet Epam. képviseli *διαθέμενος λόγον θαυμαστῶς ἐν τῷ κοινῷ συνεδρίῳ*. Utólag Th. mégis csak rá kellett állania: Isokr. XIV. 14. *εἰρήνης οὔσης*, Weissenborn Z. f. Alt. 1847., 921.

[22]) (355. l.) Békeáldozat: Isokr. XV. 110. arae Paci publice factae eique deae pulvinar institutum: Nep. Timoth. 2. Eirene-Plutos Paus. IX. 16., 2. I. 8., 2. Brunn über die sogenannte Leukothea 1867.

23) (356. l.). Timotheus Zacynthusban Hell. VI. 2., 2.; spart. flotta: Diod. XV. 45. Corcyra: Diod. 46. Hell. VI. 2., 5 kk. Athéni szárazföldi expeditio Ktesikles alatt: Hell. 2., 10.

24) (358. l.). Tegyra: Plut. Pel. 16., 17. Diod. 37. Orchomenus és Tegyra közt az egyenes út járhatatlan volt: Ulrichs Reisen, 1., 202. — Thebae és Phocis: Hell. VI. 1., 1. — Plataeae elpusztítása Paus. IX. 1., 8. szerint Asteios a. alatt 373—72., Diod. XV. 46 szerint Sokratides alatt 374—3, Clinton-Krüger szerint 374 nyarán, tehát a béke előtt; ez ellenében Isokr. XIV. 10. *συνθῆκαι*, 14. *εἰρήνης οὔσης*, v. ö. 44., a hol nem lehet az Antalkid. békére gondolnunk: Weissenborn Z. f. Alt. 1847. 921.

25) (360. l.) Pénzszűke az ath. hajóhadnál: Apollod. Timothban 6 kk. — Tengeri hadjárat az aeg. tengerben: Diod. XV. 47. Frigyszerződés Thessaliával Jason alatt. U. Köhler Hermes 5., 8. l. Amyntas: Apollod. Timoth-ban 26. kk. A tengeri szövetségbeli városok összes száma: *ἑβδομήκοντα ταὶ πέντε πόλεις συμμαχίδας, ἃς ἐκτήσατο Τιμόθεος ὁ Κόνωνος καὶ κατέστησεν εἰς τὸ συνέδριον* Aesch. II. 70. — Timot. második kivonúlása sikeretlen: Hell. VI. 2., 12 kk. Apoll. Tim. 8. — Tim. pöre: Schäfer III. B. 138. — Iphikrates visszatérése Egyiptomból: Diod. XV. 43. Iph. adótörvénye: Polyaen. III. 9. 2. Böckh 1., 92. Rehdantz 92. k. — Sparta megtám. Corcyrát 373 tavaszán; Mnasippos elküldetése őszszel. Timotheus letétele Maimakt. (nov.). Iphikrates kiszállta 372 tavaszán (vagy még 373 vége előtt: Weissenborn 924.)

26) (362 l.). Iphikrates Kall.-t választja maga mellé (*προσελέσθαι κελεῦσαι*) *οὐ μάλα ἐπιτήδειον ὄντα*: Hell. VI. 2., 39. (nem kell megváltoztatni Böckh-vel 1., 550.) Thirlwall 5., 81. szerint: proof of magnanimous selfconfidence. Iphikr. sebes-menete: Hell. VI. 2., 27—32. A corcyrabeliek kirontása, Mnasippos megöletik: Hell. 2., 15—26. Syracusaei hajók: Hell. 33—36. Diod. 47. Szentajándékok: Diod. XVI. 57. Az athéniek felelete *μὴ τὰ τῶν θεῶν ἐξετάζειν, ἀλλὰ σκοπεῖν ὅπως τοὺς στρατιώτας διαθρέψει.* Polyaen. III. 9., 55. Iphikr. zsákmánylásai: Hell. 2., 37 k. — Kallistratos Athenbe küldetik: Hell. VI. 3., 3. Antalkidas a perzsa királyhoz: 3., 12.

27) (368. l.) Békecongressus Spartában: Diod. XV. 50. Hell. VI. 3. Macedoniai követek: Aesch. II. 32, perzsa köv. Diod. u. o. — Kallias beszéde (*δαδοῦχος*): Hell. 3., 4—6. Autokles: 3., 7—9.

Kallistratos 10—17. Epaminondas: Plut. Ag. 27. Nep. Epam. 6. — Békeföltételek: *τοὺς τε ἁρμοστὰς ἐκ τῶν πόλεων ἐξάγειν, τά τε στρατόπεδα διαλύειν καὶ τὰ ναυτικὰ καὶ τὰ πεζά, τάς τε πόλεις αὐτονόμους ἐᾶν. εἰ δέ τις παρὰ ταῦτα ποιοίη τὸν μὲν βουλόμενον βοηθεῖν ταῖς ἀδικουμέναις πόλεσιν, τῷ δὲ μὴ βουλομένῳ μὴ εἶναι ἔνορκον συμμαχεῖν τοῖς ἀδικουμένοις:* Hell. 18. Befejezte *τῇ τετράδι ἐπὶ δέκα τοῦ Σκιροφοριῶνος:* Plut. Ages. 28. A th. kívánsága *μεταγράφειν ἀντὶ Θηβαίων Βοιωτοὺς ὁμωμοκότες:* Xen. előadása a theb. és Ep.-ra nézve, kinek jelenvolta meg sem is említtetik, teljességgel kedvezőtlen. Hertzberg 347. l. Herbst N. Jahrb. f. Phil. 77., 701. W. Vischer a N. Schw. Museumban 1864., 23.

[28]) (373. l.). Vitatk. Epam. és Ages. közt: Plut. Ag. 28. Paus. IX. 13., 2. — Prothoos a spart. ekklesiában: Hell. VI, 4., 2. Plut. Ages. 28. A *λοξὴ φάλαγξ*-ról: Diod. XV. 55. Spartai lovasság Hell. 4., 11. Könnyü (*ἅμιπποι καὶ πελτασταί*) egyesítése lovassággal: Hell. VII. 5., 24, 25. — Ep. Coroneánál: Diod. 52.

[29]) (375 l.) Kleombrotos menete: Hell. VI. 4., 3. — A boeotarchok tétovázása: Diod. 52. Paus. IX. 13., 6. Pelopidas *Βοιωτάρχης οὐκ ἀποδεδειγμένος, ἄρχων δὲ τοῦ ἱεροῦ λόχου:* Plut. Pelop. 20. — A thespiaebeliek elvonúlása: Paus. IX. 13., 8. Polyaen. II. 3., 8. *Τὸ τῶν παρθένων μνῆμα:* Hell. VI. 4., 7. Paus. u. o. *Λευκτρίδες,* Skedasos leányai, Plut. Pelop. 21. Ulrichs Reisen 2., 107 l. Más egyéb Leuctrára vonatk. előjelek: Cic. de div. I. 34., 74.

[30]) (377. l.). Leuctra: Hell. VI. 4., 4. kk. Diod. XV. 53—56. Plut. Pel. 20. — Idő: Plut. Ages. 28., Cam. 19. Marm. Par. Hekatomb. 5. Ideler szerint: Julius 8. Oktaëteris szer. Jul. 7. Ascherson Arch. Zeit 1856., 264. l. — Kleombrotos haditanácsa: Hell. 4., 8. A spart. könnyü fegyveresek támadása: Hell. 9. A két fél hoplitáinak felállitása: 12. Epam. a csatában: Diod. 55. Kleombrotos: Hell. 13. Diod. 55. Sphodrias: Hell 14. Plut. Ag. 28. Rendben v. visszavonulás a táborba: *ὠθούμενοι ἀνεχώρουν — ἐνέκλιναν* Xen.-nál 14. *παντελὴς τροπή* Diod.-nál 56. — A spart. szövetséges társak elégületlensége: Hell. 15. Veszteség: Hell. 15. Paus. IX. 13., 12.; Dion. Hal. A. R. II. 17. szerint 1700 spart. Diod. XVI. 56. szerint pedig 4000. A holtak eltem.: Paus. u. o. Pajzsok: Paus. IX. 16., 5. — Leuctra a parapungiai lejtőn tullevő déli magaslaton feküdt: Vischer Erinnerungen 551. A theb. tropaeumát vélte Ulrichs 2., 110. l., hogy felfedezte 1839. Vischer 552. l. osz-

tozik a véleményében. Siremléknek tartja ama romot, nagyobb valószínüséggel Keil Syll. Inscr. Boeot. 96.

[31]) (379. l.). Cic. de off. I. 24., 84.: illa plaga pestifera, quae quum Cleombrotus invidiam timens temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemoniorum opes corruerunt. — Herold Athénben: Hell. VI. 4., 19. k.

[32]) (380. l.). Követség Jasonhoz: Hell. 4., 21. Jason közbenjárása a csatatéren: 22. kk. A spart. sereg elvonulása Creusisen át Aigosthenába: 25. Archidamos: 26. Ellenkezés Diod. XV. 54. és Xenophon közt. Diod. Kleombrotost a csata előtt egyesülteti Archidamossal, s egy, Jasontól eszközölt fegyverszünet megszegésével kezdeti meg vele az ütközetet (a mint Wesseling vélekedett, Kallisthenes után, kinek felhasználását Diodor által azonban tagadja Volquardsen 70. l.). V. ö. Niebuhr Vorl. über alte Gesch. 2., 286. Grote X. 260. (V. 460.)

[33]) (382. l.). A vereség hire Spartában: Hell. 4., 16. Archid. serege elind.: 18. — A laced. bánata *ὅτι τὸν ἀρτίποδα τῆς βασιλείας ἐκβαλόντες, εἵλοντο χωλὸν καὶ πεπηρωμένον.* A *τρέσαντες*-vel szemben úgy határoz Ages. *ὅτι τοὺς νόμους δεῖ σήμερον ἐᾶν καθεύδειν:* Plut. Ages. 30.

[34]) (383. l.) Polgárok száma: Clinton-Krüger 415. l. Isokr. V. 45.: *ἀπεστερήθησαν μὲν τῆς ἐν τοῖς Ἕλλησιν δυναστείας, τοιούτους δ' ἄνδρας ἀπώλεσαν οἵους αὐτῶν, οἳ προῃροῦντο τεθνάναι μᾶλλον ἢ ζῆν ἡττηθέντες ὧν πρότερον ἐδέσποζον.*

[35]) (383. l.). Thespiae lakosai elüzetnek: Paus. IX. 14., 2. Orchomenus kegyelmet nyer, *τοὺς Ὀ. εἰς τὴν τῶν συμμάχων χώραν κατέταξαν:* Diod. XV. 57. — Phocisiak s heracleabeliek Leuctránál még sp. részen állanak: Hell. VI. 4., 9. Szövetkezés phocisiakkal, aetolokkal, lokrisiakkal nem sokára a csata után: Diod. 57.; az oeta népségekkel s a többivel csak Jason halála után: Hell. VI. 5., 23. A th. thesaurosa Delphiben *ἀπὸ ἔργου τοῦ ἐν Λεύκτροις:* Paus. X. 11., 5. — Thebae és Delphi: *Θηβαῖοι δίκην ἐπήνεγκαν εἰς Ἀμφικτύονας κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν, ὅτι Φοιβίδας ὁ Σπ. κατελάβετο τὴν Καδμείαν, καὶ διετιμήσαντο τὸ ἀδίκημα ταλάντων πεντακοσίων. Καταδικασθέντων δὲ τῶν Ἀμφ.* etc.: Diod. XVI. 29. v. ö. 23. Justin VIII. l. Grote 10., 275. (5., 470.) Delphinek Gör. nézve kárhozatos új jelentősége kezdődik. — Achivok: Polyb. II., 39., ebből Str.-nál 384. Grote 10., 271. (5., 466.) kételkedik.

[36]) (387. l.). Háromszori költözés : az első messen. háboru után Rhegium alapíttatik Str. 257. ; Anaxilas által Messene : Paus. IV. 23., 8. ; Naupactusból Siciliába és Rhegiumba : Paus. IV. 26., 2. ; a többség Euhesperitaiba Komon alatt. — A M. iránti különös érdeklődést már azon körülmény is mutatja, hogy a l. csata előtt előhozták Aristomenes pajzsát s az ellenség szeme láttára egy tropaeumot ékesitettek meg vele : Paus. IV. 32., 6. ; a mess.-nek az athéniekben vetett reményeit : *Ἀθηναίων δυνηθέντων ναυτικῷ κάθοδον ἔσεσθαι σφίσιν ἐς Ναύπακτον* a békekötés meghiusitotta : Paus. IV. 26., 3. — A m. hazahivatala theb. követek által : Paus. IV. 26., 5. Diod. XV. 66.

[37]) (389. l.). Demokrata mozgalmak Phigaliában, Korinthusban, Phliusban : Diod. XV. 40. Heraeáról Peloponnesos 1., 346. Th. Wise Excursion in the Poloponnese 1., 73. Diod. e mozgalmakat 374 utánra teszi. Grote okai ez ellen nem döntők (10., 271. ; 5., 466. N. F.).

[38]) (390. l.). Skytalismos Argosban : Diod. XV. 57., 58., 102., 3., 370. Az argosiaknak nyilván szokásuk volt bottal ellátva jönni ősz-sze : a spartaiak korán leszoktak erről : Plut. Lyk. 11. — Athen : Plut. reip. ger. praec. p. 814. B. — Tűzgerenda, *πυρίνη δοκός :* Diod. XV. 50. Marm. Par. §. 83. C. I. Gr. II. 322. l. Hogy evvel üstökös farka van értve, bizonyítja Arist. Senecánál Quaest. Nat. 7., 5. Buráról és Helikéről : Diod. XV. 48., 49. Peloponnesos I. 466. kk. — Pel. *οἰκητήριον τοῦ Ποσειδῶνος :* Diod. XV. 49.

[39]) (392. l.). Hell. VI. 5., 1. : *ἐνθυμηθέντες οἱ Ἀθηναῖοι ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι ἔτι οἴονται χρῆναι ἀκολουθεῖν καὶ οὔπω* (nem *οὕτω* Grote 10., 274. ; 5., 468 ellenére) *διακέοιντο οἱ Λακεδαιμόνιοι ὥσπερ τοὺς Ἀθηναίους διέθεσαν, μεταπέμπονται τὰς πόλεις ὅσαι βούλοιντο τῆς εἰρήνης μετέχειν, ἣν βασιλεὺς κατέπεμψε.* Az elisiek ellenmondása : 6., 2.

[40]) (393. l.). Arkádia : Peloponnesos 1., 164 kk. Zeus Lykaios és Artemis Hymnia a sokkal Megalopolis épülte előtt vert régi honi pénzeken : Pinder és Friedländer Beiträge zur ält. Münzenkunde. 85. sk. l. Warren Essay of Greek Federal Coinage 30. l. — Arkádiai zsoldosok : *ἀνδροπόδ' ἐκ Φρυγίας, ἀπὸ δ' Ἀρκαδίας ἐπικούρους :* Hermipp. Ath.-nál I. 27. Thuc. VII. 57. Anab. VI. 2., 10. : *ἦν ὑπὲρ ἡμισυ τοῦ στρατεύματος Ἀρκάδες καὶ Ἀχαιοί.* — Sparta és Tegea : Her. IX. 26. Plut. Qu. Gr, 5. — Mantinea falai : Hell. VI. 5., 3. Peloponnesos 1., 236. l. Agesilaus M.-ban : *ὑπισχνεῖτο — ποιήσειν, ὥστε*

μετὰ τῆς Λακεδαίμονος γνώμης καὶ μὴ δαπανηρῶς τειχισθῆναι τὸ τεῖχος. Sparta tehetetlensége: στρατεύειν ἐπ᾽ αὐτοὺς οὐ δυνατὸν ἐδόκει εἶναι, ἐπ᾽ αὐτονομίᾳ τῆς εἰρήνης γεγενημένης: Hell. VI. 5., 5. Ep. az újraépítés szerzője: Μαντινέας — ἐς τὴν ἀρχαίαν συνήγαγεν αὐθις πόλιν: Paus. IX. 14., 4. Hertzberg 351. Az időrendben Xen. pontosabb Paus.-nál.

41) (395. l.) Arkadia lakossága: Peloponn. 1., 174. l. — Lykomedes beszéde: ὡς μόνοις μὲν αὐτοῖς πατρὶς Πελοπόννησος εἴη, μόνοι γὰρ αὐτόχθονες ἐν αὐτῇ οἰκεῖν, πλεῖστον δὲ τῶν Ἑλληνικῶν φῦλον τὸ Ἀρκαδικὸν εἴη καὶ σώματα ἐγκρατέστατα ἔχοι. Καὶ ἀλκιμωτάτους δὲ αὐτοὺς ἀπεδείκνυ, τεκμήρια παρεχόμενος ὡς ἐπικούρων ὁπότε δεηθεῖέν τινες, οὐδένας ᾑροῦντο ἀντ᾽ Ἀρκάδων. ἔτι δὲ οὔτε Λακεδαιμονίους πώποτε ἄνευ σφῶν ἐμβαλεῖν εἰς τὰς Ἀθήνας etc. Hell. VII. 1., 23.

42) (398. l.). Demokrata párt Tegeában: οἱ περὶ τὸν Καλλίβιον καὶ Πρόξενον ἐνῆγον ἐπὶ τὸ συνιέναι τε πᾶν τὸ Ἀρκαδικόν, καὶ ὅ, τι νικήσῃ ἐν τῷ κοινῷ, τοῦτο κύριον εἶναι καὶ τῶν πόλεων: Hell. VI. 5., 6. — Megalopolis: τῆς δὲ πόλεως οἰκιστὴς Ἐπαμεινώνδας σὺν τῷ δικαίῳ καλοῖτο ἄν. τούς τε γὰρ Ἀρκάδας οὗτος ἦν ὁ ἐπεγείρας ἐς τὸν συνοικισμόν: Paus. VIII. 27., 2. Tíz arkadiai oikisták: Paus. u. o. Peloponnesos 1., 281. kk. Thersilion: Paus. VIII. 32., 1. Peloponn. 285. Pammenes: Paus. VIII. 27., 2. — Czélbavett egyállam: Freeman History of federal government 199. l. W. Vischer Schw. Mus. 1864. 305. l. A μύριοι mint κοινὴ σύνοδος, melynek ἐξουσία-ja volt περὶ πολέμου καὶ εἰρήνης βουλεύεσθαι: Diod. XV. 59. Ἐπαρῖται (Ἐπαρίητοι?) οἱ παρὰ Ἀρκάσι δημόσιοι φύλακες Hesych. s. v. zsoldot kaptak: Hell. VII. 4., 33.

43) (400 l.). Orchomenos: Peloponnesos 1., 220 k. Ὀρχ. οὐκ ἐθελόντων κοινωνεῖν τοῦ Ἀρκαδικοῦ διὰ τὴν πρὸς Μαντινέας ἔχθραν: Hell. VI., 5., 11. Spart. őrség és zsoldosok Polytropos alatt: Diod. XV. 62. Hell. u. o. — Heraea ἐξ ἐννέα δήμων συνῳκισμένη ὑπὸ Κλεομβρότου ἢ Κλεωνύμου Str. 337. Peloponn. 394. — Lykoa és Trikolonoi: Paus. VIII. 27., 5. Lykosura: Paus. 27., 6., 38., 1. A trapezusiak pontusmelléki hasonnevű gyarmatukba: Paus. 27., 6.

44) (402. l.). Pártküzdelem Tegeában: Hell. VI. 5., 6—9. Agesilaus Heraeától s Lepreumtól támogatva: 5., 10. kk. Ag. szelid bánása Eutaeával: 5., 12. Ages. Mantineánál: 5., 15—21. ἐκ τῆς πρόσθεν

ἀθυμίας ἐδόκει τι ἀνειληφέναι τὴν πόλιν, ὅτι καὶ ἐνεβεβλήκει εἰς τὴν Ἀρκαδίαν καὶ δηοῦντι τὴν χώραν οὐδεὶς ἤθελήκει μάχεσθαι 21.

[45]) (404. l.). Ark. követség Athenben; Thebaeben: Diod. XV. 62. Dem. XVI. 12. — Ep. serege Pelop.-ban: Hell. VI. 5., 23. οἱ δὲ Ἀρκ. καὶ Ἀργ. καὶ Ἠλ. ἔπειθον αὐτοὺς ἡγεῖσθαι ὡς τάχιστα εἰς τὴν Λακωνικήν, ἐπιδεικνύντες μὲν τὸ ἑαυτῶν πλῆθος, ὑπερεπαινοῦντες δὲ τῶν Θηβαίων στράτευμα. — βοιωταρχούντων Ἐπαμεινώνδου καὶ Πελοπίδου. τούτοις γὰρ οἱ ἄλλοι βοιωτάρχαι παρεκεχωρήκεσαν ἑκουσίως τῆς στρατηγίας: Diod. 62., de ezt a felelősséget csak Lak.-ba való benyomulásukkor vállalják fel: Pelop. 24. — 4 hadtömeg Diod. 64 szerint, Xen.-nál is: 25.; Peloponnes. 2., 264. — Ep. a jobb Eurotasparton Sp.-val szemben Hell. 27.

[46]) (407. l.). Perioikok: Hell. 25., 32. Helóták: 28. A lakóniai nők: Ar. Pol. 46., 4. Hell. 28. Zendülések Sp-ban: Plut. Ag. 32. Peloponnes. segítség: Hell. 29. Harcz az Eurotashídja mellett: Ages. 32. Átkelés Amyclaenél: Hell. 30. Lovascsata: 31. Peloponnesos 2., 239. kk. Gythium: Hell. 32. — Bal magyarázata a theb. elvonulásának Theopomp.-nál: μισθὸς τῆς ἀναζωρήσεως (Plut. Ages. 32.), sarcasmus Bauch szerint: Epaminondas 49.

[47]) (408. l.). Messene építése: Paus. IV. 26. Diod XV. 66. Plut. Pelop. 24. Peloponnesos 2., 138. kk. Az építés kezdete 102., 3.; 370—69. négy évig Pomtow szerint 80. l. Az arkádok részvétele: Paus. IV. 27., 6. Epiteles és az argivok: 26., 7., 27., 6. k. — Paus. IV. 27.: ἀνῴκιζον δὲ καὶ ἄλλα πολίσματα — tanusitva Pylos (Pelopon. 2., 181), Jra (153.), Methone (170) falmaradványai által. Skylaxnál 46. Methone Lakoniához tartozik, szintugy Asine, miért is Niebuhr kl. Schr. II. 119. felveszi, hogy a tartomány legdélibb része csak később került Messeniához. — Xenophon teljesen mellőzi Messenia felszabaditását.

[48]) (410. l.), A »nagy istenasszonyok« cultusa: Paus. IV. 1., 8. 27., 6. Az ünneplések megujitása az athéni Methapos által: Sauppe Inschrift von Andania, Abh. der. Gött. Ges. der Wiss. 1860. 220. l. Aristomenes iratai: Paus. IV. 26., 8. — A lakosság idegen elemei: ἀνεζήτησε τοὺς ὑπολελειμμένους τῶν Μεσσηνίων, καὶ τῶν ἄλλων τοὺς βουλομένους καταλέξας εἰς τὴν πολιτείαν ἔκτισε τὴν Μεσσήνην: Diod XV. 66. Korone, tbeb. gyarmat, azelőtt Aipeia: Paus. IV. 34., 4. Peloponn. 2., 166.

[49]) (411. l.). Iphikrates Oneumnál ; Xen. VI. 5., 51. a ki a felállitást hibáztatja. — Ep. Attikában : Paus. IX. 14., 7. Thirlwall 5., 149. Hibás kritika Grotenál 10., 327. (5., 498).

[05]) (413 l.). Ep. bevádolása : Nep. 8. Appian Syr. 41. Ep.-é és Pel.-é : Plut. Pelop. 25. Nem ψῆφος Paus. IX. 14.. 7. Nep. 7. Ok nélkül állítja Sievers 277., hogy Ep. és Pel. 369-re nem voltak boeotarchesekké választva ; ezzel ellenkezik, hogy Pel. halálakor 13-adszor viselte ezt a hivatalt Plut. Pel. 34. App. Ep.-t. Scipio Afr.-szal hasonlítja össze : Livius XXXVIII. 51.

[51]) (415. l.). Arkadok Pellanában : Diod. 67. Phlius : Hell. VII. 2., 4. — Chabrias és a Sp. megszállták az Isthmusszorosokat : Hell. VII. 1., 15. k. Diod. 68. Dionys. zsoldosai : Hell. 20. — Ep. vállalata Korinthus ellen. Hell. 19. Diod. 69. — Sicyon : Diod. 69. Peloponnesos 2., 484. — Ep. letétele : Diod. XV. 72. avval gyanus. ὡς πεφεισμένου τῶν Λακεδαιμονίων ἰδίας ἕνεκα χάριτος.

[52]) (417. l.). Orestes : Thuc. I. 111. Polymedes és Aristonus : II. 22. Buttmann Mythologus 2., 285. Meineke Monatsberichte d. B. A. 151., 587. Hellenokrates : Ar. Pol. 219., 24. Aristippus : Xen. Anab. I. 1., 10. — Spartaiak Thessáliában : Pharsalusnak 391-ben sp. őrsége volt : Diod. XIV. 82.

[53]) (418. l.). Lykophron történetéből semmi se bizonyos, egyéb a larisabelieken vett győzedelme : Hell. II. 3., 4.; napfogyatkozás 404. sept. 3-ikán. Alkalmasint tyrannisának kezdete (nem igy Hamming de Jasone). Aristippus πιεζόμενος ὑπὸ τῶν ἀντιστασιωτῶν Cyrustól támogattatik, de oly feltétellel, hogy C. beleegyezése nélkül nem köt békét (bizonyitéka C. abbeli czéljának, hogy a gör. ügyekre befolyást nyerhessen) : Anab. I. 1., 10. A segédseregek elvonulta után Menon alatt — ujra terjeszkedik Lykophron Sparta segitségével (Pharsalust valószin. közösen foglalják el) a thebaeiek s argosiak interventiójáig, kik az aleuada Mediosszal a lac.-at kiverik Ph.-ból. (Diod. XIV. 82.) Ol. 96., 2. ; 395. Medios a pharsalusiakat rabúl eladatja (tehát a polgárokat is ellenségeinek tekintette). Az aleuadák uj hatalma ; midőn Ag. hazatért, Thess. ellenséges indul. volt (Hell. IV. 3., 3). Erre ismét a pheraei zsarnok terjeszkedése s Medios zsoldosainak szörnyű felmészárlása következett (Arist. Hist. anim. IX. 31), a mit Schneider Xen. hoz és Du Mesnil de rebus Phars. 47. ok nélkül a kor. háb. idejebeli hóditásra vonatkoztat. V. ö. Liebinger de rebus Pheraeis és Pahle

»Zur Geschichte der pheräischen Tyrannis« N. Jahrb. f. Phil. 1866., 530. l. *Μήδιος* ezeknek: *Φρύγιος, Θέσσαλος* az analógiája szerint a politikai jelentőségű elfogadott nevek közé tartozik, v. ö. Monatsberichte der B. A. 1870. 167.

[54]) (423. l.). Jason. eddig megmagyarázatlan módon lép be a thessaliai történetbe. Hogy örökösjoggal következett a tyrannisban, azt már fiának Lykophronnak neve is valószínünek mutatja. De L. és fitestvérei. (Tisiphonos és Peitholaos) Jasonnak mostoha fiai voltak s csak *ὁμομήτριος*-ai Thebének (Photios bibl. 142. l.). Tehát nagyon valószinű, hogy a Jasonnal második házasságban összekötött nőleánya volt (még pedig egyetlen gyermeke) az idősebb Lykophronnak, a mint ezt Pahle i. h. meg is mutatta. Ő azt gyanítja, hogy Jason senki más, mint Prometheus pártos, a ki már 406-ban, mintegy 24. éves korában Kritiasszal Lykophron mellett buzgólkodott. E két személy identitására rájött már Wyttenbach, mivel hogy mindakettőre ugyanaza történet ruháztatik a gyilkosról, a ki akaratlan egy szerencsés operatiót visz végbe (Val. Max. I. 8. ext. 6. Plut. Mor. 890). — Jas. és Timotheus: Apollod. Timoth-ban 10., 22. — Jason czélja *ἔπεισε τοὺς Θετταλοὺς ἀντιποιεῖσθαι τῆς τῶν Ἑλλήνων ἡγεμονίας ταύτην γὰρ ὥσπερ ἔπαθλον ἀρετῆς προκεῖσθαι τοῖς δυναμένοις αὐτῆς ἀμφισβητῆσαι:* Diod. XV. 60. Szándékba vett perzsa háboru: *ἐποιεῖτο τοὺς λόγους ὡς εἰς τὴν ἤπειρον διαβησόμενος καὶ βασιλεῖ πολιμήσων:* Isokr. V. 119. *βασιλεὺς ὁ Περσῶν οὐ νήσους ἀλλ' ἤπειρον καρπούμενος πλουσιώτατος ἀνθρώπων ἐστίν. ὃν ἐγὼ* (Jas.) *ὑπήκοον ποιήσασθαι ἔτι εὐκατεργαστότερον ἡγοῦμαι εἶναι ἢ τὴν Ἑλλάδα:* Hell. VI. 1., 12. — Polydamas *μεσίδιος ἄρχων* Pharsalusban Sievers 323., v. ö. Hell. VI. 1., 2 sk. Pharsalus átadása: Hell. 1., 18. Katonaság és adóztatás: 1., 19. Zsoldosok: 1., 5., 6. — Alketasszal v. frigy: 1., 7., Amyntas macedoniai királlyal is: Diod. XV, 60. Neogenes Histiaeában: Diod. XV. 30. J. közbenjárása Leuctránál: Hell. VI. 4., 22. kk. — Hyampolis: Hell. VI. 4., 27. Heraclea elvesztette az önállóságát s az oetaeabeliek kezére jutott: Diod. XV. 57. Hell. 4., 27. Weil Hermes 7., 384. sk.

[55]) (425. l.). A perrhäbek megnyerése: Diod. 57. Uj készülődések. Hell. 4., 28. Hajóhad: Hell. VI. 1., 11.. 4., 21. *μέγιστος δ' ἦν τῶν καθ' αὐτὸν τᾷ μηδ' ὑφ' ἑνὸς εὐκαταφρόνητος εἶναι:* Hell. 4., 28. — Jason és Delphi: C. I. Gr. I. 811. v. ö. Hell. 4., 29. A templomi kin-

cseket féltő delphibelieknek adott felelete az istennek : *ὅτι αὐτῷ μελήσει* Hell. 30. ; hasonlóan Her. VIII. 30. s. m.

[56]) (426. l.), J. meggyilkolása *ἐπιόντων Πυθίων*, Hell. 4., 29. szerint. Diod. XV. 27. A gyilkosok tisztelt. : Hell. 32. — Polydoros, a ki némelyek szerint indítója lett volna J. halálának (Diod. 60.) és Polyphron : Hell. 4., 33, sk. Alexandros : 35. kk. Diod. XV. 61. ; elveszi Thebét : Plut. Pelop. 28. (később megkérte ipja özvegyét, a ki e szerint annak második felesége volt, valószínüleg egy thebaei nő : Hell. VI. 4., 37). A pheraei Alexandros pénzei pheraei typusokkal : Weil, Zeitschrift für Numismatik 1., 182. l. (1873).

[57]) (429. l.). Polydamas : Hell. 34. Maced. Alexandros Thess-ban : Diod. 61. Pelopidas Thess-ban és Maced-ban : Diod. 67. Plut. Pelop. 26 — Pelopidas Alexand. fogságába esik : Plut, Pelop. 27. Diod. 71. — Alex. és Athén : Dem. Aristocr. 120. Diod. 71. Hell. VII. 1., 28. — A theb. eredménytelen hadjárata ; Epam. *ἰδιωτεύων κατ᾽ ἐκεῖνον τὸν χρόνον ὑπὸ στρατιωτῶν κατεστάθη στρατηγός* : Diod. 71. — Második hadjárat Epam. alatt, Pelop. megszabaditása : Pelop. 29. Diod. 75. Pelopidas a fogság idején : Pelop. 28.

[58]) (434. l.) Lykomedes : Hell. VII. 1., 23. kk, *οἱ Ἄρκ. ἀνεφυσῶντό τε καὶ ὑπερεφίλουν τὸν Λ. καὶ μόνον ἄνδρα ἡγοῦντο ὥστε ἄρχοντας ἕτατον οὔστινας ἐκεῖνος κελεύοι. καὶ ἐκ τῶν συμβαινόντων δὲ ἔργων ἐμεγαλύνοντο οἱ Ἄρκ.* ; itt azonban Lyk.-szel nagyon kedvezőtlenül bánik el Xen. — Az elisiek és thebaeiek ellenök vannak : 26. — Ariobarzanes és Philiskos : Hell. 1., 29. : *ἐπεὶ δὲ οὐ συνεχώρουν οἱ Θηβαῖοι Μεσσήνην ὑπὸ Λακεδαιμονίοις εἶναι*, ez ellenében hibásan : Diod. 70. — Celta zsoldosok : Hell. 1., 28. — *ἄδακρυς μάχη* : Plut. Ages. 33. Diod. XV. 72. (mely szerint 10,000 esett volna el). Hell. 1., 31. sk. ; Mideánál vagy Maleánál : Peloponn. 1., 336.

[59]) (439. l.). Követség Susába : Plut. Pel. 30. Plut. Artax. 22. Xen. VII. 1., 33., a ki elég galádúl itt emliti meg először Pelopidast. Grote 10., 384. (5., 535.) a követséget nem elégséges okokból Pel. fogsága elé teszi. Schäfer Demosth. 1., 82. Sievers 285., 397. — A szerződés tartalma : *ὅτι Μεσσήνην δὲ αὐτόνομον εἶναι ἀπὸ Λακεδαιμονίων καὶ Ἀθηναίους ἀνέλκειν τὰς ναῦς εἰ δὲ ταῦτα μὴ πείθοιντο, στρατεύειν ἐπ᾽ αὐτούς ; εἴ τις μὴ ἐθέλοι ἀκολουθεῖν, ἐπὶ ταύτην πρῶτον ἰέναι* : Hell. 1., 36. — Amphipolisra nézve perzsa garantia kikötése : *καὶ γάρ τοι πρῶτον μὲν Ἀμφίπολιν πόλιν ἡμετέραν [δοῦλην] κατέπεμψεν*

βασιλεὺς, ἣν τότε σύμμαχον αὐτοῦ καὶ φίλην ἔγραψεν: Dem. de fals. leg. 137. Rehd. Iphikr. 131. Az Ath. elleni ellenséges határozatok semmiesetre se válnak a theb. becsületére, de fontolóra kell venni, hogy. A. maga sodorta a th. et erre a politikára, mert Th.-vel mindennemű összeköttetést mereven elutasított s ez által a gör. viszonyoknak gör. államok által létesitendő rendbehozatalát lehetetlenné tette. — Antalkidasnak önkéntes éhenhalása; Plut. Art. 22. — Az arkádok ellenkezése Hell. 38. A thebaei congressus eredménye: 39. Korinthus: 40.

[60]) (440. l.) Sp. beavatkozása az achivok viszonyaiba: Thuc. V 82. Peloponn. 1., 417. — Epaminondasnak 3-ik hadjárata Peloponnesusba: Xen. VII. 1., 42: *ἐνδυναστεύει ὁ Ἐπαμεινώνδας ὥστε μὴ φυγαδεῦσαι τοὺς κρατίστους μηδὲ πολιτείαν μεταστῆσαι.* Epam.-t mindeddig nem említi Xen., itt is csak azért, hogy rendszabályainak a theb. által rosszaltatását hozza fel. — Naupactus és Calydon: Diod. XV. 75., amaz visszaadatik a locrisiaknak. — A theb. váltakozó politikája Ach.-ban: *κατηγορούντων δὲ αὐτοῦ τῶν τε Ἀρκάδων καὶ τῶν ἀντιστασιωτῶν ὡς Λακεδαιμονίοις κατασκευακὼς τὴν Ἀχαΐαν ἀπέλθοι, ἔδοξε Θηβαίοις πέμψαι ἁρμοστὰς εἰς τὰς Ἀχαϊδας πόλεις:* Hell. 1., 43.

[60 *b*]) (442. l.). Euphron, Sicyon tyrannusa: Hell. 1., 44. kk. Az Euphronra vonatkozó chronologiára nézve Xen. irányadó Diod. ellen XV. 70. X. a tyrannis kezdetét határozottan Ep. 3-ik hadjárata utánra teszi (Thirlwall 172). Euphron rézpénzei: Leake Num. Hell. Eur. 164. — Euphron 2-od izben beikt.: Hell. VII. 3., 4. sk.; megöletik Th. ben: 3., 5—11. *οἱ πολῖται αὐτοῦ ὡς ἄνδρα ἀγαθὸν κομισάμενοι ἔθαψάν τε ἐν τῇ ἀγορᾷ καὶ ὡς ἀρχηγέτην τῆς πόλεως σέβονται:* 12. — Oropos: Diod. XV. 76. Hell. VII, 4., 1.; még Polyzelos archonsága alatt 103., 2. az Aeschineshez való új scholiák szerint Ctes. 6. §. 85. V. ö. Schäfer N. Jahrb. f. Phil. 1866., 26. l.

[61]) (443. l.). Csiny Korinthus ellen: Hell. VII. 4., 4. kk. Semlegességi egyesség Korinthussal és Phliusszal: Hell. VII. 4., 6. kk.

[62]) (448. l.). Szövetség Athén és Árkádia közt: Hell. 4., 2., 6. — Syracusaei zsoldosok Sp. ban: 4., 12. — Lasion: Hell. 4., 13. Diod. 77. Achivok: Hell. 17. Elisi demokraták Pylosban: Hell. 15. Damiskos: Paus. VI. 2.. 10. — Archidamos beütése Arkadiába; Kromnos: Hell. 19—27. Athen. 542. Peloponn. 1., 291., sk. — Harcz Olympiá-

ban : Hell. 28—32. Diod. 78. Az elisiekre nézve egy *ἀνολυμπιάς* Paus. VI. 22.. 3. — A templomi pénzek : *χρωμένων τοῖς ἱεροῖς χρήμασι τῶν ἐν τοῖς Ἀρκάσιν ἀρχόντων, καὶ ἀπὸ τούτωντοὺς ἐπαρίτας τρεφόντων* : Hell. 33. A mantineabeliek ellenkezése : Hell. 33. Diod. 82. A rablott templomi kincsekből ezüstpénzek verettek O. Müller Méd. de l' Arcadie szerint. Annali dell' Jnst. 1836. Ez ellen a szerző »Bemerkungen über die ark. Münzen« Pinder és Friedländer Beiträge zur älteren Münzkunde«-jében 83. l. A Lykomedes idejebeli ark. pénzekről : Warren Federal Coinage 32. l.

[63]) (451. l.). Lykomedes Athénből hazamenet ellenpártbeli számkivetettek által öletik meg : Hell. VII. 4., 3. — Az uralkodó párt követsége Thebaebe : Hell. 4., 34. ; *οἱ δὲ τὰ κράτιστα τῇ Πελοποννήσῳ βουλευόμενοι ἔπεισαν τὸ κοινὸν τῶν Ἀρκάδων πέμψαντες πρεσβεῖς εἰπεῖν τοῖς Θηβαίοις μὴ ἰέναι σὺν τοῖς ὅπλοις εἰς τὴν Ἀρκαδίαν, εἰ μή τι κάλοιεν.* — Békeünnep Tegeában : 36. sk. A hadi párt ármánykodásai : Diod. XV. 82.

[64]) (452. l.). Ep. idegenkedése a tenger iránt : Plut. Philop. 14. de Diodnál 78. az indítvány : *λόγος ἐκ πάλαι πεφροντισμένος.* Menekleides oppositiója : Nep. Ep. 5. Plut. de sui laude 542. l. A. A hajóhad épitése : a tengeri vállalat sikere : Diod. 79.

[65]) (453. l.). Hadjárat Thessaliában : Pelop. 31. Diod. 80. Napfogyatkozás Pingré számítása szerint 364. jul. 13-án Schäfer Demosth. 1., 109., Dodwell szerint junius 30-án. — Athén és Alex. *Ἀθηναῖοι μισθοδότην Ἀλέξανδρον εἶχον καὶ χαλκοῦ ὕστασαν ὡς εὐεργέτην* : Pelop. 31. — Cynoscephalaei csata : Pelop. 32. Pelopidas a csatatéren temettetik el : Pelop. 33. — Alex. meghódol : Pelop. 35. *Θεσσαλοῖς ἀποδοῦναι τὰς πόλεις, ἃς εἶχεν αὐτῶν, Μάγνητας δὲ καὶ Φθιώτας Ἀχαιοὺς ἀφεῖναι καὶ τὰς φρουρὰς ἐξαγαγεῖν, ὀμόσαι δὲ αὐτὸν ἐφ' οἷς ἂν ἡγῶνται Θηβαῖοι καὶ κελεύσωσι ἀκολουθήσειν* ; pontatlanabbul Diod. 88.

[66]) (455. l) Epam. válasza a mantineabeliekhez : *ὡς πολὺ ὀρθότερον ποιήσειεν, ὅτε συνελάμβανε τοὺς ἄνδρας ἢ ὅτε ἀφῆκε τὸ γὰρ ἡμῶν δι' ὑμᾶς εἰς πόλεμον καταστάντων ὑμᾶς ἄνευ τῆς ἡμετέρας γνώμης εἰρήνην ποιεῖσθαι πῶς οὐκ ἂν δικαίως προδοσίαν τις ὑμῶν τοῦτο κατηγορεῖ* ; Hell. VII. 4., 40. A mantineabeliek pártja, *οἱ κηδόμενοι τοῦ Πελοποννήσου (ἀνελογίζοντο), ὅτι οἱ Θηβαῖοι δῆλοι εἶεν βουλόμενοι ὡς ἀσθενεστάτην τὴν Πελοπόννησον εἶναι, ὅπως ὡς ῥᾷστα*

αὐτὴν καταδουλώσαιντο: Hell. VII. 5., 1. — Uj szövetkezések Athénnel és Spartával azzal a föltétellel, *ὅπως ἐν τῇ ἑαυτῶν ἕκαστοι ἡγήσοιντο:* Hell. 5., 3. — Phocis: 5., 4.

[67]) (458. l.). A thebaeiek szövetségesei: euboeaiak, lokrisbeliek, sicyoniak, maliak, aenianok, thessálok, argosiak, messenek, déli-arkádok, (tegea — megalopolis — asea — pallantiumbeliek): Diod. XV. 85. Hell. VII. 5., 5. A spartaiak szövetségesei: elisiek, éjszaki-arkádok achivok, athéniek: Hell. 5., 18. — Epam. Nemeánál: 5., 7.; Sp. ellen megy: 10. A thespiaebeli Euthynos (*Εὐώνομος?* Keil Syll. Inscr. Boeot. 213); Plut. Ages. 34. Kallisthenes szerint; Xen. VII. 5., 10. szerint cretai. Ep. eredménytelen támadása Sp.-ra: Hell. 11—13. Diod. 83. Plut. Ag. 34.

[68]) (459. l.) Ep. Mantinea előtt: Hell. VII. 5., 14. — Athéniek Hegesilaus alatt: Ephoros fr. 146 a Diog. L.-nál II. 54. Xen. de vect. 3., 7. Diod. 84 hibásan *Ἡγέλοχος*-nak nevezi. — Az athéni lovasság győzedelmes ütközete: Hell. VII. 5., 15. kk.; *αὐτῶν δὲ ἀπέθανον ἄνδρες ἀγαθοί, καὶ ἀπέκτειναν δὲ δῆλον ὅτι τοιούτους.* Az előbbiek közt Kephisodoros hipparch és Gryllos, Xen. fia; Diog. L. u. o. Harpokr. *Κηφισόδωρος.* Paus. VIII. 9., 10. Euphranor képe: Paus. I. 3., 4. Schäfer Dem. 3*b*, 14. pajzsjel: *προθύμως μὲν ἐλευκοῦντο οἱ ἱππεῖς τὰ κράνη κελεύοντος ἐκείνου, ἐπεγράφοντο δὲ καὶ οἱ τῶν Ἀρκάδων ὁπλῖται ῥόπαλα [ἔχοντες], ὡς Θηβαῖοι ὄντες, πάντες δὲ ἠκονῶντο καὶ λόγχας καὶ μαχαίρας καὶ ἐλαμπρύνοντο τὰς ἀσπίδας:* Hell. VII. 5., 20.; félreértette Grote 10., 464 (5., 575). Clark »Peloponnes« *ῥόπαλα ἔχοντας*-t akar olvasni, Minden nehézség megszűnik, ha a legjobb kéziratok nyomán *ἔχοντες*-t kihagyjuk.

[69]) (462. l.). *Ἐπάμ., ἐνθυμούμενος ὅτι ὀλίγων μὲν ἡμερῶν ἀνάγκη ἔσοιτο ἀπιέναι διὰ τὸ ἐξήκειν τῇ στρατείᾳ τὸν χρόνον:* Hell. VII. 5., 18. Hadicsel a harcz megindúlta előtt: *καὶ γὰρ δὴ ὡς πρὸς τῷ ὄρει ἐγένετο, ἐπεὶ ἐξετάθη αὐτῷ ἡ φάλαγξ, ὑπὸ τοῖς ὑψηλοῖς ἔθετο τὰ ὅπλα, ὥστε εἰκάσθη στρατοπεδευομένῳ. τοῦτο δὲ ποιήσας ἔλυσε μὲν τῶν πλείστων πολεμίων τὴν ἐν ταῖς ψυχαῖς πρὸς μάχην παρασκευήν, ἔλυσε δὲ τὴν ἐν ταῖς συντάξεσιν:* Hell. 22. — A theb. sereg felállása: *παραγαγὼν τοὺς ἐπὶ κέρως πορευομένους λόχους εἰς μέτωπον ἰσχυρὸν ἐποιήσατο τὸ περὶ ἑαυτὸν ἔμβολον — τὸ στράτευμα ἀντίπρωρον ὥσπερ τριήρη προσῆγε νομίζων, ὅπῃ ἐμβαλὼν διακόψειε, διαφθερεῖν ὅλον τὸ τῶν ἐναντίων στράτευμα:* Hell. 23.; a lovasságé: *καὶ*

τοῦ ἱππικοῦ ἔμβολον ἰσχυρὸν ἐποιήσατο, καὶ ἁμίππουσπ ἐξοὺς συνέταξεν αὐτοῖς: 24. — Lovastámadás: Hell. 24. Diod. XV. 85. — Ep. megsebesül: Hell. 25. Diod. 87. A csata leírása: Schäfer Dem. 3 *b*, Beilage 1. Datum: Arch. Zeit 1856. 263. Az oktaeteris szerint (Böckh Mondc. 28.) 104., 3 első hek. jul. $2^2/_3$-ra esik, tehát 104., 2. — Skir. 12-ike, julius 3—5-ike közé. Skope: Pelopennesos 1., 247. — Jolaidas és Daiphantos: Plut. Apophth. reg. Ep. 24. Ael. V. H. XII. 3. Epam. síremléke: Paus. VIII. 11., 8.

[70]) (465. l.). Alkidamas Arist.-nél Rhet. II. 23.: καὶ Θήβησιν ἅμα οἱ προστάται φιλόσοφοι ἐγένοντο καὶ εὐδαιμόνησεν ἡ πόλις.

[71]) (466. l.). Ep. a babona ellen küzd: Diod. XV. 53. s. m.

[72]) (467. l.). Ep. mint igazi hellen: Diod. 87.

[73]) (473. l.) Jason ajánlatai: Plut. de. g. 14. l. — Boeotiai történetirás: Fr. Hist. Gr. II. 84. — Thebaei festőiskola: Brunn Gesch. der gr. Künstler II. 159., 171. Schuchardt: Nikomachos 7. l. Aristeidesről: Dilthey Rh. Mus. 25., 151. Ulrichs 507. Dilthey 26., 283. — Építészet: Peloponnes. 2., 139. — képzőművészet: Hypatodoros és Aristogeiton bronzcsoportjai Delphiben: Paus. X. 10, 3: Brunn 1. 293. Skopas: Athéna Paus. IX. 10., 2. Arthemis Eukleia IX. 17., 1. Praxiteles: Paus. IX. 11. 4. Idegen művészek Thebaeben: Urlichs Skopas 71. sk, Stark. Philol. 21., 425. — Aesch. de f. l. 105: Ἐπαμεινώνδας εἶπε διαρρήδην ἐν τῇ πλήθει τῶν Θηβαίων, ὡς δεῖ τὰ τῆς Ἀθηναίων ἀκροπόλεως προπύλαια μετενεγκεῖν εἰς τὴν προστασίαν τῆς Καδμείας. — Műtörvények Theb.-ben: Aelian V. H. IV. 4.

[74]) (474. l.) Polyb. VI. 43. Philopoemen: Plut. Philop. 3. Aratos: Plut. 19. Timoleon: Plut. 36. Cató: Plut. 8. (v. ö. Schäfer Philol. 23.. 658). Általában véve kivált Ephorosnak érezzük hiját, kinek történetében Ep. rajza bizonyára a legkiválóbb szakasz volt.

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 2745/1957 N. SZ.